

АДАМ МЕКЕБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

ӨОЖ 821.512.122-3
КБЖ 84 (5ҚАЗ)-4
М41

**Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау,
зерделеу мен насихаттау және архив ісінің іске асырылу
тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Әдебиеттің әлеуметтік
маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші
бағдарламасы бойынша жарық көрді**

М 41 Мекебаев А.
Шығармалары/ Адам Мекебаев. – Алматы: «НұрлыPress.KZ»
- 2022, Т.4. - 2022 -384 бет.

ISBN 978-601-7956-22-6

Бұл том – жастықтың желігі көңіліне жел бітірген кезде қателесіп, ақырында басынан бағы тайып, отбасын құрудан мүлде күдерін үзген ақылды да айлалы жанның кенеттен үйленіп ел қатарына қосылу мүмкіндігі байқалған кезде бастан кешетін аласапыран іс-өрекеті суреттелетін «Жезтырнақ» романымен басталады. Сонымен қатар қаламгердің «Бойжеткен» повесі, бірнеше әңгімесі, кезінде жазылу шеберлігінің ерекшелігімен оқырман қауымының назарына іліккен – қаламгердің өзі көріп, дәмдес болған ірі тұлғалар жайлы жазылған эсселері, әдеби сын мақалалары, сұхбаттары енген.

ISBN 978-601-7956-22-6
ISBN 978-601-7572-11-2 общ.

ӨОЖ 821.512.122-3
КБЖ 84 (5ҚАЗ)-4

© Мекебаев А., 2022
© «НұрлыPress.kz», 2022

ЖЕЗТЫРНАҚ

(Роман)

Тал түс. Ойпаңға қарай құлдырап түсіп келе жатқан келіншек, жыңғыл арасынан қылт етіп, тасаға қайта сіңген бозшулан мақұлықты көзі шалып, тік жарға жарқанаттай жабыса қалды. “Қасқыр болар ма екен” деп қауіптенген. Бірақ іргесіне ел қонып жатқан сайдың ішіне құтырған хайуан мәңгіріп келмесе, жөні түзу жыртқыш жоламасын тағы есіне алды. “Ел қарасын паналап, жан сақтап жүрген әлдеқандай айбатсыз аң шығар” деп, жүрек тоқтатып еңіске қарай қайта емпең қақты. Етектегі жазыққа табан тіреп, деміккен өкпесін басты. Аспан шөкім бұлтсыз. Күннің нұры осы Астаусайға ғана шашырап тұрғандай, маңай лепсіз қапырық. Ат қапталын қағатын қау бұталар тұнық көлдің түбінде кілкіген балдырдай қыбырсыз. Кейде тыныштықты бұзып, қу бұтаны сындыра таңы жарқырап ор қоян зып қойса, кейде аяқ астынан сырт етіп көк қасқа шегіртке секіреді. Сай бетіндегі қабақтан жоны бүлкілдеп, бұға жортқан сарышұнақ сақтық сыбызғысын шалады. Аспан төсін қанатымен сипаған қос қыран Сағыздықұмның үстін шырқ айналып ұшып жүр. Мамыр айын мадақтаған бозторғай көк төсінде үпелектей қалқиды. Ауыл алдындағы көлден қасқалдақтар байбаламдайды. Жал құмның арғы бетіндегі бүгін ғана кереге жайған малшы жұрт көші-қонның қыбырынан сілесі қатып, енді көңілдері жайғасқасын тұяқ серіппестен тым-тырыс қалған.

Бұта арасы тағы сылт етті. Келіншек алқынған жүрегін өзер басып, қыбыр етпестен төңірегін барлады. Қау бұтаның төменгі жағындағы жасыл жапырақ ұйқыдағы хайуанаттың бүйіріндей, жыбырлай бүлкілдеп тұр екен. Өз көзіне өзі сенбей, тер құйылған жанарын жаулығының ұшымен сүртіп, қайта қарады. Қыбырсыз. Келіншек ештеңенің жоқтығына енді сенгендей көңіл бірлеп, жан-жағына көз қыдырта бастап еді, жуандығы жеңді білектей сары мүйіз бұтаға келіп тоқтады. “Қатынның күні отынмен” деген енесінің сөзі есіне түсті. Бір құшақ қу жыңғыл жинап алғысы келіп, қолын ілгері созды.

Сол сәт білегін әлдене сап етіп қармады да, жұлқа тартып, қауқары аз қағылез денені қалың арасына қарай ұмар-жұмар сүйрей жөнелді.

Келіншек азулы аңның аузына іліккен лақтай “баа-а” дегені болмаса, аяқ серпе алмады. Үрей уытына ес алдырған ол, әп-сәтте сұрапыл дүниенің ішіне көзін жұмып сүңгіп кеткендей; меңіреу күйі, мәңгірік қалпы – құбыжық күштен жан қинап, тән ауыртар әрекет күтіп жатыр. Тулақтай сүйретілген тәні жыңғылдың сояу шыбықтарына кептеліп, екі бүктетілді. “Мүмкін осы жерден басталар о дүниеге аттанар жан азабы”. Әлде ессіз үрейдің тұманы сейілді ме, әлде тіршіліктің күрес үшін атойлаған ағзадағы әрекеті қуат алып, әрекетсіз сұлдерге өмір етті, кенет жыңғылдың жер

бетіне білемденіп шығып жатқан күс-күс тамырына сол қолымен қармақтай ілініп қатты да қалды.

Білегіне жармасқан бөле құтырынып кетті. Келіншектің денесі ширатылған тарамыстай шірене созылып барып, сәл босаңсыды. Тер құйылған көзін ашып, түрі-түсі белгісіз жауын бағдарламақшы еді, бірақ топан судай сап-сары сұрықсыз бояудан өзге түкті көре алмады. Сосын сәл еркінсіген денесін қалайыдай иіп, жұмсақ төнге тіс тигізді. Білегіне оралған әлде айдаһардың желке тұсы, әлде бөрінің алқымы деп ойлады. Не де болса, соңғы шайқас шығар деп аузы жеткен жерін қыршып алды.

Бөлкі, ысқырына шиыршық атып, құйрығымен жер сабалаған жылан, бөлкі, тынысы тарылған азұлы арлан, әйтеуір құлағына сарнаған дыбыс келіп, аузына жылымшы қан дәмі білінді.

Арқасына дүрс етіп соққы тигенін сезді. Келіншек оны шыбын шаққан құрлы көрген жоқ. Бір сезгені қалыңға сүйреген қатердің иі жұмсарып оң білегінен ажырағаны. Өзінің ұшып тұрып, безе жөнелгені. Астаусайдың еңісінен ернеуіне қарай аяғы шықпаған жас баладай еңбектегені.

Үстірт үстіне тырмысып шыққан келіншектің өкпесі өшіп, көзі қарауытты. Қыбырлауға дәрмен таппай, бір сәт жүрелеген қалпы отырып қалды. Құлаққа ұрған танадай тыныштықты бұзып, арт жақтан өлдене ысылдады. Ажал тырнағына іліктіріп, айрылып қалған аждаһасы қайта ес жиып, өкшелей қуып келе жатқандай. Астаусай жаққа жалт қарады.

Сұмдық-ай! Қазан шұңқырдың жаңа өзі өрмелеген жырасымен тырмыса жылжыған жауын көріп, иманы ұша айқайлап жібере жаздады, атып тұрып қайтадан зымырай жөнелді. Көзіне құйылған терін сүртуге де мұрша таппады, удай ашыған кеудесін де солықтата алмады. Жайлауға жетуге төбе асты қалғанда ғана мойын бұрды. Екі иығы көріктей көтеріліп-басылған күйі жерге сылқ отыра кетті. Есін жиып демін алған келіншек көйлегіне тамған қанды көріп, жағадағы көк сабатқа қаз-қатар сәнмен тігілген жайлауға емес, оң жамбасындағы жиегін нар қамыс көмкерген айдынға бұрылды. Көлге келді. Етегін түрінді. Сосын жуан санына дейін кешіп барып, мөлдір судан мейір қандырғалы төмен еңкейді. Төңірегінен өрбіген майда толқындар бетінде дірілдеген өз кескініне көзі түсті. Бет-аузы қан-жоса екен. Жүрегі лоблыды. Жуынғысы келіп қос қолын тұныққа көсе бергенде қамыс қозғалғандай болды. Келіншек қыбырсыз тұрып тың тыңдады. Дыбыс қайталаған жоқ. Сосын суды шалпылдатып шайынды, мейірі қанғанша сімірді.

— Балқия-а-а-а!

Шақырып жатқан енесі екенін даусынан таныды. Судан асығыс шығып, жайлауға бет түзеді. Арт жағынан тағы сылдыр естілді. Жалт қарап еді, күйеуі Әуездің бейнесін көріп қалғандай болды. Өз

көзіне өзі сенбеді. Елес болар деп жорыды. Сезік пе, секем бе, әлде қымсынудан ба жүрегі тайдай тулады. Енді Балқия жайлауға жеткенше асықты.

II

О баста Сағыздықұмды қарауылға алған Жұмағұл жолай Жынойнақ жотасындағы елеусіз аз қорымға аялдап, аят оқып кетуді өзіне парыз санады. Ескі сүрлеуден шығып, ат тізгінін елсіз далаға қарай бұрды. Мезгіл – ауыл ақсақалдары төбе басында ақшамдасар дүниенің сүт сәулеге бөленген әсем шағы. Күндізгі биік аспан аласарып, көз жетпес даланың етек-жеңі қымталған. Қыр беттегі көлдердің айдыны балқыған күмістей жалтырайды. Артта қалған сауыры жезтандай шағыл құмдар алыстан қоңырқай тартқан. Батыстағы қызғылт жалын сетінеп, сұйылып келеді. Алдағы Шайтансайы аждаһаның аузындай сиқырлы қалыпта сілемденіп жатыр. Оның арғы жағындағы Жынойнақ жотасы.

Жұмағұл: “Жаратқан-ау, қандай қорқынышты аттар”, – деп ойлады да артынша ернін жыбырлатып, дұға қайырды. Әдетінде көлік үстінде ретсіз қимылдағанды жылқыға қиянат санайтын ол қазір де нық отыр. Тек жайшылықтағы жинақылығынан жаңылғандай, үстіндегі түйе жүн шекпеннің етек-жеңі далпылдап, аттың қос қапталын сабаласа да қымтап, тақымына басар емес. Бейне киімнің бекемдігін беліндегі дөңмент белбеудің алтындаған қарсы ілгегіне артқандай, өзге тірлікті естен шығарып, алға шүйіле қарайды.

Жұмағұл насыбай атқысы келді. Өмірінде істемеген әдеті. Ер үстінде отырып желге қарай түкіргенде киімге шашыраса, “мөкүру болады” деп жаратпайтын. Хат танып құран тауыспағанымен “құдайға көңілім түзу пендемін” деп ойлайтын. Бұл фәнидің рақатына тұшынбағасын ба, о дүниелік ләззатқа аузының суы құриды.

Ол жан қалтасына қол салды. Қалтасынан алтын-күміс аралас сіңіріп безендірген мүйіз шақшаны суырып алып, қасабалы ердің басына тық-тық қақты. Тығынын қырым етсіз сұқ саусағы мен ортан қолының арасына қыстырып, ауқымсыз алақанына үйді де, аузына қағып салды. Сосын “алла мүсәпір пенденді өзің кеш” деп ауыр күрсінді. Құдайға етер басқа құлшылығының түзіктігіне күмән келтірмесе де, өз кінәратын өзі осы насыбайдан тауып, діңкелейтін де кезі бар. Ақылынан азбандығы басым шағында, қыз-қырқындарға қырындап, жолы болмай жүйкелеген кездерінде іш құсасын басу үшін, ерінге басып, еліте тататын пәтшағарды, есейіп иман іздеген шағында молдаларды тыңдап байқаса, Перғауынның нәжісі екен. Алла тартқан ала сызықты аттамасқа ант еткен сорлы басы, сонда да осы нәжіске нәпсі тоқтата алмай, талай қол созыпты. Бір күн жарғақ қағып, шақша сілікпесе, кеңсірігі қақ айрыла қаңсып, шекесі солқылдайды. Сол дертін тілге тиек етіп, талай-талай ғұлама ал-

дына да жүгінді. Жарықтықтар бас шайқап, таңдай қаға отырып, құранның жан қинайтын құзырға шипа болатын ешбір мұқтажға тыйым салмайтын тармағын тілге тиек етіп, көңіл жұбатқан. Кейде кеудесін күдік запыраны қысып, тозақ отының күркіреген қаһарлы үніне үрей алдыра сасқалақтағанда, әлгі құдайдың сүйген құлдарының сөздерін еске алып, еңсе көтереді.

Жұмағұл аузы толған сілекейді қасабалы ерден қисая еңкейіп, тісінің арасынан ытқытып жіберіп еді, астындағы қасқа құланың сыпып сілтеген семсер тұяғына көзі түсті; мамыр айының майысқақ майда жусанын жапыра басып, лыпып келеді екен. “Жануар-ай бұ да ауылға асығып келеді-ау” деп, ерге қайта жөңделіп отырды.

Шайтансайдың еңісіне түсіп, Жынойнақтың жалаңаш жотасына өрмеледі. Жұмағұл қарауытқан қорымға жақындаған сайын, арқасын секемнің суық саусағы сипап өткендей, денесі жеңіл түршіге шымырлап қоя берді. Алдан соққан кешкі желден бе, әлде бойын жайлаған күдікті ойдан ба, әйтеуір көз алды буалдырланатындай. Жалғыз-ақ соңына ілескен баланы ғана жанына медеу тұтып, өзін-өзі басады. Ол мұндай мезгілсіз шақта, Жынойнақ жотасында әйелің ұл тапты десе де баспас еді-ау, егер арыстай ағасы жер жастанып жатпаса. Марқұм жылан жылғы жұттың қармағына ілініп, мерт болған-ды. Жұма күні жанынан өтіп бара жатып, алақан жаймай кетуге аруақтың назасынан сескенеді. Күндіз болса ет пісірім отырып, мауқын басу үшін мақамдап аят оқып, арманда кеткен ағасына ағыл-тегіл егіліп шер тарқатар еді. Өттең, амалы жоқ. Ымырт үйіріліп барады. Оның үстіне осы маңның қаңқу сөзі де жетерлік. Қайсы күні бір жолаушы төбенің жарқабағында шоқиып отырған шайтанды көрдім деп шошып келсе, қайсыбірі кешке қарай өкшелеген жын-періден үйге тығылып өзер құтылып жүр.

Екі аттылы межелі жеріне тізгін тартқанда көз байланған-ды. Олар көліктерін бұтаға байлап, қорымның ішіне жаяу енді. Жұмағұл өзіне таныс бес-алты сыпа мен төртқұлақты көктей өтіп, ағасының зиратының басына жетісімен, жүзін құбылаға бере жүреледі де, білетін әлһамын қырағаттап, сұңқылдай жөнелді. Өзінен кейінірек жайғасқан серігіне назары түсіп еді, қарауытқан сұлбаны көріп, сәл аңырды да артынша жанында тірі жан барына бір сәт шүкіршілік етті. Сосын тобынан айрылған қаз даусындай, азалы өз үніне ақыл адастырып, жүйке-жүйкесі босаған қалпы үрейді де, құдайды да ұмытты. Көңілінде қасірет, көзінде жас. Марқұм болған ағасының аянышты тағдыры көкірегін сыздатты. Мыңғырған малды қасқа боран құтты қораға қайыра енгізбей, онын ойда, санын сайда қалдырып, қаңтардың аяғына жетпей, тақыр мұзға отырғандары ойына түскенде ащы өзегі өртенеді. Қашаннан Төбет руындағы осы еулет атадан балаға жалғыздап, дән сеуіп келе жатқан ұрпақ еді, болмаған ырымын бастап бір шаңырақтың астынан сабаудай бес ұл өргенде қуанышы қойнына сыймай, “Атам баласын бір өсіріп өркендетсе, осы Смағұл ағамның ұрпағы көбейтер” деп, ойланатын

да: “Тіпә-тіпә, тіл-аузым тасқа” деп тәубаға келетін. Күпір болып-ты аллаға. Әлде көз сұғы, әлде тіл сұғы жаланған жылан жылғы жұт болып келіп, жайнап тұрған бір шоқ гүлді жалмап кетті. Мына Қаракөлдегі қалима болып, өз-өзінен қырылып жатқан балыққа жеткізбей, от басы отанымен Жынойнақтың жотасында жамбастарын жерге тигізіпті. Сол жылы тоз-тозы шыққан от басынан жеке басы шикі балықты қорек етіп өзер аман қалды. Ағасының шаңырағы шарт сынып, ортасына түскенін кейін естіді. Ел өзек жалғап, ес жиған кезде мына сыпаларды қалқитқан да өзі.

Шығыстан қызарып ай көрінді. Жер бедері бозаң тарта бастады. Еңіске бекітілген аттар пысқырды. Жұмағұл елең етті. Арт жақтан өлдене тысыр еткендей, өлдене жауырын тұсын жыбырлатып, желкесіне қарай өрмелеп бара жатқандай. Кейін қарай әлеуетті күш жұлқып өтті.

Жұмағұл егілген жан дүниесін тас тыйып, есін тез жиды. Көкке көтере жайған қолын сылқ түсіріп, жалт қарады. Қарады да ту сырты мұз басқандай шымырлап қоя берді. Арт жақтағы жеңгесінің лақатының опырылған бүйірі шекпенінің шалғайын “Астапыраллай!” шөп күйсеген бурадай, шайнап жатыр. Жан жүйесін құйындай ұйтқыған үрей иірімі астан-кестең етті. Жаңа туған айдың сұрғылт сәулесіне булыққан жазық дала жел бесіктей шайқатылып тұрды.

Аят ырғағына ұйып, шарта жүгінген серік бала, алдындағы арқа сүйер кісісін көр тартып бара жатқанын көрді де орнынан тапырақтай атып тұрды. Даланы басына көтере “Аттан!” деп, сүрініп-қабынып, қауқиған бұталардың қайырылысына сіңді. Артынша дүсірлеткен ат тұяғының дүбірі жан ұшыра айқайлаған балаң дауыспен қосылып, Жынойнақ жотасынан қашықтап бара жатты.

Жұмағұл қасындағы шикі өкпеден қол ұшын сұрай алмады. Оның кеткенін де аңғарған жоқ. Үрейлі арпалыс басталғалы үнсіз. Тілі көліма қайтаруға келмей, тас байланған. Ызықы-қымшуыттың ортасында қалғандай, құлағы шыңылдайды. Ө дегеннен жан тәсілімдеп қармаған жалғыз түп жас жігер, көр ішін паналаған алапаттың құрдым аузына құрбандыққа жібермей, сырт-сырт сытырлайды. Ол ойланған жоқ. Басынан кешкен өмір сәулеттері – сурет пе, әлде сөз бе, әйтеуір соларға ұқсас елес пен дыбыс арасында қайта кілкілдеп, денесіне қозғаушы күш бітіретіндей. Сол тосыннан пайда болған қуат кейде дауылдай екіленіп алай-түлей ұйытқыса, кейде жел болып ызындап жылайтындай, теңіздің толқынындай аласұрып қаһарланатындай. Маңдайынан мұздай тер бұршақтап, тандайы кепті. Тілі ісініп, аузына сыяр емес.

Қанша арпалысқанын да білмейді. Қай мезгіл болғанынан да бейхабар. Кештің салқындағанын да сезбейді. Оған аспан асты өртеніп, топырақ қызыл шоққа айналғандай. Қасына келіп, мың хайуан алқынып, жүз жалмауыз сиқыр тілмен сұңқылдайтындай. Олардың не екенін ажыратып, ақылмен амал жасауға беймезгіл жүрудің жазасына ұшырап, құпия күшпен көкпарға түсіп жатқан

бейшараның мұршасы жоқ. Ол қазір естен де, еріктен де; толғанып, топшылаудан да сырт айналған ессіз пенде тәрізді. Тек түсініксіз сұрапыл дыбыстардың арасынан мына бір сиқырлы үн елең еткізгендей ме, қалай?

“Әу-уп! Әу-уп!”

Қаракөлдің жағасын мекендеген әлде әуілдек, әлде өзәзілмен айқасқан періштелер...

“Әууу-әу... әу!”

Шайтансайды паналаған әлде аш бөрі, әлде адасып елсізде аңырап жүрген жас бала...

“Уақ! Уақ! Уақ!”

Айлы түнде аспанға ұшқан әлде оқпақ, әлде, жақсылық атаулыны жалаңаштап жонға ұрып, жеңісіне масаттанып зікір салған делқұлы диюлар...

“Сен күнә-кар-рр... бәд-бақ... Жезтырнақты... өзіне жар еткен, уф!”

Қинап алып сыр айтар періште ме екен сөйлеген, әлде жан алғыш Өзірейілі, әлде алдамшы жын-шайтан. Әлде, әлде шыбын жанын шырқыратып кемік бөксесіне азу басқанда ышқына шырқыраған үлпек жүнді көжектің ақтық арпалысы.

“Мен алланың аманатын алғалы келген Өзірейлімің... күнәкар пендеден”.

Жұмағұл естігендерін ой елегінен өткізе алмады. Бірақ: “Мына мені тұтқындап: біресе құстың, біресе аңның тілімен үн қатып, жібермей жатқан алланың хабаршысы екен”, – деп түйсінді. Со-сын мына сөз аузынан шыққанда өз даусынан өзі шошынғаны соншалық, қос қолдай ұстаған томардан саусақтары жазылып кетуге сәл қалды.

– Уа, кеңшілігі күшті жаббар алла! Маған үш күн пұрсат бер. Артымда қалар тұяғым – жалғыз баламмен бақұлдасайын. Алған несилерімді өтейін, о дүниеде қарыз арқаламайын!.. – Жыламсырай күңіренген дауыстан аймақ тітіренді.

Көрге сүйреген тегеурінді күшпен табан тіресіп жатыр. Мына тырысқан мүсәпір өзі емес, өзге бір өмірдің өзімен біте қайнасқан тұлғасы тәрізді. Сол ғарыштық дүниенің ғаламат жаны құдіреттен жауап күтіп сарылатындай.

– Үш күн дейсің бе?! Их-ха-ха!.. Их-ха-ха!

Жұмағұл шалғайын қапқан жұмбақ қақпанның аузы ажырап кеткендей, ілгері омақаса құлап, алдындағы сексеуілге маңдайын соқты да, апыр-топыр таяқ тастам жерге дейін, еңсе көтере алмай еңбектеп барды. Ол терге малшынған жылы денесіне мұздай желдің тигенін де байқай алмады. Беліндегі белбеудің шарт үзіліп, шекпенінің сыпырыла шешіліп қалғанын да сезген жоқ. Түйсінгені кеудесін сыққан дүлейдің шеңгелі жазылып, тынысының кеңейгені. Ат жалына өзер кеуде арытқаны да ұйқылы-ояу кісідей еміс-еміс есінде.

Қорым жақтан:

— Их-ха-ха! Үш күн! Еха-ха, үш күн! — деп Өзірейіл қол шошаңдататындай, тайрандап билейтіндей, қарқылдап күлетіндей, артынан айқайлап қол безейтіндей.

Жұмағұл сана айқындығын үрейдің соқыр тұманымен тұмшалады да манаурай ауырсынып, ұйқыға ұқсас түйсіксіз болмыстың құрдымына шым батты.

III

Ел орынға отырған кез. Аспаннан ай нұр төгеді. Жер сүттей жарық. Адамдар жүзі таяқ тастам жерден болжанады. Есік алдындағы кісілердің ірі бастылары баланың төңірегіне жиналып, сеңдей соғылысты.

— Мезгілсіз уақытта дүрлігіп жүрген қайсысың бұл?! Аманшылық па? — деді көп ішінен шал даусы еңтігін баса алмай тұрған балаға кимелей жақындап.

— Жұмағұл... ағамды шайтан айналдырып...

— Тәйт әрі, пәтшағар! Не деп танып тұрсың? — Шошынған шал үнінде ызадан гөрі үрей басым-тын. — Айтарыңды жөндеп айт!

— Рас, рас айтам, ата! Өлде көрбақ, өлде жын, әйтеуір Жұмағұл ағамды молаға сүйреп алып кетті.

— Қай жерде?

— Жынойнақтағы Смағұл ағамның бейітінде.

— Жігіттер! — Шал үні енді топқа бағышталғандай. — Атқа қоныңдар! Тез жетелік. Мынаның сөзінің төркіні жаман екен...

Жиналған жұрт тез тарап, сәлден соң ауыл сыртында қиқулаған бір топ атты дүсірлете шауып, ұзап бара жатты. Қорқынышты жын-шайтан, көрбақтың атын естіген бала-шаға үйлеріне зып қойып, сыртқа тұяқ серіппестен қалды. Көп түңліктен жылтылдап, қайтадан ұшқындар ұшты.

IV

Сол түні жайлауға бабымен жай жеткізілген Жұмағұл ұзақ таң күзетте болды. Азанда ауыз жыбырлатып, маңайын қоршаған кісілерден өзін оңаша қалдыруды өтінді. Көңіл сұрай келгендер де ішке еңбестен сырттан қайтып жатты. Жайлау алдындағы көл жағада боз қасқа құдайыға шалынып, қан-жынға таласқан иттер қан майданға кірісіп кеткен. Түнгі үрен-сүреннен үрейі ұшқан ауыл қарасирақтары құмнан көсік, жуа, қаракеней теруге жаңа өріп шыға бастады. Жайлаудың арқа бетіндегі желіде құлындар шұрқыраса кісінейді.

Үйге таңғы қымыздың тұнбасын әкелген Зейнеп, күйеуінің ақ селеудей аппақ шашын көріп, шошып кетті. Жұмағұл елуді алқымдаса да, самайын қылау шалмаған қағылез жан болатын. Түнде ақсақалдар қаумалап, ауыл молдасы Әшіман үшкіріп жатқан соң, әйел басымен араласуды әбес көрген. Енді байқаса, сүлік сорғандай сүлелеп қалыпты. “Арты салмақсыз болғай” деп қауипілеп, күйеуінің қабағына көз салды. Жақтырмағандай қырыс екен. Ат жақты жүзі суалып, бет сүйегі адырайып шығып кетіпті. Ерні аптаппен арпалысып, сусыз сапар шеккен жолаушыдай тілім-тілім.

Жұмағұл қасына келген зайыбына: “Кет” деген ишара білдіріп, қолын есікке сілтеді. Сөйлеген де сияқтанған, отыз жыл отасқан ерінің айтарын емеурінінен танитын Зейнеп, бұл жолы түкке түсінбей шерменде қалды. Оған бейне құдай қосқан қосағы, астапыралдай: “Жүзі қара”– дейтіндей, “Жәдігәй Жезтырнақсың”– дейтіндей. Аурудың есі дендеп, сандырақтағаны болса керек. Есіктен шығарда мына сөзді айқын ұқты:

– Өуезді маған жібер.

V

Өуез табалдырықтан аттаған бойда-ақ Жұмағұл оң жамбасына аударылып түсіп, өзі сұрап, баласының қолынан сусын ішті. Мейір қандырып алғаннан кейін төсегінде демігіп біраз жатып барып:

– Балам, – деп тіл қатты өте баяу қарлыққан дауыспен, – өткен жылғы Тұрман-қожаға салдырған құмалағым есінде ме?

– Иә, көке, есімде.

Өуез жанарына үрей үйіріле қалды. Көз алдында сәлдесі дағарадай Тұрман-қожаның шашып жіберген алуан түсті аумағы жүгерідей тастары. Тұрманның басқа көріпкелдерден ерекшелігі қырық бір құмалақты тартып, тас санап бас қатырмай-ақ, шашып жіберіп сөйлей беретіндігінде. Көбінесе қаумалаған халайығын қуанышты хабармен жарылқап жүретін. “Жақсы сөз – жарым ырыс”, – деп түсінетін жұрт соған да мәз. Жанқалтасындағыларын аямайды. Бірақ сол жолы ала тастарын шашуын шашса да қабағын қарс жауып, тіл қатпай ұзақ отырып қалған-ды. Балгерінің бөлсінгенін жақтырмаған көкесі жаман лебіз шыға ма деп сескеніп: “Не дейді? Ақ түйенің қарны жарыла ма?”– дегенде, Тұрман-қожа әзір жауап саңқ етіп: “Айтуға аузым бармай, қиналып тұрмын, Жұмеке. Құмалақ қатерге сілтейді. Кездік басы иә өзіңе, иә балаңа кезелетіндей,”– деп салып еді-ау.

“Астапыралла” – Жаман сөз күтпеген көкесінің түсі бұзылып, шошып кетті. Тұрман-қожа да қиналған кісінің кейпін танытқанмен үрейлі өңгімесін қайта бастаған: “Атаңнан қалған осы үйде дұға бар көрінеді. Сол қайсысында болса, соның қауіпсіз, – дейді құмалақ”.

Заматында әкесінің мінезі күрт өзгерді. Атадан қалған мойнындағы киелі дұғасын баласына тақты. Күземнен кейін Табындар аулына құда түсіп, Балқияны келін етіп, асығыс отауға енгізді. Онда әкесінің қайдағы қаңғырма Қожанын қисындауына иланғанына таңданған да қойған-ды. Міне, енді сөз басы сол үрейлі әңгімеге тағы тіреліп тұрғаны.

Әкесі Әуезге қайта тіл қатты:

— Ұмытпасаң сол қатер аяңдап жеткен сияқты. Бастан кешкеннің бөрін баяндар ем, балалық жасайсың ғой деп қорқам. Жұрттың құлағына тисе, жын айналдырып өлтірген Жұмағұл атанбасыма кім кепіл. Айтпасам түсінбессің. Балам, менің өлшеулі демім сарқылуға жақын қалды. Дүйсенбіге қамыңды жасай бер. Хабарлап кетті. Қасқақұланы басыма байла, пышаққа ұстама. Жануар мал басы еді. Ақ інгенді асыма соярысың...

Үнсіз егілген Әуез әкесінің аяғына жығылып, жаратқаннан медет сұрар сыңай танытып еді, Жұмағұл қол көтеріп, “Сөзімді бөлме” дегендей тыйып тастады.

— Бекен болысының ұстасына кездік үшін беретін биені бүгін-ертеңнен қалдырмай жөнелт. Ұмытып кетіп, о дүниеде қарыз арқаламайын. Балам, саған айтуға ниет еткен әңгіменің бастысы бұл емес, басқа. Мына, сенің анаң Зейнеп көп жыл ащы-тұщыны бір татқан қосағым еді, тіршілікте ища-ай дескен жеріміз жоқ. Жаман сөзге қимаймын. Әттең айтып кетті ғой. — Жұмағұл қалтыраған даусын қайта қалпына келтіріп алды. — Біз алжасып жүр екенбіз. Өзіне сездіруге аузым бармады. Өтірік болса көңіліне қаяу салармын деп қорықтым. Мен шаруасы тынған кісімін, залалым саған тимесе екен, бір атаның бағына әзер біткен жалғыз шыбық ең, тұқымсыз қурай көрме, құлыным. Тірі жүрсең тұяқсыз қалмассың. Егер қауіптенсең, “Зейнептің шын анам екенін қалай білемін?” деп қиналсаң, оң білегіндегі құранның аяты мен өз аты жазылған меруерт көзді алтын білезікке назар сал. Елу қараға соқтырып берген едім. Соның барлығына сенсең күдіксіз анаң болғаны. Алланың аты жазылған жерге жын-шайтан жоламаса керек. Онда менің жаңсақ дауыс естігенім. Осыны естен шығармағайсың. Қапы кетпе, жалғызым. Ендігі бір айтарым мезгілсіз жүрме. Жынойнақ жотасы мен Шайтансайға жуыма. Ретін тапсаң тіпті соқпай-ақ қойғаның абзал...

Әкесінің мұнан кейінгі сөзіне Әуез қанша зейін салса да түсіне алмады. Құдайым-ау, Жезтырнақ жайында ма, әлде жан алғыш Әзірейіл жайында ма, әйтеуір жұмбақ тілмен ұзақ былдырлады.

VI

— Балқия, сусын әкел. Ақ інгенді іздеп қайтайын. — Сырттан Әуездің даусына келіншегі Балқия емес, анасы Зейнеп енді.

— Келін бие сауып кетті. — Ана үні үгітілген тастай үйлесімсіз.

Жасаулары тағылмай жадау тартқан қаралы үйдегі қасіретті екеу – аналы-балалыдан гөрі, бірін-бірі танымайтын тосын жандардай қасаң. Өуездің кеудесіндегі түсініксіз шер тағы да аянышты ырғақпен ызындап қоя берді.

Осы үйдің ішмерез тірлігі басталғалы да үш-төрт ай өтіпті-ау. Өттең, азалы үш жылмен барабар. Баста құба төбел қарекетті, ағайын-тумаға қадірлі оттың басы еді, енді міне базары тарқаған күзгі көлдей қаңырап жұртта қалыпты. Қабақ құмындағы малдарына бас-көз болып отырған жарым ес Түйебайды есепке алмаса, бірде-бір дос-жаран өлік шыққалы бұл үйге “Халдерің қалай?” деп ат ізін салмапты. Сонда мұның несі тірлік, несі өмір? Марқұм әкесінің перімен бе, періштемен бе жұлқысып, қайдағы Жезтырнақты жария етіп арпалыспен дүние салғаны анау. Бөрінен бұрын жанына аяздай бататыны жұрттың сыпсың өсек таратып, ішіп-жеп, ауыз жаласып отырған ағайындарының таяғын сырттан салып, теріс айналғаны. “Жұмағұлдың үйіне жақындағанның бөрі қасірет күтіп тұр екен” деген сөзді жоқ іздеп жүріп, бейтаныс баланың аузынан өз құлағымен есіткенде оңашада өкіріп жылап та алған.

Ауыр ой Өуездің еңсесін езіп барады екен, алдына дастарқан жайған анасының қимылына назар аударып, серпілген болды. Анасы іргедегі кісі бойы сабаны күмбірдетіп пісіп-пісіп алды да қара пұшпақтың қайысын шешіп жосаланған ағаш табаққа көпіршіте быжылдатып қымыз құйды.

Өуездің жанары ожау ұстаған анасының қолына қадалды. Ол әманда анасының саусақтарын сирек көретін. Әсіресе соңғы екі-үш жыл беделінде көзі шалған жері есінде жоқ. Қашан да өзге жұртқа жұмбақ – төнді шымқай жабатын ұзын жең, бұл жолы да сиқырлы пердедей құпия саусақтарды бүркеп тұр екен.

...Жезтырнақ! Бұрын осы бір адам етіне жерік сиқыршы сұмбайының жетішкілігін аңыз-ертегілерден естігенде жеңіл тітіркене түршігетін де, артынша ұмытып кететін-ді. Өттең, көз жұмар алдында марқұм әкесі көңілден құт қашыра сұрапыл кескінді сандырақтап емес, сақтандыра сөз етіп, миына шегелеп кетіпті-ау. Сонан бері кит етсе қанға құмар қорқау кемпір көз алдына көлденең тұра қалатынды шығарды. Тіпті, түнде түсінде өкшелетіп қуып жүрсе, күндіз еріктен тыс үреймен өзінің жүйке-жүйкесін сырқырата мүжіп, Жезтырнақ жайлы естігендерін көңілінде қайта екшей бастайды. Бірде қыз болып Сүрмергеннің қасында қылмың қағып тұрса, бірде түн жамылып, жанына жалын лаулаған қосқа қарай бойына таққан теңгелері гүлдір-гүлдір, салдыр-салдыр шыңғырлап, сала құлаш жез саусақтарын жең ішіне қымқыра бүркеп бұта баспалап келе жатады. Кейде Сүрмергенге қарай емес, түп-тура өзіне бас салғалы төніп тұрғандай сезінеді. Ең азабы – көз алдына елестейтін қаныпезер қорқаудың өз анасына ұқсайтыны. Сосын еріксіз әжесінің жеңіне күдіктене қарайды.

Тұла бойы түршігеді. Ту сыртындағы қоң етіне алмас тырнақты он саусақ сүңгі еніп тұрғандай, жұлын тұтасындағы он нүкте, сыздап сырқырап қоя береді. Жаңа бір сәт көңілі қорқынышты күйден саябыр тапқан сияқты-тын. Көкірегін күдік торлап, жүрегі сыздай бастады. Ол анасының жүзіне тік қарап еді, көзі өңменіне өтіп бара жатқандай, тайсақтап қалды. Тек, аумақты жанарының айналасына жас іркіліп, сәл кішірейсе тамып кетердей мұңлы ма, әлде иесінен ас сұраған көрі мысықтай мүлөйім бе, қалай?

Өуез зерең тостағанға меймілдете құйған сусынды қылқылдата қатты жұтып, басына төңкере салды да, ләм-мимсіз атып тұрып, табалдырықтың сыртынан өкше көрсетті. Аяғына оралған иті Байқасқаны да өдеттегісінше еркелетпеді.

Есік алдындағы атына да көз ілеспес жылдамдықпен қарғып мініп, шылбырын шұбыртқан күйі ақ інгеннің өрісіне қарай дүбірлете шаба жөнелді. Ол енді түк ойланбауға, ешнәрседен сескенбеуге тырысты. Өзін-өзі алдарқатып “Көкемнің ақтық тілегін орындасам екен” деп қана армандады.

VII

Үй алдындағы жер ошақта лапылдай шалқыған жалынның жарығымен күреңнің тартпасын қайта жөндеп тартты. Аттандыруға еріп келген кісіге қош айтысты. Сосын үзеңгіге табан тигізген бойда құрдым түн теңізіне зып қойып, жебедей сүңгіп кетті. Ат екпінімен қарсы алдынан қара дауыл тұрып, қазан айының мұздай желі кеудесінен қарсы итерді. Ал аспанда жымыңдаған жұлдыздар нақ бір алып мақұлықтың сансыз көздеріндей тас төбеден тесіле қарап төніп тұрды. Өуез жоғарыға қайта қарауға жасқанғандай, мойнын ішіне тартып еді, бірақ амалы таусылды. Төрт құбыласын түгел аспан қоршап тұрғанын, онан қашып құтылмасын өмірінде тұңғыш аңғарды. Қай жаққа қабақ көтерсе де қаптап тұрған жұлдыздарды көрді.

Өзін-өзі жұбатқысы келгендей: “Жұлдыз деген не екен? – деп ойлады. – Анау темірқазыққа арқандаған ақ боз ат пен көкбоз ат па? Әлде қос бедеуді қолға түсіре алмай мысы құрып, шыр айналып жүрген жеті қарақшы – ұры ма? Немесе топас жігіттерден түңіліп, тұрағын тастап шығандап кеткен қыздар ма? Өйтпесе: “Жердің жыртығын жамап жүрмін, – деп кеуде соғатын пысықсымақтарға тіршілігінің түп тамыры менің қолымда тұрғанын білсін, ызамды келтірсе үпелектей үйітерімді естерінен шығармасын!” – деп құдіреті күшті құдай әдейі көк төсіне іліп, түнімен жарқырап тұрар нұр берген – әрқайсысы әр адамның шыбын жаны ма екен? Әлде, әлде қараңғы түн пердесін жамылып, самғай ұшып, жемсауын шіпер жемтік іздеп, ерсілі-қарсылы жосып жүрген жын-шайтандар ма?”

Ол жын-шайтан, перілерді есіне алған бойда тұла бойы мұздай бастады. Қап-қара дүниенің ар жағында перделеніп, тағы бір жұмбақ тіршілік көзі тұрғандай елестеді. Кейде адамдардың осы дүние шеңберінен абайсызда ауытқып, басқа бір жайдың махұлихаттарымен айқасқа түсер сәттері болатынын жаңа аттанған ауылдағы молдадан есіткен жоқ па еді. Ет піскенше еліктіре хикая етіп еді-ау. Ол ақ інгенді іздеп, таба алмай табанынан таусылып қаталаған соң алдынан тұңғыш ұшыраған ауылдан таңдай жібітіп шығайын деп, соға салған-ды. Ақ үйдің төрінен сәлем алған ақ сақалды қарт жөн сұрасқан соң: “Аға – ауылдың баласы екенсің, сыбағанды жеп кет”, – деп жата жабысып аялдатқаны. Өйтпесе, қауіп-қатерден қалас – өз төрінде өлдеқашан шалқайып отырмас па. О, жасаған, бөле-жалаңнан өзің сақтай гөр мүсәпір пенденді. Өлігі молда әңгімесі қалай еді? Иә, иә, айтпақшы... Жолаушы көлігін қолды етіп іздеп жүріп, елсіз далада атына қоржын артып жатқан қара сақалдыға ұшырасады. Анадайдан айқайлап сәлем береді, үндемейді. Жөн сұрайды, үндемейді. Жоқ сұрайды, үндемейді. Шаруасын тындырып, тіпті кетуге оқталыпты. Күн ұзаққа жаяу жүйкелеп келе жатқан жолаушы не де болса деп, жүгіріп барып ат сауырына жармасады. Иесі атына “Өйт шу” деуі мұң екен, ұшады да кетеді. Бұлт ішіне енеді. Қарсы алдарынан қасарған қара дауыл тұрады. Жолаушы қорыққанынан қира сақалға тас кенедей жабысады. Ұстаған сәт қира сақал беліне балта тигендей, қиралаң етіп сіреседі де қалады. Оқтын-оқтын үһілейді. Сонан күн еңкейе көк сабатқа тігілген оңаша үйге жетіп тізгін тартады. Алдарынан сары қарын бейбіше мен бойжеткен қыз шығады. Олардың жолаушыда шаруасы жоқ. Қира сақалды сүйемелдеп үйлеріне алып кетеді. Жолаушы сыртта тамсанып тұрып-тұрып ішке енуге бел байлайды. Кірсе қира сақалды құс төсектің үстінде шынтақтап шай ішіп жатыр дейді. Келдің-кеттің дер біреу жоқ. Қазанда қайнаған сүр еттің иісі танауын жарады. Іші итше ұлыған жолаушы, ай-шайға қарамастан тамаққа қол салады. Қыздың алдында тұрған шайды да қақшиды, бейбішенің қолындағы бауырсақты да жалмайды. Қира сақалдының алдына қойған сары майды да қармайды. Апыр-ай, өмірімде мұндай тәтті тағам ішпеген шығармын депті жолаушы. “Тамаққа сылқия тойдым. Жаңа таныстарыма етім үйрене бастады. Түнде қира сақалға салған жұмсақ төсекке кірдім де, сапарласымның белінен тас қылып құшақтап ұйықтап кеттім. Сонан таң ата бір-ақ ояндым. Оянсам қира сақалдыда өң-түс жоқ депті. – Бейшара белін темірмен құрсаулап тастағандай, сіресіп қалыпты. Таң-тамаша қалдым”.

Сыртқа шығады жолаушы. Ойы елге қайтар жолды бағдарлау. Жан-жағына көз салса, бұрын-соң ол баспаған бөтен жер, ол көрмеген бөгде ел. Ауыл маңындағы бұйрат құмды кезіп, қайтып келеді. Келсе қира сақалы жіпсіп басын көтеріп отыр екен, үйреніп алған жолаушы жайлы төсекке қайта жатады. Қайтер екен деп

белінен ұстап көрсе “Белім, белім” деп бебеу қағады. Қира сақал үйіне бейтаныстар келеді. “Бақсы келді, бақсы келді” деп жария етеді бірі. Бақсы үйге келіп зікір салады. Қобыз тартып арыстандай ақырып, аруағын шақырып: “Бұл пақырға адамзаттың назары түсіп, осында өзімен бірге еріп келіпті, енді мұны қара қойдың өкпесімен қақтыру керек дейді”.

Қара қой құрбандыққа шалынып, бақсы өкпемен ауруды қаққанда, жолаушы өкпеге талақтай жабысып қалады. Бақсы өкпені басынан асыра үйіріп, шаңырақтан зымыратқанда көкке шығып, жерге қайта томп еткенін ғана біледі. Сонан түн ортасы ауа ес жияды. Тұрса далада жатыр. Жамбасы сынып қалғандай сырқырайды. Өрі тоңып жаурап қалған екен, еңбектеп үйге кіреді. Кіреді де қолына тиген көрпенің астына еніп, жылы денені жабыса құшақтап, мызғып кетеді. Таң ата абыр-сабыр дауыстан оянса, құшақтағаны елгі үйдің бойжеткені. Аузынан ақ көбік ағып, есінен танып жатыр. Үй-іші жылау-сықтаулы. Бақсы келіп қыз жатқан төсекке тесіле қарап: “Үйіңізге келген қайтпас қайсар жабысқақ бөле екен. Оған менің күшім жетпеді. Енді бұған Қап тауының қарлы басын жайлаған оқымысты бар, соны шақырындар”, – деп кетіп қалады. Жолаушы өз күшін енді түсінеді. Қыздың тағдыры қолында екенін біледі. Құшағында қыз, алдында ас, салулы төсек, салқын үйде жатып жағдайы жақсара бастайды. Жамбасының сырқырағаны басылады. Бірақ қуаныш ұзаққа бармайды. Қап тауының ғұламасы келіп оң-теріс оқи бастайды. Зұлатып оқып отырып үшкіреді. Үшкірген сайын үпелектей ұшып, шаңыраққа жетіп жерге қайта түседі. Арада алты күн өтіп, жетінші күн болғанда оқымысты қабағын көтеріп: “Қонағым, сен мұнда жатыр екенсің ғой”, – депті. Жолаушыда: “Иә, осында жатырмын. Жатқаныман он бес күн болды, бір жан тіл қатпайды, бір пенде не істесем де “тәйт” деп тыйым салмайды”, – депті. Оқымыс аз ойланып: “Рас, рас айтқандарың. Тілқатпаса сөзіңді есітпегені. Жөн сұрамаса көрмегені. Өзге түге менің өзім сені оқумен жаңа тауып отырмын. Біз перизат деген ел боламыз. Сен адамизатсың. Кітапта қайсысының назары бұрын түссе, сол үстем болады деп жазылыпты. Мына мүсөпірге сенің назарың бұрын түсіпті. Енді сенің ұстаған жерің перілер үшін кесел. Сен еліңе қайт. Бейшараларды жылата берме”, – деп жалынған сыңай танытады. Өзінің бұлар үшін тегін жан емес екеніне масайрап, адамизат: “Тақсыр-ау, жаяу кете алмаймын ғой”, – депті.

Перизат: Астыңа жүйрік ат беремін.

Адамизат: Жол білмеймін, елді қалай табар екенмін?

Перизат: Ерге отырсаң өзі апарар сен мінетін пырақтың.

Адамизат: Тақсыр, әйелім жоқ кедей ем, мына әдемі қызды қимай тұрмын.

Перизат: Бұл қызға қызықпа. Артыңа біздің елдің ең сұлуын мінгестірем.

Адамизат: О, жарылқаушы әулием, берген соң маған тағы да бір жүйрік тазы қоса бер, аң аулап саят құруды ұнатушы ем.

Перизат: Жарайды адамизаттың баласы, бұл тілегінді де орындаймын, — депті де қолын жоғары көтерген екен, бір топ қыз-қырқын есік алдына сыңғырлай күлісіп, тұлпарды көлденең тартыпты. Жылмаң тазы сумаңлап ат бауырынан өтеді дейді, топ қыздың ортасындағы қалыңдықтың дидары жаңа туған айдай жарқырайды дейді. Қошеметші қыздар жібектей есіліп: “Күйеу жігіт, ерге қоныңыз, қалыңдығыңыз күтіп тұр”, — деп сызылады дейді.

“Сонымен, не керек, атқа да міндім, артыма қыз да мінгесті, соңыма тазы да ерді, — депті. “Шу, жануар” деп жөнеп бердік. Сонан қанша жүргеніміз белгісіз. Қалғып кетсем керек. Тіпті қалғымаған да сияқты едім, селт етіп көз ашсам жерді қамшымен сабалап отыр екенмін. Ат дегенім жылқының қу басы, қыз дегенім қуыршақ, тазы дегенім иттің қаңқасы. Малғұндар мені шығарып салу үшін, сиқырлап жанды бейнеге айналдырыпты. Санымды бір-ақ соқтым. Мерзім — ұлы сәске. Жан-жағыма қарасам отырған жерім Жынойнақ жотасының күңгей жамбасы”, — депті жолаушы.

— Қандай шым-шытырық, қым-қиғаш қорқынышты жай, жасаған-ау. Перілер адамзатты жібермей алып қалса, жонынан таспа алмасына кім кепіл. О, жаббар ием, адастыра көрме пенденді, алдамшы бақытыңнан сақта, — деп күбірледі Әуез.

Өзінше: “Беталған бағдарым дұрыс” деп жорамалдаған Әуез жылы төсекке тез жетсем деген тілекпен ауылға қарай төтелей салған. Өне-міне деп жүргенде артқа ет пісірім уақыт тастағандай. Астындағы атын да аямастан өлі көсілтіп келді. Өлігінде жетіп барам деген үйін жер жұтып қойғандай, қарасын көрсетер емес. Ада-спаса жарар еді. Әйтпесе өз отының басында отырып дәм тататын мерзімі жеткендей-ақ еді.

Апырай, бұл дүниеде не жоқ дейсің. Біз білмейтін, біз көрмейтіндері қаншама? Молда айтқан ғой пері елінің хикаясы. Перілдердің де адамзатқа назар салатын сәттері аз көрінбейді. Өлігі бет-ауыздары қисайып, белдері сіресіп қалатындар перінің назары түскендердің нақ өзіне ұқсайды. Абырой болғанда қожа, молдалармен ғана жан сақтап жүр ғой, бұл қазақ, әйтпесе күніміз не болар еді... Бізге қастық жасайтын бұл дүниеде шайтандар тағы бар емес пе? Малғұндар жол тосып, жыра паналап жүйке-жүйкеге еніп, ақ жолынан тайдыратын көрінеді. Сол мінезінен аллаға да ұнамай пейіштен қуылған екен, сонда да арам пиғылынан таймапты... Өлгілерден шайтан жайлы есіткен әңгімесі де адам шошырлық, сұмдық...

Жолаушы аулына қарай келе жатып, Шайтансайдың ойына түседі. Қалың бұта арасы дейді. Ешкі маңырайды дейді. Елсіз жерде қайдан жүрген, неғып жүрген бейсаубет мал деп, іздей бастайды. Ал әлгі ешкі біресе оңынан, біресе солынан, біресе алдынан,

біреу артынан біреу буыңдырып жатқандай “Мәә-ә, мөһә, мәәә...” — деп маңырайды кеп, маңырайды дейді. Жолаушы сол маңайды шарқ ұрып шарлап шығады. Таппайды. Шаршаған соң қайтайын деп, атының басын кері бұрса, бағанадан бері жанынан жүз өткен жыңғылдың көлеңкесінде жүні қарыс қара ешкі күйсеп жатыр дейді. Бұйырған малға дауа жоқ деп, ат үстінен іліп алып, алдына өңгереді де, “Айт шу” деп аулына тартады. Шайтансайдан шығар жерде: “Текешік пе, туша ма екен?” — деп бұтының арасына қол жүгіртсе, өлігі ешкіге тіл бітіп: “Қалай уысың толды ма?” депті пәтшағар. О, заманда, бұ заман ешкі сөйлегенін кім көрген. Жолаушының есі шығып “биссимиллаға” зорға тіл келтірген екен, алдындағы олжасы көз алдынан ғайып болыпты. Жолаушы шайтан екенін сонда бір-ақ біліпті. Ой, пәтшағар-ай, тілі көлимаға келмегенде емек-емек қылып, өуре сарсаңға салып күнәға батырмақшы ғой. “Қалай уысың толды ма” деуін қарасайшы малғұнның, хи-хи-хи.

Әуез күлерін күлгенмен тұла бойы түршігіп кетті. Өзін жаман ойдан қаншама аулақ ұстайын десе де, көңіліне күдік кірбіңі қылаулай берді. Маңайда әлде кісі жылайтындай, әлде аң ұлтитындай. Әйтеуір, бір жаман сарынды мақұлық түн жамылып даланы жорытып жүргендей. Жаңа алдынан жанған от жылтылдағандай еді, ауыл шығар деп іші жылып қалған-ды, ол да жалған болып шықты. Алыстан дөңкиіп, қарауытқанға жайылып жүрген қара ма деп қасына барса, қараңғыда қауқиған бұтаны болжайды. Қазіргі дүниені нақ бір аузын тарс жапқан қара сандық дерсің.

Ол ұшы-қиыры жоқ сайға тап келгенін байқады. Сығалап жүріп жағасындағы қол тимеген дарақ жыңғылдарды аңғарып: “Астапрала, мынау Шайтансай болды ғой” — деп шошына дауыстады. Жігіт маңдайын сипап еді, алақанына мұп-мұздай тер ылғалы жұқты. Көміл адасқанына Әуездің көзі енді жетті. Ащы ішектей созылған бұл сайдың қай тұсынан соққанын жобалай алмай басы дал. Қалайда аулынан шығандап шығып кеткені аян. Артта қалған елден түнделетіп аттанғанына енді өкіне бастады. Соншама жын қуғандай мезгілсіз шақта несіне асықты екен. Бірде Балқияның: “Үй маңында қара жоқ. Ретін тапсаң далаға қонба, қорқамыз”, деген жалынышты кескінін көз алдына елестетті. Сонан бері жат төсекке жамбас тигізген емес. Әсіресе өзінің отының басындағы түсініксіз күдіктен-ақ жүрегі шайлығып бітті. Сол ойына оралса-ақ, жарық дүние күңгірт тарта бастайды. Ақырзаман қара басына орнардай, тынысы тарылады. “Жаратқан-ай, көзін алған көбелектей, қайдан Шайтансайға тап келдім. Әкем марқұм жолама деп еді”.

Атының басын бұрып, өрге салды. Жер шамасын нақтап айырмағанмен Қаракөлге таман ығысқанын түсінді. Оған бір сәт дала талауға түскен жау жиһазындай аласапыран көрінді.

— Әуу-уууу-әу-әу-әу... ез...

— Еее-е, әууу-у... ез...

“Апырай, мені іздеген біреу ме екен? Бұл маң ондай жаннан ада

еді ғой”. Құлақ түріп байқап еді, әкесінің дауысына ұқсатты. Артынша о дүниелік аруақтың тірі кісіні шақыруы жақсылықтың жоралғысы еместігі есіне түсіп: “Қой, бұл қасқырдың ұлығы”, – деп өзін-өзі жұбатты. Үрейге ұқсас жеңіл әлсіздік денесін қазан айының түнгі ызғарымен бірге қаузап, қалтыратып жіберді.

Шығыстан Есекқырған жұлдызы көрінді. Түн пердесі бұрынғыдан сәл жұқарып, аспан асты ағараң тартты. Жер бедері, бұта сүлдері сұлбалана бастады. Үздіксіз сарнаған, үрейлі үн әлі де үзілер емес. Бетшағар, зікір салар бақсының қобыз қиқылынан айнысайшы.

Құлақ түрік, көңіл күдікті. Қылт еткенді көріп, қыбыр еткеннің дыбысын қабылдардай сақ. Өзінше – тосыннан сап ете қалар сұмдықты күтіп, қапы қалмауға қайым келеді. Жан-жағына жалтақ-жалтақ қарайды. Астындағы жануар да жамандықтың тұзағы жақын маңда құрулы тұрғандай оқтын-оқтын оқыранып, әлсін-әлсін пысырады.

Қара түннен де қап-қара жуан бөлекет алдындағы бұта арасынан қылт етіп қарғып түсті. Сонан соң оң қапталынан да, сол қапталынан да, алдынан да, артынан да қылаң бере бастады. Әуездің ойына – әкесін шалғайдан алып сілелеткен беймағлұм сұмдық түсті. Астындағы аты да бұрынғы жүрісінен жаңылғандай.

– Бисмилла рахман рахим!.. – Тісінің арасынан сыздықтай шыққан өз даусынан өзі шошып төбе құйқасы шымырлады.

Алдынан өзіне қарай құм борағанын аңғарды. Ырсылдап шыққан дем мен сақылдаған тістердің дыбысын өзінше жорып: “Мені қасқыр қамады?” – деп тістене дауыстады. Қолындағы сегіз өрме бұзау тіс қамшысын білемдеп, айналасындағы бос ауаны ысқырта осқылады. Өзін қоршауға алған – тәңірінің тұтқындауға жіберген сұмдығы емес, қорқау қасқырлар екеніне көңіл уатып, өлсе де айқасып өлуге бел байлап, еңсесін көтерді.

– Айт-айтақ, айтақ! Байқасқа?

Ойына үйде қалған иті оралды. Бір-екі қасқырға дес бермейтін қарулы ит. Әкесі өлгелі біраз малға ие де сол – Байқасқа.

Қойнау-қойнау ащы дауыстан дірілдей жаңғырығып, дүрлігіп басылды. Жылы қанға тіс тигізгелі кем-кемдеп жақындап қалған жауыздар табан астында тымық ауаны сілкіндірген дауыстан дүркірей шошынып, бірін-бірі арсылдаса қауып алыстап кетті.

Әуездің жүрегі орнына түсті. Делебесі қозып, бойына тасқындаған күш бітті. “Не пәле деп шошынсам қасқырлар екен ғой, нәлеттер үндемесем оңай олжа етпекші, көне әуселеріңді көрейін”. Өзін алдарқата жұбатқаны болмаса, қыспаққа алып келе жатқан сұмдықтардың қасқыр екеніне іші сенбейтіндей. Ол атына қамшы басты.

– Айт! Айтақ, айтақ!

Дүбірлетіп шауып келеді, шауып келеді. Астындағы көлігі үйірінен жаңа ұсталған сіңірлі айғыр еді, өзiрге болдырар емес. Әлгiнде жануар қамауда қалғанын сезiп, секемдене оқыранған екен, ендi иесiнiң жауларына сес көрсеткенiне әлденiп қалғандай, ауыздықпен

алысып алға аршындай ұмты-лады. Қанша жол жүрді, қай мезгіл болды, белгісіз. Тақымы талды, ауыздықпен алысып қолы қарысты. Көңілге медеу тұтары – Шайтансайдан ұзағаны. Атым тынықсын деп аяңға көшті. Денесінің қалжырағанын енді білді. Бұта арасынан қылтылдаған қара көлеңкелер қайта қылаң бере бастады.

– Ит-құсқа жем болмасам жарар еді.

Жан сақтау қарбаластығына қайта түсті. Былқылдақ сауыр – құм төбелер ат тұяғын ауырлатып, бауыр жаздырар емес. Қан тілеген қорқаулардың алды-артын қайта орап алғанын Өуез түсінді.

Алдыңғы жақтан күрекпен лақтырғандай лап шашылған бір етек топырақ Өуездің бетін қапты. Көзіне құйылған қиыршық құм шегедей қадалып, шекесін солқылдатты. Жанарынан жас парлады. Түн саңылауы бір сәт тастүнекке айналды. Тізгінінен қол босатып, бетін басқан күйі ер үстінде қарақшыдай қаракетсіз қалды.

Өуез астындағы күрең ышқына шыңғырып, шырқ айналғанда ер үстінен ауытқып барып, ат жалына жабысып өзер түзеліп отырды. Басындағы бөркінің ұшып түскенін төбесіне тиген мұздай желден аңғарды. Құлағында жылқы тұяғы тиген иттей қаңқ еткен қатқыл дауыс қалды. Тез ес жинап, бір қалыпқа келуге тырысты. Абайсызда көлігін майып етсе, өзінің де аман қалмасы айдай анық-тын.

Жасаураған жанары жанды дүниені қайта тінте бастады. Астындағы атының жиырылған денесін сезіп, артына жалт қарап еді, қара түнді қақ жарып қара тұлыптай қара пөле атылып кеп, ат құйрығына жармасты. Өуез әлгі мақұлықтың тісі жауырынына кеп қадалардай, түршіге айқайлап жіберді. Қолындағы қамшысын құлаштай сермегеніне де көз ілеспеді. Мына айбатты пішін оған өзін-өзі сендірген қасқырлардан гөрі, басқа бір сұрапыл зұлымдық иесіне көбірек ұқсайтындай. “Апырай, көкем айтқан Жезтырнақ осы емес пе екен”.

Көз ұшында жылтылдаған жарық көрінді. Өуез тізгінді солай қарай қақты. Қазір оның ниетінде аман қалу да, айла жасау да жоқ. Жанталастырып қуып келе жатқан табиғаттың санадан тыс сақтандыру арпалысы ғана.

Ол сексеуілді қалың табанға енгенін аңғармады, бұтақтар кеудесіне жебедей қадалып, төнін тілімдеп жатса да ауырсынар емес. Қабаққа иек артты. Ар жағы тағы еңіс екен. Етегіне таман алаулап от жанып жатыр.

Отқа ат басын тіреп тізгін тартты. Жүрек тоқтатып, жан жағына көз жүгіртіп еді, қос қапталынан қаумалай қоршаған қорымдар ортасына еніп кеткен екен. Молалар нақ бір көптен қолға түсіре алмай жүрген дұшпанын қоршауға алған қалың қолдай сұсты. Олар біресе жалынның жалаңдаған сәулесімен самаладай самсап, иін тіресе молайса; біресе ұялшақ бойжеткендерше, көлеңке пердесіне жүз жасыратындай. Кейде жанды мақұлықтардай бұралаңдай жылжыса; кейде сылтаусыз тентектерше жағадан алғалы қол созатындай.

Көкесі қайтыс болғалы Әуез мола көрсе тітіреп қоя береді. Қазір де денесінің мұздап бара жатқанын байқады.

– Ууу-у-уу.. Келдің бе. Әуууу-е...з? Ха-ха-ха! Ах-ха! Кел, кел... – Үрейлі үннің қаһарына шыдамаған қарақошқыл қоймалжың дүние бұтақтағы мәуеше қалтырап тұрғандай. Әлде пері, әлде періште, әйтеуір, фәнилік пенде миы жетпейтін сұрапылдың ат үстінен жұлып алып, жер жастатқаны еміс-еміс есінде. Сосын қанат бітіп ұшып бара жатқандай ма-ау, әлде су бетінде борықша қалқып жүргендей ме-ау...

VIII

– Аллоһу, акбарррр-р! Алоу-акбар!

Азан шақырған аруақты үнді Әуездің құлағы анық шалды. Мұншалықты салтанатты, мұншалықты әлеуетті үнді алғаш естуі. “Шамасы о дүние шығар, – деп түйсінетіндей. – Мына азан шақырушы пейіштің періштелері болуы керек”. Көкірегі зіп басқандай серпіліссіз-тін, зорлап көзін ашты. Төбесіне төңкерілген көк күмбез кәдімгі аспанға ұқсайды. Шамасы таң саз берсе керек. Аспанның жартысын жапқан қаз бауыр бұлттар пәтперектей шыр айналады. Өзі күдіретті үннің қуатымен жерден қырық кез биіктегі жел бесікте тербетіліп тұрғандай. О, жаратқан! Күңіренге азан шақырып, жер-көкті күмбірлеткен үй тамдар мен мұнаралар ғой, зәулім еңселерін шыңырау көкке қарай созып, алақан жая төңірге құлдық ұра теңселетін де солар. Елсіз-күнсіз жерде тірі пенде, өлі өруақтар түгілі, қаңқиған зираттар да жаббар иесіне жалбарынып зарланады екен ғой.

Көкпен таласқан алып мұнаралар, зәулім үй тамдар үстіне құлап келе жатқандай ышқына демігіп, жүрегі лоблыды. Анау шоқ сексеуілді шыр айналып шырқырай кісінеген өзі мініп келген күрең айғыр ма екен? Оны да мына мұнаралар басып қалады-ау, жаншып жоқ етеді-ау... Міне, міне, аты да көрінбей кетті, өзі де шаңтозаңның тосабына тұншығып тынысы тарылып барады.

IX

Тұңғықтың тереңінен тырмысып жарық дүниеге жаңа шыққан екен, бір мейірімді жан алдына алып басын сүйеді. Әлде анасы ыстық ықыласпен жүрегінің жылуына құндақтаған, әлде әкесі тентектігі мен өнтектігіне жалғызымдап, жанын пида еткен. Құдайым-ау ләззатты сезім құшағында жатқандай ма, әлде жыртқыш аңның тегеурінді тырнағы алқымын сығым-дағандай ма, әйтеуір, құпия күш жұқа шаптан тырнақ батырмай қытықтап тұрғандай.

Аспанды бір көруге құмартып көзін ашып еді, бұлтын жел айдап кеткен көк әлемі шілдедегі сағымдай сырғи қозғалып тұрды. Арқа беттен аңқып ескен сасық көл иісі қолқасын атты. Құлағына алыстан құпия үн талып жетеді. Жаңа қышқырған аң сияқтанған дыбыс бірте-бірте малдың пысқырығына ұқсады. Кейін қобыздың қыл ішегін шалып отырған шерменде жанның шерлі әуеніне сайып, сәл сұңқылдады да тосыннан мың құбылған әсем әуенге ұласты. Ал көз алдындағы қара нүкте иірімді су бетіндегі борықтай шыр айналады. Өлгі бірте-бірте төмендегендей, бірте-бірте соқыр тұманнан аршылғандай. Жаратқан-ау биіктен бал-шырын ырғақпен күй төгіп тұрған үпелек басты сары қамыстың қауылдырықтары екен ғой. Тас керең құлағы ашылғандай, табиғат жамырап қоя берді. Жақын маңнан жылқының кісінегені, бұталардың шулағаны естілді.

Қара көлеңке сырғып келіп үстін бүркеді де: “Уфит” деп былшырақ бір нәрсені бетіне былш еткізді. Әуез шіміркене түршігіп, дір ете қалды да орнынан аунап түсті. Жерден көтерілгелі қолын бауырына жиып ілгері ұмтылып еді, буын-буыны киіздей бүктетіліп құм қапты. Құм қауып болып төбесінен төнген сұмдыққа мойын бұрып, Тұрманқожаны таныды. Үстіне төнген ажалдың аранды аузы емес, қамқор көңілді адамның денесі екенін аңлап, бойына қуаныш тарады. Бар дауыспен айқайлағысы, шағынып жылағысы келген. Дәрмені жеткен жоқ. Қалқайып бас көтеріп қарсы алдына шарта жүгініп, еріндері жыбырлап түсініксіз сөздерді шұбыртып отырған кісінің бетіне қайта бағжия қарады. Жаңылмапты. Шөлжелке мойыны ауыр сәлдені көтере алмай, желді күнгі айғабақша ырғалған Тұрманқожаның нақ езі. Сол көзінің сығырайған сықпырлығы да, оң көзінің кірпік қақпас ақилығы да қателеспегендігін айғақтайды. Жанындағы ала қоржын да көзге ыстық. Міне, ол күректей бурыл сақалын Әуездің үстіне көсе төгіп жіберіп “Уфит” деп соңғы рет үшкірді. Сосын үрейлі үн мен қорқыныштан аруақтай ақ шөлмек тартқан Әуездің тамырын басып тіл қатты:

— Мүсәпірім, қатты қиналдың-ау. — Тұрманқожаның жұмсақ дауысы Әуездің жанына майдай жағып, жүйкесін босатты.

Әуез жайшылықта, Тұрманқожаның ашу ызғары сыртына теппейтін әйел жүзді кескінінде тоңы жібімес ащы кектің сіреуі жатқандай тілдесуден тайсақтайтын. Бұл жолы сөзін тыңдауға ынтығып жанына ысырылып отырды.

— Әйтеуір, ақыры қайыр аман қалдың, — деп Тұрманқожа даусын көтере сөйледі. — Құдай қолдап, періштелер жебеп адасқан бетіңді әулиеге қарай бұрыпты. Өзім де бәтшағар бір бүлікті жасайсың-ау деп ойлаушы ем. Дегеніне кіріскен екен сабм Жезтырнақ!

Жезтырнақтың атын естігенде Әуез табан астындағы тұңғиықтың түбінен құбыжық сопаң етіп атылып шыға келгендей, қорқыныш атойы башпайынан бастап, төбесіне қарай лап қойды. Әкесінің айтып кеткен Жезтырнағы қарсы алдына келіп тұра қалғандай, жасқаншақтай тұтығып, сөйлей алмай қалды.

– Ө-ә... Қожеке, о-о не?

– Сені қамаған қорқауды айтам.

– Қас-қасқырларды айтасыз ба?

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха-ха! Қасқыр дейді әй, мүсөпір.

Тұрман-қожаның күлкісі Әуездің денесіне дем бітірді.

Сұп-сұр сұрықсыз дүниеде қорқыныш пен қасірет емес, күлкі де барын жаңа ұққандай. Әкесі өлгеннен бері жынды жандай тұңғыш рет езу тартты. Аспан айналуын, жер теңселуін баяулатып, көз жетер жердегі аймақ айқындала бастады. Ол бар күшін жиып, бір тізерледі де Тұрман-қожаға:

– Қамаған не? – деді, үрейді кескінмен ілгері ұмтыла түсіп.

– Қинама, балам. – Тұрман күнге құраған шанаштай тырысқан маңдай өжімдерін жиырған қалпы бас шайқады. – Жеңіл-желпі суыртпақ сөз болса, әлдеқашан баян етпес пе ем. Он екіде бір гүлің ашылмаған баласың, алдын ала қабырғанды қайыстырмай-ақ қояйын. Ақырын өз көзіңмен көретін нәрсең ғой.

– Жас деп мені мүсіркеме, әулие! Жаныңыз шын ашыса шындыққа көзімді жеткізіңіз.

– Адам төзбес шарты болса ше?

– Шыдамасқа амал жоқ. Өңгіме басы қайда тірелерін мен сезбейді ғой деп ойлайсыз ба? Сеземін. Әншейін-ақ іші түтін, сырты бүтін жүргенше, не бел кетсін, не белбеу кетсін деп отырмын. Мұнан басқа мен қармар тал да қалмағандай. Өзіңіз білесіз – әке өлімі анау, көптің қаңқу сөзі мынау.

– Жұмағұлды айтасың ба? Жарықтық тәубашыл жақсы адам еді. Туған ағамнан кем көрмеуші ем. Барсам-ақ Қожекең келді деп, пышығын ала көгенге жүгіретін. Марқұм қор болып өлді ғой, қор болып! – Тұрман-қожаның иегі кемсеңдеп жеңімен көзін сұртті. – Жарықтығым жаның жаннаттан жай тапсын.

Дүние салған көкесінің қайырымды қасиеттерін еске алып, дардай кісі көзіне жас алғанда Әуез бой-бойы шығып жылады келіп, жылады. Өкенің өзіне шексіз сүйіспеншілігін, балалық өмірдің алаңсыз салтанаты, табан астынан тап болған қасірет, еңсе езген үрей бөрі, бөрі әрқайсысы оқшау-оқшау бір ғұмырдай, бірінен соң бірі өтіп жатты көз алдынан.

– Жанкөкем, жанкөкем-ай, – деп булығы өксіді Әуез. – Мені неге қасіреттің қапасына тастап кеттің.

– Сабыр ет, балам, болған іске болаттай берік болайық, құдай қалғанымызды жарылқасын. Не көп, бұл дүниенің қауіп-қатері көп. Жұмағұлды итше талаған Жезтырнақ бізге тап бермесіне кім кепіл.

Әуездің жүзі күзгі даладай сұрғылт тартты. Көз жасы да сап тыйылды. Жаңа тебіндеп келе жатқан жағындағы сарғыш жүн ит аунаған күзгі ажырықтай ұйпа-тұйпа. Көзі ұясынан шыға адырайып, үстіңгі ерні жыбыр-жыбыр етті.

– Қожеке, о-сы ағыңыздан жарылыңызшы. Жұрттың Жез-тырнақ жайлы сыпсыңы рас па?

– Өлбетте... Жел тұрмаса шөп басы қимылдамас болар.
– Онда шартыңызды айтыңыз шерменде етпей.
– Адам басы тігілер ауыр шарт ол, балам.
– Нар тәуекел. Тек жүрек жарасына шипасы тисін. Шарты-ңызды бұзбасқа алла атымен ант етейін...

– Алла атын ауызға алып, айтпасқа амалымды қалдырмағаныңды қарашы. Бірақ мынаны біліп қой. Мен айтар құпияны тірі пендеге сездірмейсің. Отыз тістен шыққан сөздің отыз рулы елге тарайтынын ұмытсаң онда екеуіміз де опатпыз.

– Міне, жаным, Қожеке! – Өуез аяғына жығылды.

Тұрман жанындағы ала қоржынның бақалағын ағытып, аузын ашты. Қожа арқалаған бұл ыдыстың іші құпия мүлікке толы сезінетін. Өуез еріктен тыс дағдымен еңсе бұрып аңтарыла үңілді. Бірақ ала бөтен дүние көрінбеді ішінде. Бары: Нан сынықтары, ескі лыпалар, ірімшік-құрт қиқымдары.

Тұрман-қожаның мыртық саусақтары қоржынның түбін үңгі түсті. Кенет алтын-күміс сіңірген мүйіз шақша жарқ етті де құмға төгілген сынаптай, қиқым арасына қайта жасырынды. Өуез күтпеген көрініске ерік билетіп, тепектей қозғалып, қолын ілгері созғанмен, төмен қарай тұқшиған сәлдеге сәл тимеген саусақтар қалтыраған қалпы кері қайтты. Көзге іліккен мүлік әкесінің шақшасынан айнымағанмен жарықтық Қожекеңе күдік келтіріп, сауал бере алмады. “Дүниеде бір-біріне ұқсайтын өсем жиһаздар аз дейсің бе?” деп өзін тоқайратты.

Тұрман-қожа қоржынның түбінен сырты шүберекпен тысталған құранды алып, Өуезге қарай созды. Шекпеннің жеңінен суырыла жалаңаштанған оң білегіндегі тыртық күлтілдей қызарып тұрды. Өуез таңданған жоқ. Ел кезіп, еңсе өзіп жүргенде әлде ит қапты, әлде қасқыр тартты деп қоя салды.

Ол анттың алғы шартын орындап, қожаның жарлық еткен мағанасы беймәлім түсініксіз сөйлемдерін шұбырта қайталады. Ұзақ сонар лебізден есінде қалғаны “Ошпу антты бұзсам, бір пендеге тісімнен шығарсам, алланың рахымын көрмей, тамұқ отына жанайын” дегендері ғана. Мұны да Тұрман-қожа шала сауатты дүмбілез Өуезге түсінікті етіп әдейі айтты.

Тұрман-қожа антын аяқтады да жанындағы сыпаға арқа тірей малдасын құрып, шөңкеріле кетті. Өуезге де қарсы бетті ишара етіп, иек қақты. Отырып жатып Өуездің көзі жұпығы жұқарған өулиенің аяғындағы кебіске түсті. Тігістері қақырап, табанының шегесі көтерілуге айналған екен. Өкшесінде аймаңдайланып темір нөл жарқырайды. “Көріпкелдігі күшті дегенмен қолында дүние тапшы жоқ-жітік қой, – деп ойлады да: – Баянсыз дүниесі құрсын, – деп іштей күйінді. – Өкеден қалған қыруар малдың оны ойда, саны сайда ит пен құсқа жем болып жүрген жоқ па”.

Тұрман-қожа сонау қамысты көлдің айдынынан әлдене көріп нақ

соны ғана мына алдындағы үрейшіл үрпек мұрт балаға қызық үшін баяндағандай бәсең дауыспен ызыңдай бастады.

— Осыдан бірер жыл бұрын Қарақтағы Текейдің тектілерінің аулында біраз аунап-қунап қайтқаным бар-ды. — Ол сәл-пәл тыныстағандай тоқтап қалды.

Әуезге әңгімеден бұрын екі сыпаның ортасына қыстырыла тізе бүккені жайсыз тиді. Осындай қамсыз қалпын пайдаланып, арт жақтағы моладан Жезтырнақ қақ жауырынына атылардай, жұлынтұтасы шымырлайды.

— Айтайын дегенім жолға асығыс шыққанмын. — Тұрман-қожа мажырасын, мәжілісін бейжай қалыпта қайта жалғастырды. — Күн бейсенбі. Ойым осы атам жатқан аруақты топыраққа жұмаға жайнамаз жайып, сәждеге бас тигізу. Бейсенбінің кешіне Алтынасарға жетіп көз шырымын алғалы бір дуалға жантайғанмын. Көзім ілініп кеткен екен. Нақөңімнен бір аусайшы. Қарсы алдымда Сердәлі әкем тұр. Үстінде ақ шапан, басында ақ сәлде, аппақ сақалы кеудесін көмген. Аяғы жерде, төбесі бұлтқа тіреліпті. Жарықтық маған қарап: “Балам, ыңғайсыз жерге жаттың ғой”, — деп дауыстады. Сөйткенше өзім де: “Ұр! Ауызға ұр!” деген өктем дауыстан шошып ояным. Орнымнан аллалай тұрып, қарсы алдымдағы аспанмен тілдескен диюға аса сілтедім. Ол да тегін жаумен айқаспасын білсе керек, асардың биік қорғанынан бір-ақ қарғып тайып тұрды. Артындағысы буындыруға шақ қалған екен, екеуіміз оқумен арбасып қалдық. Мен асамен ұрып оң қолын сындырдым. Ол да аянбады, мына бетіме болат тырнақтарын салып өтті, сонан мына аузым...

Әуез Тұрман-қожаның қисайған аузына аянышты үреймен таңырқай қарады. Әңгімеге ықыласы ауғаны соншалық қыбырлауға мұршасы келмей езуінен шұбырған сілекейін сылқ еткізіп жұтты да:

— Сосын қайттіңіз? — деп еміне түсті.

Сосын диюлар қосарлана отырып маған қарсы сиқыр оқу оқыды. Мен де қарап қалмадым. Олар асардың етегінде, мен төбесінде. Екі ортада дауыл тұрып, тас борады. Айқас ет пісірім шамасына созылды. Ақыры мен де сау-саламат құтылдым, олар да тірі кеткендеріне қуанса керек. Енді аяңдап жүру қауіпті көрінді де асардан осы жерге дейін қонбастан бұлтпен бірге ұшып жеттім. Бетіме қол салдырмағанда оқумен екеуін де байлап алардай шамам бар екен. Қанша дегенмен ауыздың қалпы бұзылғасын сөз жылдамдығы тұсаулы аттай кібіртіктей берді, соны пайдаланып тайып тұрды бөтшағарлар. Бұл төңіректің дию-перілері маңыма жолаудан қорқатын. Біреуді албасты болып басса да, біреуге назарын салса да, Тұрман-қожа келе жатыр дегеннен ығысып жүре беретін. Шырағым-ау, мына жүрек жұтқандар бұл жерге қайдан біде болды десем, Уақ елінен келген Жезтырнақтың байлаулы баспақтары екен. Олар осындағы халықтың қанын судай шашып, албастыларын жабу үшін алдымен менің көзімді жоймаққа ниеттеніпті.

– Астапыралла! – Әуез білетін құрани сөздің мына ғұлама қожаның алдында қалай шығып кеткенін аңғармай қалды.

– Жағдаяттың мән-жайына қандым да, қарап жатуды мен де мақұл көрмедім. Алдымен сыртымнан көрінбестің жеті қабат қорғанын соғып, диюлардың ізіне түсейін кеп. Жымын байқатар емес. Бірде Қарауылтөбедегі ауылдан шығып қуаңға бет алғанмын. Жолай Үштөбенің бауырындағы ескі қыстаудың жанынан өтіп бара жатыр едім, қора жақтан дүсірлеген тосын дыбыс естілді. Ішке енсем, сенің әжең Зейнеп.

– Менің әжем?.. Үштөбеде?..

– Иә, сенің әжең. Таң қалдым. Сендер Сағыздықұмды жайлап отырған жоқсыңдар ма?

– Сондамыз. Екі орта түстік жер ғой. Не істеп жүр екен, сұрадыңыз ба?

– Сұрамадым. Ол тіл қататын мені көрген жоқ. Мен өзімді өзге жұрт байқамайтын етіп, қорған жасап алдым деп айттым ғой жаңа. Әдепкіде қорғаннан шыға келіп, “Қайдан жүрсің?” демекші едім. Сөйткенше әлгі Зейнеп деп ойлағаным аяғының астын теуіп-теуіп жібергенде, қара жер қақ айрылып төбесімен көк тіреп жеті дию шыға келді де дауыстары гүжілдеп сөйлей жөнелді. “Қане не бұйырасың? Теңіздің суын кептірейік пе, қопарып тауды көшірейік пе, жеті тозақтың отын өшірейік пе? Өлде жаңадан қала салайық па, немесе біреудің басын алайық па! Бұйыр, айтқаныңды орындаймыз”. Сенің әжең: “Маған тақ орнатыңдар, тағам әкеліндер”, – деп шаңқ ете қалды. Диюлар бір сәт қыстау үстін абыр-сабыр етті. Артынша, құм далаға жайқалған бау, жарқырап тақ орнады. Перінің сұлу қыздары бұралып би биледі. Тегеш, тегеш шарап пен шарбат алтын ожаумен сапырылып жатты. Дастарқан жайылып Бұқараның жүзімі, Мысырдың құрмасы тау-теңіз боп үйілді. Ішінде қазақтың қазысы мен қымызы да бар. Дәмнің молдығына танданғаным соншалық ауымды ашып қалыппын. Шөлдеп келе жатқасын ба шарбатқа тамсанып тұрғанмын. О, тоба әлгі Зейнептің кейпіндегі өмірші кемпір сілкініп-сілкініп қалғанда үстіндегі лыпа сыпырылып түсті де ар жағынан аршыған жұмыртқадай, үр қызы жарқырап шыға келді. Тани кеттім, Жезтырнақтың сиқыршы кіші қызы.

– Мүмкін емес, мүмкін емес. – Әуездің еріндері ғана жыбырлады, даусы естілген жоқ. Құлағы шулап, көзі тұнды. Өлер шағындағы әкесінің: “Шешеңе сенбе, жалғызым. Сақ бол”, деген ақылы есіне тағы түсті. Астына бүккен аяқтары сырқырап, қолдары еркіне көнбей жан-жағын тырналады.

– Тамақтанған соң Жезтырнақ диюлардан: “Таптыңдар ма әлгі пұсырман Тұрманды”, деп зілдене сұрады. Бәтшағар мұсылман демеі, пұсырман дейді. – Тұрман аузы қисайып, сау көзі жұмылып, ауру көзі ақиып сылқ-сылқ күліп алды. – Жеті дию жікжапар. Жезтырнақ қыздың аяғына бастарын қоя жалбарынып: “О, әмірі күшті билеушіміз! Бізді жазғыра көрме. Ол пұсырманды таба

алмадық. Аанада Алтынасарда ұйықтап жатқанын естіп, аңсызда ұстап әкеліндер деп жіберген екі сиқыршымыздың бірі мерт болды. Кейін олардан да күшті жүз шақтысын жұмсап едік, пұсырман оқумен өзгеге көрінбейтін қорған соғып алыпты. Іздеп бармаған жеріміз, баспаған тауымыз жоқ. Бұл даланың бұтасын санап, топырағын жалап шықтық. Көзге іліктіре алмадық. Тұрман Қап тауандағы Манғұт шаһарының атақты ғұламасы Абдул-Құдастан теріс оқу үйренген екен, сол оқудың күшімен өлгі көрінбес қамалды жасапты. Біз ол оқудың күшін жоятын сиқырды білмейміз, үйрену үшін Манғұт шаһарына еңбек тұрмақ маңайына жақындасақ майып етеді. Қап тауының бер жағы аллалаған періштелерден көз қамасады. Олардың аузынан шыққан сөз біздерге жай оғынан кем емес, күйдіріп күлімізді суырады”, – деп қиылды. Жезтырнақ: “Қолдарыңнан түк келмейтін есалаңдар. Қырамын шеттеріңнен”, – деп ақырды. Диюлардың сонда жас баладай сыңсып жылағанын көрсең егер. Бейшараларды адам аяйды. “Жоқ өлтірмеймін сендерді, қажетсіңдер маған, – деп буырқанды қайтадан Жезтырнақ. – Тұрманды өзім тауып алып есек қылып астыма мінемін, ал сендер Жұмағұлдың жетішкі баласы Өуезді аңдыңдар”. Жезтырнақ ызадан қалш-қалш етіп, аузынан ақ көбігі ағып тақтан құлап түсе жаздады. Кейін ес жиып “Қайтсем де апамның кегін қайтарамын, қайта тірілтемін”, – деп еңіреп жылады. Сол жерде қарсы дұға оқып қырғидай тиейін деп едім, аман құтылмасыма көзім жетті. Шейіт болып кетсем, арттағы ел менсіз жын-шайтандардан жапа шегер деп, өзімді-өзім бастым.

– Ме-нің әж-ем дей-сіз бе? – Өуез аузына түскен алғашқы сұрақты ызғырық қара суықтан қалтырап тоңып отырғандай тісісіне тимей, үзіп-үзіп өзер айтты.

– Нақ сенің анаңның кейпіндегі Жезтырнақ, – Тұрман-қожа қасындағы балаға назар салмастан айдалаға көз жүгіртіп отырып, жауабын жайбарақат қайтарды. – Мәслихаттары тамамдалғасын жеті дию: “Жұмысшы диюлар бос сенделіп жүрсе жанжал шығарады, айтқанымызға көнбейді соларға жұмыс тауып бер”, – деп жалынды. Жеті дию жетпіс мың диюдың патшасы екен. Жезтырнақ ойланбастан: “Сиқыршы жиырма мыңы Жұмағұлдың баласын көзден таса қылмай бағып жүрсін. Отыз мыңы Ніл дариясынан елекпен су тасып Арал теңізіне өкеп төксін, он мыңы құмнан арқан ессін, тағы он мыңы Тұрманды іздесін”, – деді.

– Құмнан арқан есіледі дегенді естіген емеспін.

– Еріккен диюларға оңай ермек те әншейін. Туу, араб сахарасындағы Ніл дариясынан елекке құйған су қазақ даласына жете ме. Шамалы жер ұшқан соң ағып кетіп, қайта барады. Сөйтіп, қансорпасы шығып, жұмыстары өнбей титықтайды. Құмнан арқан ескенді о заманда бұ заман кім көрген. Босқа өуреленіп күн кешу де.

Өуез кеудесінде сан-сапалақ болымсыз сұрақтар жалыннан үзілген ұшқындардай жылтылдап жатты. Бірақ алдында отырған

өмірлі әулиеге сауал етіп беруге дәрмен таппай, діңкелейді.

– Мәжілістен кейін диюлар сол жерде қалды ма? – Өуез: “Өжем қайда кетті” деп сұрамақшы еді, аузы бармады.

– Диюлар жер астына сіңіп жоқ болды. Жезтырнақ Зейнеп кейпіне қайта еніп, сенің аулыңа қарай ұшты. Бұл бәдбақ не істер екен деп, соңынан мен де ілестім. Тоқтамастан жайлау сыртындағы сайға қонды да үйге беттеді. Келін тамақ істеп жүр екен, әлгі аяр Жезтырнақ нақ Балқия келіннің енесі құсап: “Шырағым, етке тұз салдың ба?” – деп сұрады да жып етіп ішке енді.

– Жексұрын! – Бір сөт Өуездің ызадан қаны бетіне теуіп өрттей қызарды, сосын жымысқы Жезтырнақтың алдауына иланып, айтқанына көніп, айдағанына жүрген аяулы зайыбын мүсіркеп, көзіне жас үйірілді. Қайтадан кеудесіне сансыз сұрақтар үріккен еліктердей топырлай еніп, бірінен соң бірі мазалай бастады. Ол бәрін білгісі, бәрін түсінгісі келді.

– Жезтырнақ кімнен кек алмақшы, әулие?

– Кімнен дейсің бе? – Тұрман-қожа өңгімесін аяқтағалы үнсіз отырған. Орнынан бір қозғалып қайта жайғасты. – Кімнен болушы еді, сенен де.

Өуез біреу аңсызда, жон арқасынан қамшымен осып өткендей селк етіп:

– Менен! – деп шошына айқайлап жіберді. – Өкшелеп ізіме түсіп, өшігіп тіс қайрайтындай не жазыппын.

– Сенде жазық жоқ. Кілтипаны басқада. Бұл Жезтырнақ апалы-сіңлілі екеу. Екеуі де қара суды теріс ағызатын шектен асқан сиқыршы оқымысты. Солардың мына жүргені сіңлісі. Апасы әл үстіңде төсек тартып жатқанына біраз жыл. Жатуына себепші сенің Сағындық бабаң. Кезінде аруақты кісі болыпты дейді ғой. Әлгі Жезтырнақтың апасының қолында жанының рухын енгізген жүзігі бар екен, Сағындық соны тартып алыпты. Ал Жезтырнақ жүзігінен айырылса, күші құрып шалажансар күйге түседі.

– Жезтырнағын білмеймін, шайтанның ақ теңгесін алыпты дегенді есітетінмін.

– Жұрт жаңсақ айтады. Анығын мына мен білемін. Шайтан емес, Жезтырнақтың жүзігін алған болатын. Өңгімесі қалай еді есінде ме?

– Иә, есімде. Сағындық бабам сыртқа дәрет алайын деп шықса күнде көріп жүрген көрші ауылдың бір баласы: “Ата, сізді тойға шақырып келдім, тез жүріңіз, ас дайын, адамдар күтіп отыр”, – депті. Жұрт тосуда дегесін бабам кідірмепті. Бір төбеден асады, ауыл көрінбейді, екінші белден өтеді, ел белгісі байқалмайды. Шыдамы таусылған бабам: “Балам, жайлаулардың жақын емес пе еді?” – деп сұрайды. “Ата, осы мына жерде”, – дейді жолбасшы бала. Тағы біраз жол жүріп бір белдің қырқасына шықса, ойында сыңсыған ел, мыңғырған мал жатады. Ауылға жақындағаннан алдынан адам шығып “Сағындық әулие келді, бас тартыңдар!” – деп жарияға жар салады. Бабам алдына қойған асты “биссимил-

ла” деп қол сала бергенде төңірегінде қызмет етіп жүрген қалың топ қызыл шоқтай шашылып быт-шыт болады. Бабам алданғанын түсініп, бірінің бұрымына білегін іліктіреді де, ясиінді күңіреніп оқи жөнеледі. Шайтанның тілінің астындағы ақ теңгесін тартып алады. Алдына тартқан тағамына қараса адамның бас сүйегінен істелген ыдысқа салған жылқының тезегі екен. Бабам аман-сау ауылға оралады. Кейін шайтандар үйге қанша жалынып келгенмен ақ теңгені қайтып бермейді. — Өуез кішкентайынан құлағына сіңген өңгімені ұстаз алдындағы шөкірттей сыпыртып шықты.

— Айттым ғой жаңа. Шайтан емес, Жезтырнақ. Ақ теңге емес, жүзік. Сиқырлы жүзігінен айрылған ол қыз осы күнге дейін өлі мен тірінің арасында кірпігі ғана қимылдап жатқан көрінеді. Мына келген сіңлісі жүзікті жоқтаушы, апасының кегін куушы.

— Жүзік қайда қазір?

— Сенің мойнында. Былғары арасында, бабаң дұғамен қоса тігіпті.

Өуез қалтыраған саусақтарымен көйлегінің омырауын асығыс тырналап түймелерін ағытты. Оң қолын білегіне дейін қарнына қарай сүңгітіп, ішінен былғарымен тысталған үшбұрышты дұғаны суырып алды. Тұңғыық сырлы тылсымды кішкентай бұйымды сығымдаған саусақтарын жазып жіберіп, алақанына тесіле қарады.

— Жұлыныңды диюлар қияды десейші! — деді Өуез кіжіне булығып: — Тау қопарған жындардың қаһарына қарсы тұрып, қайбір жұмырына жұқ болмақшымын. Жо-оқ! Маған амандық керек. Жезтырнағы да, жүзігі де өзіне. Сау басымды саудаға салмай, тыныш қойса соған да рақмет. Қажет емес еш нәрсесі де! Барлық бөле осының ішінде тығулы тұрса, далаға лақтырамын да өзім бұл маңнан беземін. Жезтырнақ қыз қажетті мүлкін қиындықсыз құмның арасынан тауып алса, басқада не шаруасы бар. Қайта қуанбай ма! — Ол былғарыға тағылған қара ала жібек жіпті мойнынан сыпыра бастады.

— Тоқта, балам. — Тұрман-қожа саямқал салмақпен сөйлегенмен қабағынан ызғарлы сыздың лебін танытты. — Өзіңді бөле-жаладан қалас етіп, сақтап тұрған қорғанды лақтырам деуің қалай. Бұл дұға болмаса қарауында сан мыңдаған диюлары бар Жезтырнақ Зейнептің кейпіне енбей-ақ сені биттей сықпас па еді. Жезтырнаққа басқадан бұрын өзіңнің қажет екеніңді ұмытпа. Жүзікті алмас бұрын сендердің тұқымдарыңдағы бір еркек кіндіктің жанын апасының төніне сіңіруі шарт. Сонда ғана олардың ісі оңға баспақ. Осы сенен өзге Сағындық әулетінде ауыл айбаты бар ма?

— Жоқ.

— Міне, көрдің бе, сені аңдуының басты сыры қайда жатқанын. Егер Жезтырнақ сені жазатайым жазым етіп алса, апасын қалпына келтіре алмайды. Сондықтан дұға мен бірге өзіңді де қолға түсірмекші. Ал дұға ішінде жын-шайтандарға қарсы жазылған аят бар. Сен тек, естен танбай алланы ауызға алсаң болды періштелер бұлбұл үнмен

“Ясиін әл құрһан, әл хахим...” деп сайрай жөнеледі. Сонда ізіңде жүрген сиқыршы диюлар жасыл түскендей быт-шыт болады. Тағы бір ескертетін нәрсе жаныңа ер қаруын сақтағаның мақұл.

– Үйде қанжарым бар, Қожеке.

– Беліңе тақ қанжарды. Асыл тас та айбат бітіреді адамға, табылса алтын-күміс жан қалтаңда жүрсін.

– Кебеженің түбіңде алтынның топайдайы жататын.

– Иншалла, осылар табылса өзир ажал тырнағынан қаласың.

– Диюлар мен Жезтырнақ қатер төндірмей ме?

– Қару мен алтынжай сақтықүшін ғана қажет. Шындап қаһарланса сиқыршы жөдігөй сенің қанжарыңды қайтсін. Жезтырнақтың жадылары арам-алыс жүріп, алла атын естен шығарар сәтіңді тосуда. Түнде беймезгіл жолға шығып ең. Жезтырнақ сиқыршыларын қасқыр кейпінде қаптатып жіберді. Олар жынойнақтың ордасы Шайтансайға қақпайлады, мен мұнда отырып Серделі әулиенің аруағын атойлап бетіңді осында бұрдым. Әйтпегенде... Есіңде ме, балиғат сөз аузыңнан шықты ма?

– Аңдаусызда... Байқамай айтып жібердім, Қожеке. Шайтансайдан шығарда көзіме құм боратқан қасқыр екен деп қалдым.

– Алла сақтаған. Лас сөзден періште безеді, шайтан семіреді. Өзім де бала алжаспаса жарар еді деп бар жанымды салып ем. Сақтығым теріс болмаған. Диюлар өршеленіп құтырып кетіп еді-ау, бетін өзер қайырғам.

– Қасиетті әулием-ай, сіз екенсіз ғой қорғап қалған. Ана деп жүргенім аждаһа екен ғой, абжылан екен ғой, Жезтырнақ екен ғой.

– Дұрыс айтасың, шырағым. Осы сенің әжең ылғи жеңін малындырып, саусақтарын бүркеп жүре ме?

– Қолы кішкентайында отқа күйіпті. Тірі пендеге көрсетуді өзіне мін санайды.

– Оны мен де естігенмін. Сен Зейнептің салдығын айтып тұрсың ғой, бала. Мен білер гәп. Зейнептің сонысын, сол салдығын пайдаланып, сала құлаш алмастай жез саусақтарын сырт көзден жасырып жүруге жақсы айла тапқанын қарашы малғұнның.

– Қазір үйге қайтам мен онда! Барамын да саусақтарыңды көрсет деймін ол сұмға. Қарсылық көрсетсе, наркескенді зұлымдық толы көр соқыр кеудесіне қадаймын, қара қанын ағызып, қапас жайлаған жүрегін кесіп отқа тастаймын.

Әуез кіжініп орнынан атып тұрды.

– Сабыр шырақ, сабыр. Ойланбай пішкен тон келте. Ақылға салайық, Жезтырнақ түте салар жүн емес. Қия бассақ қиып түсер алмастың нақ өзі. Тіс қарсаң сырыңды біліп алады да майып етеді. Сиқыршы қара күшті қайтсін, оқу мен ақыл болмаса. Бір кесе суға дұға етіп бетіңе шаша салса бітіп жатыр. Ит бол десе ит, есек бол десе есек кейпіне енесің. Жезтырнақтың күтіп жүргенінің өзі сол сенің қателесіп қарсыласар сәтің емес пе? Күш көрсетсең дұғаның шарты бұзылып, сиқыршылар бел алып кетеді.

– Сонда не істе дейсіз? Ажал күтіп отыра берейін бе?
– Қарап отырмаймыз, неге қарап отырайық. Біз де қам жасаймыз.
– Өз әжем қайда, Қожеке?
– Оны білмедім. – Тұрман-қожа ойланып барып, сөзін қайта жалғастырды. – Мүмкін шаһит болуы да, мүмкін бір құпия жерде тұтқында жатуы да.

Әуез анасын жоқтап еңіреп жылағысы келді. Бірақ көзінен жас шыққан жоқ. Көкірегі қарс айырылып, ажал күйігін де тартпады. Қайта өлденеден қашатын кісідей жүрелей жылжып, ілгері ұмсынды да, кенет қаһарға мініп есіріп кетті.

– Жоқ, жоқ! Мен ол сиқыршының көзін желкесінен шығарамын. Қайтсем де әжемді таптырып аламын. Мейлі өлі, мейлі тірі, сіз күлмеңіз, Қожеке, мен әжемді қайтсем де табуым керек!

Әуез даланы басына көтере долданып, тас шайнағандай тісін шықыратты. Артынша Тұрман-қожаның аяғын құшып, еңіреп жылады.

– Қожеке, мен бір сорлаған жан екенмін ғой. Ажал құрсауынан құтқара көріңіз. Менің бар дүние мүлкім сіздікі. Тек, анамды аман сақтап, Жезтырнақтың көзін жойыңыз.

Тұрман-қожа аяғын құшқан мүсәпірдің иығынан қақты.

– Алла медет берсе тілеуіңде жүрермін.

– Енді не істеуім керек менің? – Әуез дәрменсіз кескінмен телміре қарады.

– Алладан рұқсат болған күні оны да естірсің, мүсәпірім. Жұма сайын осында келіп тұр.

– Сонша ұзақ мерзімге шыдаймын ба, Қожеке? Сізсіз мені Жезтырнақ май шабақтай жұтады ғой.

– Келер жұмаға дейін амандығыңды аллаға аманат етіп дұға етермін. Бұл жетіге қам жеме.

Әуез жерден бас алып бой тіктеп еді, төңселіп кетті. Осы маңнан ұзаса ажал күтіп тұрғандай елсіз, ессіз далаға күдіктене қарады. Көз алдына Балқияның мұңлы кескіні елестеді. Жезтырнақ қанды шеңгелімен сығымдап, торғайдай шырылдатып жатқандай. Ол қолын жайып, аянышты жүзбен жәрдем сұрайтындай. Әуез өзіне қарсы ұмтылған диюды көргендей, атына қарай тапырақтай жүгірді.

Тұрман-қожа ала қоржынына таман бір-екі аттады да, дала төсін сабаған тұяқ дүбірі мен өксіген балаң жігіт даусына құлақ тосып, молаларға қарап езу тартты.

X

Ат аяғының шаңы көзден сұйылып, тұяқ дүбірі құлақтан үзілгенде Тұрман-қожа еңсесін басқан зіл батпан тас иығынан түскендей ауыр күрсінді.

“Текті тұқымбыз, арғы түбіміз Мұхаммед пайғамбардың сүйген

сахабасы” деп жүргенде “Шайтан айналдырған қожа” аталып жаман қатыннан сөз есіттім-ау. “Құдай болса, өзін жарылқасын”, – деп те жүрген сол хар. Суық сөз тарағалы жұрт та күдіктене қарайтын тәрізді. Бедел-салмағы да толыспаған жепік дәндей, жеңілдеп кеткендей. Кейбіреулер бұрынғыдай құшақ жайып, құрақтай жапырылмай, салқын қабақ танытарын қайтерсің. Ойхой, дүние-ай, шашасына шаң жұқтырмай өткен бабаларын айтсайшы. Кешегі әкесі Сердәлінің өзі ала дорбасын мойнына асып бітір, садақа жинап жүріп-ақ жұртты аузына қаратушы еді-ау. Өзінің де ерке-шолжаң өсіп, шала хат танып қалғанымен жұрт алдарлық алым-берім, алдыр-салдыр арабшасы бар. Қай қазақ алланың сөзі деп айтқанды теріс шығарған. Ақ жолында жүрмін деген адам болса, ойлағаны орындалып, армандағаны алдынан шықпайтын ба еді. Тұрағы жоқ тірліктен титықтап келіп құдайдан қайыр тілегендерге құраннан жаттап алған аяттары мен сүрелерін соғып, мүсәпірлерді о дүниелік рухтық рахатқа малындырады да әкелген садақа-құдажолыларын қағып алып қалмаушы ма еді. Бұл дүниенің михнатынан миы айналған көңілі соқыр пақырлар пейіштің армани салтанатына көздері қарауытып, алдына бас иіп құлдық ұратын. Сондағы айтары кейіне түсініп, кейіне түсінбейтін әкесінен есіткен ескі сүрлеу, түсінік – мазмұны. Қара халық алдындағы жарылқаушы әулиелердің қолынан жақсылық келсе, алдымен өздерін қарық қылып, өздерін қарқалази еткісі келетіндерін қайдан білсін.

Тұрман-қожа көзі жасаурап, иегі дірілдеді. О, жаратқан ием, даланың шиырын шарлап, ауылын аралап табан тоздырып жүргенде көрер көресім осы ма еді. Мені неге сонша сорлы еттің. Мен бейшараға өзгелердей түтін түтетіп, отау тігіп отыру да бұйырмапты. Жар сүйіп, нәресте иіскеуді де маң-дайыма жазбапсың, соншама қай пиғылымнан таптым, қай пиғылымнан!

Ойына сонау балалық кезіндегі бір қатесі, бір қасіреті оралды. Онда он беске жаңа шыққан бала кезі, жігіттіктің буына естен тана мас шағы. Әкесі дүние салып іші тар, дүние қоңыз ағасының қолында жүрген. Сол жылы ағасының тоқалдыққа алған жас келіншегімен – жастарының қатарлығынан ба – жиі қалжыңдасатын. Көңілінде арам ниет болмаса да, піскен нандай буы бұрқыраған келіншекке тым үйіртін. Бірде ауыл сыртындағы сайдан тезек тере шыққан жеңгесімен аң аулап келе жатып ұшырасқан. Әуелгі әзіл-оспақтың арты алыс-жұлысқа айналған-ды. Алғаш рет әйел денесінің қуатты шарпуы бетіне ұрған. Қарулы қолдың сығымында тыпырлаған талдырмаш жанның абыройын аяққа басуға айналған. Сол сәт кеудесі ардан да, ұяттан да мақұрым еді. Тек, арқасын алмас қылыштай тіліп өткен қамшының ащы дөмінен ыршып түсті. Өлгідегі мекерлік ләззаты ғайып болды. Жапт қараса ат үстінде өзірейілдей көзі қанталап, қаһарына қара өлтірген ағасы екен. Сонан соңғы білетіні қарғысқа ұшыраған қарабет аталып, ауылдан аласталғаны. Бүкіл ағайын-

ғана қорқады, имандары ұшып жандалбасалайды. Шамасы ұшы-қиырсыз қиялдың көк жиегіне көз талдырып, ми айналдыратын болса керек. Ал егер сол көк жиектің ар жағынан дию-перілер самсап шыға келсе, ойланбастан-ақ айқаса кетер еді. Баяғыда біреу мейманынан “Кімсің?” деп жөн сұраса, “Танысаң Адайыңмын, танымасаң құдайыңмын” деп жауап беріпті. Үй иесі “Танысаң Адайыңмын” дегенін шала естіп, “құдайыңмын” дегенін ғана ұғып қалса керек, қонағын жағадан ала түсіпті. “Сен құдаймен кездесе алмай жүр едім, қолыма түстің бе бөлем, – депті жұмарлап жатып. – Балам мен қатынымды алып, өзімді қу кедей қылардай саған не істеп едім, айт көне!” – Құдайды сабап жүрген жұрт қарсы келген өзгелердің не жанын қойсын. Жалғыз-ақ қара халықтың неден сескенетінін қожа-молдалар ғана біледі. Көзге көрінбей жан азаптайтын сұмдықты алдарына көлденең тартса, бір жан онан ері тұяқ серіппейді, құты қашқан қалпында тапжылмай қалады. Сауранбайға да сол үйреншікті құқайын көрсетіп, айызы бір қанды...

Име күмбезді ұйтамның ішінде көз шырымын алып жатқан-ды. Жолға алып шыққан ас-су сарқылса да, қасарысып кетпей қойған. Арманы – асқақтаған пәндасын тәубасына бір келтіру, келесі кездескенде алдында құрдай жорғалату.

Ат дүбірі құлағына шалынып, орнынан ұшып тұрды. Тысқа шықса таң саз беріп қалған екен. Дыбыс шыққан жаққа көз тастап еді, жалғыз атты жолаушыны көрді. Көлік үстінде жайғасқан пошымынан Сауранбай екенін шырамытып, тұттай жалаңаштанды да алдынан шықты.

Сауранбай айналасы ат шаптырым қорымның ішіне жаңа енген-ді. Моланың түбінен ербие сәл бой көтеріп, байғыз үнмен “Сауранбай” деп дауыстады. Сауранбай өз құлағына өзі сенбегендей, жан-жағына жалтақтай бастады. Сосын тағы да, тағы да дала жаңғырықтырып “Сауранбайлап” саңқылдады. Артынша сыпалардың үстіне иттен қашқан мысықтай имие төрт тағандап атылып шығып “Сауранбайлап” келіп қарқылдап күлсін. Осқырынып иесінің қақпайына көнбей шегіншектеген аттың алдын орағытып жолға қарай төрт тағандап шапшысын...

Ат үрікті. Жолаушы ұшқан тымақтай жолда қалды. Қыбырсыз жатқан денеге жақындап көріп еді, есінен танып қалыпты.

Ертесіне салып отырып, Сауранбайдың аулына барды. Мықты бозқасқа шалып құдайы жасап жатыр екен, етін жеп, батасын беріп, мұртынан күліп кетті. Сонан бері Сауранбай кездесе қалса атынан түсіп сөлем береді.

“О құдіреті күшті құдай, сол кепті осы хардың басына келтірсең айызымның қанғаны”, – деп Тұрман-қожа ернін жыбырлата іштей күңірөнді.

XI

Әуез қожадан қара үзісімен-ақ кеудесін тырнаған ызаның тегеурінді шеңгелі үрейге ұласып, жүрегін сығымдай бастады. Қалай қарай бұрылса да, бағыт түзеген өзі емес, өзге күш естен тандырғалы қақпайлап жүргендей жан-жағына сезікпен жалт-жалт қарайды. Жыңғылдың сайына түскенде қалың бұта арасынан сығалай қараған сансыз диюлар атының сүрініп, өзінің естен тануын тағатсыздана тосып, атылып-атылып шығардай денесі түршігеді. Қостөбенің ашық қабағына қиялай жеткенде шыбын жаны кеудесінен шықпай аман қалғандай “yh” деп еді, Мойынқұмның сайындағы ескі соқпақты сағалап жүруіне тағы тура келді. Сосын құлағы тас бітті. Қамыстар сыбырсыз, қыбырлап тұрды. Селеу мен түзгіндер сыбдырсыз теңселеді. Көлдегі толқындар ақ көбігі атып тербетіліп жатыр, шуламайды. Жусан иісі еспе желмен бұрқырай жетіп танауды қытықтамайды. Ащы көлдің мұңкіген сортаң иісі де қолқаны атпайды. Бар болғаны аузы қан татып, дүние тер саситындай. Сосын басы айналады, жүрегі көтеріліп лоқсиды.

Бір төбені асып түсіп, көл жағасындағы үйін көрді. Кеудесіндегі жүрегі қобалжудан лып-лып соғады. Көз алдын бүркеген қара тұман да сейілгендей. Үй жанындағы шоқыға шығып жол қараған кемпірді көріп:

— Әжем ғой, кешіккесін тағатсызданып сыртта тұрған,— деп күбірледі. — Байғұс ана.

Ол өз даусын өзі естіп қайран қалды. Дүниедегі алуан дыбыс тозақ отындай күдіретті үнмен күркіреп тұрды.

Табан астынан пар етіп қырғауыл ұшты. Аты үркіп жалт берді. Өзі ер үстінде бір жамбастап, қисайып барып қайта түзік отырды. “Малғұн сиқыршы диюлар, — деп кіжінді, — мен бәрібір құламаймын, естен танбаймын”.

Күн тұтылғандай дала қайта күңгірт тартты. Аяқ, қолына төрт кісі арқан тағып, сілкілеп тұрғандай селк-селк етті. “Маған бір нәрсенің салқыны тиді”, — деп ойлады ол. Басының ішін жаңғырықтыра күңгірентіп, Тұрман-қожа айтқан сөздер қайта сампылдады. Тағы да саналы әрекеттен айрылып, сан-сапалақ түсініксіз үрейге бой билетті. Алдындағы үй жанында тосып тұрған анаға деген ықылас бір жола өшті де, жолын қаныпезер қарақшы тосып тұрғандай, онан қашып құтылар шарасы жоқ бейшараша сұлқ қалды.

— Малғұн, Жезтырнақ — деп тістене күбірледі. — Менің басымды жұтқалы келіп жүр екенсің ғой. Бәрібір мен босқа құрбан болмаппын, өлсем де жастығымды ала кетермін...

Әуез үй сыртындағы қалбиып тұрған кішкене кемпірге бұрынғы едетінше сәлем берместен ат байлайтын томар жанына қарғып түсті де үйге қарай емпеңдеп жүгіре жөнелді.

XII

Ауруға деген табиғатына біткен төзімділікпен Әуез тістеніп күні ұзаққа ұйықтаған жандай, сұлқ жатты да, түнге қарай денесі күйіп-жанып күрк-күрк жөтелді, сандырақтап сөйледі. Не деп тіл қатқанын анасы Зейнеп те, зайыбы Балқия да ұқпады. Зейнеп баласының кебірсіген ерніне саумал тамызып отырды. Балқия үй ортасындағы ошаққа томар тоқсырып жарық етті. Балама салқын тиді деп жорамалдаған ана төбеті тартса жас сорпа ішсе маңдайы жіпсіп, аурудың беті бері қарар ма екен деп, асқан қой еті қазаннан түсірілусіз со қалпы қалды. Ортада жанған оттың жалыны ашық түндіктен түнере төнген аспанға шапшып лап етіп биіктесе, лып етіп төмендейді. Жасауы тағылмаған үй ішіндегі жұпыны жиһаздарға түскен жарық көбелектің қанатындай қалтырайды. Төңірегінен ел безген меңіреу далада енді қандай күйге ұшыраймыз деп қайғы уына өртенген жас келіншек енесіне білдірмей көзінің жасын сығып-сығып алады. Іштен тынған қарт ана бейне қара суға батқан салдай қауқарсыз. От басының ұшыраған тірлігіне таңданады да, тітіркенеді. Күйеуінің өлімі анау... Осы үйден жын көргендей үн-түнсіз безе қашқан жұрт мынау... Жанына сая тұтары жалғыз баласы еді, астапыраллай оның да түп тамыры ырғалғандай, үйге түн түнемей жоқ іздеп келгелі, тілдесуге де жарамастан тырп етпестен жатыр.

XIII

— Жезтырнақ, Жезтырнақ! Балам, қаш, жеткізбе.

Әкесінің даусы екен дейді. Бірақ жүзін көре алған жоқ. Ақбоз атқа мініп жанынан атқан оқтай зу ете түсті. Төбе-төбені төбешік құрлы көрмей сырғытып, айдын көлдерден арықтай ырғытып көзден ғайып болды. Әуез артына жалт қарады. Сонау белден құйындатып Жезтырнақ келеді екен. Өз әжесі Зейнептен аумайды. Тілі салақтап, сала құлаш саусақтары сүлікше сүйреңдеп созылып кетіпті. Бейнесі ертегілерден естіген самұрық құсқа ұқсай ма, әлде домалап ұшқан от тәрізді ме, әйтеуір, түсініксіз тұлға, дене түршіктірер қозғалыс.

Үрейі ұшып кетті. Атына қамшы басты. Астындағы көлігі әкесінің пырағына қарағанда шабан екен. Бұталардан оралып өтіп, бытқыл құмға малтығып келеді. Артына қарап еді, Жезтырнақ жақындап қалған екен, жаны тырнағының ұшына келіп төпеледі-ай келіп, төпеледі. Бірақ, аты ышқына қарғи беріп омақаса құлады. Тұруға ма-жалы жетпегенмен бәрін біліп жатыр. Әйле-пәйлеге қарамай жетіп келген Жезтырнақпен қарсыласар дәрмені жоқ. Міне, жер астынан шыққандай диюлар да қарақұрттай қаптап кетті. Жезтырнақ кеңірдегін оң қолымен сығымдап, сол қолымен мойнындағы дұғаны сыпыра бастады. Шамасы дұғамен қоса жанын да алмақшы.

— Әжежан-ай, мені өлтіре көрме. Сен Жезтырнақ емессің. Маған ақ сүт берген анасың.

— Жоқ, әжең емеспін, Жезтырнақпын! Мойныңдағы дұғаның арасына оралған апамның жүзігімен бірге жаныңды алу үшін талай жылдар бойы отыңмен кіріп, күліңмен шығып жүрдім. Енді сен менің қолымдасың. Қалай өлтіргім келсе де өз жұмысым. Әжем қайда дейсің бе? Білгің келсе айтайын. Мұнан бес жыл бұрын жер жастатқанмын. Нанбасаң саусақтарымды көр. — Жезтырнақ матаға малынған жеңін түріп еді, сала құлаш алмастай саусақтар күнге шағылысып қашыр-қашыр шайнасты.

Әуез ажалдан құтылмасын білді. Ойбайлап жылады кеп, жылады.

— Ойбай, Жезтырнақ, өлдім...

XIV

Баласының кебірсіген ерніне саумал тамызып отырған Зейнеп науқастың сыңайын жақтырмай: “Жасаған-ау, қаралы күн басыма қайта орнамақ па, — деп шошына қамықты. — Жан баласына иненің жасуындай залалым тимеп еді, ес білгелі отыз күн ораза, бес уақыт намазды қаза етіп көргенім жоқ. Бұл құдайға қай қылығымнан жаздым екен”.

Бәрінен бұрын осы күнге дейін жанына аяздай бататыны құдай қосқан қосағының: “Сен Жезтырнақсың”, — деп өршелене кіжініп көз жұмғаны. Марқұммен тіршілікте ища-ай десіп көрмеп еді. Сол татулық, сол ауызбіршіліктің арқасында жаман да емес-ті. Дәулеттері біреуден ілгері, біреуден кейін есептеліп жүргенмен”, — ит басына іркіт төгіліп жатты. Күйеуі де таршандықты ұнатпайтын. Әманда “Бәйбіше, дүниеқоңыздық жасама, құдай бергенге береді”, — дейтін. Ішіп-жемі мол үйге жылы қабакпен келіп шаруаға қолқабыс тигізушілер де мол болатын. Абысын-ажындары айналасында үймелеп жүруші еді-ау. Дүниеге келген жеті-сегіз нәрестеден қолда қалған Әуезді де солар мөпелеп өсірген-ді. Зейнеп өзі сол ауылдың ханшасындай жаратылысындағы өсемдігін көтеріңкі көңіл күйі құлпыртып, жасының ұлғайғанына қарамастан гүл-гүл жайнайтын. Енді, міне, күйеуі дүние салды да от басының құты қашып, аруағы арыды.

— Көке, Жезтырнақ... Дию... Ойбай өлдім.

Зейнептің ойын Әуездің елерген даусы бөліп кетті. Ұйқысынан оянғандай жалма-жан баласының тершіген маңдайын сүртіп, аузына сусын тосты. Еріндері жыбырлап кәлима қайырып аллаға жалбарынды.

Әуез әр нәрсені шатып, алжас сөйлеген сайын Балқияның иманы ұша түсті.

Анада атасы да қорқынышты сөздер айтып сұмдық бір алапат күшке қарсы ұмтылғандай, айқайлап ақырып, артынша түсініксіз дұға

оқып, жалғыз өзі жайлауды басына көтерген. Оның сарнаған аянышты даусына иттер қосыла ұлып, жалпақ жазираны тірі мақұлық шошырлық үнге бөлейтін. Сонда бүкіл ауыл көрі-жасына дейін атасы ауырған үш күнді ұйқысыз өткізген еді. Отқа тоқсыруға томар алғалы сыртқа шыққан сайын жайлаудағы үйлердің түндіктерінен үздіксіз жылтылдап жалын ұшып жататын. Үрейлі үннен қорыққан балалар үлкендердің шапанының шалғайына тығылып, көздеріне жарқанаттың қанын жаққандай, ұзақ таңға кірпік қақпайтын. Сол түндері ұйқысынан айырылмаған төңіректе бірде-бір пенде жоқ еді десе де нанарлықтай-тын. Кейін атасы дүние салған соң да жылап отырған балаларға: “Ал Жұмағұл келе жатыр” десе, жұмған аузын ашпастан қалатын. Қайран атакем-ай, қырсыққа ұшырап қор болып елдің ғой. “Өлі арыстаннан тірі мысық артық”, – деген рас-ау. Бұрын осы үйдің есігінен аттауға именіп босағада телміретіндер, кейін бет-ауыздары шімірікпестен: “Жұмағұлды жын айналдырып өлтірді” дейтін. Сонан соң-ақ, ауыл арасында Жезтырнақ жайлы суық сөз тар-ады. Өтірік-расын кім білген, жұрт “Тұрман-қожа айтыпты” деп гугу етісті. Бұлар қоныстанған жерге ел бөле көргендей тұрақтамай көшіп кететінді шығарды. Ендігі шаңырақ иесі – отағасының жатысы мынау. Жай жатқан жоқ, қайдағы Жезтырнақты айтып, онсыз да шайлыққан жүректі шошындырып жатыр. Балқия кейде: “Барлық бөле менде болса қайттім, құтсыз келін шығармын”, – деп те қорқады.

Балқияның көз алдынан өткен күндер елесі шұбап өтіп жатты. Осы есікке келін атанып енген шағы, уайымсыз-қайғысыз ләззатты аз өмірі. Астаусайдағы арпалыс...

“Сақта өзің жасаған сондай бөлелеріңнен”. Сондағы көргені кімге ұқсайтын еді? Ие, әлгі, әлгі... Со қорқынышты көріністі, таныс кескінді енесіне талай айтқысы келгенмен аузы бармады. Апырмай, ақ іңгеннің далаға қашқанынан-ақ ішін тартып еді, енесі бұл жануар ауылдан ұзап бошаламайды дейтін. Сол қатпа келгірдің өдетінен жаңылғанын ұнатпаған. Ақыры бір жамандыққа бастапты. Тек, арты іліксіз болғай.

Дала түні шытқылтым аяз. Алыста аш қасқырлар азынай ұлиды. Үй ішіндегі үш жан үш түрлі оймен алысып, арпалысады. Үшеуінде үш түрлі уайым, үш түрлі үрей. Кеуделерінде құса, көздерінде жас. Сылтауы белгісіз қасірет, сыры жұмбақ күйік, бейне ошақта жанып жатқан сексеуілдің көлеңкеге шабуыл жасаған жарығындай қалтылдақ көңіл-күй.

XV

Шалқасынан жатса керек. Көзін ашып еді, шаңырақ шайқалатындай. Жан-жағына барлау жасай бастады. Уықтар да, керегелер де өткеншек теуіп тұрғандай. Қасында отырған анасы

да, аяқ жағындағы ошақ маңында жұмыс істеп жүрген зайыбы да жел сипаған айдын көп бетіне түскен кісі кескініндей қисая ұзарып, дірілдей теңселіп басылар емес. Өуез аңқасының кеуіп жатқанын енді білді:

– Су-у...у, – деп қырылдады.

Енелі-келін екеуі де дыбыс шыққан жаққа құрақ ұша ұмтылысты. Бірі басын сүйеп, екіншісі аузына сусын тосты.

Өуез көйлегінің жеңін малындыра киген, саусақтары бүркеулі анасын бұлыңғыр сәуленің арасынан болжап, көзін қайта жұмды. Ол бүркеулі жеңнің ішінде найзаның ұшындай самсаған жез саусақтар тұрғанына шек келтірген жоқ. Сәл есінен адасып, мойнындағы дұғаны алдырып алса, істік тырнақтар кеудесіне кіршілдей кіріп, жүрегін суыратынын ойлап, демі тарыла түсті. “Осы мен таңның қалай атқанын білмеймін, киелі дұға сақтаушыдан айрылып қалмадым ба екен”, – деп күдіктеніп омырауын сипап еді, құдай оңғарғанда орнында екен.

Ол аузына тосқан сусыннан бір-екі-ақ жұтуға шамасы келді де, сылқ етіп жастыққа құлады. Жұтқаны қымыз емес, бейне у сияқты аш өзегін өртеп кетті.

XVI

Үш күн бойы күйіп-жанып тұяқ серіппестен жатқан Өуез аруақтай ақ шөлмек тартып, төсегінен бас көтерді. Сырқаттың беті бері қарағанына енелі-келін екеуі де қуанды. Зейнепке баласы аяғына бір мінсе, кеселдің салмағына қабырға қайыстырып, қайта шөкпестей көрінген. Бірақ Өуез басқа бір күйге түсті. Бұрынғыдай үй адамдарымен шүйіркелеспеді. Кебежедегі ат топайындай алтынды жан қалтасына салып, әкесінен қалған болат қанжарды диірменнің тасына қайрайды да отырады. Кейде өзінен-өзі бұлқан-талқан ашуланса, кейде жас баладай солқылдап жылайды. Бірде белгісіз біреуге кіжінсе, енді бірде “Ақ сүт берген анажаным-ай”, – деп көз жасын көл етеді.

Бірде Өуез үйінде жүрген кемпірге: “Жеңіді түр, қолыңды көрсет” деп алқымынан алып, өңменіне қанжар тақағысы келеді. Дегенмен батылы жетпеді. Мың түрлі айласы, жүз сала оқуы бар сиқыршыдан: “Сен Жезтырнақсың ба?”, – деп сұраудан қорықты. Өрі аузынан шыққан сөз антты бұзардай, қатерлі көрінді. “Қой, не болса да алдымен Тұрман-қожамен ақылдасайын. Менен гөрі не істеу керек екені өулиеге айқын ғой. Жезтырнақтың көзін жоюдың бір айласын үйретер. Сонан соңғы ерік өзімде емес пе”, – деп өзін-өзі жұбатты.

Жұманың ертесіне Өуез жолға шықты. Анасының: “Балам,

ат арқасының желі болады, науқасың қайталап қалар" дегенін де тыңдаған жоқ. Жалынышты жүзбен көз жасын моншақтатып, телміре қарап қалған келіншегіне де мойын бұрмады.

XVII

Аспан да сұп-сұр, жер де сұп-сұр. Тымырсық көктің төсін тұтаса жауып сіркіреген бура бұлттар жерге енді-енді жүрелеп жата кетердей төнеді. Бұтақтары жауынға шыланған жас жыңғылдар қан қызыл. Қарабарақтар, итсигектер маужырай тұнып күлтеленіп тұр. Бойына ылғал тартқан бұйрат құмға ат тұяғы тисе астынан бұрқырап құрғақ ақ топырақ көрінеді. Өуездің үстіндегі түйе жүн шекпен су тиген соң сіресіп ауырлаған. Дымқыл тартып ылжыраған саптама етік жілік майы жіңішкерген аяғын төмен басады. Малшынған далбайдың қасанданған қос жақтауы бет қажайды.

Сердәлі ұйтамының қарасы көрінісімен, Тұрман-қожаға қарай жетелеген Өуездің бойындағы құштарлық су сепкендей басылды. Іштей өзі білетін әулие-әмбиелердің атын атап, жалбарына бастады. Әудем жерге жақындағанда астындағы атын дарақ жыңғылдың жанына бекітіп, бейітке қарай жаяу аяңдады. Қорымның ішіне енерде шала білетін құрани сөздердің басын шатып қол жаюдың ырымын жасады. Мұнан бір жеті бұрын жалғыз түгіл, адамдарға ілесіп моланың маңына жоламайтын Өуез енді ешкімнің зорлығынсыз бейіттің арасында жүргеніне қайран. Кейде табан тигізер жердің бөрі көр оқпанына ұқсап, аттаса-ақ опырылып түсердей тұла бойы шымырласа, кейде Сердәлі әулиенің қорымы маңына бөле-жөле жоламайтынына көңілі марқаятындай. Ол өзін шерменде еткен әрі-сәрі көңіл-күйдің әлдііне қалғып келе жатқандай.

Бір жамбасы опырылып түскен жандарма лақаттың ішінен өлген адамның құраған бас сүйегін көріп, тіксініңкіреп тақым созғаны сол еді, алдындағы бір шоқ қарабарақ сылдыр ете қалды да арасынан ақ қоян атып шығып, басқа зираттардың тасасына сіңіп ғайып болды. Онсыз да кеудесін қағып келе жатқан шайлықпа жүрек тосын дыбыстан өрекіп аузына тығылды.

Ол қарманар тал іздегендей аптыққан демін баспай-ақ, Сердәлінің айшықты ұйтамына маңдай тіреп, жерге қараған, ылғал топыраққа мәрдей басылған Тұрман-қожаның нәл қаққан кебісінің ізін көріп "уһ" деп демін алды.

— Ба-ба-ба!

Тосын дауысты есіткенде қорыққаны соншалық, айдалаға тұра қашу ниеті миында атой салғанмен, аяғы икемге келмей сіресіп қалды. Оған сол маңдағы бүкіл молалар айбат шегіп, ақырып тұрғандай елестеді.

— Балам, бері жүр.

Бұл жолы анық естілді. Адам даусы. Ұйтамның име есігінен Тұрман-қожаның сұлбасы қылаң беріп қайта жоғалды. Әуез ішке қырғидан қашқан торғайдай зып берді де, біразға дейін қара көлеңке кеңістіктен түк ажырата алмай, табаны тиген жерде тұяқ серіппестен тұрып қалды. Араға аз уақыт салып, Әуездің көзі қараңғылыққа үйрене бастады. Сердәлінің ұйтамын сырттай сан көрсе де, ішіне тұңғыш енуі еді. Кеңдігі он екі қанат ақ ордадай аумақты екен. Зәулім жолым үйдің қоспа уығындай әуелеп барып бір нүктеге бірігіпті. Име күмбездің жоғарғы иығындағы табақ аузындай үш-төрт тесіктен төменге болымсыз жарық түседі. Күмбездің иіні мен ұйтамның кереге тәрізді қабырғасындағы жосамен өлеміштелген алуан түрлі суреттер көз жауын алады. Ұйтамның ортасында Сердәлі әулиенің бейіті жатыр екен. Бас жағындағы қабырғаға қоса өрілген серелерде қатар-қатар тізілген кітап иін тіресе сіресіп тұр. Әуезге қу мекен, қу даладағы мына мола өзі көрген тіршілік жиһаздарының қай-қайсысынан да еңселірек, айбаттырақ көрінді.

— ... әламин!..

Бағанадан бері салқамы шыққан көңілін сабасына түсірумен әуреленіп, төңірегіндегі тіршіліктен қара үзгендей, аңырып қалған жайы бар екен. Табан астынан күңгірлей шыққан дауыстан ес жиып он саусағын иін тірестіре алдына созды. Сердәлі сыпасының бас жағында шарта жүгінген Тұрман-қожа да, мүләйім кейіпте алақан жайған қалпы күрсіне күбірлейді. Ұйысқан бурыл сақалы бүлк-бүлк етеді. Ақи көзіне көзі түсіп еді, жас парлап тұр екен. Шошынған Әуез назарын тайдырып төмен қарады.

XVIII

— Аллаға мінажат етіп, жайнамазымды жаңа жинаған бойым екен деймін. Өктем естілген дауысқа жалт қарадым. “Балам, мен жатқан жайды су басуға айналғаны хабарыңда бар ма!” — деді. Қарсы алдымда Сердәлі өкем. Басында ақ бұлттай ақ сәлде. Үстінде малындыра киген ақ жібек шапан. Төбесі көкпен тілдеседі. Қарасыз аппақ сақалы күмістей жылтылдап, омырауын көміп тұр. Жүзінен ызғар лебі еспесе де, уайым табы байқалады. “Не істейін, өке” дедім, ізетпен бас иіп аяғына. “Халыққа хабарла. Басқа жерге көшіріңдер”. Соңғы сөзін айтты да ғайып болды. Ұшып тұрдым. Жанымыда жан жоқ. Көз ұйқыда болғанмен, көңіл ояу-тын. Өкемнің аян беріп кеткенін түсіне қойдым.

Түн пердесін түріп, аспанға шапшыған жалын алауы, бейне адамға айбат шеккен оқ жыланның тіліндей жалақ-жалақ етеді. Төңірегін қаумалаған молалар бірде от жылуын сезбейтін сұп-сұр қалыпта мелшисе, бірде зираттардағы аруақ біткен көрлерінен бас көтеріп, тірілердің hareketтеріне қызыға қарап теңселіп тұрғандай.

Әуез жонарқасын мыңдаған шымдықан жабыла тістеп жатқандай түршікті. Өттең, онан құтылар иласы жоқ. Азап пен үрейдің ауыр езгісіне төзулі. Әулиенің киелі қасынан қашықтаса, түн пердесін жамылып көзге көрінбей тұрған сан жетпес сұмдықтар ыстық қанын ұрттау үшін, қыршын жанын қия салардай тапжылмайды. Түсте келіп түнді болғызса да, келелі мәслихаттың тінін тарқатар сылтау таппай, шерменде отырғасын жаңа: “Серделі әулиенің мүрдесін алғашқы жамбасы тиген Алтай құмынан осында неге көшіріп келді”, – деп сұрай салған, Тұрман-қожаның қазіргі шыжым өңгімесі сол жайында. Жарықтық әулиелер алланың сүйген құлдары ғой, құдіретін көрмейсің бе! Өлі аруақтарының өзі тірілеріне өңінде тілдескенінен бетер етіп аян беруін.

– Таң саз берген екен, тұрдым да аяндадым. Алтай құмына тоғыз судың торабынан өтіп әрең жеттім. Көкек айының іші еді, табаннан өткен сыз, төбедең шықты. Барсам қорымның іргесіндегі Қоғалыкөл қанасынан асқан екен, жан-жағындағы су тартатын сыбағалас көлдер де қанағаттанып қалыпты. Көл ауызды ернектегі құмға салған. Әзір өкемнің зираты мен екі ортада біраз жер көрінді. Дегенмен ыза тебердей сыңайы байқалды. Шамасын байқадым да осы елдің ғұлама адамдарына хабар салдым. Олар жайлы топырақта жатқан мүрдені орнынан қозғауға төуекел ете алмай, кеңес құрып, кітап ақтарып жүргенде арада он шақты күн ат ізін суытты. Өкем маған қайта аян берді. Бұл жолы кейістік білдірді. “Мені су басуға айналды, неге кешеуілдетіп жүрсің, балам. Басқа орынға қашан ауыстырасың?” – деп ызғарланды. Тұра салып қыпшақ руындағы Жөлел софыға бардым. Жарықтық ол да тек кісі емес қой, со түні өкем оған да аян берген екен, қойын сойып, қолын қусырып қарсы алды. Төменгі ауылдан әлім атаның Әбдіқани қарыын алдырып мән-жай түсіндірілді. Шарбаяқтап шашау кеткен кісі болған жоқ. Басында мүрденің бүтіндігіне күдік келтіргендер, түбінде келісті. Ертесіне елу шақты кісі Алтайдың құмына тарттық. Ұлы сәскеде межелі жерге жеттік. Бейіттің сыртқы топырағын жастар аршыды. Лақатқа Әбдіқани қари мен Жөлел софы түсті. Басқалар кейін ысырылды. Ондағы ой көз жұмғанына он жыл болған кісінің денесі өлдеқандай күйде деп, күдіктенгендік еді. Абырой болғанда сол қалпында екен. Тек, тырнақтары өсіп, сақал-мұрты салаланыпты. Оң жамбасына ыза теуіп ақыреттік киімінің алақандай жері сарғайыпты. Ішке түскендер амандығын білдіріп сүйінші сұрады. Бәріміз де қуандық. Сол жерден мүрдені жаяу көтерген халық қолдан-қолға тигізбей кіші бесінде осында аялдады. Келсек мұндағы ел лақатын әзір етіп қойыпты. Қайта ақ жауып арулап жамбасын жерге тигіздік. Көп ұзамай жұрт жиылып, жаңа үйін салды. Міне, мынау тұрған сол – ұйтам.

Тұрман-қожа өңгімені тамамдадым дегендей, қолындағы құрма сүйегінен тізілген таспихының тастарын сыртылдатып аударып бастады. Алдындағы сексеуілдің шоғына бүйірін ендіре қойған жез құман шошына жылаған баладай ызыңдайды.

– Әу-әуу-әуууу...е...з!

– Әу-әуу-әуууу...е...з!

Алыстан сарнаған үрейлі үн Әуездің зәре-құтын қашырды. Осы дауыс, осы үн әкесі өлгелі өкшелеп қыр соңынан қалмай-ақ қойды. Бұрын жүйкені жейтін жаман дыбыстар даланы бөріктіріп жатқанмен елең етпейтін. Аңның ұлығыны, немесе құстың ысқырғаны дей салатын. Бір-екі рет қасқырдың да қамауында қалғаны бар-тын. Онда қорыққанмен жан азаптап қиналмап еді, дойыр қамшыны оңды-солды сермеп, аман-есен сытылып шығып ауылына жеткен. Сонда бұл сахарада Жезтырнақ жүр деп ойласайшы аңқау басы. Енді, міне, көзі ашылып ненің не екенін білгені. Шақырындар құзғындар. Бірақ ақымақты таппассыңдар. Мықты болсаңдар Сердәлі әулиенің ұйтамына келіңдер, періштелердің күрзісінің дәмін татындар, хе-хе-хе...

– Әу-ууу - ... Әуууу... ез...

– Е... Әуу... ез...

Әуез аш қасқырлардың ұлығын есіткендей кіжінеді, өзін шақырған әлдекімдердің даусын ап-айқын танып отырғандай шошынады. Осы үрейлі күйге ұшырағалы бір күн жаны жай таппапты, бір күн езу тартып жыммапты.

– Қожеке, мына шулаған бөрілер ме, әлде шақырға-ан-н...

– Иә, шақырып тұр, балам, шақырып тұр. – Тұрман-қожа тапжылмаған қалпы ызалана сөйлеп отырғандай. – Шақырып жүрген Жезтырнақ пен сиқыршы диюлар.

Әуез денесін басынан аяғына дейін Жезтырнақтың суық алақаны сипап өткендей түршіге жыбырлап, құлағынан ыссы от төгілгендей шыңылдады.

Тоқсырған шірік томардың жалынына қақталғанын елең қылмай, кеседегі шайды ерініне тигізуге үрейленген Әуездің жан-күйін Тұрман-қожа көзінен оқыса да мүсіркеген жоқ. Тіпті аяу атаулы сезімінің дүниеде барын білмейтін жандай. Өйткені, өзін ешкім ғұмыр бойы жанына жақындатқан жоқ қой. Сырқаттанған сәттерінде бір пенде басын сүйеп, аузына су тамызбайды да, маңдайынан сипап жылы лебіз айтпайды да. Ол өмір мейірінің балшырын дәмінен балалық шақта аз уақыт ауыз тиіп, кейін мүлде маңына жуықтаған емес. Сол қаралы күннен бері Тұрман-қожаның жүрегі қара тасқа айналған-ды. Оны жібітер бұл жалғанның жылуы жоқтай. Тұрман-қожа бұл өмір үшін өгей, бұралқы диуана; бар болғаны сол-ақ. Оған жұрттың жар сүйгені де, жайлау қонғаны да, жайлы төсекке жатқаны да азап, той жасап тамашаласа да қайғылы. Бала сүйіп береке тапқаны да өзегін өртейді. Әншейін-ақ өзек талдырмау үшін ғана, ел сағалап, үй паналайды.

Елуді алқымдаса да, о баста қарғыс тонын бүркеніп келіп жабысқан күндестік осы күнге дейін жұрт көзін шелдей қаптауда. Бұқара назарын өзіне аударғысы келіп, “Аян берді” деп әкесін Алтай құмынан осында көшірткен айласы да көп ілтипатына ілінбеді.

Алғашқы ниеті халық ықыласы түссе, көріпкел әулие аталып, қартайғанда кір-қоңын жуатын бір жесірге құрық салу-тын. Өттең қызыл түлкідей сылаңдаған қу дүние құйрығын ғана көрсетіп, жеткізбей кетті. Құран шығарары жоқ, құрмет тұтары аз диуананы қайсысы мал-мүлікпен көміп тастаушы еді. Қайыр-садақаға тиын-тебен берсе қалтасына салар, дүние болса Жынойнақ жотасындағы Смағұл қорымына тығар. Ал тоқты-торым атаса ше? Оны кімге бақтырмақ? Ұшарын жел, қонарын сай білетін диуана қалай алдына салып үйсіз-күйсіз айдап жүрмек. Күн ыз етсе өзі паналайтын Серделі әкесінің моласына әкеп қамамақ па? Мына халқы тарыдай шашылған ұшы-қиырсыз далада құрттай құжынаған қасқыр мал түгіл өзін қамап жеп қоюға талай шақ қалдырды емес пе?

Сондықтан аз болса да ақша жинауды арман етті. Бірақ егде тартқан осы жасына дейін ойлаған межесінің жартысына жеткізген жоқ.

Тұрман-қожаның сақалын бойлай жүгірген екі түйір тамшы етегіне үзіліп түсті. Әуез әдепкіде таңырқай қараған. Тұрман-қожаның тас мүсіндей сазарған қуқыл жүзінде толқудың еш белгісі жоқ екен. “Дерттің зардабы шығар”, – деп қоя салды.

“О, жаратқан, – деп Тұрман-қожа іштей күңіренді. – Пешенеме жазылғанынан ендігі қалғаны қатын-қалаштан сөз есту болса, несіне тірі қоясың”... Сондағы ашу Тұрман-қожаның көзін тұндырып, ақылын адастырып еді. Өкпесін сүйретіп, елсіз-күнсіз айдалаға безіп келе жатты. Ызадан дірілдеген аяқтарын қалай басқанын да аңғармады. Қанша жүріп, қай жерге жеткенін де болжамап еді.

Салқын су лебінің бетке ұрғанын сезді. Қаратерең өзегінің құлама жарына табан тигізгенін білсе де ойланған жоқ. Екі бетін жуған жас жарық сәулені тұмшалап тастаған. Ол кенет биіктен ұшып келе жатқанын байқады, шалп етіп суға құлағанын білді. Со-сын өз салмағына қоса, мойнындағы ауыр қоржын тұңғиық түбіне батырып бара жатқанын түсінді. Тіршіліктің санадан тыс қамқоршы қарбаластығы басталды. Мойындағы қоржынды қалай сыпырғаны, екі-үш рет су жұтқаны есінде. Иығы ауыр жүктен арылғасын ағын су бетіне қалқып шықты да, жағаға қарай малта жөнелді.

Құрғаққа шығып қабынған өкпесін басты. Үстіндегі лыпасын шешіп алып, суын сығып бұталардың басына жайып жүріп тағы да ағыл-тегіл жыласын кеп, жыласын.

Артта – көкіректегі запыранды ағытқан ет пісірім уақыт қалды. Тұрман-қожа еңсе көтеріп, төңірекке көз жіберді. Батысы ұшан-теңіз айдын көл. Шығысы шетсіз-шексіз жасыл қамыс. Алдындағы Қаратерең өзегі түк болмағандай қалпынша шымырлап ағып жатыр. Құсы жыртылып айрылатын апай төс айдындар сан-алуан үнге бөленіп дамылдамайды. Дүниесі құрғыр-ай, әкесі тірісінде шөгіріне табан тілдіріп, суына балықтай жүзген жері еді, енді бұның да базары тарқап, бағы ортайғаны-ау. Ағасы тұңғыш ұлы суға кетіп өлгелі “Қырсығы көп қайырсыз көлдер”, – деп мұнда ат ізін салған жоқ.

Тұрман-қожа жаңа жан ашуымен өзінің ағат жасағанын енді білді. Ойына қоржыны түсті. Осы жасына дейін тірнектеп жиған тиыны мен төтеннен түсірген олжасы соның ішінде еді. “Сәті түсіп кемпір тауып алсам, кәдеге жарайды” – деп есептеген бар қазынасы сонда кетті. Ойына солары оралғанда іші удай ашып, түпсіз құрдымға қарап, ұзақ сарылды. Көптен соң ашуын ақылға жеңдіріп, қоржын іздеу үшін тік жардан тұңғыққа қайта қарғыды. Өзектің түбіне жетпей тұншықты. Қарманған қолына балдырдан бөтен түк ілінбей, су ішінде шай қайнатымдай уақытын сарп етті. Ақырында түк өнбесін түсінді. Тірі жан тіршілікке кірісу қажеттігін ұқты. Қайтадан бөтуасыз қызыл сөзді боратып, ел аралауға шықты. Біреуден қоржын сұрап алып, мойнына салды. Тағы да бал ашып, бақытсыздарға бақ, баласыздарға бала сыйлады. Сөйтіп диуанаға қажетті дүние-мүлік жинауға кірісті. Онан кейін де жолы түссе Қаратереңнің құрдымын бір сүзбей өткен емес. Әзір қолға іліккен түгі жоқ. Сонда да үмітін үзбейді. Ақшадан бұрын алтын қос білезік пен тайтұяқ күмісті есіне алса іші-бауыры езіледі.

Ғайыптан тайып тұтас байлық бір сәтте қолына түскенде қуаныштан көзі тұнып, “Мені де құдай жеткізді, мені де құдай жарылқады”, – деп жапан далада баладай мез болып жылап еді. Ой, баянсыз жалған-ай, көргені түс, қолға ұстағаны көлеңке екен ғой. Осы дүниелерімді малға сатып, бір жесірге ауыз салармын, қартайғанда дәрет суымды жылытқызып, жайлы төсекте жатармын деп үміттенген...

Сол күні Табындардың аулына барып, аруақтарына алақан жайып қайтқан беті еді-ау. Алтай құмының арқа бет шалғайына ұлы сәскеде иек артты. Аспан айналып жерге түсердей аптаптан ба, әлде шығарда жеген қуырдактікі ме қатты шөліркеген. Әлі су ішкісі келмей, көлеңке іздеген. Бытқыл құм адымды кең ашырмай, аяққа оралған. Көрі кеудесін өзер сүйретіп, апшысы қуырылып ілгері тағы бір қадам жасамақшы еді, белуардан құмға батты да кетті. Тілі кәлимаға өзер келіп, мықшындап жер бетіне шығып артына бұрылған. Үңірейіп жатқан қараңғы қуысты көрді. Ентігін басып, үңгірге үңілді. Өлдеқандай оқпанды жер болар деп ойлаған. Жоқ, іші үй сияқты. Қабырғалары сексеуілмен шегенделген. Бірте-бірте қараңғылыққа көз қанықтырып жайнап тұрған жиһаздарды ажырата бастады. Қатарластырып жиналған кілемдерге көз сүрінеді. Қол тигізіп байқап еді, күлдей үгітіліп алақанына түсті. Аласапыран ба, ашаршылық па, қалайда бір қысылтаяң заманда алысқа алып кете алмай, жер астына тыққан ауқатты адамның көмбесіне тап келгенін біліп, асығыс қимылдай бастады. Көмбенің төріне қастерлей жиналған оймышты сандық осы дүниелердің басы іспеттес. Қайысқа өткізілген кілті жанындағы құлақшасына байлаулы екен. Аузын ашты. Көз алдында алтын қос білезік, тайтұяқ күміс, қос уыстай тиын, шыны ыдыс-аяқ жатты. Бұл маңды оңайлықпен жан баспасын білсе де, өмір бойы аңсаған байлығын тастағысы келмей, қоржынына

салды. Сол көтеріңкі көңілмен Жұмағұлдың аулынан бір-ақ шықты. Бәрінен бұрын Зейнепті көргісі келді. Қашанда қол жетпей қалған арманымен дидарласып, көңіл қасіретін сыңсытып өзіне жігер беретін. Оның толықсыған тұлғасын, паң мінезін көріп, тағдырына нала көңілмен оңашада жылап шер тарқататын. Неге екенін өзі де білмейді, сол жолы ел кезген бұралқы екенін де ұмытқан. Қайта сәті түсіп, бұйырмаған Бибібатпасына қол салды. Көңілімді қайтармас, бір сәттік ләззатын сыйлар деп үміттенген-ді. Ойлағаны орындалса, алтын білезіктің бірін ұсынбақ та ниеті бар еді-ау. Өттең тілеуі кесілді. Талабының маңдайы тасқа тиді. Өзі дүйім елге таба болды. Дүниедегі ең жақыным деп, іштартқан әйелінен таяқ жеп, тірлігіне назаланды. Ақырында бар байлығын, бар көңілге медеу тұтарын Қаратереңнің қара құрдымына жұтқызып, шерменде қалды.

“Асылы құдай құрамағанға шара жоқ екен”, — деп маңдайын төпелейді оңашада. Уһ, некелі әйелі үйінде отырса, өзгенің жарына қартайған шағында қырындар ма, ақ жолынан тайып, бір сәттік шайтани ләззатқа көзі қарауытар ма еді...

— Жұрт жұма сайын Сердәлі әулиенің басынан от жанады дейді. — Үнсіздіктен үрейленген Әуез есіткен қауесетінің рас өтірігін сұрайын деп еді, батылы жетпей сөзінің аяғын жұтып қойды.

— Өлбетте, — дей салды Тұрман-қожа нақ қазіргі шақтағы өңгіме-қауғаны жақтырмайтындай сыңай танытып.

Екеуі тағы да үнсіз қалды. Әуез бұта арасынан телмірген жасыл сәулелерді аңғара бастады. Бұл маңды да диюлар торуылдап жүр екен-ау. Атын от жанына байлағаны қандай жақсы болған. Денесі қайтадан желді күнгі селеудей селкілдей бастады. “Әуез, Әуез” деп өзін шақырған Жезтырнақтың сиқыршы диюлары бірте-бірте Сердәлі әулиенің ұйтамына жақындап келе жатқандай.

— Айтыңызшы, Қожеке, мен Жезтырнақтан қайтсем құтыламын?

— Көзін жойсаң құтыласың.

— Жезтырнақты м-мен өл-өлтіруім қа-жет пе?

— Иә, жан керек болса, сен өлтіресің. Тайғанақтасаң шыныңды айт, мұнан былай саған жәрдемдесе алмаймын. Екі адамды бірдей қорғауға күшім жетер емес.

— Сонда қалай болғаны? Оның Жезтырнақ екенін жұрт білмейді ғой. Анасын өлтірді деп бетіме түкірмей ме ел.

— Сен қазір Зейнепті өлтірсең үш күннен кейін Жезтырнақ кейпіне түсеріне мен кепіл.

— Оған дейін әйеліме не айтып сендірем.

— Келінді айтасың ба? Енесінің түбінің шикілігін ол да біледі.

— Маған сездірмей жүргені ме ол сұмның.

— Өлбетте. Тіс жаратын ол жазғанда, шама бар ма.

— Қойныңдағы қатын емес, қара шұбар жылан десейші. — Әуездің көз алдына біресе Балқияның қан жуған жүзін жасырынып келіп көл суына жуып жатқаны елестесе, біресе: “Далаға қонба. Қорқамыз” деп қиылған жалынышты кескіні көлденеңдеді. — Мен

Жезтырнақты өлтіргенмен мың-мыңдаған сиқыршы диюлар пәремді шығарады ғой.

— Жоқ! Диюлар тимейді саған. Жезтырнақты өлтірсең оларға азаттық алып бергенің. Сиқырдың бұғауынан босанса, өз мекендеріне жетуге асығады.

— Қожеке, мен өз анамнан аумайтын Жезтырнақты өлтіре алмаймын. Мен сізге бар малымды берейін, өзіңіз менсіз көзін жойыңыз. — Әуез көзінен жас парлап Тұрман-қожаның алдына бас қойды.

— Е-е, сен әкенді өлтірген, өзіңді өлтірмекші Жезтырнақты аяймын де! Үнін өшіруге қолым батпайды де! — Тұрман-қожаның жалынның қалтылдақ сәулесі ойнаған беті жыбырлап кеткендей көрінді. — Жарайды онда, өз қамыңды өзің қайттай бер. — Ол орнынан тұрды. — Кетемін.

Әуез құты қашып:

— Тастай көрме, Қожеке, тастай көрме жалғыз. Мені ажал аузына қалдырма. — Ол кеткелі жұлқынған Тұрман-қожаның жіліншігін қос қолымен кісендей қауып, әкіре жылап түнгі меңіреу даланы аянышты байбалам үнмен дүрліктірді. — Айтқаныңды екі етпейін, әулие. Жалғыз қалдырмасаңыз болды. Сіз кетсеңіз диюлар менің пәрше-пәршемді шығарады.

Тұрман-қожа аяғына оралған мүсәпірге төкаппарси қарап:

— Өшір үніңді, — деп жекіді. Сосын қолын ажыратып, жас баладай еңкілдеп отырған сары ауыз жігітке мүсіркеген кейіп танытып. — Жарайды, жарайды. Бір жолға райдан қайттым. Ендігері жасық сөзіңді есіттірсең маңыма жолама. — Ол отқа тағы да томар тоқсырып. — Жатайық, — деді өмірлі үнмен. — Жатайық.

Екеуі от жанындағы сыпаға бас сүйеп, шекпендерін бүркенісіп, қатар жайғасты. Әуез ұзақ уақыт қасындағы әулиенің қашырлата тіс қайрап, тұншыға өксігенін тыңдап, қазанның қара суығы кеудесін кеузегендей қалшылдап, түннің бір шақтарында ғана ұйқы құшағына берілді.

XIX

Бәлки тоңғандікі, бәлки табы қайтпаған үрейден әйтеуір, ішібауыры қыжылдай өртеніп, денесі қалтырап барады екен. Бірақ орнынан қозғалған жоқ. Бүкіл денесі күлталқаны шығып, қирап қалғандай қимылдатар емес. Әлдененің қанатының сусылы миын айналдырды. Әлдеқандай көк айыл қатын шалапақпен бетке ұрғандай, әлдеқандай пәтшағар бала уыстап топырақ шашатындай, үстіне жамылған шекпенін шымшылап тартатындай.

Әуез көзін ашса төбесінен төніп тұрған тұрпайы кескінді көрердей, басын шекпенінің ішіне тығып алды. Қыбыр етсе, әлдене дода-додасын шығарардай пұшайман. Өткен жұмадан бері

Жезтырнақ пен сиқыршы диюлардың көз сұғынан бой тасалаймын деп, титықтаған тәні Сердәлі әулиенің аруағы мен Тұрман-қожаның айбатты қорғанына малданғандай сілесі тастай қатыпты. Бұл маңның дуалы топырағына беймезгіл табан тигізіп, үстіне төнген қандай қорқау күш?

Не де болса Әуез жағаласа, жан тәсілім еткісі келді. Сол жатқан қалыпы сырғытып, беліндегі қанжарға қол салды. Қармауына бос қын ілікті. Қысылғанда қайрат тұтар қаруының жанынан табылмауы үрейін үдетіп жіберді. Енді жаңқалтаға жармасты. Саусақтары қалтырап кетті. Күміс сапты бөкі мен топайдай алтын орнына қатқан ірімшік-құрттың қиыршық қиқымы бармағының басына батты. Тән қорғаны жақсы мүліктерінің таңырқауға мұршасы келместен, күдік азабы есін ала бастады. Қалтыраған қос қолы омырауына жылжыды. Өмір сүруіне шапағаты тиіп жүрген, қасиетті дұғаның мойнында барлығын байқап қоймақ. Астапраллай, таппады! Жан-таласып омырауын қайта тырналады. Жоқ. Әуез енді төбесінен төніп тұрған қандай мақұлихат екенін шектен тыс сезімталдықпен түйсінетіндей.

Адам миы жетпейтін күшті бойына сіңірген айбарлы қаруы – дұғасын қолды еткен мүсәпірдің төбесіне не шұқшиюшы еді, Жезтырнақтың сиқыршы диюларынан өзге. Қызыл көрген құзғындардай төбесінен қаптай ұшып, сықылықтап күліп жүрген сол-лар екеніне Әуездің иманы кепіл.

Ол енді маңдайынан мұздай тер шыққанын да байқамады, денесінің бір ысып, бір суығанын да аңғармады. Еміс-еміс есінде қалғаннан бары Тұрман-қожаның жатқан жағына қарай етпеттей ысырылғаны.

– Қожеке, қожеке... Құтқар!.. Жезтырнақ... – Әуез жан даусын сала бақырып, жан ұшыра қармағанмен қасындағы Тұрман-қожаға қол жеткізе алмай саусақтары топырақ қапты: – Қожа жоқ... Майып болған...

Әуездің арқасына Жезтырнақтың алмастай өткір он саусағы қадалғандай, жонындағы он нүкте сырқырады.

Ыңырсып аунап түсіп көзін ашты. Өзінің қай дүниелік екенін түсінбеді. Жезтырнақ пен сиқыршы диюлар денесіне шеңгелдерін бойлата қадап, паршалап тастағандай. Қымбат мүлік, қасиетті дұғаға қоса Тұрман-қожадан айрылғалы өзінің тірлігіне күдікті. Санасында – аждаһа ойлар, көрсоқыр үрей мен ажал кескіні. Қарманар тал да қалмапты, медеу тұтар мейірден де ада. Меңіреу түнді жамылған сұмдықтар өзін өні-міні мыжғымақшы, жемтік етпекші.

Аспандағы жұлдыздар да Жезтырнақтың жанарындай. Жер беті селдей қаптаған түн теңізінің топанынан арылмапты; лықсып кейін теппепті, арнасы ортаймапты. Бүкіл тіршілік, бүтін дүние сол селден құтылар шара таппай тұншығып жатыр.

Күндізгі көз жетер жердегі, иек астындағы табиғаттың айшықты

салтанаты сүлдерге айналған сүмелек қалпында. Желмен жылан-дай айбар шеге ысылдаса ымдасып, бас шұлғыса бұраңдай билеп тұрған бұталардың сүлдерін жады Жезтырнақ дерсің. Бәтшағарлар зарлы сарынмен құлақтың құлық етін жейді. Күндіз тусыраған жондарын күнге төсеп, тым-тырыс тыныстаған – төбелер енді түн жамылып мына даладан жемтік іздеп, шабуылға аттанған алып аңдардай құйрық тістескен қалыптары жөңкіле ағылып, жіті бүлкілмен жосып жатыр. Қазан шұңқырлар сайларға бұққан атан қомын жасыратын жыңғылдар, ат бауырын сипайтын қарабарақ, дүзгендер тұтқиылдан төніп қалған жауларының аузына ілігуден ышқына қашқан азусыз аң, жемтік мақұлықтардай.

Әуез жазатайым жеті қат жер астына құлап түсіп, бұрын-соңды көрмеген жыртқыштар қамауында қалғандай қалш-қалш етті. Көз алдынан, ой дүниесінен – бұрынғы тіршіліктің жұқанасы көмескіленіп, көрген түстей күңгірт тартты. Тіршілік сәулесінің орнын Жезтырнақты жендет ой жайлады. Әуез астан-кестең әлемтапырақ түнгі даланың шуылын еріксіз тыңдап:

– Диюлар ән салды, Жезтырнақ би биледі! – деп күбірледі. Қоймалжың түн пердесіне тесіле қарап мақсатсыз, мағынасыз алысқа сүзілді. Қыжылы сарқылып, қорқыныш атойлаған кеудесі – жұлқына ұрынып, өзіне қарай тап-тап берген жәдігей бұлыңғырдан барқадар таппай, бөле тапты. “Ее... мына бұлғақтаған майда бейбақтар жан саялатар жер таппай ызғи қашқан бейшара тышқан, қосаяқтар екен-ау. – Сосын төбелерге шүйліге қарап: – Бүлкілдеп білдіртпей ғана бауырларымен жорғалауларын қарашы. Жүзі жиналып таңдайларына өзер талманар майда мақұлықтарға қырғындай тиіп қылғытпақшы, талқандай талмамақшы. Күн ұзаққа мысы құрып, киелі дұғаның күшінен діңкелеп, бұқпантайлап жатқан Жезтырнақтың сиқыршы диюлары екен-ау. Бұл жалаңдаған жалмауыздар екі аяқтыларды тістеріне баспақшы екен ғой; мен де арандай ашылған ауыздардың тұғыр тістеріне ілінем екен ғой. Жезтырнақтың өзі де жасырынып келіп, көкжелкеме шүйліге төнген қалпы, қыбырласам болғаны бас салғалы тұрған болар. Ана қара, ана қара: “Әуез” – деп шақырады сұмырайлар. “Әуез, Әуез” деп ән салады шуылдап, сыңсып жылайды, шақарланып шатынайды, құзғындар. Бәрібір мен сендерге таптырмаймын мен сендерден қашып кетемін. Ұстатпаймын, желмен бірге ұшамын, құм жылан-дардай жерге сіңіп тығылып қаламын. Сосын қайтер екенсіңдер, иха-ха!”

Әуез оқыстан жылан шағып алғандай ыршып түсті де зымырай жөнелді. Сосын қалқып ұшып келе жатқандай, сосын теңіз бетіндегі балдырларға оралып, толқындармен арпалысып жүзгендей. Аяққа шырмалған тарамыс шырмауықтар Жезтырнақ құрған тұзақтардай балтыр қапса, қоянсүйектер адырнасын аңыратып улы жебесін төс етіне ендіреді. Бірақ Әуез аялдаған жоқ. Айуан мінез ақырған да-

уылдан апшысы қуырылып, жерге құлап желмен домалады. Ал оны іздеген алып диюлар аңдамай үстінен аттап өтіп, басқа жерді қармалап жүргендей.

Миында қалған тіршіліктің жұқана сәулесі төңірегіне барлау жасатқандай, бір сәт көзін ашты. О, тоба! Өлгі өзі безген Сердәлі қорымының жанында өлі жүр. Бағанағы ере шығып, көз сүзген аруақтардың кебіңдері сыпырылып, салдыраған қу сүйек қаңқалары бір орында теңселіп тұр. Көп сахна, ұйтамдар, сиқыршы диюлар мен Жезтырнақтың бытырлата соққан сойылдарының астында бас білмейтін асау тайдай тоңқандай тулайды. Ортасында өлі аруақтарға болысып, көкпарға түскендей дода-додасы шыққан Тұрман-қожа бір қылт етті де, шаңға көміліп бірте-бірте шыған асты.

Бәледен машайық қашыпты... Өуез тағы да безді сұмдықты сұмырай маңнан. Зытып бара жатып, артына бұрылып еді, көзі – өкіре жылап, өрекип асаулық жасаған Сердәлі өулиенің ұйтамына түсті. Бейне бір орында шыр айналып, талықсып жүріп өкіре жылайтындай.

Өлдеқандай ат оқыранғанын құлағы шалып қалғандай. Дыбыс шыққан жаққа ұшып келе жатқандай... бірде ат арқасына жармасқандай...

“– Өуез, Өуез! – ” деп өре ұмтылған мыңдаған сиқыршы диюлардың дүсірлете қуған айбынды үнін естігендей... Сосын жерді тастап, алты қат аспанға бір-ақ шықты. Пыраққа мінген періштелер дүсірлете шауып от өрімді күрзілерін Жезтырнақ пен сиқыршы диюларға қарсы жалаңдата ысқыртты. Айқас басталды...

XX

Ұлы сәскеде шылбырының ұшына томар сүйреткен күрең айғыр Өуезді жалына жабыстырып, Сағыздықұмдағы аулына жеткізді.

Алыстан қарасы көрінісімен-ақ кешелі бері тағат таппай өрелі таңды көзімен атқарған енелі-келін екеуі қосақабат ұмтылысты. Сәлден соң екі әйел Өуездің былқ-сылқ денесін маладай сүйретіп, табалдырықтан ішке аттады.

Өуез күні ұзаққа кірпігі ғана қимылдап, тілсіз жатты да кіші бесінде ұйқысынан шошып оянғандай, төсегінен ыршып тұрды. Тек тіс жарып, тіл қатқан жоқ. Өлдене үйге жылжып келе жатқандай, ашық түңліктен көзін сыртқа қадап қатты да қалды. Күн көзі кешейіп, үй іші қаракөлеңкеленген сайын, апшысы қуырылып, ақшөлмек аруаққа айналды. Түрлі тағамдар аузына тосып, бәйек болған анасын да, тілдескісі келген зайыбын да, қол сермеп маңайлатқан жоқ...

Үй мүліктері толқынды судағы салындыдай ырғалады. Өзі де дүлей тұңғиығына шым батқалы ығып бара жатқандай. “Осының бәрі сиқыршы диюлардың хикіметі, – деп ойлады. – Мен киелі дұғадан

айрылғалы күш Жезтырнақтың қолына ауды. Енді маған тіршілік жоқ. Диюлар шыбынымды шырқыратқалы күннің батуын күтіп, үй маңын торуылдап жүр. Мына кемпір далаға шығып солармен тілдесіп келді жаңа". Өуез жылағысы келгендей иегі дірілдегенмен көзінен жас тамбады.

Ымырт үйіріле үй ортасындағы ошаққа томар тоқсырылып, от маздады. Іштегі жиһаздарға қалтырай түскен жалынның сәулесі қорқынышты дүлей күшті тілімен жалап баптап жатқандай. Өуез жарықпен ұштасқан қараңғылықтан; бозаң сәулеге шаптыққан алакөлеңкеден безініп, арпалыссыз, алаңсыз өмір сүргісі келгенмен барар жер, басар тау таппай апшысы қурылды. Өзіне төніп қалған ажалды сезді, онан қашып құтылу, жантапсырудан да қорқынышты, үрейлі көрінді. Көз алдындағы анасының кейпінде жүрген Жезтырнақтан иманы ұша қорыққанмен қашықтап кете алмады. Өлсе де қалай жан тәсілім қыларын біліп, кәлимаға тіл келтіруді арман ететіндей.

– Өуу-уу... ез...

Өзін шақырған дауысқа бұрынғыдай таңданған жоқ. Сиқыршы диюлардың ұлыған үнінен құлағы көнтақаға айналғаны қашан. Малғұндардың күндегі әдеті, кешке қарай өңеш жыртатын. Бұл дүние толған – Жезтырнақ, шайтан, жедігөй, диюлар. Адамға алла ғана жар. Жаратқан мұңлы пенделерін желеп-жебейді. Алла да сақтансаң сақтайды. "Қап, өттеген-ай! Кеше қапияда өзімді сақтаушы дұға қасиетті мүліктерімнен айрылып қалғанымды айтсайшы. Енді маған ешқандай күштің жәрдемі көмектесе алмайды. Мен жын-пері, сиқыршы диюлар мен Жезтырнақтың жемтігі үшін жаралған жанмын".

Өуез сонан соң түк ойланған жоқ. Құдайдың құдіретімен қанат бітіп қалықтап көкке шыққан екен дейді. Тұрман-қожа ғайыптан пайда болыпты. Жезтырнақтың байлаулы баспақтары сиқыршы диюлармен айқасқа шығыпты. Тұрман-қожа оларға аузынан от боратып жайпап жүр. Жезтырнаққа ғана дұғасын дарыта алмай діңкелейді екен дейді шамасы. Жезтырнақ Тұрман-қожаны қалпақтай қағып түсірді де, Өуезге тарпа бас салды. Салақұлаш жез саусақтарын шақырлатып алқымына тақап қалды. – Өлдім... Өлтірді мені, Жезтырнақ.

Ошақ жанында абайсыз отырған ана селк ете қалды.

– Балқия, қаш! – Өуез Зейнепке қарай сұқ саусағын шошайтты. – Міне, Жезтырнақ.

Ана орнынан теңселе тұрып, сыртқа беттеді. Ол табалдырыққа сүрініп, далаға еңбектеп шықты да, үй іргесіне бөксесін басты. Құлағы шыңылдап, басы айналды. Аспандағы ай шоршып, теңселіп тұр. "Жаратқан-ай, соншама не жазып едім мен саған, – деп өксіді кемпір іштей. – Біз де жұрт қатарлы түтін түтеткен жан едік, ошағымыздың оты өшпесе жарар еді. Имаңды болғыр отағасының

“Сен Жезтырнақсың” деп көзге шұқып, күңірене күйзеліп дүние салғаны анау, жалғыз баланың “Жезтырнақсың” деп үрейленуі мынау. Ақырын қайыр ете гөр жаратқан. Баламды бөле-жөлеңнен қалас ет те, зауалың болса өз мойныма арып”.

Зейнеп қатыгез тағдырының тылсымды тегеурініне күйініп, ағыл-тегіл жылады. Ойланып қараса, өмірінде өзге жанның ала жібін аттамапты. Тірі пендені тіл үстіне салып ғайбаттамапты. Зайыбының көзіне шөп салмапты. Жалғыз-ақ, арсыздық жасап, қойнына қол жүгірткен соң сол немені...

Өткен жаздағы жайсыз сурет көз алдына қаз-қатар тұра қалды. Онда ауыл Жуантөбені жайлап отырған-ды. Кешке қарай сол күні Тұрман-қожа келе қалып еді-ау. Саба шайқап үй көлеңкесінде тұрған Зейнеп сарықарын қатын екеніне қарамастан үйге кіруге қымсына іркіліп, сыртта ұзақ тұрып қалды. Қай кезде де Тұрман-қожаны көрсе, не атын естісе жайсыз күйге түсетін әдеті. Арада талай жылдар ат ізін суытқанмен белі бесіктен шықпай тұрғанда атастырған адамы екені есіне түсіп, күйеуінің алдында қылмысты кісідей қипақтап қалады, екеуінің ортасында әлі де ортақ нәрсе бардай ыңғайсызданды. Ал күйеуі Тұрманға “Қожеке” деп қол қусырып құрақ ұшатын. Өз тағдырына залалсыз бейшараны нала еткісі келмейтіні байқалатын. Көбіне Тұрман-қожаны қонақжайлылығымен риза етіп аттандыратын. Со жолы да беймезгіл келген кезбеге бағлан сойып, алдына бас тартқан.

Еркек атаулының бетіне тік қарауды қылмыс санайтын Зейнеп Тұрман-қожаға көз қиығын салуға да қымсынатын. Тамақтан соң қымыз құйып отырып, назары қонағына қалай түскенін аңғармай қалды. Тұрман-қожа шарта жүгінген қалпы өзіне қадала қарап қалыпты. Жанары өңменінен өтіп барады екен. Көпке дейін қисайған аузы, ақиған көзі ойынан кетпей қойды. “Туһ, үйдегілерден де ұялмай, соншама әкесінің құны кеткендей қадалғаны несі екен”, – деп ызаланған.

Сол күні Тұрман-қожа ет пісірім отырып, құтпан намазын оқыды. Таспихын да ұзақ қайырды. Төсекте кеш салынған. Ұйқы ушықтырған бастар жастыққа демігіп жеткен-ді. Әдеттегісінше жылқышылармен бірге күзетте жүрген Әуезін де ойлап мазасызданбады. Құс төсекке қисайған бойда-ақ әлі денедей сұлқ қалған-ды. Айқай-ұйқай, үрен-сүреннен шошып оянды. Қотандағы қойға қасқыр шауыпты, шамасы біразы бөлініп кетсе керек, қадау-қадау шыққан түнгі дауыс ба-сылар емес.

Жылы төсектен атып тұрған жұбайы үстіне шекпенін желең жамылып, аяғына қоңылтаяқ етігін іле салды да сыртқа беттеді. Аш қорқаулардың кейде мал түгіл, адамды қамайтын шағы да аз емес. Әсіресе жаяу жолаушының алды-артын орап алып, аяқтарымен құм борататын көрінеді де, құм түскен көзі ашылмай қалған кезде жабылып келіп, жұмсақ төнге ауыз салатынын естиді. “Қасқырға қарсы

қайрат қылатын еркек, ол әйелдің шаруасы емес”, – деп ойлайтын Зейнеп бас қатырмастан жылы төсектің ішінде аунай түсіп, тәтті ұйқысын сабақтауға кірісті.

Қайта мызғып кеткен екен. Кеудесін албастыдай басқан ауыр нәрседен өкпесі аузына тығылып, бастығырылғандай қолдарымен ауаны бос қармап ышқынды. Алқымына қышырлата сүйкелген сақалдан тұла бойы тітіркен-ді. Бетке ұрған сасық иіс қолқасын атты. Тегеурінді саусақ бөксесін шарлап, икемдеп бара жатты. Зейнеп іргедегі жұқа ши арасынан түскен таң сәулесімен Тұрман-қожаны өзер таныды.

“Сізге не болған, қожеке? Әрі жүріңіз. Бұл күнө ғой”. – Алқынған Зейнеп, аузына түскен аз сөзді айтуға өзер мұрса тауып, тақуа Тұрман-қожаны “Күнө” деген лебізбен тоқайратып тастардай көрініп еді, бірақ арыны суымаған адуын қол қайта белін майыстырып, өзіне қарай сығымдай түсті.

“Зейнеп, мен ғой, мен – Тұрман”, – деп алқына сыбырлайды.

Зейнеп тегеурінді құрсаудан ыршып шығып, Тұрман-қожаның кеудесінен қос қолдай итерді.

“Зейнеп, мен алланың өмірімен,” – деп қырылдады қолынан күш кеткесін алдарқата сөйлеп.

“Біреудің әйелін әуреле деген қай алла? Ондай алланы естіген емеспін”.

“Аллаға күпір келтірме, жүзі қара”.

Тұрман-қожаның “Жүзі қара” деген сөзіне Зейнеп қатты ашуланды. Ол мұндай жаман сөз күнәға белшесінен батқан былғаныш әйелдерге лайық деп жорамалдайтын.

“Аллаң да, басқаң да өзіңе, – деп салды ашу үстінде қасарыспа қасаң үнмен қалтырап. – Құдай болсаң алдымен өзіңді жарылқа. Қазір орныға жатпасаң, сырттан адамдар шақырамын”.

Тұрман-қожа қайта тіс жармастан төрге салынған төсегіне қарай іш киімдері ағараңдап, ирелеңдей жылжып бара жатты.

Зейнеп құс жастыққа қайта қисайған жоқ. Тысқа шықты. Таң саз беріпті. Ажал тырнағынан өзер құтылған кісінің бір сәтті қабдырауынан арыла алмаған жанша еш нәрсеге қолы бармағанмен өзін-өзі қалыпқа келтіру үшін, ошақ маңындағы майда шаруасын қағыстырды.

Шапан жамылған Тұрман-қожа сыртқа шығып, қолына құманын ұстап ауыл артындағы қалыңға барып сіңді. Қайтып келіп үй жанындағы көк шөп үстіне құйрық қойып, дәрет алды. Ішке кіріп ауылды басына көтере әндетіп азан шақырды.

Күн көтеріле тіршілік атаулы жайлау дүбіріне ілесіп қимылға енгендей. Зейнеп сары самаурынға су құйып жатқан. Келген көрші келіні иіліп сәлем етіп, қызметке араласты. Сәлден соң сыбырлап өңгіме бастады.

“Ене-ау, Тұрман-қожаның беті қисайып кетіпті дейді. Сол рас па? Жұрт шайтан айналдырыпты десіп гу-гу етеді”.

“Рас” – деді Зейнеп зілдене тіл қатып.

“Апыр-ай, қожа тұқымын да шайтан айналдырады екен-ау”.

Тұрман-қожа жайындағы әңгімені шаншудай көретін Зейнеп келінінің таң атпай бір нәрсені сезген жандай сумаңдауын жақтырмай, әңгімені тыйып тастағысы келіп қасақана қатты кетті.

“Әулие болса, өкелері әулие шығар. Осының өзін әулие ғой деп пе ең. Жақсыдан жаман, жаманнан шайтан туады деген емес пе! Шайтан шайтанды айналдырмай не етуші еді”.

“Ойбай, есітіп қалар, ене-ау”, – деп келіні үрейлене булығып үнін өшірген-ді. Өзі де сонда артықтау кеткенін сезген. Өттең айтылған сөз атылған оқпен тең. Қайта орнына келмейді. Тұрман-қожаның артынша үйден шығып бара жатқанын көріп:

“Тамақтанып аттаныңыз, Қожеке”, – деп жуып-шайған болып, жата жабысса да қайырылмады. Көзі жүзіне түсіп еді, өлі денедей бетінің қаны тартылып, қанталаған қос жанарынан аққан жасты байқап шошып еді-ау. Сонан соң-ақ осы үйден құт қашты, аруақ арыды; құдай қосқан қосағын қара жер құшағына алды.

Зейнеп, өткен бейқам өмірінің берекелі салтанаты мен бөтуасыз бейпіл шақтарын жүрегінде қайта жаңғыртып қайғыдан қан жұтып отыр. Жай кездерде бетіне жел болып тимеген зайыбының жан тәсілім шағында аузынан шыққан өзек өртер запыран сөзін тағы да есіткендей зере-құты қашқан. Кеудесіндегі қасірет отын үдеткен – жалғыз баласының өлгі сандырақтап айтқан алжас сөзі.

Аяғына иті қыңсылап келіп оралды. “Обалдағы-ай, бүгін саған тамақ құюды да ұмытыппын-ау”, – деп мойнынан құшақтады. Сосын орнынан тұрғысы келіп бір-екі рет ұмтылып еді, омалып қалғандай жерден жоғарыламады. Дала – беті бүркелген көрдей күңгірт. Ауыл төңірегін торыған аш бөрілер ішектері үзілгенше ұлиды. Аспандағы ай жылап тұрған панасыз жесір әйелдей ебіл-себіл.

XXI

Тұрман-қожа алдындағы жалыны пәс тартқан оттың үстіне тағы да бір құшақ қу томар тастады.

Бұл өлкені жалғыз кезген жолаушы күн батысымен от жағып жалын лаулатып жан сақтайды. Анталаған қорқауларға шала лақтырып, айқайлап айбат шегіп, таң атқанша қас қақпайсың. Бір түнді қамтамасыз ететін, отын қорын күн барында жинап алуың қажет. Өйтпесе жемтік іздеп, ерсілі-қарсылы жосылған аш бөрілер қарусыз жеке шыққандарды қақшып түседі.

Қазіргі Тұрман-қожаның көңілі орнықты, отыны жеткілікті. Тек алдағы ісінің сөті түскей, орайы оңынан келгей деп тілеуде. Енді төңірінің айы туса, Әуездің аулына аяңдамақшы.

Алдындағы тоқсырылған томардан сырт-сырт ұшқан ұшқындар

шегірткеше сыртқа секіреді. Албасты басқандай қап-қара дала тым-тырыс, сап-салқын. Алдыңғы күні аласұра соққан қазанның қара дауылы мына меңіреу далада өмірі болмағандай.

Сол сұрапыл Тұрман-қожаның ойына оралса, еріксіз Әуез түседі есіне. Жазғанның сүріне құлап, ұйтамды шыр айналып, сүріне жүргені өлі көз алдында. Біреу тақым бұрау салғандай бөлкі шыңғырды, бөлкі шыбықпен шықпыртқан бұзақы баладай еңтігін баса алмай өксіді. Әйтеуір, бәрі-бәрін ұйтамның есігінен сығалап тұрып айызы қанғанша қараған. Сонда иә, аруақ, қисынын келтір, қандыбасын бері тарт деп тілеген. Өзіне ісі оңғарылатындай көрінген. Енді, міне, көкірегіндегі арманды іске асыру үшін Сағыздықұмдағы нар өркеш төбелердің бірінің қомына қыстырылып, иек астындағы Жұмағұлдың үйін торуылдап отыр. Сәті түсіп есірік Әуезге ши сыртынан “Жезтырнақты өлтір” деп сыбырлай алса бүкіл шаруасының тынғаны, құдайдың жарылқағаны. Қарманарға тал таба алмай отырған жасық неменің жардан құлауына сол да жетіп жатыр, қалған жерде...

Мен елден безбей, қарғыс атқан қара бет аталып, айдар тағылмай, Сердәлі Әулиенің диуана емес, дуалы ауыз немересі болып ауылда алшаңдап жүрсем, Зейнеп менің құшағымда жатпас па еді. Онда ол өңменімнен итеріп: “Шайтан айналдырған қожа” деп, намы қазаққа масқара етпес те еді-ау, қазына толы қоржынын да құрдым жұтпайтын. О, хар! Таң атпай шайтан айналдырды деп, жарияға жар салып ең, өлі-ақ жазанды тартарсың. Тартқызармын тірі жүрсем.

Ол сол бір азалы күндерін есіне алса болды ерік-күштен айрылады. Қазір де қара тасқа айналған қауқарсыз денедей қыбыр етер емес. Алыста абалап үрген ит даусын да, көкжелкесіндегі қасқырлардың ұлығын да тас кереңше естіген жоқ.

Тұрман-қожа дағдылы әрекеттің итермесімен күңкілдей жүріп, жер сипалап күндізгі жинаған отынының бір құшағын маздап тұрған от үстіне жалп еткізіп тастай салды. Сосын жарықтан үркіп атан бойы алыстаған қараңғылыққа көз жүгіртіп қарап еді, бұта сығалап, жылт-жылт еткен бармақ басындай жасыл оттарды көріп қаны қайнап кетті. Жанып жатқан оттан бір шаланы ала салды да, қап-қара түн көрпесін қақ тілгізіп, зымырата лақтырды.

— Қорқаулар! — деп кіжінді өз-өзінен. — Бұл иесіз қу мекиен қу даланың адамынан қасқыры көп шығар.

...Естіген жөбірінен соң, бұрынғы Зейнеп десе қардай еритін Тұрман-қожаның елжірек көңілі қаратасқа айналды. Қатыннан кек қайтару үшін ұланасыр азап шегіп, аза тұтпай-ақ қалтасындағы удың бір шымшымы да жетер еді. Үйіне қыдыра қонып, кетерінде көздерін ала беріп, керегеге асып қойған сабаның аузына жең тигізіп жанап өтсе бітті емес пе! Артынша, шөліккеп келіп, сары қымыздан биссимилла келтіргендері түгел қылжияр еді ғой. Бірақ кеудесіндегі кек көзсіз долы қатерге баспай, арманды таңдады.

Бәлкі шайтан азғыруы, бәлкі аруақтар жебеуі. Қалайда Балқияның ақ білегін Астаусайда ұстап, Жұмағұлды тұзаққа түсіріп, топырақ қаптырғалы, көңілі басқаны қалайтынды шығарды. Енді жатса-тұрса ойлайтыны, аналы-балалы Зейнеп пен Өуезге жер қаптыру. Өзек өртер мақсат – оларды жай құрбандықпен құтқару емес, шайтандай азғырып, сол үйдің енді қалған арқа тұтар ақылшы айбыны Зейнептен өзгелерді шошындырып, шаңырағын шарт сындыру. Сонан соңғы жұмыр басты пенделерінің жарасы жеңіл, сыбағалары дайын: удың көдеге жарайтын жері де сонда. Өуез “Жезтырнақты өлтірдім”, – деп жеткен күні, таңдайынды жібіт деп салқын шай ұсынса болғаны. Құтырған иттей қаңғып барып, бір сайда қаңқасы қаларына иманы кепіл. Егер есіріп жөнге келмей бара жатса, өзінен алған қанжармен кеудесін көңдей тіліп, даладағы көп көрлердің біріне екі бүктеп тыға салады. Сонда жапан далада жалғыз қалып, үрей мен күдіктен есі шыққан есірік жас келіншек – Балқия мені паналамағанда қайда барады. Құдай құрайын десе қиын емес. Биыл Балқияның төркінінің Қарақұмды жайлап қалғаны қандай жақсы болды. Келер жылғысын көре жатар.

Бәрінен де Жұмағұлдың құрулы қақпанға өзі келіп түскеніне елі күнге айран-асыр. Басқа ойларына мұрындық болған да сол жазғанның тілін тістеп тағдырға төнті жандай дүние салғаны еді.

Жынойнақ жотасы қашаннан Тұрман-қожаның жауын-шашыннан паналайтын баспанасы, ауыс-түйіс мүліктерін сақтайтын қоймасы екенін, басқа жұрт қайдан білсін. Тоғыз жолдың торабы, Жынойнақ жотасын о баста екі жақтағы елге асып түсер төте бел болғасын таңдаған. Бірақ өткен-кеткен жолаушылар зықысын шығарып, зығырданын қайнатты. Мола маңынан қылт еткенді көргендері, еңгіме-сөзге айналдыра берген соң әдейі жұмыс қылып, ел аралап: “Ол жын-перілердің ойнағы екен”, – деп таратты. Сол кезден бастап Смағұлдың моласы Жынойнақ жотасы аталып, мезгілсіз шақтарда маңайынан жан баласы баспайтын болды. Жота үстінен ұшып өткен құсты да жүргіншіге құбыжыққа ұқсайтын етті.

Жазғытұры-тын. Намазшам өлеті еді. Үйге айналдырған ұясына жолы түсіп бас сұғып, қайта шығып бара жатқан. Алыстан туралап тізгін тартқан “жүрек жұтқанды” көріп, ініне қайта кірді.

Жолаушылар Смағұлдың бейітіне ат басын тіреп көліктерінен түскен соң ғана алдағысының Жұмағұл екенін пошымдаған. Таныды да табан астында бір төлкекті жасауға тәуекел етті. Қайрат қылып, қарсылық жасаса ойы әзілдеген кісіше мола ішінен арсалаңдай шығып Жұмағұлдың мойнына орала салмақшы еді. Жұмағұлдың жеке басынан қорқақ Тұрман-қожа жоқ. Тек, қасындағысы қайсар неме ме деп жүрексінген. Ол да Жұмағұл іспеттес бос белбеу болса, көзге күйік шайпау тіл Зейнептен кек қайыарар сөт туды деп алақанына түкірген. “Ең болмағанда малын шашып, байлығын шайқап шала бүлінеді ғой, сосын Жынойнақ жотасына әкесі тіріліпті десе де қайта жуымас”.

Майда қоңыр үнмен мақамдап аят оқып отырған Жұмағұлдың артында делдиіп жатқан шидем шекпенінің шалғайынан тартып байқап еді, қайрат қылып қарсылық еткен жоқ. Қайта дегбірінен адасып, алдындағы томарға таскенедей қадалып қатты да қалды. Дәтке қуат тұтат дейтін баланың байбалам үні ат дүбіріне ұласып, аздан кейін құлақтан үзілген.

Жұмағұл серіксіз қалғасын көңілден құт қашырып, бойдан қуат кетіретін қорқынышты сөздерді қойдай тоғытып – зерленген шидем шапан, құндыз бөрік, дөңмент белбеуді олжалап қалды. Байғұсқа құдай байлық бергенмен батылдығын қимаған – өзі топшылағандай үргедек жан екен. Жалбарынып тілеген үш күнді Өзірейлі үнменен меже етіп, қол жазған-ды. Уәделі мерзімде марқұм болды. Сонан соң ақтүйенің қарны жарылар күнге жетемін деп, қым-қуыт қиял қуып кетті.

Әуезді қақпанға түсірудің сәтін ұзақ тосты. Қылбұрауды қай тұстан салудың қисынын таба алмай жүрген. Мұның да орайы күтпеген жерден келді. Жолдан жаңылысып, қасқыр қамаған бала жарық қуалап, көзін алған көбелектей Сердәлі ұйтамының үстінен түсті.

Сол түннен бастап Әуез тағдырының бір тіні өз уысында жатты. Енді ұзын арқан, кең тұсау қыр кездіріп, жапан далаға шықпыртып айдап жібере ме, жоқ өлде қолдағы тінді құлаштай шумақтап, шыр-мап-матап тастай ма, ерік өзінде.

Кеудедегі сағымдай сылаңдаған қиял көк жиегіне жетіп, көңілдегі арман елесін ақиқатқа айналдырамын деп, бөрі жортар бүктердің арасымен қанша салпаңдады. Алдымен Жұмағұлдың үйінің маңайында үркердей ұйлығып отырған ағайын-тума, жекжаттарын үркітіп быт-шыт қылды. Бұл төңіректегі елдің бөрін үрейлендіріп Жұмағұлдың үйіне тірі пенде ат ізін салмайтын етті. Ақырында жесір қатын, жетім бала, жас келіншекті бөліп алып жапан далада жалғыз үй оқшау қалдырды. Сол үйдің тіршілік тірегі – Әуезді жылан арбаған торғайдай шырылдатып көз алдына ұстап жүр. Жұмырына жұқ болмайтын немені әзір жұта қойған жоқ. Қажетіне жаратып алып таңдайына татпақшы, сол үшін ғана төрінен көрі жақын шағында бойдағы қажыр-қайраттың сарқыншағын сарп етті. Қасқырға да қамалды, аш итше бұралып жол да тосты. Қорқақ неме Әуездің құтын қашырам деп, талай түндер төбелердің етегінде отырып, бөрілер әуеніне үн қосып “Әууу-әу-әу... з...” деп, тамақ та жыртты. Жаранасын жуыстырып, сұмдық толы хикаяларды судай сапырды. Сағындықтың ұйтамынан аттандырған бойы Әуездің қай бағытқа бет алғанын білу үшін шапқан атпен қапталдаса жарысты.

Тұрман-қожа енді бір қимылдаса уыз келіншектің от шарпуы сыртына тепкен мамық төніне алақан аймалатардай, ет жүрегі ынтызарлықпен ынтыға лүп-лүп соқты.

Ол айдың тууын сарыла тосып отыр. Қазіргі бет алыс Әуез

отырған үйдің іргесіне таянбақ. Сонда бала — беті бүркеулі шыңырау түбіне тезірек қара батырмақ, батқан емей немене, анасын алқымынан алып ақтық демін өз колымен бітірсе. Өттең осы кезге дейін үй іргесі түгіл, екі-үш төбенің астынан әрі жақындай алмай шерменде болып келгені ғой. Бар бөле сол үйдің тайыншадай қара төбетінде. Бұл маңнан қия басқан бөгде мақұлық, бөтен жанның өзیرهйлісі дерсің. Жаяуды айтпағанда ат үстіндегі адамның өзін аударып алып, жәукемдеп тастайды.

Жұмағұлдың тірі кезінде-ақ көзін жойғалы аулына барғанда у қосып ет те, нан да тастап көрді. Бірақ қолдан құйған майлы тамаққа тоқ ит Тұрман-қожа жейтін тағамды татқанды былай қойып, іскемей кеткен.

Кейін Өуез уысына түскесін де сол итті құрту ниетінде болды. Ойланып қараса орынсыздау екен. “Екі кемеңің басын ұстаған суға кетедінің” кері келе жаздапты. Әйтпесе, “Қара төбет сиқыршы диюлардың бірі, сені қолға түсіру үшін басқа кейіпте жүрген” деген күні-ақ, ақымақ бала көзін жояры сөзсіз. Өттең сол заматта от басында бітіспес жанжал басталады. Итті құт санайтын қазақ оның өлімін кісі қазасынан кем азаламас. Әсіресе өз итіне өз баласы жазықсыздан-жазықсыз жапа шектірсе, Зейнеп тілін тістеп шыдап отыра алмас. Өуез ұрыс арасында “Байқасқаны өлтір” деген Тұрман-қожа” десе бітті емес пе. Тіпті “Сені де Жезтырнақ деп айтты” демесіне кім көпіл. Зейнеп заматында атқа қонып ел аралап, менің қылығымды қалың елге мәлім етері айдан анық онда. Балқия арманын былай қойғанда, ауыл кезіп, тамақ сұрап жеудің өзі қияметке айналары хақ.

Тұрман-қожа ылғал тартқан жанарын жеңімен сүрте беріп еді, арт жағынан ырылдаған дыбысты құлағы шалып, жалт қарады. Тағы да жанына жақындап қалған жасыл отты көріп, алдында жатқан шаланың түбірінен ұстап, кейін қарай лақтырды.

— Малғұндар енді сәл қыбырсыз отырсам, оңай олжа ете жаздапты-ау.

Ол бірін-бірі арсылдаса қауып, ұзап кеткен қасқырлардың даусын сәл тыңдап тұрды да шекпенінің шалғайын қаусырып, бөлін нығыздап буа бастады.

Тұрман-қожа түн пердесін жамылып Өуез үйіне таяну үшін Жұмағұлдың қара төбетімен бақ сынасып байқасуы қажет. Қазіргі ниетінің өзі сол. Кеше түнде Өуездің беліндегі қанжарды қымқырып кеткелі, қалжыраған денесіне тыңнан қуатты нұр құйылғандай, бойына батылдық желігі бідә болып, қандай қатерден де қаймықтамай сезініп жүр еді, енді, міне, ит үнін есітіп, іс тындырар жерге жақындаған сайын құдай ұрғандай, ілгері басқан аяғы кейін кетті.

Шығыстан қызыл шеке ай төбе көрсетті. Тұрман-қожа еңкейіп жанып жатқан оттан қолына шала ұстады да, Астаусайға бет түзеді.

Астаусайдан әрі асса қара төбетпен кездеседі. Қара төбеттен әрі асса, Өуездің хал-жайына қанығады. Бәлки көкей тескен арманы Балқияның үнін де құлағы шалар.

XXII

Таңдайы кеуіп, тандыры құрауға айналыпты. Талмаусыраған үнмен Өуез Балқиядан сусын сұрап, алақан жайды.

Тіл қатама деп, тағат тауысып, кірлік қақпай күтіп отырған келіншегі зерек тостағанды аузына тосты.

Өуез жусан иісі бұрқыраған мұздай сусынды тамшы сусыз сакхара кезіп айдаудан келген адамдай, төгіп-шашып басына бір-ақ төңкерді.

Тостаған түбін сарыққанда маңдайынан мұздай тер бұрқырады. Бұрыннан жүйкелеп жатқан денесі қымыздан соң әлсіреп қалған. Араға аз уақыт салып, бойын тіктеді. Жанарында үрей ұшқыны тұтанып, есік жақты қалт етпестен қарауылға алды. Омырауын сипалап, жын-шайтанның назарынан халас етіп қорғап жүрген киелі дұғасын қапияда қолды еткені есіне қайта түсіп, іші қан жылады, бармағын шайнады.

Апта бойы нәрлеп ас ішіп, алақан толтырып ауыз майламаған Өуездің асқазанына ащы қымыз құтаймауға айналды. Қарнының гүлдір-салдыры көктемгі күннің күркірегеніндей құлақ тұндырды. Шөлкем мінез құрсақтың тақымбұрауына төтеп бере алмай, еріктен тыс күштің дүмпуінен киіздей екі бүктетіліп есікке беттеді. Бейне ішектерін қарулы қол білегіне орап алып, табандатып тартып тұрғандай, бауыр жазғызар емес. Кішкентайынан ауыл маңына тізе бүгіп көрмеген ол бар қайратын жиып сайға қарай ұшып келеді. Өзімен бірге бүкіл дала да сол сайға жетуге асығатындай. Жұлдызын жамыратқан аспан да, соққы тиген көздей қанталай қызарған ай да, сұмдықтарын ішіне жасырған төңіректегі сұмпайы жыралар да Өуез бет алған жаққа қарай жеңкілетіндей.

Ол айналасы қалың қарау жыңғыл көмкерген қазан шұңқырдың ортасындағы ашық алаңға өзер жетті де, жалп етіп отыра кетті.

Күзгі тұнық даланың түнгі салқын ауасы жылы денені аймалай бастады. Нақ сиқыршы жөдігөйлердің саусақтарындай бып-биязы, сұп-суық.

Өзі білетін азғана құрани сөздердің бәрін демнің арасында ернін жып-жып еткізіп айтып шықты. Өуез сиқыршы диюлар мен Жезтырнақтың алдындағы иек арытпа құм жалдардың арғы етегіне жиналып алып, тамақтары жыртылғанша өзінің атын атап, шақырып жатқандарына шүбеланбады.

Оның артына бұрылуға батылы жетпеді. Осы сайды қол ұстаса қоршаған қарақшы диюлардың бас түйістіре жиылып, өзі отырған

жерге қарай жақындап қалғанына күмәнданбайды. Өуездің ендігі күтері – ажал. Қазір оның бойында қимылдауға батыл, қозғалуға күш жоқ.

Өуез арт жағына назар салмақшы болып, сәл қозғалып еді, жан-жағынан өзіне қарай жылжыған мыңдаған аяқ дыбысы лап қойды. Қалт тынған, дыбыс та сап тыйыла қалғандай. “Жез-тырнақ, – деп күбірледі ол. – Жезтырнақ жақындап қалды”.

Міне, Жезтырнақ тұздай өткір назарын көк желкесіне қадай төніп тұрғанына Өуездің иманы кепіл: міне, ол жалаңаш төніне алмастай өткір жез саусақтарын безеген қалпы жалаңаш май құйрығының терісіне тигізер-тигізбес етіп, сырылдатып сызып өтті.

Өуездің сай-сүйегі сырқырады. Тұршіккен дене оқыс қимылдап, ұршықтай үйірлі де артына жалт қарады. Сол-ақ екен. Осы сәтті күтіпті Жезтырнақ малғұн. Жезтырнақ жұмсақ денесіне аюдай андаған он саусағын көсіп алғанда, Өуездің жан даусы шықты.

Көзі тұнған Өуез аннан-саннан бір басып, зытып келе жатты. Бір бүйірден шайтандардың лапылдата жаққан отын да көрді.

– Тоқта, Өуез, бәрібір менен қашып құтыла алмайсың. Қалған өмірің менің қолымда.

Өуез өзін өкшелей қуып, еңтіге дыбыстаған Жезтырнақтың сөздерін ап-анық есітті. Малғұнның үні еркек кісінің дауысынан аусайшы. Мыңдаған сиқыршы диюлармен қатар қуған Жезтырнақтың кебісі мәсісінің өкшесіне сартылдай соғатындай.

– Ааа-айт, айтақ! Байқасқа, айт!

Арсылдаған Байқасқаның әлеуетті үнін құлағы шалғандай. Жанынан зу етіп иті өткендей...

Ол киіз үйдің түсірілген есігінен тазыдан қашқан мысықтай ішке зып қойып, ошақтағы оттан қосаяқтай қарғыған бойы төрдегі төсекке табан тигізді. Сосын соңынан ілесе енетін әлдене күткендей, босағаға тесіле қарап сәл тұрды да, жүк-аяқ жанында үрейлі кескінмен үрпие сексиген Балқияға шұқшия төніп:

– Әлгі сұмырай кемпір қайда? – деп еңтіге сыбырлады.

– Енем бе? Енемді айтасың ба? – Күйеуінің аузынан шыққан суық сөз мына қара шаңырақтың қазығы – енесіне емес жедігөй жалған жүзді жат кісіге бағышталған жаңсақ лебіздей, зорға үн қатты. – Енем бағана... сенен... бұрын далаға шығып кеткен.

– А!.. Не дейсің! Сенен бұрын кеткен дейсің бе? Оңбаған, Жезтырнақ... Менің ішіме сиқыр оқуын кесел ғып енгізген екен ғой. Ауыл сыртындағы сайға қарай қақпайлаған да сол.

– Ауыл сыртындағы сай дейсің бе? – Балқия үрейлі пішінмен, күйеуіне үрпие қадалды. – Онда ол, енем емес, кім екенін мен білемін.

– Кім екенін мен білмейді дейсің бе?

Өуез Балқияның сыр айтқысы келген емеурінін жасты көзімен ата қарап, тыйып тастады. Удай ашыған жанбасына шалбарының

ышқырынан қол жүгіртіп алып, алақанын ошақтағы оттың жанына тосып еді, шиедей мөлтілдеген қара-қошқыл қан тамшыларын көрді де қоңына біреу біз тығып алғандай, шошына селк ете қалды. Артынша апыл-ғұпыл асығыс жанбасын жалаңаштады. Қоң етінің үш-төрт жерін әлдене ырситып осып өтіпті. Бейне өркенде жатқан қарбыздың қабығын қатты нәрсе тырнап өткенде көрінетін сөлдей майқұйрықтың қаны шыпшып шығып тұр. Балқия жарақаттың біріне қадалған қара жыңғылдың шөңгесін көріп:

– Шөгірлеп қалыпсың ғой, – деді басу айтқандай биязы үнменен.

– Жоқ, – деді Әуез жұлып алғандай, тістене кіжініп. – Бұл Жезтырнақтың саусақтарының ізі. Көрмейсің бе қанын шығарып кеткенін. Қос шеңгелін қабат қаптырды-ау деп ем, қайта құдай сақтаған екен... Әзер қашып құтылдым. Малғұн үйге дейін өкшелетіп қуып келді.

Күзгі салқынға бой алдырып, тоңғандікі әлде мағанасыз ыржиып күлгендікі, қалайда Әуездің ақсиган тістері бір-біріне сақ-сақ тиіп тұрды.

– Айтпашы, жаным. Міне, буын-буыным дірілдеп барады. Үйден сен кетсең жанымды қайда қоярымды білмей есімнен танамын. Тағы да қайдағы Жезтырнақты айтып тұрсың. Жезтырнақ жоқ қой, бұл маңда. Қорыққанға қос көрінген әлдеқалай бірдеңе болар. Мүмкін алжас жүрген мал шығар, мүмкін аң шығар.

Әуез Балқияны өзіне ыммен жақындатып, құлағына сыбырлады:

– Аң да, мал да емес. Жаңағы осы үйде жүрген Жезтырнақтың нақ өзі, білдің бе. Мен тірі жанға тісімнен шығармауым керек еді. Ант бұзылды. Тек саған ғана сездіріп отырмын.

– Астапыралла, енемді Жезтырнақ деп отырсың ба?

– Ха-ха-ха-ха! Енем дейді ей. Бұл сенің енең емес. Енеңді Жезтырнақ әлдеқашан жалмап қойған. Оны мен де кеш есіттім. – Әуез көзіне жас алып, сәл көңіл босатты да, қайта қатуланды. – Сұмырай, енді менің етімді жемекші көрінеді. Жегізермін мен оған зәрдің уын. – Әуез құлағына Тұрман-қожаның “Келінді айтасың ба? Енесінің түбінің шикілігін оның да іші сезеді” деген сөзі ап-анық естіліп тұрғандай, сәл аңырып барып қайтадан қаһарға мінді. – Айт жаныңның барында. Жезтырнақ саған сыр білдірді ме? – Ол келіншектің алқымынан алып сығымдай бастады.

– Жаным, мен ондай бөлені білмеймін. – Балқия тегеурінді саусақтардың сығымына шыдамай жанталаса қырылдады.

Шиге арқа тіреген қалпы, қайғы уына өртеніп бұл баянсыз дүниенің қаракетіне нағылет айтып отырған Зейнеп келінінің қинала шыққан жан даусын естіп, ішке беттеді.

Үйге енген Зейнепті көрген Әуез Балқияның алқымынан саусақтарын жазып, іргеге жиналған жүктің қаракөлеңке қуысына бүрісе тығылып:

– Өне, өне, өзі келді, – деп күбірледі.

Балқия жасты көзін сұртпестен енесіне жауандай қарап сол орында сәл тұрды да, кереге көгіне қол артып, өлі денедей қыбырсыз қалды.

XXIII

Қып-қызыл шоқтың күлгін сәулесіне малынған қараша үй, сұрапыл дауыл алдында демін ішіне тартып тынши қалатын даладай тым-тырыс. Сан түндер бойы сарсаңға түсіп, сабылып жүрген жас келіншек Балқия, тыныштық әлдіне бой балқытып, керегенің көгіне арқа тіреген қалпы баяу пысылдайды. Ошақтан ұшқан ұшқындар шаңыраққа шапшып мылқау түннің тұзағына асылып өліп жатыр. Түңіліктен сығалаған жұлдыздар үй ішін кірпік қақпай бақылап тұрған көздерше, сұқтана самсайды. Бейне ошақтағы жанған оттың тырсылынан басқа дүниедегі бар дыбыс жақ ашпауға ант еткендей дала да, үй де құлаққа ұрған танадай.

Құс төсекке жанбас тигізген Зейнеп әзір мызғи алар емес. Көкірегін кернеген уайымнан жан дүниесі аласапыраң. Бір сұмдықтың жақындағанын сезгендей жүрегі түсірі өрекипіді.

XXIV

Қорғалап туған толық ай тастөбеге тырмысып шығып алыпты. Дала сүттей жарық. Сақал сипар жел жоқ болғанмен қазанның бет шымшыр шытқылтымы бар.

Астаусайдың үстіртіне өзер шыққан Тұрман-қожа айнала қоршаған бөрілер дыбысын естіп, қасындағы сөнуге айналған шалаңны бір түп түзгеннің қықымды етегіне көсіп жіберді. Пашырлап жана бастаған оттың жанында асасына сүйеніп өкпе басты. Мұрнына түтін иісі келді. Ауру көзінен аққан жасты алақанымен сұртіп, жан-жағына барлау жасады. Тұрман-қожа алдындағы сайдың ашық алаңында қалбиып отырған қараны көріп, тосын елестен жүрегі су ете қалды. Аңдап қараса, аң емес, адам екен. “Әуез болар ма екен? – деп бас салып қуғалы ойланып тұрды да, ниетінен бас тартты. – Зауқайым басқа біреуге тап келіп, өзімді масқара етер”, – деп сақтық жасады. Не болса да жақындап алдымен анықтап алуды ұйғарды. Тұрман-қожа қазір таяқтан гөрі бітер істі бұлдіріп алудан қорқады. Ал жанындағы пышырлай көтерілген жалын мойнына құрық түскен асау аттай аспанға шапшып, төменге қайта шалқалай құлайды.

Тұрман-қожа ептеп басып ойға түсті. Алаң ортасында жансыз бейнедей қылп етпей отырған адамның кім екеніне көз жеткізе алмай, бұта арасынан сығалап алаңсыз тұрған. Табан астында барлыққан үнмен бақыра шыққан дауыстан шошып, шалқасынан

түсе жаздады. Артынша ес жиып, Өуез екенін даусынан таныды да сықылықтай күліп, соңынан тұра қуды. Жаны ышқынған Өуез итін шақырғанда ғана, төбеге ұрғандай қалт тұрып тың тыңдады. Ауыл жақтан арсылдаған арлан даусын естігенде қалай зыта жөнелгеніне өзі де қайран. Сонан Астаусайға жеткенше табаны сайға тиген жоқ. Қайрат тұтып, айбат көріп жүрген қанжары естен шығып әдіра қалыпты. Сайдағы қалың бұталардың бірінің түбіне жалп етіп жата кетуге ғана мұршасы келді. Ит ұмтылған бағыт, бағдарды анда-санда саңқ етіп үрген даусынан ғана ойша болжады. Жаңа бір сәт өзіне қарай туралап шауып келе жатқандай еді, екі ара шамамен жиырма аршын деп топшылап, енді жұлмалап жүндей түтер қара төбеттің балта тісін күтіп жатқанда, жалт беріп басқа бағытқа ойысқанын сезіп, демін бір-ақ алды. Жолай ұшырасқан қасқырлармен айқасып кеткенін Тұрман-қожа түсінді. Жер жұтқыр осы төбетті қорқаулар жеп қойса деп еді, басқа иттердің екі-үшеуін қабат додалап кетіп жүрген бөрілер осы итке келгенде мысық. Бұл ауылды торыған қасқырлар өзі сияқты Астаусайдан әрі асуға жүректері дауаламай-тын төрізді.

Қанша қарулы дегенмен қара төбеттің қаумалаған қасқыр ортасынан босана алмасын білді. Ал енді соның арасында жүгіріп барып Өуездің құлағына сыбырлап қайта алар ма екен? Ұзақ ойлануға уақыт жоқ. Тұрман-қожа әрі-сәрі күйде сәл толқып тұрды да Жұмағұлдың үйіне қарай бұлтаңдап жүгіре жөнелді. “Қалайда бару керек, қалайда бүгін түн Өуездің құлағына Зейнептің ажалын жеткізер сөзді сыбырлау керек”, – дейді. Өзіне осы талабының маңдайы тасқа тисе, бүкіл еңбегі әдіра қалардай көрінеді. Темірді қызған кезінде соқпаған соң өуреленіп қажеті жоқ. Уақыт оздырып алса, құдайдың тас төбеден ұрғаны, іс қырынық кеткені. Ау, қорқақты көп қуса, батыр болмай ма?

XXV

Өуез төсегінің үстінде қол-аяғын бауырына алып, суға түскен балапанша дір-дір етеді. Өзір кірпігі ілінер емес.

Жаңа тылсымды тыныштықты бұзып, әлде сыбыс, әлде сыпсың, әйтеуір, бір сиқырлы дыбысты естігендей елеңдеген.

Арт жағындағы диюлардың өзінің мойнына ілер тұзағы ұзая жақындап төніп қалғандай, жұлын тұтасы шымыр-шымыр сырқырады. Міне, міне, сол үн қайта сылт етті ме, әлде сыбырлады ма. “О, жаббар ием! Бұл қысылғанда қолтығынан демейін деп мен отырған үйді төңіректеп жүрген аруақтар ма, әлде жарым көңіл пендемді жат бөледен жебеп кел деп, өзің жұмсаған періштелер ме” – Өлті-pp, Жезтырнақты!

Үн Өуезге керегенің өзі арқа сүйеген іргесінен шығатындай.

“Жаратқан-ай, диюлар болып, көкжелкемнен бас салмаса не қылсын”.

— Жезтырнақты буындыр. Сиқырлы сөздер аузынан шық-пастай етіп қылғындыр. Тіс жарса болғаны теріс оқумен өзінді майып етеді. Көзін құрт дұшпаныңның. Әйтпесе көзің ұйқыға кетісімен сиқыршы диюларын қара құрттай қаптатып, күлінді көкке ұшырмақшы. Сен өзінді қорғайтын қасиетті дұғадан айрылғаныңды ұмытпа.

Қараңғы түн пердесін бет тұтар етіп, өлдекім сыбырлап тұр дерсің.

— Балқия, Балқия. — Өуез ернін жыбырлатып міңгірлеген, бірақ жартымсыз сыбырын өзі де есітпеді. — Балқия, далада біреу жүрген сияқты. Қарап келші. — Ол көмейден бері шықпай, көкірегінде қалған сөзіне Балқияның тіл қатпағанына кектене ызаланып, көзін ылғалдады.

— Оңбаған. Үн шығарып, тіл алғың келмейді, ө! Болса да өледі деп, Жезтырнаққа жағынып, қиянатына жәрдемдесіп отырсың ғой. Көрермін әуселеңді Жезтырнақты құртқасын. Жоныңнан таспа алармын опасыздығың үшін. Тіл алмасаң тіл алма, үндемесең үндеме.

Ол есіктен лап қояр, шаңырақтан сау ете түсер жер қайысқан сиқыршы диюлардың қалың қолын тосып, өз-өзімен алақ-жұлақ аңдысулы. Төңірегін қоршаған жиһаз атаулы зікір салған бақсыдай, аударып-төңкеріліп, секіріп жүр. Ошақтағы оттың жалынына, қабырға майы қарыс шығар шалажансар қара пәле қақталып, қолтығынан атқылаған қара қан бетіне шашырағандай.

— Сиқыршы диюлар отқа үйітіп жатыр біздің ауылдың адамдарын, — деп қалтырай сыбырлады ол. — Үйітіп жатыр. Жезтырнақ менің де шыбын жанымды шырқыратып қызыл шоқтың ортасына тастайды. Жо-оқ, мен өлмеймін. Аруақтар маған жаңа аян берді. Жезтырнақты жер бетінен жой деді... Ол малғұн Жезтырнақ сиқыршы диюларын қаптатып жібермей тұрып, көзін құртайын. Қазір, қазір мен сені... Ауппа, пірім жасаған...

XXVI

Зейнеп жас толған жанарын сүрткен жоқ. Қимылдауға мажалы құрығандай қыбырсыз. Жалғызының басына түскен рабайсыз зауалға іштей күңірене күйзеліп жатқан-ды. Құлағына қара түннің қаймағын шайқаған тауқыметшіл бір сыбыр талмаусырап, алыстан жеткендей. Сарынына денесі түршіге ме қалай? Өттеген-ай, өз ойымен арпалысып жатып, сумаңдаған суық сөздің мән-мағнасына кеш ықылас аударғанын қарашы. “Буындыр” дей ме-ау, “өлтір” дей ме-ау... “Жезтырнақ” дей ме-ау... Әлде, әлде көрінгенге күдіктеніп, көмескі ойға ерік алдырған көрі денеге шөп сылдырласа да сөз бо-

лып естілді ме екен. Не болса да төңірінің атар таңын күтіп жатыр Зейнеп. Күн шыға баласымен жүзбе-жүз тілдесіп, күдік бұлты өз басына төнсе, жүрегін жарып шыққан құлынының бақыты үшін, баянсыз дүниені талақ етпекші. Қанасын қақ жарып шыққан баласының қолын шошайтып, өзінен қорыққанын көргенше, садақасы болып неге көрге енбеске.

Зейнеп жұмулы көзін ашпастан үстіне қарай жылжыған жанды көлеңкені сезсе де секем алып селк еткен жоқ. Арманға ұқсас алданыштан өзге тіршілік түйткілінің жұқанасын көңіл көгінен көшіріп тырп етпестен жатыр. Сонда да жан дүниесі ұйпа-тұйпа, бей-берекет.

Кенет ауыр салмақ үстіне құлады да, ес жиғызбай сып етіп кеңірдегіне қадалған темірдей тегеурінді шеңгел мойын тамырларын сытырлата үзіп, ұн шығаруға мұрша келтірместен шегедей сіңіп кетті. Өлгіде қарулы қол қармауы алқымына қадалар алдында денесі жиырыла шошынып, кірпіктері дір көтерілген-ді, ошақтағы оттың жарығы бір сәттік жылдамдықпен жарық дүние салтанатын соңғы рет паш етті де, артынша меңіреу тас түнектің құрдымына шым батты.

XXVII

“Дыбысын шығармай үнін өшіру керек Жезтырнақтың,” – деп кіжінді Өуез саусақтарының арасындағы мойынды шірене сығып тұрып. Қарсылық көрсетуге шамасы келмеген көрпе астындағы көрі дене соңғы рет ышқына жиырылып тұяқ серіпті де, діріл қағып барып сұлқ басылды.

– Өлтірдім, – деді Өуез әрбір әріпті тісінің арасынан сыздықтата сыбырлап, жазылған саусақтарын тағы біреуге қарсы жұмсардай, алға қарай қанат жайып. – Өлтірдім!

Сосын төрт құбыласы тең уайым-қайғысыз кісідей, аядай үйді басына көтере күлді кеп, күлді. Қуаныштан ба, әлде ызадан ба кірпігінен төмен қарай құлдырап, ерніне тамған ып-ыстық көз жасының кермек дөміне тіл үйіріп тұрып, сан шапаттап сақылықтады:

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха-ха! Жезтырнақ өлді! Ха-ха-ха!

XXVIII

Тұрман-қожа өзін-өзі қайрап, Жұмағұлдың үйіне де жетті. Сыбырлады да, Өуездің сандырақтап сөйлегенін естіп іші де жылыды. Бірақ өз басына орнар ақырзаман алыс емес екен. Қара төбеттің ауылға қарай ығыса жақындап арсылдаған даусын есітіп, тұра қашты.

Жан-жағына алаңдап еді, анадай жердегі қарауытқан қараны көрді. Жанына барса, бекітулі жылқы екен. Жамандатқыр иесі емес екенін иісінен біліп маңайлатпады. Енді Астаусайға қарай беже жөнелді.

Астаусайдың қалыңына қол созымдай қашықтық қалған-ды. Бөрібір кешіккен екен. Қара төбеттің арс етіп, алдын орағанын көзі шалды. Ниеті – аса сілтеп, итті соққыға жығып тастау-тын. Бірақ мысы құрып, қолынан түсіріп алды. Сол, сол-ақ екен қара төбеттің “Ар”етіп шалқасынан түсіргенін ғана білді. Үстіне төрттағандай төнген төбеттің астында қыбырсыз қалды. Тамағына тірелген арланның мұздай тұмсығы бүкіл денесін түршіктірді. Ойына қанжары түсті. Мына тажалдан құтылу үшін, сабына уысын іліктіріп, қақ жүрегіне қадағалы қолын сәл қыбыр еткізіп еді, “Ар-ар!” етіп, алқымына ауыз салуға аз-ақ қалды.

Тұрман-қожа қайрат көрсетем дегенше мына арланның апандай аузы қылмойындағы күре тамырын қайшыдай қырқып түсерін жаңа аңғарды. Қарсылық көрсетпеген мақұлыққа зәбір келтірмейтін, кейбір асыранды иттің асыл қасиетінен дөметіп, Тұрман-қожа қайта қимылдаған жоқ. Бір көзін ашып назарын жоғары салып еді, қара төбеттің ай нұрына шағылысып, жанған оттай жарқыраған жасыл жанары өз көзіне қадала төніп, бет-аузының қимыл-құбылысын кірпік қақпастан бақылап тұрғандай екен. Көзін қайта жұма қойды. Ажал күткендей денесі мұздай бастады. Бұл далада тірі пенде жүзіне тіке қарамайтын Тұрман-қожа мына мақұлықтың әлденені сезгендей көзіне тесіле қадалуы көңіліне күдік салды.

Арлан астында Тұрман-қожа бір демдей жатты. Қара төбет еппен ғана үстінен бір аяғын, сосын екінші аяғын алып кейін ығысты. Ит аяғының бұта тысырлатқан майда дыбысының қашықтағанын сезген Тұрман-қожа қыбыр етіп қозғалып, көзін ашқан. Тырс еткенді құлағы шалатын сақ ит мойнын салмақпен артына бұрып кідіріп қалды. Назары сұсты екен. Бейне мен кеткенше қимылдаушы болма деп зілденіп тұрғандай. Тұрман-қожа қайта жансыз бейнеге енді.

Жүрегі шайлыққан Тұрман-қожа араға шай қайнатымдай уақыт салып барып жатқан жерінен бас көтерді. Таң саз беріпті. Көктегі айдың өңі қашып бозаң тартқан. Аспан аясы кеңейіп, жер шалғайы ұзапты.

Тұрман-қожа асығыс жолға шықты. Бір аяғы өзіне жеңіл көрінген. Байқаса кебісінің сыңары жоқ екен. Кейін бұрыла алмады. Тезірек Сердәлі ұйтамына жеткісі келді. Бүкіл істің түйіні оған бейне бүгін қолға өзі келіп ілігердей. Ол әлгіде қара төбеттен көрген қорлық, азабын да ұмытып, бірнеше күн бойы нәр сызбай аш өзегінің талғанына да қарар емес. Тек тезірек Сердәлі ұйтамына жету, тезірек жүрек қуантап хабарды күту. Өуез “Жезтырнақты өлтірдім” деп сүйінші құрап келердей, жүрегі дүрс-дүрс үн қатады, бұталар сыпсың-сыпсың сыбырлайды. Енді Тұрман-қожаға Өуездің көзін жойып, сазандай тулаған балғын келіншек Балқияны құшу қалғандай.

Мамыр айы екен дейді. Жайлауға көшіп шыққан беті болса керек. Жер беті көк майса шалғын. Тоғайда құстар сайрайды. Неге екенін қайдам, істемес әдетін істеп енесі: “Өн сал, шырағым”, – деп қиылған соң лебіз білдіріп еді, сол сол-ақ екен күн тұтылып, қаздай тізілген салтанатты көш көбелектей қалқып ұшып кетті. Жан-жағына қараса жан қалмапты. “Балам, қаш” деп дауыстайды біреу. Таныс емес, бейтаныс үн. Артына жалт қарап еді, азуы алты қарыс жат мақұлық ауыз салуға таяп қалыпты. Аяғы сайға тимей зыта жөнелді. Өлгі сұмдық өкшелетіп қояр емес. Алдынан дарақ ағаш ұшырады. Зымырап келе жатып, бір бұтағын қолына іліктірді де, оп-оңай өрмелеп биікке шығып кетті. Соңына ілесе жетіп келген жат мақұлық қуанғандай сақ-сақ күледі, ызаланғандай еңкілдеп жылайды. Сосын көз ілеспес жылдамдықпен ағаш түбіндегі топырақты бұрқырата боратып қаза бастады. Жансақтар дарақ тамырымен қопарылып, жалмауыздың апан аузына қарай құлап бара жатты...

Балқия шошып оянды. Ошақтағы өшуге айналған оттың соңғы пәрі көңіл кеңістігінің аясын тарылтып, жүректі сыздатады. Енесінің жанында есі ауған жандай қолын аспанға жайып, “Жезтырнақты өлтірдім” деп мағынасыз күлкіге кенелген күйеуін көріп шошынған қалпы отырған орнында сіресіп қыбырсыз қалды. Басында сан-сапалақ қияпатсыз қорқынышты ойлар самаладай самсап, атойлап тұрғандай. Аяғы шықпаған жас балаша, енесі жатқан төсекке еңбектеп барып, көрпе астына қол жүгіртті.

Малма терідей, терге малшынған көйлек ішіндегі дене салқын тартып, сұлқ қалған екен. Бір сұмдықты сезіп:

– Енежан-ай! – деп өкіре дауыс қылып құлап түсті.

Жыландай ысқырған қамшының ащы тілі Балқияның жон арқасын бөліп түсті. Ол кирелеңдеген қалпы демін өзер алып, кейін қарай мойын бұрып еді, өзірейлідей үстіне төніп тұрған күйеуін көрді.

– Залым! – деп тістеніп тұр ол. – Жезтырнақ екенін білмегенсіп өтірік көлгірсуін қара мұның. – Өуез Балқияның бұрымынан уыстай ұстап, жоғары көтерді. – Айт жаныңның барында, Жезтырнақ саған Астаусайда не айтты? Екеулеп Өуезді өлтірейік деді ме?

– Мен Жезтырнақ дегенді көрген емеспін. – Балқия әр сөзді бөліп-бөліп өзер тіл қатты.

– Жасырма, жөдігөй. Жезтырнақты көрмесең, кім сені Астаусайда қанжоса қылған?

– Тұрман-қожа. Астаусайдың үстіртіне шыққасын артыма қарағанмын. Ап-анық көрдім. Тісім тиген жері білегі болса керек. Қан жуған оң қолын көтеріп ауырсынып тұр екен, менің кейін қарағанымды көріп, қол бұлғап өзіне шақырды.

Өуез білегіне ораған Балқияның бұрымын бейне шоқ ұстағандай тастап жіберіп, ыршып түсті. Тұрман-қожаның қасқыр тартып жаңа біткен құлынның қызылшақа етіндей тыртық оң қолын көріп тұрғандай, алдындағы қараңғы кеңістікке қадала қарады.

— Жоқ, жоқ! — деп сыбырлап кейін шегінді ол. — Сен өтірік айтасың. Рас болса заматында жеткізер ең ғой маған.

— Өуелі қорықтым... Кейін атам дүние салды.

— Менен қорықтың ба, менен? Жалған, бәрі жалған! Ендігі ойың Тұрман-қожа екеуміздің арамызға от салу ғой. Білемін, сен Жезтырнақтың үйреткен жарапазанын соғып тұрсың. — Өуез бір сәт қатуланып қалш-қалш етіп тұрды да, табан астында тоңмайдай еріп, Балқияның тізесіне құлап түсті. — Рас айтасың ба, Балқия мүмкін жаңылысқан боларсың, мүмкін әлдеқандай елеске алданып қалған шығарсың, мүмкін Тұрман-қожаның кейпіне еніп көзіңе түскен Жезтырнақ болар... Сен Жезтырнаққа сатылған жәдігөйсің. Ендігі мақсатың мені ақылымнан алжастырып, ауыштыру, сен сол үшін мені күдіктендіріп, өтпейтін пышақпен бауыздап тұрсың. — Ол қайтадан еңкілдеп жылай бастады. — Құдайым-ай, қасіреттен құтылдым ба десем, тағы қандай қайғыға душар болдым, енді қандай күйіктің дәмін татпақпын. Жоқ, мен енді еш жанның сөзін тыңдамаймын, тірі пендеге сенбеймін. Саған да, Тұрман-қожаға да иланбаймын. Мен енді бұл қарғыс атқан қаралы жерден беземін. Тез, тез, Балқия, үйді жық көшеміз. Мен Қабақтағы Түйебайдың үйінен жүк артатын түйе өкелейін. Айтпақшы, Жезтырнақтың бетін жасуымыз керек екен ғой.

Балқия күйеуінің шұбалаңқы сөздерін ұққан жоқ, ұққаны енесін жоқтап сыбыс шығарса-ақ дырау қамшы соққысының астында сілейіп қалары. Бәлкі ол тән азабына тәнті боп, кеудесін керегенен жан азабының запыранын аңырап бір ақтарар ма еді, егер құдай қосқан қосағы алжас сөйлеп, көңіліне аяушылық пен үрей туғызбаса. Балқия өзегін өртеген қайғы жалынын тұншықтырып — өміршісінің үкіміне үнсіз ғана мойын ұсынды.

Киіз үй ішін жау тигендей қарбаластық басты.

Балқия арқасының удай ашығанына қарамастан теңдерді тайлап, туырлықтарды сыпырды. Жалаңаш қалған үйдің саусақ саласындай самсап барып, сырлы шаңыраққа шаншылған уықтары мен қиғаш көзі қаусырма керегелердің көгінен көктей өткен азағы сүт сәуле іштегі жиһаздарды аймалай бастады. Бұл үйдің қаралы күйінен байхабар даланың жаңа оянған шөп басын қимылдатар саумал самалы, ерке тотай сал мінез. Тек төңіректегі бұталар ғана таңдай қағып, бас шайқайтындай.

Балқия уықтарды ағытып жүріп, жанарын бұлаған жасты сүртті де, күйеуіне көз салды. Ол әлі үй ішіндегі ошақ орнында ін қазған атжалманша, топырақты артына бұрқылдата лақтырып жатыр екен. Тереңдігі тізесін жасырыпты. Сәлден соң сыртқа атып шықты да,

мамықтың үстінде жатқан енесін сүйрей жөнелді. Сосын қазған шұңқырдың аясыздығына қарамастан өлікті жүресінен отырғыза салып, қайта көме бастады.

Әуез Жезтырнақтың мүрдесін көзден тезірек таса өткісі келді. О баста жер тоңазыған шығар деп ошақ орнына кетпен батырып еді, қателескен екен. Отқа қурылған шеге топырақ жаңадан қазылған шұңқырға қайта саулап діңкелетті. Қанша қайрат қылдым дегенмен көр қазып маңдытпаған екен. Өлі денені салаң еткізіп, көр ішіне тастай салғанда мүрденің басы шалқая қылтиып шығып тұрды. Тізесі итерген қос қолы да сыртта қалды.

Бірақ Әуездің апанды қайта тереңдетуге дәті жетпеді. Алдындағы апанды тезірек толтырып, қазабат істен тезірек құтылғанша жанықты. Маңдайынан сорғалай құйылып, көзін удай ашытқан терді сүртуге де мұршасы келмеді. Бірде құм лақтырған шұңқырға көзі түскен, Жезтырнақтың жеңі сыпырылған жалаңаш білегін көзі шалып қалды. Басынан асыра жоғары көтерілген қолы өрт шалған ағаштың діңгегіндей сойдия шығып тұр екен. Бейне: “Тоқта, балам! Мені не үшін ит жемі етіп көміп жатырсың”, – деп жан ұшыра жалынған кескінді көргендей, жүрегі зу етті. Сосын жеңімен жүзін жасырып жүрелей кетті.

Әуез қайтып назарын жоғары көтерген жоқ. Өкпесінің өшкеніне қарамастан топырақты лақтыра берді, лақтыра берді.

Балқия күйеуінің өлікті қас қағымда көміп тастағанына таңданды. Өзінің осыншама ауыр үйді жалғыз жыққанына да сенбейтіндей. Күйеуінің атына мініп қабаққа қарай дүбірлете шауып бара жатқанына да қайран. Араға шай қайнатымдай мерзім салып, Әуездің Қабақ жақтан бес-алты түйені тай-раңдата қуып келе жатқанына да аң-таң. Бәрі де ұйқыға мас кісінің түнде көрген бұлдыр елесіндей түсініксіз. Тіпті Балқия Әуез екеуі түйелерге жүгін артып, күншығысқа қарай бет түзеген шағына да, көштің басында өзі келе жатқанына да күдікті халде... Балқия қоршау ішіне жайғасқан соң өлдекімді іздегендей жан-жағын қарманып, көңілі қоңылтақсыған. Көпке дейін нені іздегенін өзі де біле алмай, жүрегі сыздады. Бақса аңсап келе жатқаны қамқоршы енесінің ақ дидары екен. Ойына Байқасқа түсті. “Қайда жүр екен, жұртта қалып қояр-ау” – деп ойлап еді, көңілі құлазып қоя берді.

– Байқасқа, Байқасқа! – Үні нақ бір жоқтау салып айқайлаған кексе әйелдің даусындай, қалтырап шықты.

Әуез әйелінің жерден шыққандай баж еткенінен шошып кетті. Оның да ойы ит жайында өлденені түйсінгендей-тін. Кісі қатынға сеніп бола ма? Мүмкін, “Байқасқалап” сиқыршы диюларды шақырып жатқан болар. Арт жақтан селт еткен дыбысқа жалт қарады. Өзінің қара төбеті ұй сыртындағы қамыс арасынан шығып келеді. Назары пәс. Дорбадай аузына көлденең тістеген қолбасынан үлкенірек олжасы бар. Әуез атын борбайлатып ит жанына барды. Көдімгі

Тұрман-қожаның аяғынан күнде көріп жүрген көн кебісі. Сірісін мүжіп тастапты. Әдепкіде “Итті неге ашықтырдың?” – деп әйеліне айқаламақшы еді, бірақ көзі ұясынан шыға шошынған қалпы тілсіз қалды.

XXX

Әуез ұлы сәскеде Қаракөлдің жағасына көшін құлатып, жүгін түсірді де атқа қайта қонды. Керуен кідірген жерге өзі тізе бүккен жоқ. Тек Байқасқаға тамақ құйдырып сәл аялдаған. Онда да ер үстінде тосты.

Әуез Сағыздықұмға қарай қайта ат қойғанда күн түскеге таянғанды. Көкірегі өлем-жөлем азалы. Бұрынғы көңіл көзін тұмшалаған үрейдің соқыр тұманына тағы бір кесел қосылғандай. Ол кесел күдікті ой сырқаты – Балқиядан естіген сөзі, Байқасқаның аузынан көрген Тұрман-қожаның кебісі болып жабысты. Сонан көңілі кіп алды, көзі тұнады, ақылынан адасқандай сандырақтайды. Бағанағы көрген “Жезтырнақтың” күйген саусақтары да әжесінің қолынан аумамайтыны көз алдынан кетер емес. Ол қазір анда-санда есі кіргенде “Жасаған-ай, өлген лайымда Жезтырнақ болғай”, – деп тілеп келеді. Егер шын Жезтырнаққа жер жұтқызса, Әуездің мұратына жеткені, мүдіғасының орындалғаны. Онда ақ сүт берген анасының мұрдесін Тұрман-қожаға таптырып алып, ақ жуып арулап әкесінің моласының жанына жай салдырып, жанбасын жерге тигізеді. Қалың елге Жезтырнақтың қанды шеңгелінен қалай құтылғанын жыр ғып айтып, ұланасыр той жасайды. Халық қатарына қайта қосылады. Ол кезде жұрт “Жезтырнақ жайлаған Жұмағұлдың отының басы”, – деп үрке қарамайды.

Әуез санасында айқасқан абжылан ойлардың айбатынан титықтап, Астаусайға жеткенін білмей де қалыпты. Жалғыз-ақ алдындағы бұта арасынан тұра қашқан түлкіні көріп, бұрынғы салты бойынша, жаман ырымға жорып тұра қумақшы еді, бірақ, төменде сайрап жатқан ізді байқап құбыжық көргендей сілейді де қалды.

Жарық дүние жиіркеніштен сұрықсызданып сұп-сұр тартты. Әуез төменге қайта шұқшиып еді, ай маңдай нөл қаққан Тұрман-қожаның сыңар кебісінің ізі топыраққа мөрдей басылып, сайрап жатыр екен. Бытқыл құмды бөктерлей жүрген із соңына түсті. Артынан алқынып жеткен итіне де мойын бұрған жоқ. Құлағы тас біткендей көзін жерден айыраар емес. Ол – ойға түсіп, қырға шықты, қалыңды айналып өтіп, көл жағалады.

Шайтансайға ат басын тірегенде Әуездің жүрегі мұздай болды. Арғы беттегі жағадан басталатын Жынойнақ жотасы да сұсты кейіппен көзге ұрады. Жотаның беткейіндегі шағын қорым да апанық көріне бастады. Сол қорымның ішінде әкесінің туған ағасы Смағұлдың бейіті барын Әуез жақсы біледі. Ажал болып жабысар өзірейлі сөздерді әкесі осы жерден естіпті.

Әуез із соңына қайта түсіп еді, сайды қиялай кесіп өтіп, Смағұлдың қорымынан бір-ақ шықты. Ол астындағы көлігін қорым сыртындағы селдірлеу бұта арасына бекітіп ішке жаяу енді.

Бүлдіргісін білегінен өткізген дырау қамшының тілін ирелеңдете жер сызғызып, Әуез әр молаға бір жалтақ-жалтақ қарады. Сұмдығы көп сұрқиялы бұл жонның топырағын баспақ түгіл, ат шаптырым жерден айналып өтер еді, егер кеудесін жайлаған күдік уы жанын өртемесе. Ол Смағұл сыпасының басында тік тұрып, білетін өлхамы мен құлқуалласының басын шатып, бет сипаудың ырымын жасады. Тізе бүгуге батылы жетпеді.

Аруақтар парызынан құтылғасын – өкесінің отырған орнын ойша топшылап, кейін бұрылған-ды, өзінен қол созым жердегі сыпаға көзі түсті. Сыпаның опырылған бүйіріне даланың тентек желі домалатып өкеп тыққандай түйеқарын дәу қаңбақ кептеліпті. Кіріп-шыққан шұбырынды із бір сұмдығын жасырып, қоянның жымындай сайрап жатыр. Ішінен айырықша көзге ұрары өзін жетелеп келген Тұрманқожаның сыңар кебісінің таныс таңбасы.

Әуез қаңбақты қозғауға батылы жетпей, сыпаны айнала төңіректен жүрген. Желке тұсынан өлдене ырсылдай айбат шегіп, төніп қалғандай көрінді. Үрейлі дыбыс шыққан жаққа ұршықтай үйіріліп, жалт бұрылды. Сонша шошытқан бөтшағар өз иті екен. Тілі салақтап ыр-ыр етеді. Төрізі аң қуып келгендей. Ыза болған Әуез:

– Кет! – деп ұмтыла берген. Жер жұтқандай зымп етіп табан астына сіңді де кетті. Ажал тырнағына ілінген адамның өрекеттен айрылған сәт аузынан естілер жандаусы болса керек: “Аа-а-ааа!” деуге ғана шамасы келді.

Әуез өлдім ғой деп түйсінген. Өлмепті. Жарақаттанбаған да сияқты. Домалап түскен орнынан қолымен жер тіреп, бауырын жазбақшы еді, өлденеге басы соғылып, бүкшиген қалпы тұрып қалды. Ол енді тылсымды баспананың төрінен атылар белгісіз жауын тосып тапжылмастан тұр. Бірақ алқымынан алар айбарлы күш Әуезге атылмады да, айқаспады да, есесіне ұйқысынан оянған ордалы жылан қамауына түскендей, айналасы ысылдайды.

Қолындағы қамшыны қай тұсқа сермерін білмей сасқалақтады. Мойнына жабысқан сұп-суық мұздай ғаламат көйлегін кеулей еніп, жұлынтұтасымен бойлай жылжыған бойы бақайшағынан бір-ақ шықты. Әуез көрге құлап түскенін, төбеден аждаһа дыбыспен ысылдай құйылып тұрған ыспа құм екенін аңғарды.

Жоғарыдағы жарық түсіп тұрған табақаузындай тесікке қол созбастан бұрын Әуез қаракөлеңкеге көз үйретіп, көрдің төрт қабырғасын тінтіп шықты. Бақса аядай лақат іші жиһазды екен. Төріне қабаттаса жиналған қос сандық сұлбасы байқалды. Оң жақтан шыны ыдыс-аяқтар қылаң берді. Солынан дөңкііп қоржын көрінді. Төбеден шаншыла түскен сәуле де сол маңға бағытталыпты. “Астапралла, мынау Тұрман-қожаның қоржыны ғой”, – деп күбірледі де, қоржын

жанындағы дүниелерге шұқшиды. Бәрі таныс, бәрі ыстық. Мынау Сердәлі ұйтамына түнеген күні қолды еткен өзінің киелі дұғасы. Ал мына құндыз бәрік, шидем шекпен, дөңмент белбеу өкесінікі.

Ол желкесінен ауыр соққы тигендей, меңзең күйде теңселе басып, саңылау түскен тесікке ұмтылды. Күдік пен қорқыныш, үрей мен алдамшы ойдың торына шырматылған ол бауырын өзер жапы, көрден өрмелеп шықты.

Өуез өзінше Жезтырнақпен айқасқа түскен күннен бәрі – Өуездің бір нәрсеге көз жеткізе бажайлап, терең толғанып пайым жасауға әл-дәрмені жетпейтін. Бар болғаны өз жанын өзі қинап, өз жүйкесін өзі жегідей жеп титықтайтын, өзін айналдырған сан-сапалақ сайтан ойлардың шымшытырығына бас қатырып сандырақтап сөйлейтін.

– Мен Жезтырнақты өлтірдім, – деп тістене күбірледі. – Мына қолыммен қылғындырдым. – Ол көп күндер бойы су тимей күстеніп кеткен саусақтарын көз алдына арбита тосып еді, толқынды су бетіне түскен сәуледей қалт-құлт етті. – Енді мен азатпын. – Оның шаң-тозаң қапқан қоңыр жүзін қос жанарынан сырғанаған екі түйір тамшы қақ айыра тіліп бара жатты. – Уа, жаратқан алла, мен де халық қатарына қосылайын, ел болайын!.. Апыр-ай, Тұрман-қожа мына дүниелерді қолына қайдан түсірген? Жын-шайтанның ізі болмайды деуші еді-ау... Әже, жан әже сен шынымен жоқсың ба бұл дүниеде, жоқ, ол менің әжем емес, Жезтырнақ.. Мен Тұрман-қожаға барайын, анығын білейін. Өлгі аты түскірді қайда бекітіп ем? Түс те болыпты-ау, қой жолға шығайын, Сердәлінің ұйтамына жетейін ертерек.

Жан дүниесін сиқыршы дию, қанішер Жезтырнақ болып жүйкелеткен үрейлі жөндет ой мен жексұрын күдіктен сытыларға саңылау, құтыларға амал таппай діңкелеген Өуез әрі-сәрі алжас күйде. Ол бірде: “Жезтырнақ деп өлтіргенім өз әжем болса қайтемін”, – деген сезіктен желді күнгі қамыс қауылдырығындай қалтыраса, бірде белгісіз жауына тіс қайрап көзіне қан толады. Кейде ақырып бет алды құла дүзге ат борбайлатса, кейде қайда барып жан сақтарын білмей сасқалақтайды.

Ат сабылтқан Өуез Тұрман-қожаны іздеп, Сердәлі ұйтамына түс қайтқалы он шақты рет айналсоқтаған шығар. Отырып тосуға дөті де, батылы да жетпеді. Бірде мола біткен күнге курап, жауынға мүжілген қу кесектей жұпыны елес танытса, бірде аруақтанып айбаттанып сес көрсетіп тұрғандай тіксінеді. Сол сәт алды-артына бұрылмастан бәлелі маңнан құтылғанша ат ойнатып зулай жөнеледі. Тұрман-қожаның келер жақ, кетер жағын еске түсіріп, алдынан тоспақшы болады. Биік төбелер басына шығып, қолын мандайына қалқалап, жықпыл-жықпыл дала сайларынан қарауытқан адам кескінін іздейді. Бірақ көз қуантар көлеңке таппай, Сердәлі ұйтамына қарай жын қуғандай қайта құйындатады.

Өуез Тұрман-қожаны не үшін көргісі келетінін жүрек таразысына салып сараптаған емес. Не айтарын да пайымдаған жоқ. Көз

алдында – бұлдыр тұман аз елес қана. Сол үшін Тұрман-қожамен кездеспек пе? Сонда қас дұшпаным сен екенсің демек пе? Сылтауы белгісіз, сыры жұмбақ дерт ойлануға, толғануға дәрмен қалдырмапты. Ол бейне отпен судың шарпысқан екі арасындағы жалғыз аяқ жолмен не істерін білмей дара келе жатқан жандай, бейшара.

Аспанға қарады. Кіші бесін мерзімі болыпты. Бұл Жынойнақ жотасынан шыққалы назарының күнге түскені шығар. Өлде түссе де аңғармаған ба? Әйтеуір, кеш таянып қалғанын жаңа байқап, өлденеге мазасыздана бастады. Өуез Жезтырнақтан құтылдым, диюларды азат еттім дегенмен, түнге қалудан әлі де құты қашатындай.

Жүрегі сазды. Кешелі бері нәр сызбағаны есіне түсіп жанқалтасын қарманып еді, еңбегі босқа кетпеді. Бес-алты құрт бар екен. Қолына ілікті. Ертеңгісін есебін тауып, Балқия салса керек. Әйтпесе, өзі алған құрттың соңғы түйіріне дейін, жұма күні Тұрман-қожаның дастарқанына төккен-ді.

Бірін азуына басты құрттың. Тасметін сықпаны күтірлете шайнап дәмін алды. Екіншісін аузына апара берген. Қасында құйрығын бұлғандата еркелеп, астан дәме етіп тұрған Байқасқаға көзі түсті. Ойына “Жеті қазынаның бірі”, – деп, қара төбетті кісідей қадірлейтін әкесі мен әжесі түсті. Қалтасындағы қалған нәпақасын иттің ырысы етті.

Астындағы айғырдың алға қарап тіксіне тіккен қамыс құлағына секемдене қарап еді, ат маңдайын жанбастай жапқан қос уыс кекіл аударылып түсті. Өз бетіне де екпінді желдің алғашқы лебі ұрды. Ол кеуде бұрып кейін қарады да үрейі ұшып кетті. Батыс жақ шаңытып қарақұрымдай тұтасып алған екен. Бұта біткен теңселе шулап қоя берді. Табан астынан көтеріліп, даланың ұйқы-тұйқысын шығаратын дауылдың алғашқы лебі әп-сәтте қара-құрым бұлтын көк жүзіне қаптатып жіберді. Аймақ көлеңкеге бөгіп, қайғылы жанның қабағындай қарс жабылды. Өуездің иегі дірілдеді.

– Аана... Сикыршы диюлар Тұрман-қожаны Сердәлі ұйтамында сабағанда... Мен киелі дұғамды жоғалтқанда, түнде нақ осындай қара дауыл соқты... Періште мен перілер, әулиелер мен диюлар майдандасты... – Ол ернін жыбырлатып бұталарға қарай сыбырлады.

Өуез қара дауылды қақ жарып, Қаракөлге қарай ат қойды.

XXXI

Өуез Қаракөлдің жағасындағы ашық алаңның біріне көштің алды жеткен бойда асығыс түйелерді шөгеріп, біртүрлі бір декбірсіздікпен теңделген жүктің арқанын ағытуға жәрдемдескенімен онан арғы шаруаға қолғабысын тигізбейтінін байқатып, әлгідегі келген бет-

те, шоқ жыңғылдың бірінің түбіне байлай салған аттың шылбырын шешіп, үстіне қарғып мініп алғанын көрген Балқия “Мені шынымен-ақ айдалаға жалғыз қалдырып кетпекшісің бе?” дегендей күйеуіне таңырқай қарады. Бірақ тіл қатып, жөн сұрауға батылы жетпеді. Соңғы кездері кез келген сөзге ашу шақырып, апшыны қуаратын Әуез қылдан тайса, тағы да қиғылық салар деп сескенді.

Білдірмеуге тырысқанымен өзінің сол мінезінен күдіктенетіндей Әуездің өзі де тырс етіп, тіс жарған жоқ. Дегенмен Балқияға асығыс екенін аңғарту үшін Байқасқаға ат үстінде отырып ас құйғызды. Итті тойындырып балған соң Сағыздықұмды бетке алып тізгін қақты.

Балқия күйеуінің астындағы көлігі аяғын кезек-кезек алға қарай серпе тастаған сайын ер үстінде шайқалақтаған жұлынтұтасымен астау жонды айғырдың бұлшық еті кезек жиырылып, кезек жазылған артқы қос санының қақ ортасынан төмен қарай төгіліп, жер сүзе бұлаңдаған қыл құйрықтың қарасы бұлдырап барып, көзден мүлде үзілгенше тапжылмасы қарап тұрды. Осыдан кейін барып ғана ес жинап, шаңырақ көтерер кісісі жоқ үйді қалай тігудің амалын таппай қамықты.

“Енем болса, жапан далада жалғыз отырмас едім-ау”, – деп те егілді. Сөйтіп жүріп Балқия құдай қосқан қосағының қолын қанға малған сәтін ойлап еді, төбесіне аспан опырылып құлап келе жатқандай, тітіреп кетті. Өзіне де ажалдың қанды шеңгелін салар сәті таяп қалғандай сезінді. Енді бір сәт бұрынғы дүние өртеніп жатса да, тіл қатпайтын күйеуінің табан астында шам шығарып анасын өлтіргеніне, онымен де қоймай, өзіне де күдік келтіріп тергеу астына алғанына қайран қалды. “Апыр-ау, сонда Тұрман-қожаның атын атағанда от басқандай ыршып кеткені несі екен”, – деп күбірледі. Тіпті күйеуін күте-күте тағаты таусылған соң, ақырында өзінің өлі келетін тіршілігін істеп, кереге жайып жаппа жасады. Ақ тер, көк тері шығып, жарық көзінде көшке жағатын шөпшегін теріп алды.

Сосын барып бірмайдан өкпе басу үшін жаппаға еніп, тізе бүкті. Тізе бүккенмен ұзақ отыра алмады. Жаппаны қымтаған туырлықдалпылдап, ылажға келтіріп қаусыра салған кереге сықырлай бастады. Балқия әлгіде ғана құлаққа ұрған танадай тыныштықты бұзған нендей әлеметтің күші екенін білгелі жаппаның есігінен сыртқа басын шығарып, аспанға қарап еді, батыс жақтан ымырт қараңғылығын жетекке алып қап-қара дауыл қаптап келеді екен. Балқия қайтадан ішке енемін дегенше-ақ дауылмен араласа жеткен алғашқы жаңбыр тамшылары бірте-бірте жаппаның үстіне жапқан киізді сабалап селдеткен жауынға ұласып бара жатты. Кенет Балқияның құлағы сол селдеткен нөсермен бірге ат тұяғының дүсірін де шалғандай болған, сол сол-ақ ойланып жатпастан сыртқа атып шықты. Сөйтсе алданбапты. Қиғаштай жауған жаңбыр арасынан күрең айғырдың жалына қарай еңсеріле еңкейген Әуездің сұлбасын көрді. Жүгіріп барып тізгінге жармасты. Жетектеп апарып ең жақын жыңғылдың

біріне байлады. Сонан соң ес-түссіз былқ-сылық еткен Өуезді аттан түсіріп, сүйемелдеп жаппа ішіне өзер кіргізді. Малшынған су киімдерін шешіп, жылы төсекке жайғастырды. Бойы жылыған Өуез бір сәт мызғып кеткендей тым-тырыс қалды.

Даладағы дауыл да басылып, жауын тыйылды. Дүние өлігідегі тәңірінің алапат соққысынан есеңгіреп қалғандай.

Балқия қазанға тамақ салды. Байқасқаға ас құйды. Істемеген едетін істеп, үйді айнала қыңсылаған иттің мойнынан құшақтап:

– Сенде енемді іздеп жүрсің-ау, – деп егілді.

Өуез ұйқысынан шошып оянды, төсегінен де қарбалас тұрды. Балқия тамағы тоқ болғанымен, алдымен таңдай жібітсін деп сусын ұсынды. Бұл жолы науқасқа шалдыққалы, өз сұрауынсыз ас ұсынсаң шарбаяқтайтын шамшылдығын істемей, тостағанды қолына алды.

– Өууу-ууу-уе-з...

– Ее-ей... Өуу-уе... з...

Өуездің аузына апара берген тостаған толы қымызы қолынан жерге сылқ етіп түсіп кетті. Дастарқан үсті қақ болып, жайрап қалды. Бірақ оған назар салмады Өуез. Екі көзі аларып ұясынан шығып барады. Бейне тұра қашуға оқталған кісідей үрпие қарап:

– Мені біреу шақырып жүр ме осы? – деп сұрады Балқиядан сыбырай жұтынып. – Сиқыршы диюлардың даусынан айнамайды.

– Жоқ, ондай дауыс есітпедім.

Өуез жұбайының таңданған жүзін көріп, іштей шамданғанмен, шатақ шығаруға дәрмені жетпеді.

– Міне, міне, тындасайшы. “Өуез, Өуез!” деп қылқылдап жатқан жоқ па түге.

Екеуі де тым-тырыс қалды. Ошаққа тоқсырылған томардан сыртқа тырс-тырс шоқ ұшады. Тыстан Байқасқаның күмп-күмп үрген айбатты үні естіледі. Балқия үшін бұл да болса әжептәуір дөтке қуат, көңілге медеу.

– Қорыққанға қос көрінеді деген осы-ау. – Біраз үнсіздіктен соң Балқия күрсіне тіл қатты. – Бөрілер емес пе ұлып жатқан.

Өуез қайтадан табынан тайып қалды. Ол енді алдына қойған еттен де маңдытып аузына салмады. Айтар өңгімесі Сағыздықұмнан көрген Тұрман-қожаның ізі... Байқасқа кемірген кебіс... Көр ішінде көрген әкесінің киімдері, өзінің дұғасы, Тұрман-қожаның қоржыны... Серделі ұйтамынан қорыққаны... Тұрман-қожаны бүгін іздеп таппағаны... Жезтырнақты өлтіргені... Анасын жоқтайтыны...

Күйеуі босаңсыған сәт Балқияның да ағыл-тегілі шықты. Өуездің ақырып, айбат шегіп тыйып тастауға ниеттенген қаһарынан да ыққан жоқ. Ал құдай қосқан қосағы: “Сен Жезтырнақпен пікірлес жөдігейсің, – дейді өзіне. – Екеуің бірігіп мені өлтірмекші болдыңдар. Сен Тұрман-қожаға тіл тигізіп, күмән келтірдің, – дейді тағы да екіленіп, – Тұрман-қожа құдайдың сүйген құлы. Ол маған жәрдемдесіп, Жезтырнақты өлтірудің жолын үйретті”.

Балқияның көңіліне күдік кірді. Күйеуінің сандырақтап отырып айтқан әңгімесіне қарағанда бір сұмдықтан жүрегі тіксініп тым-тырыс біраз ойланып қалды да, табан астынан айқайға басты.

– Тұрман-қожа менің де жүрегімді жара жаздаған! Мен білсем, атамды да, енемді де өлтірген сол. Енді сенің көзіңді жоймақшы.

Келіншегінің тістеніп тұрып айтқан сөздерінен Әуездің ойында қалғаны осылар ғана. Ұшып тұрып қамшы астына алды. Бірақ тіл тартпады. Өз үкімін құдай қосқан қосағына жүргізе алмағанына өлде ызаланды, өлде кеудесін кернеген күдік дауылы арындап күшейіп, жанын жегідей жеді, әйтеуір, көкірегі қақырай қан қақсап бара жатқандай жерге құлап түсіп, жас баладай жылады келіп, жылады-ай.

XXXII

Өрелі таңды көзімен атқарған Әуез, күрең айғыр арқасына елең-алаңнан тұрып ер салды. “Кетпе, жаным, қорқамын”, – деп үзеңгісіне жабысқан Балқияға мойын бұрмастан Сағыздықұмға тізгін түзеп ат қойды.

Балқияның түндегі айтқан алапат сөзінен соң Әуез келеге келе алмаған. Бейне қаңтар айында жалаң аяқ қар кешкен кісідей тісі-тісіне тиер емес. Бұрынғы жанын азаптап, тынысын тарылтқан үрей орнына енді күдіктің зәрлі запыраны толғандай кеудесі қыж-қыж қайнайды. Жайшылықта көз тойдыра алмайтын кербез дүние де қазір келеңсіз кейіпке еніп, саржалқын тартқан. Арманы – өзі өлтірген Жезтырнақты көрінен аршып алып, бойынан анасына тән белгілерді іздеу.

Жүрер жол қысқарған сайын, үрейлі жұртқа жақындаудан әлі де қорқатынын аңғарды. Ол бірде Жезтырнақ қайта тіріліп, айналып соғар аңқау баланы паршалағалы күтіп отырғандай тіксінсе, бірде Жезтырнақтың басқа тірі сіңлілері апасының моласына жиналып жоқтау салған үстінен шығардай, өз ойынан өзі шошынады. Қиял қанатын талдырар бұлыңғыр ой қамауында өз-өзімен арпалысып Сағыздықұмға ат басын тіреді.

Байқасқаның соңынан еріп келе жатқанын, Әуез иті суырылып алдына түскенде байқады. Байқасқа иек қағым жердегі Жезтырнақ көмілген жерді қыңсылап, екі-үш айналды да мүрде жанына аяғын көсе салып жатып алды.

Әуез тіксініп қалды. Өз көзіне өзі сенбейтін сияқты. Жезтырнақ жерленген жұрттағы үйіншек топырақты жел суырып кетіпті. Орнында баяу сокқан самалмен бейне құртқашаштың күзгі сабағындай дудырай ырғалған бурыл шаш көрінеді. Сауға сұрағандай, жоғары көтерілген қызыл шақа күйген қол қаққан қазықтай қыбыр етпейді. О, сұмдық! Шандыр білекте өзіне бала күннен таныс алтын білезік жарқырай ма?!

Ол атынан домалап түссе де, өлік жанына кібіртіктеп әзер жетті. Бейне біреу: “Өз анаң екеніне көз жеткізгің келсе, қолында аты жазылған алтын білезік бар” деген әкесінің ақыреттік сөзін құлағына сыбырлап тұрғандай. Көзіне қан тепкендей, жарық дүние ұшқындай бастады. Тізесі қалтырап бүгіліп кетті. Білезіктің құмырсқа ізіндей білінер-білінбес майда жазуына үңілді. Ол үш қатар жазылған жазудан сырғи өтіп соңғы сөзді “Зе-ей-не-еп” деп тістене ежелеп оқыды да шиыршық ата ыңырсып сұлап түсті.

Әуез ес жиғанда тал түс екен. Ол өкіре жылап, өксігін баса алмай, көлігіне қарай жүгірді.

XXXIII

Сердәлі ұйтамының алдында шай ішіп, терісін жібітіп отырған Тұрман-қожа Сағыздықұм беттен шыққан шанды көріп, ұшып тұрды. Әуез екенін көрмей-ақ таныды. Бұл маңда онан өзге жын қуғандай дүрлігіп жүрген бір жан жоқ. “Жұрт дию мекендеп, Жезтырнақ жайлаған бөлелі жерге” оңайлықпен жуымайды.

— Уа, қанды басың бері тарт, қаралы хабар жеткіз! —деп Тұрман-қожа тілек тілеп, бет сипап дұға етті де алдындағы дастарқан үстінде тұрған кеседегі шай бетіне бір шымшым у сеуіп: — Алла Жұмағұл ұлы Әуезге несіп ете гөр, — деп күбірледі.

Тұрман-қожа кеше Әуезді осы жерде екі көзі төрт болып тап түске дейін күткен. Келмеген соң аш өзегін жалғағалы жақын маңдағы ауылдың біріне жол тартты. Әзірше салы суға кетіп, ойы сан саққа жүгіргенмен, үміт дүниесі таң атпай бүгін тағы жетелеп осында әкелді. Бақса еңбегі зая кетпегендей ме қалай? Ана шабыс тегін емес сияқты. Ол қайта бас көтеріп, бет алдына қарап еді, құйындай ұшып келе жатқан Әуезді анық көрді. Бірақ бұрынғыдай Сердәлі әулиенің аруағын сыйлап, ат басын ірікер сыңай танытпады. Бейне қарайғанды қамыстай жайпар өртше, арыны екпінді.

Әуез Сердәлі ұйтамына ат тұмсығын тақап тоқтады да ер үстінен қарғып түсіп, сәмсіректеп тұрып қалды. Тұрман-қожа жігіттің көзіне қарап еді, үрей орнына меруерттей тізіліп тұрған жасты көрді. Қабағынан арылмайтын қорқыныштың орнын қайғы басыпты.

Тұрман-қожа шошынып қалды. Қай жерден ши шығарып алғанын білмей сәл дал болып тұрды да, артынша сыр білдірмеуге тырысып, мәймөңке сөзбен іші-бауырына кіре тіл қатты.

— Балам, дастарқанға жақында, ыстық шай іш.

Әуез бас көтеріп Тұрман-қожаның жүзіне тік қарады.

— Өлтірдім... Әжемді өлтіріппін...

— Өлтірдің бе Жезтырнақты? — Тұрман-қожа Әуез айтқан соңғы сөзді әдейі есітпегенсіді. — Жезтырнақты өлтірсең неге сүйінші сұрамай тұрсың, балам-ау.

Ендігі істің көп тәжікелесуді көтермейтінін сезген Тұрман-қожа қайымға келтіріп, қан тілеген қанжармен алдындағының қарасын батыру қажеттігін түсінді. Ол айқұшақ қабар кісідей белінен құшақтағалы қос қолын ілгері созғаны сол еді, жыландай ысқырған қамшының жұмыр тілі көзінің отын жарқ еткізді.

Тұрман-қожа бір сәт басын ұстап есеңгіреп тұрып қалды. Табан астына қарап еді, сорғалаған қызыл қан саулап тұр екен.

— Қанішер, қара жүрек жауыз.

Тұрман-қожа дауыс шыққан жаққа қарап еді, тағы қамшы сілтегелі төніп қалған екен, қойнындағы қанжарды жарқ еткізіп суырып алды да алқымына тақады. Сосын қамшысын көтерген қалпы тырп етпей қалған Әуездің тамағына қанжар ұшын бармақ басы ендіріп тұрып, кіжіне сөйледі:

— Иә, мен қара жүрек жауызбын! Әкеңнің жүрегін жарып құм қаптырған да мен, шешенді өлтірткен де мен. Енді сенің көзіңді жоямын. Сен әлсең Балқия менің қатыным болады. Шайтан айналдырған қожа осылай істейді. Көне, иманыңды үйір.

— Сонда не үшін, не жазығым бар еді менің?

Кеудесін кек қысқан Әуез алқымына тақалған ажал бетіне тік қарап, Тұрман-қожаның қару ұстаған қолына назар салып еді, қалтырардай емес екен. Қисық аузының үстіңгі жағы өрмекшінің торына ілігіп бұлқынған шыбындай дір-дір етеді.

— Білгің келсе оны да айтайын. Арманда кетпе...

Әуездің кеудесін ыза-кек пен қорлық кернеп көзін қып-қызыл қан қапты. Тұрман-қожаның тістене қатқан үні құлағында талмаусырап ұзындап тұрды. Кенет өзінің көз ілеспес жылдамдықпен алдындағы кеудені кейін тепкенін, шалқалай құлап бара жатқан алпамсадай дененің қолындағы қанжардың бетін сыр еткізіп сызып өткенін ғана білді.

Ескі көрдің шұқырына шалқалай құлап, үйелеп жатқан Тұрман-қожа қайта бас көтергелі жанын сала тырбаңдап жатты.

Бірақ Әуез Тұрман-қожа қолындағы жүзі күн нұрына шағылыса жарқылдаған қанжардан көзін алған жоқ. Қанжарға қараған сайын миында сәулеленген ажалдың үрейлі кескіні иманын ұшырып, дегбірін алды. Қамшысын жоғары көтерді. Сосын, бойда қалған қайраттың соңғы сарқыншағына дейін білекке жинап, бауыр көтеріп тұрғалы жатқан Тұрман-қожаның басын ала бар пәрменімен осып өтті.

Соққы тиген Тұрман-қожа топыраққа қайта төс тигізіп, ыңырана шөгіп қалды. Басындағы дағарадай сәлдесі домалап бара жатты.

Әуез есі кіргендей тапырақтай жүгіріп, атына ұмтылды. Қожа да орнынан тұрып аяғына мінген екен. Тек жел ырғаған жалғыз тал қамыстай теңселді. Сонда да қолынан қаруы түспепті. Әуез ер басындағы шылбырды тұзақтап, көлігін тепсінді.

Тұрман-қожа оң бетін қанжар тіліп, омырауын қан жуған Әуездің

ат үстінде өзінен қол созым жерде тұрғанын, мына шыркөбелек айналған сұп-сұр дүниенің ішінен жаңа ғана аңғарып тітіреп кетті. Артынша аңғал жас әлдене ойлап кіріскенше бас сауғалап қашуды мақұл санап, үй тамға қарай бір-екі аттағаны сол еді, мойнына сып етіп оралған бұғалықты сезіп, қол көтерер мұрша таппай:

– Құлың болып жүрейін, Өуез, өлтірме! – деп қырылдай дауыстауға ғана әлі келді.

Талай асауға құрық салып қалыптасқан көнігі қол Тұрман-қожаның қыл мойнына шылбырды тастай салды да, астындағы күреңге қамшы басты.

Жұлқа тартқан шылбыр жалп еткізген денеден үріккен ат алдыңғы екі аяғымен аспанға шапши ыршып, шырқырай кісінеді де құла түзге зулай жөнелді. Соңынан маладай сүйретілген салмақты сезген сайын, бәледен қашып құтылғысы келгендей аршындайды.

XXXIV

Ат тұяғының дүрсіліне қосылып, баладай өксіген Өуездің үні аймақты күңіrentті. Өуез алдағы көз жеткісіз көкжиектің ар жағына өтіп, соңында сүйретілген бұл тірліктің өзәзіл сұрқиясын өзімен бірге тұңғыыққа шым батырғысы келетіндей, күреңді төпелейді кеп, төпелейді.

Ат екпінімен алдан ескен адуын жел “Қайда барасың, тоқта, қайда барасың, тоқта!” дегендей, кеудесінен итеріп киімдерін жұлмалайды: қанжар осқан бетінің жарасын удай ашытып тырналайды. Ал, дөңгеленіп кейін қалып жатқан кең жазық бірте-бірте сабасына түсіп, бөз-баяғы тым-тырыс, бөз-баяғы тышқан жорғаламағандай самарқау қалпына қайта енген. Тек, төбеден төнген күн ғана бұл даланың тағы бір қасіретіне куә болудан қымсынғандай, тоқымдай ақ бұлттың аржағына жүз жасырды.

БОЙЖЕТКЕН

(Повесть)

I

Қаладағы үйіне қайтып барған екен дейді. Тастан соққан заңғар тамдар онан сайын биіктеп, әуелеп кетіпті. О, жасаған, жансыз денелер де өседі екен-ау! Самаладай самсаған сәнді сарайлар арасынан күнде көріп жүрген өз баспанасын өзер тапты. Сәл аялдап барып ішке бас сұқты. Бірақ ешкім де алдынан жүгіре шығып етегіне оралмады. «Қайдан келдің?» – деп мазалаған да жан болмады. Әшейінде таңғы ұйқыдан оянып, кешке төсекке қайта жығылғанша іні-қарындастарының дауысынан жаңғырып тұратын бөлмелерде де анасынан өзге жан жоқ. Ол да әлденеге өкпелі кісідей, ақ көйлегінің етегін самарқау сүйретіп қасына келді де, үнсіз ғана қимылдап білегінен ұстады.

– Ана, анажан! – Ана мейірін сағынған Гүлшат жас баладай еркелеп бауырына енді. – Апа, мен сені сағындым. Неге үндемейсің? Кешікті деп өкпеледің бе? Қазыбай көкем ғой. Ағарған ішіп, қаныңды толықтыра тұр, деп жібермеген.

Ал апасы әлі де үнсіз, тағы да тілсіз. Түрі сұсты. Білегінен сығымдай ұстаған саусақтары бала тәнін аялайтын ана алақанындай биязы емес, қысқаштай қысып жанын шығарып бара жатыр. Міне, енді ол тегеурінді күшпен денесін құрақ қамыстай майыстырып, құшағына еріксіз тартып алды да, біртүрлі жиіркенішті құштарлықпен бетінен, көзінен, аузынан шөпілдетс сүйе бастады. Әдеттегі мамықтай жұмсақ ана төсін бұл жолы тастай тактай дерсің. Беліне оралған білегі де өзін сәбилік сезімге бөлемей, қайта жылаңдай ширатыла шырмалып, тынысын тарылта түсті.

– А-па. саған не болған?... Жі-берің-із-ші, өкпем қы-сыл-ды...

– Оха-ха-ха! Мен саған апа екенмін ғой. Мен. мен... Оха-ха-ха!

Неткен сұмдық! Гүлшат байқамапты, жаңылысыпты. Өлгіден бері анам деп тұрғаны анасының кейпіне еніп жүрген Мыстан кемпір екен. Қарашы, ұсқыны неткен үрейлі еді. Бет-аузын торлаған әжімдер көріліктің белгісі емес, білемдене жүзіне кесекөлденең ұйлыққан майда жыландар дерсің. Кәдімгі ертегілерден сан мың мәрте естіліп құлаққа сіңген адам етіне жерік Мыстан кемпір ше? Нақ соның өзі. Әлденені қырши асауға оңтайланғандай. ақсиған тістері де, қантілеп жаланған найзаның ұшындай үшкір-ақ. Көзі де айдынында бұлт аунаған түпсіз көл іспетті. Тілі өртенген үйдің есік терезелерінен сыртқа қарай шалқи шыққан алқызыл жалындай сумаң-сумаң етеді.

Гүлшат қозғалайын деп еді, аяқ-қолы тасқа айналып сіресіп калғандай икемге келмеді. Ал әлгі Мыстан кемпір қолына оңай іліккен аңқау олжасын бірден қылғыта салуға көзі қимай, ермек ете тұрғысы келгендей, бетін сиырша жалайды, денесін сипалап мекіренеді. Гүлшаттың айқайлап жұрттан көмек сұрайтынын алдын-ала білген залым үнін шығармас үшін, аузын аузына қаптап, тұншықтыра тұмшалап тастапты...

Гүлшат тынысы тарылып, шырты ұйқысынан шошып оянды. Ояна салып, еңсе көтергелі қарманып жан далбасалап еді, бірақ кеудесін албастыдай басқан зіл батпан бөле қимылдауға мұршасын келтірер емес. Беймағұлым біреудің әлеуетті алақаны денесін сығымдай сипалап, іш киімін жанталаса қармалайды...

— Апа-апа!..

Даусының шығуы мүң екен, кеудесін жаныштаған зіл салмақ та, өлгінде тояттар олжасын тырнағына іліктіріп, енді-енді ауыз салғалы жатқанда қапияда көк желкесіне ауыр соққы тиген жыртқыш хайуандай бар өжеттігінен айрылып, үстінен аунап түсті де, қараңғылық пердесінің астына қарай жылыстап кетті.

Гүлшаттың шошына шыққан үніне ілесе, киіз үйдің оң қанат іргесінен сасқалақтай естілген әйел мен ер кісінің дауысы тыныштықты сілкіндіріп жіберді.

— А-аа! Не болып қалды?!

— Гүлшатжан, сен бірдеңе дедің бе?

Тіл қатқанның бірі нағашы ағасы — Қазыбай да, екіншісі жеңгесі Жеміш. Мына шаңырақ та солардікі. Күн ұзаққа тіршілік тартысынан сілікпелері шығып, сілелеген байғұстар мезгілсіз шақтағы үннен өре түрегелгендері болмаса, не сөйлеп отырғандарын да өдепкіде аңғарған жоқ. Тек, сәлден соң өзіне-өзі келген Қазыбай:

— Қасына бар баланың, — деп бұйыра тіл қатты. — Неғып отырсың мелшиіп?

Жеміш күйеуінің сөзін екі етпей орнынан қозғалды. Гүлшаттың қасына келіп, көрпе астына қол жүгіртті. Жиен қызының денесі суға малшып алғандай қара тер екен, бейне безгегі ұстаған кісідей қалш-қалш етеді.

Жеміш тіксінгендей төсек үстінде қыбырсыз қалды. Кеудесін сумаңдаған суық ойлар азынатып жіберді. Артынша өзін-өзі жұбатып. «Жоқ, олай сезіктенгенім күпірлік болар. Ауыл азаматы, оқыған білімі бар жігіт. Жас баланы әурелеуі мүмкін емес», — деп дыбыссыз еріндерін жыбырлатты.

Гүлшат жанына нағашы жеңгесі Жеміш келген соң өлгіндегі үрей мен төн қарбаластығынан астаң-кестеңі шыққан есін жиғанымен, енді бұрынғы кіршіксіз қоңілінің мөлдір аспанына байқаусызда күйе жұқтырып алғандай бір күйге еніп, өз-өзінен өлердей ұялды. Тіпті нағашы жеңгесінің:

— Неге шошындың, жаным? — деген сауалына да тілі байланғандай жауап қайтара алмады. — Бастығырылдың ба? — Жеміш қайта өбектеді.

Гүлшат туған анасынадай бала десе жанын беретін нағашы жеңгесін аяп кетті. Сосын баяу үнмен:

– Иә,– дей салды. – Иә, жаман түс көрдім.

– Сен Гүлшаттың қасына жата бер. Тағы да қорқып жүрер. – Бұл қатқылдау естілген нағашы ағасы Қазыбайдың даусы. Гүлшат бір түрлі жылағысы келді, бірақ неге жылағысы келгенін өзі де түсінбеді.

Жәміш қосағының айтқанын үнсіз құп алып, жиен қыз жастығының шетіне қисайып еді, тіршілік типіңынан талықсыған денесі ұйқы құшағына қайта жетелеп бара жатты.

Гүлшаттың кірпігі ілінбеді. Өлгіде күтпеген жайдан шошынған жүрегі ұйқы атаулыны бойынан шығындырып жіберген тәрізді. Сонда өзін құшақтаған, умаждап кеудесіне шыққан, сиырша жалап беті-аузынан сүйген Орынбай екенін енді біліп жатыр. Сол сол-ақ, «Масқара-ай, өлім-ай»,– деген создер құлағын шулатып, басын айналдырып жіберді. Бейкүнә ұят пен ыңғайсыздықтан жаны сыздап, өз-өзінен жиіркене тыжырынып не істерін білмеді.

Гүлшаттың көз алдына Орынбайдың бар кескін-келбеті қараңғы түн пердесін қақ жарып шықты да, төбесінен төне қарап тұра қалды. Үш-төрт күннен бері сөт сайын көріп жүрген қара сұр қалпы. Тайқылау маңдайына құлай түскен жүндес ешкінің қылшығына ұқсас шашын қолымен әлсін-әлсін қайырғыштай береді. Етіне ет боп жабысқан ақ көйлегінің сыртынан ойнақшыған бұлшық еттері, ап-айқын аңғарылып тұр. Алпамсадай денесін салмақпен баяу қозғап, тістерін ақситып үнсіз күледі. Тек, тіл қатуға әлденеден жасқанатындай. Иә, Орынбай қашан да сөзге мырза жан емес. Осы үйде алғаш ұшырасқан күні қасқа ғана амандасқандарын айтпаса, оңаша қалған шай қайнатымдай уақыт ішінде екеуі бір-біріне тіс жармаған. Сонда “Үндемегені, елемегені” деп өзінше қорлық та санаған. “Мүмкін үйленген, үйлі-баранды шығар” деп те ойлаған. Сөйтсе, ауыл әйелдерінің айтуларына қарағанда бойдақ болып шықты. Сондықтан ба, өсекші қатындар Айша мен Орынбай арасындағы бірдеңелерді көңірсітіп жүргендерін естігенде де іші бір түрлі біразға дейін қыжылдап тұрған.

Гүлшаттың өз басы Орынбайды өрескел өсекке қимайды. Қырықтың қырқасынан асып бара жатқан әйелді жиырма бес-тен жаңа асқан жігітке телу деген нағыз жексұрындық па, әлде хайуандық иә, әйтеуір соған ұқсас бір нәрсе дер еді. Бірақ адам аласы ішінде емес пе ? Жүз көріскендерінің өзіне небәрі он шақты рет. Онда да соңғы екі-үш күн беделінде төрт рет соққанын қосып есептегенде. Кейде түсте Айшаның үйінен тамақтанатын, ал кешке қарай осы үйге келіп қонып кететінді шығарып жүрді. Міне, сол келгіштеудің бірі ақырында абыройын айрандай төге жаздамады ма?.. Әлде, әлде балалық жасамай, шыдап үнсіз жата бергені мақұл ма еді? Мүмкін, ол мені сүйетін шығар. Бірақ апасы: Сүйген жігіт бір сәттік көңіл хошы үшін тән құрбандығын тілемейді. Өйткені, олар онсыз да берік, онсыз да ынтызар жандар. Нәпсіқұмарлыққа ұмтылу

жымысқылықтың, қорқаулықтың белгісі» демейтін бе еді. Осыдан кейін-ақ Гүлшат: “Масқара-ай, сұмдық-ай, таң атқан соң көкем мен жеңешемнің жүзіне қалай қараймын» деп күйзелді.

«Көкем» деп жатқаны нағашы ағасы – Қазыбай да, жеңгесі Қазыбайдың зайыбы – Жәміш. Ал Қазыбай Гүлшаттың анасы Кәриманың туған інісі. Олардың бірі қалада, бірі далада тұрады демесе; төлдері аралас, тірліктері бірге жандар. Сондықтан да Қазыбай көкесі – оқудағы жалғыз ұлы Айбатқа телефон соғу үшін аудан орталығына келгенде Кәриманың үйіне бас сұқпай кетпейді. Гүлшат та сабақтан босап, қолы қалт етсе-ақ бітті нағашы ағасы мен жеңгесін қуантқалы, қала қызығының бәрін тастап, далаға кетуге құштар. Биыл Қазыбай көкесі сабақтың аяқталар сәтін саусақпен санап жүріп, өзі барып осында алып келген. Онан бері де жарты айдай» уақыт өте шығыпты. Енді Айбаттың оқудан оралар шағына да ұзақ уақыт калған жоқ. Айбат табалдырықтан аттап, шаңырақ астына енген күні-ақ Қазыбай көкесі мен Жәміш жеңгесі ұланасыр той жасайды. Қашанда, ылғида сөйтеді. Қой сойылып, қазан асылған түнгі даладағы жерошақта алаулап от жанып жатады. Үй ішінде жиналған ауыл ақсақалдары қауқылдасып әңгіме дүкен құрады. Астан соң, көрші ауылдан шақырылған Әбдірасыл жырау таң атқанша қисса айтады. Екі-үш құрбысымен қатар жүріп тойға қызмет қылған Гүлшат үшін осылардың бәрі қаншалықты қызық, қаншалықты ойдан кетпес оқиға десейші. Қазыбай мен Жәміштің мейіріне бөленген бала қыз жер басып емес, ұшып жүргендей сезінетін. Өзіне бәрі, бәрі ұнайтын. Таң атса-ақ бітті, кең көсіліп жататын жазық дала да. Мөлдір сулы көл де, тынымсыз сымпылдап ұшып-қонып жататын үйрек-қаз да, ұшы-қиырына көз жеткізгісіз көк жайқын қамыс та, сол қамыстың арасында әр жер, әр жерде жондары қылтылдай қарауытып жайылып жүретін ірілі-уақты мал да ерекше сұлу көріністерімен қиял арманын алысқа-алысқа шарықтатып жіберетін. Сондықтан да ұйқысынан ояңғанда алда ұзақ күн барын есіне алып, қанаттанып тұратын. Сол кездерде, бүгінге дейін оғаш нәрсеге ұшырармын-ау деген ой үш ұйықтаса түсіне кірсейші. Енді міне, бұрын-соң мұндай бөлені бастан кешірмеген бишара өзін қайда қоярға жер таппай қиналып жатыр.

Қараңғы түннің қай шақ екені белгісіз. Ойы да кермек тартып, жүрегін айнытатындай. Жәбірлі сезінген жабырқау қыз ін түбіне тығылған көжекше, көрпе астында бүрісе түсті.

II

Үй-іші әлі алакеугім болғанымен дала бозаң тартқандай. Жайлаудың әр тұсынан қораз шақырады. Міне, Жәміш те оянды. Үстіндегі көрпесін серпе, ысырып тастап, асығыс киініп жатыр.

Гүлшат ұйықтаған кісіше, көзін тарс жұмып алды. Ол балажан

жеңгесінің маңдайының емірене сипағанын да, орнынан көтеріліп есікке беттегенін сезді.

Жәміштің бос шелегінің баулығының шиқылы бірте-бірте үйден ұзай түсті. Жиырма сиырды сауып, күн қызбай тұрғанда сүт өткізу парызы бейнеткеш жанды ала таңнан айдап бара жатыр.

Бүгін Қазыбай әдетінен жаңылғандай, жастықтан басын кеш көтерді. Күндегідей шалт емес, ет пісірім уақыт киініп сыртқа шықты, түндікті ашты. Сонан соң желі жаққа қарай аяңдамай, қақырынып-түкірініп үйдің айналасында жүріп алды. Алыстан:

— Ау, болсайшы! Неге байланып қалдың, құрғыр. Бұзау салып көмектеспесен түске дейін сауып үлгіре алмаймын ғой,— деген Жәміштің дауысына:

— Бүйі тигендей бажылдама. Мені жер жұтар деп пе ең! Барамын сағынып бара жатсаң! — деп зеки жауап қатты да,— Гүлшатжан, тұр. Далаға шығып, самаурын қой, — деп күңкілдеді.

Гүлшат нағашы ағасының бұрын мұндай қазымырланғанын көрген де, естіген де емес-ті. Тіпті ұйқысынан ерте оятқан кезі де есінде жоқ. Қайта узағырақ тынығып, жақсы демалуын талап ететін. Енді, міне, бірнәрсені білетіндей оғаш мінез байқатып тұр емес пе? Балауса қыз жарық дүние бетіне тік қараудан қымсынып, өзер тұрды да, шалт киініп есікке беттеді. Кереге басындағы орамалын да жүріп бара жатып қолына іліктірді. Сонан соң табалдырыққа аяқ салып тұрып, артына мойын бұрды. Бұрды да, көзі жылтырап, көрпе астынан сығалап жатқан Орынбайды көріп, ту сыртына шоқ басқандай, сыртқа атып шықты.

Қазыбай қабағы қырық қыртыстанып, есік алдында әлі жүр екен. Сырттан Гүлшатты көрген соң ғана желі жаққа беттеді. Бірақ тек кетпей:

— Оқыған азамат... Біз олардан үміт күтеміз, ал олар...— деп қатқылдау үнмен сөзінің аяғын айтпастан ұзап бара жатты.

Гүлшат жүрек тұсы қылпып тұрған қанжарға ұрынғандай, шым ете түсті. Сол бір сыздау, сол бір мұң сай-сүйегін сырқыратып басылмады. Орынбай шыққанда да, атын әкеліп ерттеп жатқанда да еңсесі көтерілмеді. Жігіт қасына жақындап отын жаруға жәрдемдесер сыңай танытқанда да сырт айналды. Тек: «Жұрт көзіне түспей тұрғанда қарасын батырса екен» деп тіледі.

Орынбай қайнап тұрған шайға қарамайтын кісінің сыңайын танытты. Ол кетерінде Гүлшатпен тілдеспегенімен айтары көп арманда жанның кейпінде аттанды. Жігіт жайлаудан қара үзгесін ғана Гүлшат иығынан ауыр жүк түскендей сәл серпілді.

Енді Гүлшат қолайсыз жайдың бірін де ойына алмауға ант ішкендей, үйдің үйреншікті тіршілігіне сыбана кірісіп кетті. Ішке еніп, төсектерді жинады. Мал сауынынан келген нағашы ағасы мен жеңгесіне қайнаған шайды кіргізіп беріп, сүт пісірді. Қазандағы қатықты күбіге қотарып, айран пісті. Есік алдындағы қақырада көптен

бері жатқан азын-аулақ кірді жуды. «Күнім-ау, тынықсайшы. Істесең ертең де күн бар ғой» деп жалбарынған Жәміштің де, «Жұмысы несі, тал түсте. Үйге кел», деген Қазыбайдың да сөзін тыңдаған жоқ.

Гүлшат арпалыспен түстің қалай болғанын білмей қалды. Қолы босасымен қақыраның көлеңкесіне отыра кетіп еді, жексұрын ойлар қайтадан жүйкесін жей бастады. Оның бойында кеше ғана асыр салған шаттыққа толы ерке мінез бүгін жасыл көлден секем алған аққудай ғайып болыпты. Бүкіл дүние, адам біткен – оған түнде өзін бойжеткен қатарына қосып, Орынбайдың қол салғанын білетіндей, тек соның ақырының немен тынып, қалай аяқталғанына көздері жетпей шүбөмен қарайтындай, айдалаға шығандап безіп кеткісі келді.

Сыртқа Жәміш шықты. Ол бір тұтам ғана қалған көлеңкеге икемсіз-деу бүктетіліп тығылып, жер шұқылап отырған Гүлшатқа:

– Жаным-ау, күн өтеді ғой, үйге кірсейші, – деп еді, алаңсыз отырған қыз селк ете қалды. Орнынан тұрды. Жеңгесінің түріне қадала қарап:

– Жеңеше, бір жаққа барасыз ба? –деп сұрады.

– Иә, өлгі мұқыл сиырдың бұзауы тағы да жоқ, соны іздеп келейін деп едім.

– Жеңеше, мен іздейін, сіз...

– Айналайын-ау, босқа шаршап қайтесің. Бір күн де болса, тыныққаның жақсы. Мені бір мүрдем кетер деп пе ең.

– Жеңеше, мен барайын. Үйден ішім пысып кетті.

Гүлшат Жәмішке өлердегі сөзін айтып рұқсатын алды да, өз-өзімен оңаша сырласып бой жазғалы Ақкешпеге қарай жүгіре жөнелді. Сәлден соң ол күннің ыстығына қарамастан теңіздей баяу толқып жатқан көк жайқын қамыс пен аптаптан шаңытып тұрған аспан астымен ауылдан ұзап бара жатты. Сосын түннен бері ес жиғызбай жан-жағын қармалаған өзیرهйлі ойлар да, қазымыр күдік те болмашы нәрседей, бір сәтке ұмытылып кетті.

III

Кей жылқы аяңшыл болғанымен онан қатты жүріске жайсыз келеді. Орынбайдың астындағы торқасқа да желісі жағымсыз жануар. Жайшылықта тізгінді бос тастап отырсаң, аяңмен-ақ біраз жерге барады. Ал енді одан артық жүріске жоқ. Қамшы салсаң, құдайдың тас төбесінен ұрғаны. Іші-бауырыңды солқылдатып желеді дейсің, ақырында бұрынғы таз қалпыңа қайта түсуге асығасың.

Орынбай қанша асыққанмен желе жортып, жол қысқартуға астындағы ат-тың жайсыз жүрісінен сақтанып, ал ауылдан ұзамай жатып құйындатып шаба жөнелуден тайсақтап, діңкелеп келеді. Өлгіде ғана ішіп шыққан арақтың уытына бой алдырмауға бар күшін жұмсады. Қазір жайлау жақта сыртынан сын көзбен қарап

тұрғандардың барлығына да ешбір күмәні жоқ. Оғаш қылық танытып ойқастай шапса, әлденеден күдіктеніп біреу-міреудің ізіне түспесіне кім көпіл? Зәуқайым Гүлшатпен сөйлесіп тұрған үстінен түссе. қай саққа жүгертем десе де ерік өздерінде емес пе? Тоғызыншы класты бітіріп, оныншы класқа өткен қыз екенінде шаруалары қанша олардың. Сонда оның нешеде болғаны? Жеті жасында оқыса – он алтыда, сегізінде мектепке барса – он жетіде.

– Ах, оның нешеде екенінде менің шаруам қанша. Әйтеуір, аяқ-қолы балғадай бойжетіп қалған сұлу қыз екені рас. Кейде қара көзін төңке-ріп мөлдіреп қарағанда жанынды қоярға жер таппай, тыпыршып не істерінді білмей сасқалақтайтынындай қайтерсің. – Орынбай даусын шығарыпқалай сөйлеп кеткенін байқамай қалды. Сосын көңіл жұбату үшін өз-өзіне зеки ұрысты. – Туһ, не болса соны ойлап, кейде сандалып кететінім-ай. Бұл сияқты арам пиғылды Қазыбайдың құлағы шалса ғой, жанымды жаһан-намға жіберер еді. Ондай дүлей күшті Орынбайдың өз бойындағы бар қару-мен қайыстыру мүмкін емес, тек айламен ғана торға түсіріп, жігерін жасытқан жөн.

Орынбай түнде ет қызумен қимылдап, артық іс істегенін енді түсінгендей, бармағын шайнап келеді.

– Ағат жасаған екенмін, олай етпеу керек еді,– деп басын шайқады өзінен-өзі.

Орынбайдың әдепкі ойы жұрт ұйықтап жатқанда жас қыздың қасына жатып төн ләззаты емес, жан рақатына бөлену болатын, сөйтіп албырт бикештің сезімін бірте-бірте оятып, түбінде құшағына өзі келіп құлағанша бойын үйрете беру еді. Бірақ қара басып, сырттан ептеп ұрттап келгендікі ме, көңілінде меже тұтқан көмбеден арындап асып кетіпті. Ақыры бүкіл үйді дүрліктіріп, бітер істің бастамасын бүлдіре жаздады. Қазыбайдың да, Жәміштің де қараңғыда не болғанын көрмегенімен секем алып, сезіктеніп қалғандары сөзсіз. Оған таңертеңгі әсіресе Қазыбайдың үйден желіге қарай беттеген сәттегі күңкілдеуі айғақ. Маңдайға ұрғандай етіп ашық айтпағанымен, қытығына тиіп топассың деп бара жатты.

Қазыбай қашанда Орынбайға сыр алдырып, жанына жақындатқан жан емес. Төңірегінен аластап, ұлы айбарақ та жасамайды. Сол бағғы «келсең кел, кетсең кет» қалпы. Өзге малшылардай дүниеге жақындық та танытпайды. Айналдырған бір балалы ерлі-зайыптыларға не жетпей жатыр? Алатын айлықтарының өзі жаратқандарынан ауысып қалатын да шығар-ау. Сосын біреу қит етсе, қыңырайып шыға келмей қайтсін. Аңада жиналыста ықтырып алам ба деген оймен: «Малға қажетті дәрілерді уақтылы бермейді», деп тиісіп еді, «Сен сонда ай бағасың ба?» деп өзіне дүрсе қоя бергені. Қай малшының алдынан өлген қанша малға заңсыз акт жасалғанын шұбыртқанда қорыққаны сонша мұздай терге шомған.

– Апыр-ау, жүздескенімізге небәрі екі-ақ апта өткен сол қызға не емешем құрып жүр осы менің?– деп күбірледі. – Әлде Қазыбайға

кеткен кегім үшін өлімімді салып жүрмін бе, әлде Айшаның көзеуімен бе? Жо-жоқ, тек қана олар үшін де еместей. Оған қоса жас иіске еміренген ішінде біртүрлі мылқау сезім бұлқынардай.

Айша демекші, Гүлшатты көруге алғашқы себепші болған сол жеңгесінің өзі. Құйқылжыта сипаттап, көкейіне қыз бейнесін қондырғасын, көптен қырбай жүрген Қазыбайдың үйіне ат басын бұрған-ды.— Байқап қараса, теріс сілтемеген екен. Тіпті, өзі де тұғырдан тайып тұрмағанмен қаңқу сөзден бас арашықтау үшін, арқасына қағып отырып-ақ: — Сағымдай сылаңдаған арманды қусаң жетесің,— деп шығарып салыпты. Өзі де «сырлы аяқтың сыры кеткенмен, сыны кетпегеннің» нағызы. Қырықтың қырқасынан шыққанмен үлкен қара көздері мөлдіреп, күлімсірей қалғанда, кімкімді де бір жалт қаратпай қоймас. Оның үстіне біреуге бал, біреуге зәр ұсынатын ашық мінезімен жарқылдап шықса-ақ, алтын басты еркектердің талайын мысы басып қалады. Сол төңіректегі ел: Айшаны құдай еркек етіп жаратпай, жаңылысып кеткен ғой,— деп тек айтпайды. Сөздерінде шындық бар. Ал оның есесіне күйеуі Шәріп қой аузынан шөп алмайтын момын жан. Құдыреті күшті құдай, жұмысқа ғана жұмбаздап жасай салғандай. Су тасу да, отын жару да, шай қою да соның мойнында. Айша сиыр сауып келгенінің өзін міндет қылып, екі-үш баласын қырып-жойып, Шәріпті қуырдақтай қуырып жібере жаздайды. Сосын дайын шайға маңдай жібітіп, арқасының құрыс-тырысы тарағанша түнерген бұлттай қабағын ашпайды. Сырт қонаққа болмаса, басқаларға онша жалбаңы жоқ. Айшаның Орынбайдың өзіне деген ілтипаты алғаш көрген күннен-ақ өзгеше болды. Әдепкіде оның себебін әртүрліге жорамалдап жүрді. Солардың бірі Шәріптің алдынан батпаққа батып арам өлген асыл тұқымды бұқа-тын, екіншісі... Иә, сол екінші топшылуының дұрыстығына көп ұзамай көзі жетті.

Сол түні еді-ау, Шәріптің отының басына өліп-талып түн ортасы ауа жеткені. Шәріп қалаға кеткеннен оралмады. Айша балаларын ұйықтатып тастап, шайға жайғасқан екен, Орынбай есіктен енісімен қыздай қылықтанып, жік-жапар болды да қалды. Аздан соң тамақ істеудің қамына кірісе бастаған.

— Асқа әуреленбеңіз, жеңеше, бір-екі кесе шай ішсем, демалғым келіп отыр,— деп Орынбай сыпайы тіл қатып еді:

— Еркің білсін, қайным, — Айша да қонағын онша қыстай қоймады,— күтуге жалықпасаң осы үйде ет баршылық.

— О не дегеніңіз, жеңеше. Қазаны оттан түспейтін кісінің бірі емессіз бе? Кебежеңіз бос деп кім ойлар? Қара басқанда менің тамақ тосып отыруға шамам жетер емес. Қарасанға қарсы бүгін дәрі егіп ек, сілелеп қалыппын.

— Асқа зауқың соқпаса, онда ащы су ұртта. — Айша сандықтан шөлмек шығарып, дастарқан үстіне қойды. — Осыны ішсе еркектердің шаршағаны тез басылатын көрінеді ғой.

Айшаның сыпайы әзіліне езу тартып қойып, жаяу қалжыңмен екеуі біраз жерге барды. Түннің бір уақыттарында дастарқан жиналып төсек салынды. Шкаф үстінде парылдап жанып тұрған оныншы шам да, Айшаның шиша төбесіне бір үрлеуінен қалмай өшті. Кенет Орынбай Айшаның судырлата шешкен шөйі көйлегінің дыбысы шыққан жаққа қарай қараңғылықта қармана жылжып барып, жат төсектегі ішіне қалай сүңгіп кеткенін өзі де білмей қалды.

– Бұл кім? – Сыбырлай шыққан әйел даусы осы шаңырақ астында өзінен өзге тағы біреу бардай жігітке үрейлілеу естілді.

– Мен ғой, – деп міңгірледі. – Мен, Орынбаймын.

– Сен болсаң қайтейін. Орныға барып жат, ұят болады.

Әдепкіде қымсындан жүрегі сәл дір етіп, қайта басылған, Орынбай ізінше жыртқыштық шешімге бекінді. «Қай әйел зорлықсыз айтқанға көнген. Зорықтырып барып икемге келсе, соның өзіне рақмет айтарсың», – деп ойлады. Бірақ сәтіне қарай Айша алыс-жұлысқа жеткізбей, ысырылып от жағынан орын берді. Артынша-ақ Орынбай сабырлы жатқан әйелдің салқындау қимылын баса-көктеп, күйіп-жанған албырттық пен қанағатсыз құштарлықтың құрдымына шым батты...

Сол бір аз күнгі рақаттың аузынан жырылып түсуіне Айшаның әйелдермен ұрысы қырсығын тигізді, әлде өлген бұқаға акт салдырып алғасын шаруасы тынды, әйтеуір жеңгесі өзінен аяғын тарта бастады. Сол сол-ақ екен, ағзадағы құмарлық қуаты бұрынғыдан бетер денесін кернеп басына шапты, соқыр сезімге айналып көзін ақ шелдей қаптады. Қанша әйелсіредім дегенмен жарты жылдай өзін көнтерімділікке үйретіп, төкке бауыр басқан күні күн екен, енді құмарлық тегеурініне сабыр істей алмайтын күйге түскен. «Әйт, Шу!» – қойып ауылға тартып кетуге бітер істі бүлдіріп алам ба деп қауіптенеді. Біржола кетудің қамымен – жақында қосылған әйеліне де қызмет бабымен жарты жыл бойы бармастан айдалада өркімге бір телмендеп құрап жүр. Кеше аулынан «қарт ата-анасынан басқа үйінде жан жоқ» деген анықтама алған. Сәті түссе Орынбай енді бұл маңда ұзақ аялдасмас... Тек соған дейін Айша әйелі бар екенін біреулерге айтып қоймаса болғаны.

Жарты жылға әйелге деген ынтызарлық па, әйтеуір анадағы түннен соң Айшаны көрсе-ақ, тоқты көрген аш бөрідей, аузынан сілекейі шұбырады. Түнде төсекте жатып, жастықты құшақтап мыжғылайды. Еріктен тыс күштің өмірімен ұйқысырап от-жалыны сыртқа төпкен мамық тән іздеп, айналасын қармалайды.

Бөрі де еріктен тыс күштің дүмпуімен істеледі. Кейін ояна келе сол әрекетінен өлердей қысылады-ақ, бірақ амал кені?

Бірде совхоздың жұмысшылар комитетінің председателі Сапармен малшылардың үйіне түнеп шығамын деп масқараға ұшырағаны бар. Қалай еді өзі, иә, жұрт тегіс ұйқыға кеткен мезгіл болса керек, түннің қай шағы екені белгісіз. Өлгі Сапардың омырауын сипалап қарулы шеңгелді бүркітше көсіп, көк етін мыжып жіберсе ке-

рек. Председательдің таяқ жеген итше бажылдаған даусынан бүкіл жайлау түрегелген. Өзі де шошып оянды. Жұрт сырттан ағылып үйге келе бастады. Сонан қайтып Орынбаймен еркек атаулы бір түнемеуге ант ішкендей, кеш болса-ақ күн ұзаққа бірге жүрген серігі қайқайып басқа жаққа жөнеліп отыратынды шығарды. Кейде Орынбай ұяттан гөрі табиғаттың көзсіз тегеурінді жетегі күшті ме деп қалады. Соқпа-соқпа қуатты құмарлықтың тасқыны бойын кернегенде көз алды тұманданып тұратыны бар, сондайда атқа мініп құйындата шаба жөнелгенін өзі де аңғармай қалады. Тек үміт еткен үйіне жетіп, есік алдында шай қайнатып жүрген Шәріпті көргенде ғана, ес жиып, сыпайы қалпына түседі.

Сол күні де діңкелеткен сезім мәстегінің жалына жабысып, Айшаға жеткенмен, Шәріпті керіп су сепкендей басыла қалған. Үйге енген. Албырт жігіттің сыңайын аяқ басысынан байқаған әйел, күйеуі сыртқа шыққанда әңгімені өзі бастаған.

— Қайным, сенің енді бұл үйге өсек-аяңның аяғы басылғанша сирек келгенің жөн. Шәріпті жаман бай деп асқақтағанмен жақсысын кім берер маған? Жұрттың сөзі құлағына тисе, қанша дегенмен еркек қой, бір туламас дейсің бе,— деп біраз ойланyp қалды. — Сен жас, мен көрі. Асылы өз теңіңді тауып, күліп-ойнағаның мақұл... Реті келсе қаңқу сөз саябырсығасын соғарсың, әйтпесе өзің біл. Өзірге мен саған бір нәрсе айтпақшымын.

— Ол не?— Орынбай елең ете қалды.

— Қыз.

— Ай, жеңеше-ай, қыз маған сізден артық болар дейсіз бе? — Жалған сөздің аузынан шығып кеткеніне Орынбайдың өзі де таңданып қалған.

— Әрине, менен артық. — Айша жігіт сөзіне іле жауап

берген. — Өйткені жас. Қазақ «бұру да болса жол жақсы, жаман да болса жақсы» деп тегін айтпаса керек. Басың бос, өз теңің. Мына Қазыбайдың үйіндегі бойжеткенді көрдің бе? Сол осында ат сабылтып дегендей, босқа келіп жүрген жоқ. Бай іздеп жүрген бетпақтың нағыз өзі. Өзі сүйкімсіз де емес. Саған таптырмайтын ермек.

— Бұл сөзіңіз мені сынауыңыз ба, әлде шығарып салу ма? Әйтпесе далада жатқан батпан құйрықты көрмеп едім. — Тұнжыраған қабағын жазбастан күдігі мен қауіпін бір-ақ ақтарған.

— Қорықпа. Алмадай уылжып пісіп тұрған қыз емес пе, саусақ тигізсең өзі-ақ үзіліп алақаныңа түседі. Тек үндемей жүре бер. Қыбың ішінде болсын. Тіпті болмай бара жатса, көрерміз.

Сырттан Шәріп кіріп келді. Сөз бір сәт сап тыйылды да, артынша өңіме күнделікті айтыла беретін тіршілік қамына ауысты:

— Шырағым, Орынбай, мына ағаң тағы бір тананы шетінетіпті.

— Айша жігітке көз қиығымен сынай қарап алып, сөзін қайта жалғастырды. — Мұны алмаған құдайдың тамағы тоқ қой, сиырдың өлігінің қайда қалғанын да білмейді.

«Сырғия,— деп кіжінді Орынбай ішінен, — байының көзінше ша-

руа айтқансып, тұңғыш баласындай «шырағым» деп өзінен біржола алыстатуын қарашы. Малдың қайда құрығанын мен білмейтін шығармын. Мына, маубас күйеуің қарасын батырып, қалтасына ақша қылып салып та келген болар-ау».

Орынбай көз астымен Шәріпке назар салып еді, жетім балаша мүләйім кейіпте өзінің аузын бағып қалған екен, жүзін тез тайдырып: «Бейшара еш нәрседен сезіктенбейді,— деп ойлады. — Өзірше, бір нәрсеге қол жет-кізгеннше күдіктеніп, өзін көрген сәтте ерін бауырына алып туламай қояр ма екен». Сонан соң:

— Бір қараның да шаруасы сөз болып па? Әйтеуір ұрып өлтірмегендерің рас қой,— деп қоя салды.

Сол шаруасы қалай тынды, солай Айшадан біржола күдерін үзді. Онсыз салы суға кетіп жүргенде, «Жығылғанға жұдырық» дегендей Қазыбаймен бет жыртысты.

Кенет Орынбайдың көзі сонау қамыс арасынан қылт етіп көрінген қызыл орамалдыны шалып қалды. Сол сол-ақ астындағы көлігіне қамшыны басты.

Айшаның әлгіндегі кескіні көз алдына тұра қалды. Бүгін ертеңгілік Қазыбайдың үйінен сүтке тиген күшіктей қысылып шыққасын түскі асқа Шәріптің үйіне барған. Айша іргені түріп тастап, шай ішіп отыр екен, қонағын сыпайы қарсы алды. Әдетінше сандықтан шөлмек шығарды. Орынбай соны қызыл шайға қосып, баптап жұтып отырған.. Тағы да Гүлшат жайлы өңгіме қозғалды. Бірақ Орынбай түндегі оқиға туралы тіс жарған жоқ. Кенет Айша өзінің назарын керегенің көзіне аударып:

— Көрдің бе, әне, бойжеткенінді. Сені әдейі оңашаға шықсын деп кетіп бара жатыр.

Орынбай үйден Айшаға пәлен деп үндемей шыққанмен ұзап кеткен қыз соңынан тізгінді қақты.

Торқасқа ат жолдың екі жағына құлай өскен көк қамысты суылдата сүзіп шауып келеді. Міне, Орынбай Гүлшаттың қызыл орамалын тағы көріп:

— Бөлем, қақпаныма осы жолы түскен шығарсың,— деп қуанды. Ал нар қамыстар қауылдырығы оның қалың бетін «пиғылықнан қайт, қайт» деген-сабалап жатыр, сабалап жатыр.

IV

Көрпе үстіне шынтақтай қисайған Айша шиі сыпырылған керегенің көзінен сыртқа қарады. Жайлау сыртындағы жайылма суда жылқылар бауырына дейін малшынып, жайылып жүр. Шаңлақ жақта бұзау қайырған әйел, бала-шағалар көрінеді. Анау, ауылдан ұзасымен-ақ атына қамшыны басып, жосылта шапқан — әлгі Қазыбайдың жиен қызы — Гүлшаттың соңынан итше сүмеңдеп

бара жатқан Орынбай. Айша кеудесін қызғаныш оты кернеп тұрса да тістеніп:

«Барсын, – деп күбірледі, – барсын. Тек, жасаған алла, асқақтаған Қазыбай мен Жәмішті жер соқтырар күнге жеткізсең болғаны».

Жәміш екеуі сөзге келгелі Айшаның ішкен асы бойына тараған емес. Үндемей жүргенге үнін өшіріп, бет қаратпай тастаймын ғой деп айқаса кетіп үйдей бөлеге тап болды. Жуас дегені жуан шықты. Астын-үстін қазып, түгін қалдырмады. Ауыл-аймақтың алдында беделін түсіріп, басқа ұрғандай етті. Сол қайыстай қара қатында Айшаның кеудесін тілшелеген кегі кетті. Ал мына бірі қашып, бірі қуған ала сүргін – қарабақ Айшаның Жәміште кеткен кегін қайыру үшін ғана жасап отырған тірлігі екенін Орынбай қайдан білсін?

Айша қазіргі өміріне бөлендей ренішті де емес. Күйеуі Шәріпке ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Құдай қосқан қосағының сол ықыласы үшін-ақ, осы босағаны аттағалы Орынбайға дейін қасына қыңырайып келген кісісымақтардың бірін де аяғына отырғызып көрген жоқ. Жұрт жамандағанмен бір төсекте жатып, бір шаңырықтың бақытын тілейтін болған соң қалайда Шәріпті досқа күлкі, дұшпанға таба етпеудің қамына кірісті. Көрген, бәрін де Айша көрген. Ажарлыны да, ақылдыны да көрген. Ауқаттыны да, әлдіні де біледі. Солардың бәрі көзге ғана дүрдей, әйтпесе осы жүрген қалпақтылардың көбісі-ақ көшқатар.

Бәрі сол өзі ұнатқан ұзын бойлы, ақ құба жігіттен бөле болып жабысты. «Асылым», деп құшақжайған ғашығы арамзалық жасап арын аяққа басты да жөніне кетті. Балауса қыздың махаббат пен құмарлықтың ара-жігін ажырата алмайтын аңқаулығын пайдаланған жігіт – Сабырбай сонда құмға емес, қайғының қара батпағына аунатқан екен ғой. Айша мұңсыз-қамсыз күнөкарлықтың бал шырынын бар болғаны бір-ақ татып тамсанып қалған. Сол жазда оқуға кеткен Сабырбайдың артынан қаншама хат жазып, қаншама жалбарына жылады десейші. Бірақ Айша хабарсыз жігіттен біржола күдер үзіп те үлгерместен шала қанған нәпсіқұмарлық қаңғалатып апарып екінші жігіттің құшағына құлатты. Сосын үшіншісіне, төртіншісіне... Бөрінің де артында көз жасы мен қоштасу, нала мен сағыныш жатты. Ақырында құрсағын тепкілеген нәресте қарнын қайқайтып, тынысын тарылтты да жұртқа қарағысыз масқараға ұшыратып, жерге бір-ақ тізе бүктірді.

Тәжірибесіз аңқау басы қай жігіттің етегінен ұстарын да байқамай қалып жүзіқара атанған. Уһ, дүние-ай, сонан соң-ақ тағдыр тасқабақтай қағыстырып, Шәріпке әкеп бір-ақ қосақтады емес пе...

Мейлі, мейлі енді қайғырар түгі де жоқ. Сабырбай институт бітіргенімен министр бола алмады. Таза киініп сықып жүреді демесең байлығы да, бақыты да Шәріптен қаншалықты асып бара жатқаны белгілі:

— Асылы қарғысқа ұшыраған кісі оңған ба, әйелі азғындықты өзінен де өткізіп жүрген көрінеді,— деп күбірледі Айша. — Халықтың “Бұл дүниенікі ол дүниеге кетпес” дейтіні осыдан шығар.

Байқап қараса, бұған да шүкіршілік етердей халі бар екен. Ендігі арманы жұрттан бір көрпе болса да артық жинау, бір елі болса да мәртебесінің биіктігін көрсету... «Балаларым өсіп, базарым қызды. Бұрынғы қайғы енді ұмытылар» деп жүргенде, құдай жерлегірі Жәміш жеті насырын жерге бүкпеді ме?

Осыдан Орынбай ойға алғанын орындап қайтса, сонан соңғы істің кілті «дүниені бүлдірген Айшаның» қолында қалар-ау. Сонда бірде емексітіп, Орынбайдың төбесін көрсетіп; бірде бұл төңіректен қарасын батырып, кезінен қан ағызармын. Сонан соң қатынын қанша періште көргенмен қорлыққа шыдамаған Қазыбай Жәмішті: «Балаға қарамай ай бағып жүрсің бе?» — деп қамшы астына алып, ел айналдыра қумас дейсің бе? Қуады!

V

Әлдеқандай жамандықты сезгендей Жәміштің жүрегі өз-өзінен ерекпіп аузына тығылды. Түндегі Гүлшаттың шошынғанынан секем алғандықтан ба, әлде жатқан жыланның құйрығын басып Айшамен ұрсысып қалғанынан сескене ме, әйтеуір тынши алар түрі жоқ. «Апыр-ау қарасан келгірді демалысқа келген балаға несіне іздеттім? Бізге әлі құрттай көрінгенімен сырт көзге бойжеткен емес пе? Айдалада жігітсымақ біреу кездесіп, қылжақтап жүрсе не қылдым? Жаман айтпай, жақсы жоқ, олай-бұлай боп қалса, еркектің аты еркек, ермек етер де кетер, ал қыз байғұстың маңдайына қара тігілмей ме? Сақтай гөр жасаған, сондай қырсығыңнан».

Өз ойынан өзі шошынған Жәміш үй-ішінің ауасы өкпесін қысқандай, алқынып сыртқа шықты. Шілденің ми қайнатар аптабына қуырылған шеге топырақ кебісінің кенересінен асып ішіне құйылып, шұлықсыз жалаң аяғын дызыдата күйдіргеніне қарамастан есік алдындағы биік төбенің қабағына көтеріліп, төңірекке көз жүгіртті.

Мына жайлау қонған бес-алты үйді іргелеп созылып жатқан бір қума төбелерден өзге жердің бәрі көк жайқын қамыс, айдыны жарқыраған ірілі-уақты көлдер. Гүлшат әлгінде осы ферманың сауын сиырлары жайылған Ақкешпеге қарай кеткен. “Алдында бір-екі жамырап дөніккен қарасан келгір бір кетсе, сонда кетті”, деп сілтеген де өзі. Еее-е, жаным-ай, анау төбе басына шығып жан-жағына зер салып тұрған Гүлшат қой. Иә, нақ өзі. Ал мына жын қуғандай атпен жосылтып бара жатқан кім екен? Құдайдың қайнап тұрған күнінде малға обал болады деп те ойламайды-ау бұлар. Астапыралла, шырағым-ау, мынау Орынбай ма? Жәміштің кеудесі сезік пен секемнен астаң-кестеңі шығып, мең-зең қалыпта сәл тұрды да, ойға

қарай асығыс сүрініп-қабынып жүгіре жөнелді. Жүгірген бойы баспана-сына жетіп, есіктен басын сұғар-сұқпастан:

– Әй, Айбатжанның көкесі-ау, неғып жатырсың? Жаңағы Гүлшат бұзау іздеп кетіп еді, әлі келген жоқ, – деп аптыға сөйледі. – Ада-сып кетпесе жарар еді. – Жәміш күйеуіне көкейіндегі күдігін айтпай бүгіп қалды. Ашығын айтқанымен, соңынан ағат сөз болып, ұятқа қалармын деп сақтық жасады.

– Не дейді, мына пәдеріңе нәлет! Демалысқа келген балаға жоқ қаратып жүрсің бе?! – Қазыбай зайыбына оқты көзімен ата қарады.

– О заманда бұ заман айдалаға қызды жұмсаған кімді көрдің?

– Ойбай-ау, өзім кетіп бара жатыр едім, ойда жоқ жерден барай-ын да, барайын деп жабысып қойды ма.

–Туһ, түк көрмеген бала не айтса, соны істей бересің бе?

Қазыбай жүре киініп сыртқа шықты. Сәлден соң даладан дүрсілдете желген ат тұяғының дыбысы естілді.

Жәміш байыз тауып отыра алмай, үй ішінде теңселіп кетті. Құдай қосқан қосағының оңайлықпен ашу шақырмасын білетін ол: «Арты зілсіз болғай да», деп күбірледі. Маңдайынан мұздай тер шықты. Кеудесін жайлаған күдік тамұқ отының гүріліндей басын айналды-рып, көзін тұндырды.

“Өттеген-ай, Айшамен несіне сөзге келдім. Көзбен көріп, қолмен ұстаған ешнәрсем жоқ еді ғой. Бірді-екілі қатынның өсегіне еріп, аузыма ие бола алмай қалғаным не қылғаным?– деп өкінді. – Сол көкбетке тиіспей-ақ қойғаным жөн еді. Бақытсыз жанның қашан да кекшіл, дықшыл келетінін есімнен қалай шығарғанмын».

Өткен жылы Айшаның Қияқбаймен ұрысын есіне түсірді. Ақырында Қияқбайдың отбасын быж-тыж етіп еді. Үш бірдей сау-ынды сиыры тал түсте жер жұтқандай із-түзсіз жоғалды да кетті. Сорлы Қияқбайдың іздеп бармаған жері, баспаған тауы қалмады. Ақырында салы суға кеткен Қияқбай: «Ұрым – Шөріп», деп жыламсырағанмен көзбен көрген куәсі, қолға ұстатардай дәлелі жоқ байғұсты ешкім тыңдамаған. Ауданнан шақыртқан тексеруші де бір жеті қамыс аралап, ауыл сағалап жазылған қағазға папкасын толтырып жөнін тапқан. Қияқбай да жоғалған малынан күдерін үзіп, үстіндегі киіз үйін сатып, өкіметтің малын түгендеп, бақташылықтан босаған. Осы күні Айша сөздің келе жағында: «Қияқбай менің қарғысыма ұшырады», – деп отырады...

Иә, бұл қатыннан іш тартпаса болмайды. Бұл үйге Қияқбайдың кебін кигізуге Қазыбайдан сескенеді. Кішкентайынан аңшылық құрып, із кесіп өскен күйеуі Шөріп түгіл, онан да зорларды қия бастыр-мас. Ұрысы қолына түссе абыройын айрандай төгіп, елге масқара қылары да сөзсіз. Соны сезетін Айша өзге әдіспен жамандық жа-сауды ойлап жүрмесе не қылсын? Ішінің бір кіп алатыны – екеуі ұрысқалы бері ат ізін сирек салатын Орынбайдың жиі келгіштеуі. Парықсыз неменің түндегісі анау, мына кетіп бара жатқанының жөні жай болса жарағаны ғой.

Гүлшат Кәрімадан туды демесең, аналық мейірін оятып, құшағын жылытқан қуанышының бірі емес пе? Тіпті жалғыз ұлы Айбаттан да жақынырақ десе қателеспес. Гүлшат оқуын бітірген бойда қоярда-қоймай: «Ағарған ішіп, таза ауа жұтсын», деп қаладан алдыратын да өзі еді, той жасауды әні-міне Айбаттың келуіне қаратып отырған. Сөйтіп әкеп масқараға ұшыратса, арылмас қайғы, ажырамас күйкке қалмай ма.

Өз ойынан өзі шошынып, апшысы қуырылған Жәміш сыртқа жүгіріп шығып еді, алдымен Шәріптің үйіне көзі түсті. Жәміштің шығарын алдын ала білгендей, есік алдында сіресіп тұрған Айшаны көрді. Ол – өлдененің боларына көзі күні бұрын жетіп, сиқырлана күліп Жәмішті табалап тұрғандай.

VI

Ақкешпеге жеткен Гүлшат бір сәт табиғат өрнектеген тамашаға қызықтап тұрып қалды. Ақкешпенің бір жағы қалың ну қамыс та, арғы бетінің біраз жері ашық далаңқыр... Онан әрі құмшауыт. Құмшауыт бірте-бірте нарөркеш төбелерге ұласады.

Ақкешпенің табаны ақ қайраң, Мөлдірей жылжып ағып жатқан тұнық судың түбіндегі майда қиыршық құм күн нұрымен жылтырай шағылысып көрініп жатыр. Сол қасиетіне байланысты жұрт Ақкешпе деп атаса керек. Ағынды су астында күн нұрына күміс түстес қабыршақтарын шағылыстырған балықтар үйір-үйірімен өрге қарай жөңкіледі.

Гүлшат кеудесі шаттықтан күмбезді сарайдай күмбірлеп тұрғандай сезінді. Жақында оқудан оралатын Айбат ағасын есіне алды. Сосын мектепте оқитын балаларды ойлады. Ертеректе кластас балалардың жігітсініп қыңырайғанын ажуалап кетуші еді, өнді соңғы кезде оған да тік мінез танытпай ойлана жауап беретін халге жетті. : Өздерінің сүйетіндерін айтып хат жазғандарға да бұрын бір-екі жыл беделінде тас-талқан болып ашуланып: «Ағайға айтамын» деп қорқытатын, тек өткен жылдан бері ғана жауап қайтармағанымен төрт-бес көңілдің ізгі тілегін қызықтай оқыған. Біртүрлі бәрі де асқақтаған арманның жетегіне ілесіп, қол жетпес өлденелерді айтатын сияқты. Көз жүгірткен хаттардың бәріне де қарыздар жандай күйзеліп те жүрген. Әсіресе, «Г» класында оқитын Асанның жазған өлеңі қатты ұнаған. Бірақ ол ешқайсысын елеп жауап жазбағанмен екі-үш күн бойы жүрегі алабұртып, өзгеше бір сезім-күйде жүргені бар. Сонда барып Гүлшат өз өмірінде өлдеқандай бір өзгеріс барын байқаған. Оған көп ұзамай-ақ көзі де жеткен. Бірде қасына Асан келіп, сабақтан соң өзімен сөйлескісі келетінін айтып еді. Сол сол-ақ қалай келісім бергенін өзі де аңғармай қалған.

Сабақтан соң Асан екеуі оңаша көшелердің бірімен ұзақ жүрді.

Ақырында екеуі кешкі жетіде кинотеатр алдында кездесетін болып ажырасты.

Гүлшат уағдалы мерзімде кинотеатр жанына келгенмен, кино көруге келісім бермеді. Сол маңда тұратын құрбысының үйінде шаруасы барын сылтау етті. Дегенмен екеуі кездескен он шақты минут ішінде біраз әңгіме айтып үлгерді. Тіпті, Асан өзіне арнап жазған өлеңін де оқып берді. Бұрынырақта болса, Асанның мұндай өрекетін мазақ қып күлер ме еді, кім білсін, бірақ бұл жолы өйтпеді. Қайта өлеңді мақтады. Бұдан басқа жазған хаттарының да өзіне ұнағанын айтып салды. Соның әсері тиді ме Асан аяқ астынан:

— Гүлшат, екеуміз достасайық, — деді. — Кластағы көп қыздар балалар бір-бірлерімен жүреді.

— Жо-жоқ, мен олар емеспін. — Гүлшат қулана күлімсірей жауап болды да, жүгіре жөнелді.

Жүгіре жөнелгенмен Асанды іштей көпке дейін аяп жүрді. Қазір де міне сондай бір сезімге бой алдырып тұрған жайы бар. Шіркін мынадай сұлу жерді Асанмен бірге серуендесе деп армандайды да.

Бірақ Гүлшат Асанның алыста екенін ойлап, күрсініп қалды. Гүлшаттың анасы да кей қыздарға тән қылымсыма қылықты қайталауға қарсы. «Тірі болсаң әлі талай нәрсеге үлгіресің. Өмірде кездесетін көп жігіттердің бүгінгісі ертең ұмыт болып жатады. Жаным, тек сондай кездейсоқтықтан сақтасын. Балалық жасап, абыройсыздыққа ұшырама. Махабаттың шырыны оң босағаны келін боп түскен соң ғана баянды болмақ. Онан өзгесі балалық әуестік» дейтін. Ондайда: «Апа-ай, сіз де қайдағыны айтады екенсіз», деп ұялып қалатын. Бұрын Гүлшатқа бар әлем, барша адам: «Кел, біздің құшағымызға ен, маңдайыңнан сипайық, төрімізге шық, төбемізге көтерейік, бүлдіршін» деп шақыратындай мейір төгіп тұратын. Тек түндегі — ес білгелі өзінен бөтен тірі пенде ұстамаған денесін сумаңдай сығымдаған суық қолдыдан секем алып қалыпты.

Гүлшат Ақкешпеге үңілген бойы әлі ойланып тұр. Мұңын кімге шақпақ, сырын кімге айтпақ? Туған анасынан бетер жанын пидә еткен нағашы жеңгесіне суыртпақтап сыр шашайын десе, байқаусызда жанына жара салып алармын деп тартынады. Апыр-ау шынымен-ақ анасы айта беретін әйел атаулыға тән — ғұмыр бойы ішінде шіріп, өзімен көрге көмілетін — құпия сырдың басталғаны ма? Түндегі арпалыс қаз-қалпында ойына оралып еді, тұла бойы түршікті. Сосын: "Жоқ, жоқ" деп көзін тарс жұмып алды да суға кетіп бара жатқан жандай жиырыла жан-жағын қармалады. Өткен оқиғаның бұралаңдарына ой жүгіртіп еді, енді байқап қараса, кеудесіне көктемнің нұрын құйып тұрған тіршіліктің шаттық әйнегін өлдебіреу тасада тұрып, тас лақтырып қиратып кете жаздапты.

Күннің ыстығынан ба, өлде сұрықсыз ойлар жүйкесін жеді ме әйтеуір тынысы тарылып, көзі бұлдырады.

– Туһ, не болса соған елжірек менің осы мінезім-ай. Оған несіне бас қатырамын, әйтеуір бір қауіптен аман құтылдым ғой. қалғанын ретіне қарай тағы көрмеймін бе?

Қас қағым сәт әр түрлі нәрсеге бой алдырған Гүлшат алыста қалың қамысты қақ жарып шауып келе жатқан аттылының қарасын көріп, таңырқап қалды. Тек сонда ғана жоқ іздеп ауылдан ұзап кеткенін аңғарды.

Гүлшат алыстан естілген ат тұяғының сарыны мен екпініне қарап шошына тіксініп қалды. «Орынбай болып жүрмесін!» деп ойлауы мұң екен, қамыстар: «Орынбай, Орынбай...» деп сыбырласа жөнелгендей. Соңынан дүрсілдетіп қуып келе жатқанын лүп-лүп соққан жүрегі сезетіндей. Егер мына жан жоқ қалыңның арасында оның қолына түссе, бүркіттің тырнағына ілінген торғайдай бір-ақ сығым құрбаны боларын да түсінетіндей.

Гүлшаттың ауылдан шығандап кеткеніне қаны қайнады. Жоқ іздеп шыққаны да ұмытқа айналып, өкініш пен үрей құрсауында елеңдей бастады.

Гүлшат жайлауға қарай жан ұшыра жүгіре жөнелді. Жол үстіне еңкейе құлап өскен қамыс қауылдырықтарының бетін сапылда-та ұрғанына да елең етер емес. Арт жағынан екпіндей естілген ат тұяғы бірте-бірте жақындап, енді-енді өзін қоянның көжегі құрлы көрместен тапап өте шығардай құлақ түбінде дүрсілдейді. Со-сын кейін жалт қараған, самсаған қамыс арасынан көлік үстіндегі кісі сұлбасын болжады. Болжаған бойда әлдеқандай бұлдыр сана жетегіне ілесіп, жалт етіп жолдан шықты да қалың арасына жата кетті. Сол сол-ақ екен, құйындай ұшқан торқасқамен Орынбай жа-нынан зу ете үсті.

Гүлшат ұшып тұрып қайта зымырады. Жайлау әлі қара көрдім жер. Қазір мына өзекті жағалап барып, Қостөбені бөктерлейді. Со-сын қалың қамысты сайға құлдилаиды, қайтадан қайқаңға шығып, қалың табанды қақ жарып жайлауға жетеді. Уһ, міне, Қостөбенің ыссы құмына да табан тигізді-ау. Енді сәл-пәл өкпе басқаны да теріс емес. Гүлшат маңдай терін сүртіп жоғары қарап еді, о сұмдық! Тағы да Орынбай өзіне қарай құсша қалқып ұшып келе жатыр...

Гүлшат қарсы алдындағы қалың қамысты қайырылыстан Орынбай шыға келгенде қасқыр көрген қояндай бүкіл денесі қалтырап кетті. Бірақ Орынбай өлденеге қуанышты кісіше ыржалақтап күлетіндей, көлігінен түсіп жатып Гүлшатты өзіне шақыратын сияқты. Үрей қорқыныштан тас мүсінше сілейіп тұрған қызға қарай бірте-бірте торғай арбаған жыландай жылжып келеді, жылжып келеді. Міне, қолын ілгері созып, білегінен ұстамақшы.

– Жо-жоқ, жақындама! – Гүлшат даланы басына көтере жаңғырықғыра айқайлады да, жалт бұрылып беze жөнелді.

Әлгінде ғана уысыма енді ілінді деп нық сенімде тұрған Орынбай, қыз үріккен еліктей жалт бергенде көз алдындағы жарық дүние

бір сәт ызадан асты-үстіне шығып аударылып кетердей жантайып барып, қайта қалпына келді. Жайылып тұрған торқасқаға қарады. Атқа барып мініп, соңына түсем дегенше, мына қалың ну арасына қыздың шым батарын түсінгендей ілгері жаяу ұмтылып еді, өзімен бірге мына жасыл дала да дірдектеп жүтіріп келе жатқандай сезінді.

Орынбай өмірінде бір нәрсеге ақыл аялдатып, ерекше армандардың қиясына аяқ салған жан емес. Кейде тым-тырақай қиял қуалап, еш нәрсеге ой тоқтата алмай салқасы шығып, босқа шаршайтыны бар. Сондағы бір қол созғандардың бөрі – ақша мен әйел болып елестейтіндерін қайтерсің. Бәлки жастығынан, бәлки сауатсыздығынан әйтеуір соның ешқайсысына әзір ауыз толтыра тоятпаған жоқ. Бірақ ішінде торға қамалған арыстандай аласұрған айбатты қайраттың тегеуріні барын өзі де аңғаратындай. Тек оны қайда жұмсап, қайыр табар. Орынбайға бөрі белгісіз, бөрі жұмбақ. Орынбайға бұл дүниеде әркім өзі үшін тірлік етіп, қарақан басының қамына бола қайрат қылатынға ұқсайды. Оқу деп оқудың да өрісін кеңейтіп, берекесін дарытқан пенде емес. Анда-санда сын кезінде салмақ түсіп, стипендия алуға себі тиетін оқулықтарға көз жүгіртті демесең, басқа кітаптарға ми ашытып көрген жоқ. Солқамандай азамат сырт көзге салауатты саналғанмен, шындығында жандүниесі сәулетсіз, бейшара күйде еді. Міне, қазір де қалың қамысты салдырата қақ жарып, жалаңаяқ-жалаңбас сылаңдаған сұлу үмітті қуып келеді. Енді бір ұмтылса жетері хақ. Жеткесін шаруасын тындырады. тынған шаруа қай кезде де иесіне қандай дәрежеде болмасын ләззат әкелмей ме. Мейлі оны бір сәттік-ақ дейік, сонда да рақаттың аты рақат.

– А, қарай гөр, өзін, – деп Орынбай маңдай терін саусағымен сыпырып Гүлшаттың ізіне сүзіле қарады. – Қалыңнан құтылмасын білгесін Қостөбеге жетпекші ғой. Сосынғы мақсат ашыққа шығып «Аттан! Аттан!» деп айқайлау.

Орынбай Қостөбенің басына көз тастап еді, далбайлы біреу ат ойнатып шыға келді.

«Қазыбай ма? – деп сезіктеніп еді, жүрегі жел соққан құрақтай суыл -дады. – Секем алып ізіме түссе, онда құрығаным».

Қазыбайдың бар қимылы оның көз алдына кітаптан көрген суреттей бар бояуымен мөлдіреп тұра қалды.

Көктем болатын. Сиырларды шошалаға қарсы өгіп жатқан. Қызылқасқа бұқа ұстатпай жұртты көп өлекке салған. Қанша қаумалағанмен қораға кіргізудің де сәті түспеген. Аспен қайырып қамшы үйіргендерге: «Мүйізіммен іліп тастаймын, жайларыңа тұрыңдар», дегендей бас шайқап желкесін күжірейткен. Сонда да сиыршылар аттылы-жаяу аралас қиқулап бастырмаға тықсырған. Өлі де айылын жимаған бұқа қақпаға шегіншектей артын беріп, сәл тұрған да, ілгері ұмтылған. Бейне темір жолмен жеке ұшып келе жатқан паровоз дерсің. Көп малшы құйын соққан құрақтай жапыры-

лып быт-шыт болған. Кенет, о ғажап! Бұқа құйрығына жолбарысша атылған Қазыбайды көрген. Әдепкі қарқыны ұршықтай үйіріліп, бір жерде домалап қалардай еді, жоқ өйтпеген. Кегежектей нығырлап төрт-бес аттап барды да кілт тоқтаған. Бұқа төрт тағандап тырбы-ып, Қазыбай екі аяқтап сірссе қалған. Әлгіде қашқан жұрт ес жиып болмаған. Енді Қазыбай көнігі айласына көшкендей алақанындағы сірескен құйрықты жіберіп қалған, Құғылудың шарасын таппай, бар күшімен ілгері ұмтылып тұрған жануар омақаса құлаған. Сол сәт атылып барып бұқаның мүйізіне қол іліктірген Қазыбай мойнын қайыра бұрап, тізерлеп отыра қалған...

Орынбайдың денесі түршікті. Мاستығы да сәл тарқағандай. Егер жиен қызымен алысып жатқанда дәл үстінен шықса ғой, анадағы қарумен кеудесіне тізесін бір басса жетіп жатыр. Орнынан қайта тұра алмас та-ау...

Орынбай Қостөбенің басына тағы бір қарап еді, ешкімді де көре алмады. Сосын:

– Мен мас екенмін. Көзіме не болса сол елестегені несі... Қалайда қызға жету керек, жету керек, – деп кіжінді.

Бір сәт:

– «Тоқта, Гүлшат, мен саған бір нәрсе айтайын деп едім», – деп алдарқатып да көрді.

VII

Гүлшат ізінен қалмай қалың қамысты пашырлата жапырып келе жатқан қуғыншысының алқына міңгірлегенін естігенімен, артына мойын бұруға шамасы жоқ еді. Ол бейне сәл кідірсе, сәл мүдірсе өлдекімнің ардақтап тапсырған аманатын қолды етер жанша ышқынады. Тіпті аяғына шатаса оралып, балтырын қан-жоса ете қиған қамысқа да қарар еместей. Өкпесінің удай ашып, дәрменінің сарқыла бастағанын да ұмытқандай.

Жаңа қалыңға қашқан себебі Орынбай атпен қуады ма деп қауіптенген. Онда көлігінің бас жібін шешіп, оған мінемін дегенше қамысқа сіңіп бой тасалаймын ғой деп еді. Бірақ өйтпеді. Қорқаудай ауыз ашап жаяу ұмтылды. Қазір қалайда мына таяқ тастам жер қалған Қостөбегек жетіп, кездейсоқ біреу-міреудің көзіне түсіп жан сақтамас, шаруасының тынғаны.

Кенет Гүлшат өз дәрменсіздігіне өзі ыза болатын жайшылықтағы едетімен:

– Апа... – деп ернін жыбырлатып еді, жанары ып-ыстық жасқа толды. Қаладағы өз үйі көз алдына елестеді. Бәлки үш-төрт ұлдың ортасындағы жалғыз қыз болғандықтан, бәлки мінезінен, өйтеуір әкесі де, шешесі де алақанға салып өсірді. Шапанына шаң жұқса да бәйек болып, алды артына шығатын. Соған қарамастан кей

құрбыларындай шолжаң да, ерке де емес. Кейде сол қылығына өзі де таңырқап: «Осының бәрі апамның не болса соны құлағыма құйып өсіргенінен шығар», деп те ойлайтын... Түсінсе бұйырмасын. Жан алқымға келгенде жайбарақат ойлар миын жегені ме? Онан да Қостөбеге жеткесін не істеу керек? Өлде төбенің қақ басына шығып айқай салса қайтер еді?

Орынбайдың өзіне жетуіне санаулы-ақ қадам қалғанын сезді. Көк желке тұсында көрікше гүлдей алқынған кісі тынысын құлағы шалып еді, жұлын тұтасы жылан жабысқандай шымырлап қоя берді.

VIII

Жөміштің өлгі секемді сөзінен соң ерге қонған Қазыбайдың қабағы қарыс жабылған-ды. Қарғадай баланың қамы қабырға қайыстырар күдікті ойға батырып келе жатқанға қынжылады. Сонда қыз баланың тағдыры қия басса анталаған қорқаулар қақшып түсер, тоқты-торымға ұқсас болғаны ма? Бұл жердегі түйткіл байлық пен мансаптың, күндестік пен бас араздықтың кескілескен майданы арасында құрбандыққа шалынатын кейбір мандай тер мен көз жасы жайлы емес, бүгінгі от басының гүлі – бойжеткен қызды ертеңгі бір шаңырақтың сәні – келіннің, сонан соң ардақты ананың адалдығы мен пәктігінде. Апыр-ау, соншалықты асыл мұраттың қызғалдағын қандай жан ғана көзі қиып таптай салар? Ертедегі ата-бабаларымыз қыз атаулыны қызғалдақтай мөпелеп, шаң шалдырмай, тозақ тигізбей өсіруінін сыры осы қасиетті түсінгендігінен емес пе? Сол салт, сол тәлім бұл күні басқаша тәрбиелік мән алып еді. соны қазіргі жастарымыз түсіне бермей ме қалай? Қол жеткен еркіндікті кей жігіт пен қыздар байыпты әрекет салтанатына бағыштамай, бұлыңғыр қиялдың құшағына бас айналдырып өмірі мен арын ермек етіп жүрген жоқ па осы? О, жаратқан, Гүлшатты сондайыңнан сақтай гөр. Гүлшат жаманатқа ілінсе, Қазыбайдың тірі өлгені сонда. Туған апасы Кәріма бетін қайта көре алмас...

Кәріма екеуі ата-анадан кішкентайынан жетім қалды. Өйтеуір өлмеген сонан соңғысының бәрін көрді. Бір тілім нанға зар уақыттарды да бастан кешірді, молшылыққа да кенелді. Бірақ жоқшылыққа жасымай, тоқшылыққа тасымай бір қалыпты күн кешіп келеді. Соның бәрі апалы-інілі екеуінің қолындағы азын-аулақ бала-шағаның қуанышы болса керек. Ендігі жердегі алаңы да солардың болашағы. Сол қарғаларының халық мұратынан гөрі қарақан бастарының қамын ойлайтын қараңғы жандар торына түсіп қалмауын тілейді. Басқаны қайдам, Қазыбай Ақкешпедегі бес-алты үй сиыршының пейілінен шошынады. Бәтшағарлар-ай, есебін тауып алтауы алты жаққа шалқаярын қайтерсің. Бірінен-бірі пышақ сырты алға кетсе пыш-пыш әңгімеге айналдырып, соңына шала алып

түседі. Алды-артына алты қабат ор қазып омақаса құлауын тілейді. Кейде Қазыбай: «Апырай. осы қазақ жамандыққа жұмсаған ақылын ел бірлігіне неге пайдаланбайды екен, сонда біздің балаларымыз өзімізден де бақыттырақ болмас па еді?», – деп ойлайды. Әй, бірақ оны ұғынар саналы жандар санаулы-ақ шығар. Оқыған жас – түндегі Орынбайдың істеген ісі анау, жаңа қисалаңдай шауып кеткені мынау. Сонда қауіптенер жауы өзімен қоян қолтық ішінде жүр екен-ау. Қазақтың бар қызын қарындас тұтып, барлық ұлын іні санайтын азамат – халық қамына да алаңдаса керек еді, өттең ондай қасиетті Орынбайдан аңғара алмады, Аңғарғаны қарақан басының қамы, қалтасының нығыздығына көңіл аударатын жігіт екендігі. Анада: «Аға, алдыңыздан есебін тауып мал шығарайын. ақша етіп беріңіз» деген. Қазыбай жас жігіттің сұғанақтығын жақтырмай: “Жұрт сезіп қалса, арты өңгіме емес пе? Біреуден сөз естігеннен қиын нәрс бар ма? Жоқ, ондайға мені жетектеме, шырағым”, деп маңайлатпаған. Соның артынша малшылар жиналысында шайқасып қалды. Бөлем, маымды енді баспайтын шығарсың деп жүр еді, соңғы кезде қайтадан келгіштейтін болды. Мейлі келсін ғой, ол шіркіннен ас қызғана ма, тек...

Қазыбай ойланып қалды. «Мүмкін Гүлшатжан өзі түс көріп шошынған шығар, түстен қорыққан адам бүйі тигендей бақыра ма? Сонда: «Асын ішіп төсегін тілейін» дегені-ау, оңбағанның. Ол малғұннан бәрін де күтуге болады.

Қазыбайдың денесі тоңазығандай түршігіп кетті. Өлде сыңсып бұталар, өлде өкси жылаған қыз даусы, әйтеуір қасіретті бір үн құлағының құлық етін жеп барады.. Қазыбай атына қамшы басты. Сонан Қостөбенің басына шыққанша тізгін тартқан жоқ.

IX

Гүлшат далиған Қостөбенің етегіндегі ыссы топыраққа да табан тигізді-ау. Енді белбеуліктен асатын тас құрақты артқа тастаса-ақ ашыққа шығып биікке бет түзейді. Тек соған жетіп, жұрт көзіне іліксе ажалдан да бетер бір қасірет құрығынан құтылғаны да, онда қазір жандалбаса шаршағаны да, өкпесі өше ышқына жүгіргені де ұмытылады. Тіпті жылауға мұрша таппай алқынғаны да, қамыс қиып жаралаған төніне жабырқай алмағаны да естен шығады. Бәлкі бір кездері Орынбай кескіннің өзі көрген түстей бұлдыр тартып көңілден өшуі де мүмкін. Сол үшін құрыққа ілікпесе жарағаны, жалған сезім құрбандығына ұшырамаса болғаны.

Құстай ұшып келе жатқан қыз кенет томарға сүрініп, мұрттай ұшты. Апыл-ғұпыл жандалбасалап, қайта тұруға қам жасады. Тұрып екі-үш қадам ілгері аттаған да. Өттең, кеш қалыпты. Бүкіл денесін тітірете шошытып, қуғыншы саусақтары қақпанша сарт етіп, білегін қапты да қалды. Шаршағанын да ұмытқан шарасыз қыз, шиыршық

ата жұлқынып көріп еді, құтылар шамасы жоқ екен. Сосын жалт қарап:

—Ағажан-ай, жіберші!— деп алқына жалынды да еңіреп жіберді. — Не жазығым бар менің сізге?!

— Мен сені сүйемін. Гүлшат,— деді Орынбай ентігін баса алмай, ар иісіаңқыған аузын бетіне тақап. —Сәулем, сен менің арманымсың.

Қарулы жігіт қылжыраған қыз денесін құрақтай майыстырып жерге жығып бара жатты.

— Босат, оңбаған! — Гүлшат албастыдай басқан, тер сасыған салмақтан сытылып шығып, бас амандар амал іздеп тырмысты. Жігіт қолымен жалаңаштанған төнінің шілде аптабына қызған ыссы топыраққа күйгеніне; шөгірге жығылғанына да қарамастан сазандай бұлқынды.

Мөлдіреген кіршіксіз пәктікті ластап, ар алдында өмір бойы қарыздар атанбас үшін, қабырғасы қайыса, нас құмарлықтың тегеурініне соңғы күші сарқылғанша қарсыласып жатыр. Міне, міне, қас қағым сөт... сосын абайсыздықтың қарғысына ұшырағандай, жарық дүние бетіне тік қарай ал- мастай күйге түседі. Сосын, сонда үйге қалай барамын? Кісі атаулының жүзіне қалай қараймын? Достарыммен де, бұрынғыдай ақ жарқын мінезбен ақтарыла сырласа алмайтын боламын».

Қыз жан дүниесі түйткілді бір сезімдердің қылбұрауына шыдамай құлындай шырқырағанмен көңіл босатуға мұрсаты жоқ-тын. Енді, енді басына ақыр заман орнар ма еді, егер жебеуші дауыс естілмегенде.

— Гүлшат!

— Гүлшат!

— Гүлшат!

Құлақ түбінен естілген әлеуетті үн қыз үстінен моладай басқан салмақты жұлып алды. Гүлшат не болғанына түсінбей жандалбаса әрекеттің интермесімен денесін тіктеп, көзіне құйылған құм мен терді жеңімен сүрте салды да ілгері қарап еді, Орынбай иттен қашқан мысықтай зыта сіңіп, әп-сәтте қалың арасына денесін жасырып та үлгіріпті. Сонында құйын соққандай бас шайқаған қамыстар ғана қалған.

Кенет өлгі қамыс арасынан қуалап созылған саусақтар шықты. Қамыстар сахна шымылдығынша сәл ғана кері серпіліп, алақандай ашықтан Орынбайдың жалпақ беті қайта көрінді. Онсыз да қара сұр жүзі өрт сөндіргендей түтеп тұр екен. Сығыр көздері сықсиып Гүлшатқа жебедей қадалды.

— Гүлшат, бәрібір менен құтылмайсың. Жерге кіріп кетсең де таба- мын,— дейді ол тістене қырылдап. — Менен құтылмайсың. Мен сені сүйемін.

Орынбайдың серпе ығыстырған саусақтарынан босанған қамыстар оның ұятсыздау қорқынышты кескінін Гүлшаттан жасыруға асыққандай, сып етіп кері серпілді де, үнсіз жыбырлаған еріндерше

қыбырлап, қимылдай бастады. Ал мына Қостөбенің төбесінде бар даусымен даланы жаңғырта айқайлап Қазыбай ағасы тұр.

Гүлшат егер өзін перделеп тұрған селкеу тас құрақ панасынан сәл көтерілсе, нағашы ағасының қасына құстай ұшып жетерін ұқты да бұға қалды. Мына қалпында көзіне түсу оған ажалдан кем көрінбеді. Сосын жылады кеп, жылады. Иә, ол жарық дүниеге шағынғандай, лағынетсіз нала көңілдің ғана уын жанарынан төкті. Бала қыз шашылған киімдерін киіп жүріп те, қамыс қиған балтырының қанын сүртіп отырып та, шөп-шалам жабысқан шашын жөндеп тұрып та ағыл-тегіл жылады. Ол қалың арасымен ауылға беттеген соң да көз жасын тыйған жоқ. Бала қыз жазықсыз шеккен жөбірі үшін де, қазақ қызының қорғаны болар азаматтың бір сәттік нәпсіге бола істеген айуандығы үшін де егілді. Ол енді алаңсыз шақ – балалықпен қоштасып, әйел атаулыға тән, ар жолындағы беймаза айқастың басталғаны үшін де өкситіндей. Гүлшат жайлауға жетіп, жұрт назарынан жасқанғанына да үйіне жасырынып енгеніне де, жыртқы көйлектен жарқылдай көрінген ашық төнін жасырғалы алақанымен басқаны үшін де ыстық тамшыларымен бетін жуды. Әйтеуір көңілдегі жұбанышы кеудесін қан қақсатқан қасірет тамшылары емес, қайғы құрығынан құтылған ызақор жанның нала жасы ғана.

Гүлшат ішке кірген бойда, байыз таппай сыртта жүрген Жәміш соңыннан ілесе енді. Енді де, қыз түрінен шошынғандай құшақтай алып:

— Не болған күнім-ау, амансың ба?— деді даусы қалтырап, — Саумысың? Құлыным-ау, үстіңе не болған?

— Аманмын, жеңеше. — Жәміш бауырына тығылған Гүлшат кірпігінде тізілген тамшыларды сүртпестен күлген болды. Сосын қабағы қайта қатуланды, — Бірақ қатты қорықтым.

— Кімнен?

— Орынбайдан.

— Астапыралла! — Жәміш төбесінен мұздай су төгілген жанша бұқшиып жағасын ұстай алды. — Ұятсыз-ай, оңбаған екен ғой! Ішім сезетін еді, жексұрын жан екенін. Жалғыз-ақ азамат қой, қияс ойлап күнәға батпай-ақ қояйыншы деп өзімді-өзім тоқайратушы ем, қарабет екен ғой!

— Қазір көкем келген соң... — Гүлшат жасқа булығып, тұрып қалды, — бәрін айтамын.

— Бала болма, қарағым. — Жәміш Гүлшатты құшақтай алып. жалбарына бастады. — Айтқанда көкең не істей қоймақшы? Көп болса таяққа жығар, айқай шығарар. Онан не ұтпақпыз?.. Сен әлі баласың ғой. Әйтпесе әйел тағдырының от пен су ортасындағы бір қиын тірлік екенін білер ең... Сен бұл жағдайды жариялап, көкең шу шығарса, біз өсекке таңыламыз. Аман құтылыпсың ғой. Жабұлы қазан жабуымен қалсын... Ол сұмырайдың өзі де екі-үш күннен қалмай еліне кететін көрінеді.

– Азғын! Топас екен ғой ол! – Гүлшаттың тұла бойы қалтырап кетті.

– Сонда мені мазақ етіп, жылатып тастап кету үшін қуған екен ғой.

– Енді не үшін деп едің? Қаршадай бала кімге жар болып жарытушы еді. Арам пиғылды жанға ермек керек... Қой енді, ол жайлы ойламай-ақ қой. Ашуыңды бас. Жуынып, киімдеріңді алмастыр. Көкең келгенше түк көрмегендей мұнтаздай болып отырайық. Мына түрінді көрсе, шошынып бір нәрсеге ұрынып қалар.

Гүлшат асығыс жуынып, үстіндегі киімдерін өзгертті. Енді шашын тарқатып, тармақшы еді, есік жақтан аяқ дыбысы естілді. Отырған Жәміш жеңгесі екеуі жалт қараған. Табалдырықтың ар жағында сілейіп тұрған Қазыбайды көрді. Түрі қазанның түп күйесіндей қарая түтігіп кетіпті. Жанарында күдік ұшқыны жалт-жұлт етеді. Ызалы кескінмен: «Айтпасаңдар да ішім сезеді, неге үндемейтіндеріңді!» деп тұрған тәрізді.

– Жинал, – деді ол Гүлшатқа, – қалада шаруам шығып соған баратын болдым. Шешенді сағынған шығарсың, апарып тастайын.

– Келесі барғаныңда-ақ әкетпейсің бе? Әзір демала тұрсын, жақында Айбат та келеді... – деп сөзге Жәміш араласып еді, Қазыбай шарт кетті:

– Қайдағы демалысты айтып тұрсың? Қасқыр торуылдаған тоқтыда тыныштық болушы ма еді. Онан да аман-сауында үйіне барсын.

Гүлшаттың да, Жәміштің де кірпіктерінен үзілген жас тамшылары көрпеше үстіне тырс-тырс тамып жатты. Ал мына есік алдынан басталатын ақ қасқа жол, сонау Қостөбені етектей әрі асып, Ақкешпені кесіп өткен де, бірте-бірте жіңішкере бұлдырап көкжиекке ұласқан. Осы соқпақпен демалам ғой деп, албырт көңілмен ынтығып келіп еді, енді қазір асығыс аттанбақшы. Ал бойжеткен баланы алда көз көрмеген қандай шиырлар күтіп тұрғанын кім білсін?..

АЙТУҒА БОЛМАЙТЫН АҚИҚАТ

(Әңгіме)

Ұжымдастыру науқанының уысында умаждылып, есеңгіреп қалды деп есептеген халықтың енді сол халықтың өзін қорлағандарда кеткен кегінің есесін қайтарудың өзгеше жолына кіріскені байқала бастады. Бұрынғыдай емес, кейбір белсенділер тосын жағдайда шетінейтінді шығарды. Әсіресе, ел аралауға шыққандар арасынан себеп-салдары белгісіз, түнеген үйлерінен қайта тұрмайтындар жиілеп кетті. Содан сескенген Төребай бұрынғыдай емес қауіп ой-

лай бастады. Асы мол ауқаттының алты канат ақ ордасында ет жеп, қымыз ішіп, шәйі көрпеге көміліп өлім күтіп жатқаннан гөрі уайымсыз-қайғысыз елеусіз біреудің лашығында ұйықтап шығуды артық санады. Сосын-ақ кеш түсе қам-қаракетсіз тыныстайтын ба-спана қарастыруға кірісті. Ақыры тапты. Тапқаны бұлақ басында күземде отырған қақ-соқпен шаруасы шамалы, құбатөбел дәулетті Қадірбек ауылы.

Төребай межелеп келе жатқан бұлақ басындағы төрт-бес үйді дабырайтып Қадірбек ауылы деп атағанымен, шаңырақ иесінің сүйегінің қурағанына да біраз жыл болған-ды. Елдің айтуынша со-нау аласапыран 1918 жылы ақтар атып кетіпті. Басын бағып жайы-на жүрмей, қызылдың жаралы солдатын жасырамын деп қақпанға түсіпті. Сонан артында қалған жесір қатын, жетім қыз орташа дәулеті бар жамағайын Құлақметтің төңірегін паналаса керек. Жолы түсіп бірде бұлақты жайлаған ауылға ат басын тірегенде Төребайдың есіткені осылар еді.

Белсенділерге қонақасы беріп отырған Құлақметтің үйіне шай құюға келген Іңкөркүлді көретіні де сонда.

Онда сақа тартып қалғанына қарамай аты төңірекке жайылған болашағынан үмітті жігіттердің бірі атанып жүрген кезі. Сондықтан да ұнатып қалғандай қыз да үздіге қарады Төребайға. Ұнатып қалғандай Төребай да үздіге қарады қызға. Үздіге қарағанмен қызбен тілдесудің ретін келтіре алмай кіші бесінге салым серіктерімен бірге қопарыла атқа қонды. Аттанып бара жатып ауызға үзіліп түскелі тұрған піскен алмадай қол-аяғы балғадай, толықша денелі қыздың телміре қарағанын көргенмен тілдесе алмағанына әдепкіде сәл өкінгендей еді, артынша ұмытып та үлгірді.

Кейін араға уақыт салып барып өлігі Іңкөркүлді көргісі келіп аңсары ауатынын аңғарды. Ақыры алып-ұшқан сол көңілі бұлаққа қарай ат басын бұрғызғанын өзі де білмей қалды. Межелі жерге түн ортасына таман жетіп, көлігін ауыл алдындағы табанға бекітті. Алдынан шөуілдей үріп шабаланған иттерді жасқап, төрт-бес үйдің шетін ала отырған Қадірбектің қараша үйінің ши есігін ашып бас сұқты. Ішке еніп, қалтасынан оттық алып шақты. Үйдегілер ұйқысын ашып, естерін жиғанша, оттықтың бір емес үш бірдей шырпысын жағуға мәжбүр болды. Сонан соң барып алақат сәуле арасынан бой көрсетіп, төсегінен тұрған Іңкөркүлдің қазан-ошақ жақтан тауып алып ұсынған сықсима шамның білтесіне от тигізді.

Сықсима шам үй ішіне бірқалыпты жарығын таратқанда барып, оң жаққа салынған екі кісілік төсекке барлай қараған. Төсектің аяқ жағын ала үрейленген кісіше омырыла бүктетіліп, керегеге арқа сүйеген Іңкөркүлдің шешесі қыбырсыз қалған екен. Жақтырмай отырғаны беп-белгілі. Тек белсенді екенінен сескенетіндей. Амал-сыз ыңғайсыздықтан құтылу үшін Төребай өзінің құдайы қонақ екенін білдірді. Осыдан кейін ғана Іңкөркүлдің анасы амандық-саулық сұрауға кірісті. Қызына да:

– Балам, қонаққа шай қой, қазан көтер, – деп меймандостық кейіп таныта бастап еді, Төребай алыс жолдан атсоқты болып шаршап келгенін айтып ешкімді де әбігерге түсірмей төсек салдырып жатып қалды.

Ертесіне Төребай шаруаға кіріскен бірнеше адамның дабыр-дұбыры мен өріске айдаған малдың дыбысынан ояны. Тұңлігі ашылмаған үй іші әлі алақөлеңке екен. Сол жағындағы төсекке қарап еді, жалғыз жатқан Іңкөркүлді көрді. Басын көтеріп, көйлекшең күздің ертеңгі мұздай ауасына дене тоңазытып, төсек үстінде біраз отырды. Кенет Іңкөркүлдің шешесінің азын-аулық мал тірлігімен сыртта жүргенін жобалай қойды. Осы оңаша сәтті пайдаланып қалғысы келді. Қаннен қаперсіз ұйықтап жатқан бойжеткеннің көрпесінің астына қол жүгіртіп, ып-ыстық білегінен ұстады. Жат біреудің денесі денесіне тигенін сезген қыз да көзін ашты. Бірақ бөлендей шошымады. Орнынан көтеріліп тұрып отырды. Сәл-пәл қарсылық білдіргендей білегін өзіне қарай тартқанмен жұлқына қашқан жоқ. Бар айтқаны:

– Бұныңыз не, ұят емес пе, аға, – болды бөсең дауыспен сыбырай сөйлеп. Төребай да бағанадан бері Іңкөркүлдің аузынын шығар осы лебізді тосып отырғандай:

– Қалқам-ау, бір өзің деп алыстан ат сабылтып келдім емес пе, – деді де іле жауап беріп. – Білегіңе жеткен қолым, төбемді де көкке жеткізсін деп тілеп отырсам, онымның несі айып.

– Мұныңыз асығыс айтыла салған сөз ғой, аға.

– Жо-жоқ, жаным. Асығыс емес, бұл ауыздан шыққан лебізім көкіректе әлдеқашан кесіп-пішілген кесімді ойым. – Сырттан үйге беттеген аяқ дыбысы естілді. Төребай енді тағы да үздігіп бос әңгіме айтар болса, ұтырлы сәтті өткізіп аларын түсініп, айтарын айтып қалуға асықты. Қалқам, Іңкөркүл қалған әңгімені ауыл сыртындағы жыңғылды сайда айтайық, маған деген кішкентай ілтпатың болса ай туа сонда кел.

Қыз күтпеген ұсынысқа не деп жауап берерін білмегендей қиналып қалған сыңай танытты. Ал сырттағы үйге қарай беттеген аяқ дыбысы бұрынғыдан бетер жақындай түсті. Егер ол өні-міні дегенше ішке енсе өтінішінің жауапсыз қалатынын ескеріп:

– Айтшы, қалқам, ынтықтырмай, барасың ба жыңғылды сайға? – деп қайталап сұрады. – Келсейші сырласайық.

– Жарайды, – деді үйге әлдекімнің бұрынғыдан да бетер таяп қалғанын сезген қыз да жүзін төмен салып.

Төребай сонда барып Іңкөркүлдің білегін уысынан босатты. Тұңлік ашылып ши есік түрілді. Іңкөркүлдің шешесінің есімінің Сәлима екенін көрші абысындарының бірінің атын атап айқайлағынынан барып білді. Ал өзінің көңілін бері қаратқанына қарамастан, кенет ауылсовет Бердіқанмен жақындығы ойына түсіп, ауылдың сорпаға шығарларын қырына алу үшін оразасын ашпай

аттанып кетудің қамына кірісті. Айтқанындай-ақ таң атар атпастан атына ер салып жатқанын көрген Құлақмет жетіп келді. Амандық-саулық сұрап тұрып, жасын ескеріп үйіне түспегеніне реніш білдіре бастап еді:

— Немене, сақал саудасының біткенін әлі білмей жүрсің бе? — деп Төребай тоң-теріс тіл қатты. — Байқа, Құлақмет, бұл ескішілдігің түбінде сор болып тиіп жүрмесін.

Мына сөзден кейін Құлақмет онан сайын сасқалақтады.

Бұрын жалғыз атты жалшы кезінде өжет жігіттің енді аз жылдар ішінде жағымпаздықты бір кісідей-ақ меңгеріп алғанына қайран қалды. НЭП-тің кезінде қонданып қалған ел енді сол байлықтан айрылып қалмаудың қамын ойластыратын терізді. Асылы «Бай түк біткен сайын қалтырауық келеді» деген ып-рас сөз. Өзі қатты сөйлеген сайын Құлақметтің шыр-пыры шығады.

— Қойдым, — деді. — Қойдым. Дегенмен де жасың кіші болғанмен жолың үлкен аға баласысың. Елеусіз келгенмен ескерусіз жібере алмаймыз. Бір мал қонақ асың бар, жеп аттан, — деп жата жабысқандай сыңай танытып еді, Төребай жорта тіксініп морт кетті.

— Енді мені қойдың басымен алдамақшы екенсің ғой. Қол қусырып қонақ күтіп, аспенен жұртты алдайтын сендейлердің заманы әлдеқашан өткен.

— Ау, бұл не дегенің, жарқыным. Дәмге шақырсам ешкімнен тартып алған дүнием жоқ, маңдай тер, табан ақыммен тапқан еңбегіме шақырып тұр емеспін бе. Сондағы маған тағар айыбың не? — деп Құлақмет сәл тіктесердей тіксіне тіл қатып еді, сыныққа сылтау таба алмай тұрған Төребай морт кетті.

— Маңдай тер, табан ақы дейсің, ө! Қашаннан бері сендер еңбекшіл болдыңдар, а! — деді айқайлап. — Контра!..

Мұнан кейін Төребай құйттай да кідірмей атына мініп, ауыл сыртына қарай құйындата жөнелді. Шындығында да Құлақметтің осы жерде жазығы жоғын білсе де, өкпелеп аттандыға сайып, ауыл болып дүрліксін деп әдейі істеді.

Төребай Құлақметке қисынсыз тиісіп, қиястық жасады. Оның өлгіндей әңгімеден кейін ішкен асы бойына тарамасын да түсінді. Түсініп тұрып әдейі істеді. Ондағысы ағайын-тума аузына қараған ауыл басшысын белгісіз кінәраты үшін қиянат күткізіп, сенделтіп қойса; қалғандарына өз-өзінен аспан аяқтай, жер табақтай көрінерін болжағандық еді. Сонда үйіне түнделетіп келіп бойдақ жігіт қонып шыққан Іңкөркүл төңірегіне сезік тудырмаумен бірге, өзім де қаңқу сөзден аулақ жүрем деп ойлады. Әйтпесе аласапыран шақта абайсыздықтан өсек өртін өршітіп алса, оны өшіру оңайға соқпасы бесенеден белгілі. Ал өшпеген өрттің соңы қашан да — апат. Апатқа ұшыраған кісіге қол ұшын беретін қайырымдылар да некен-саяқ. Соған қарамастан пенде ішпейтін-жемейтін, ойнамайтын-күлмейтін періште емес. Демек, пендесің бе — құнаһарсың. Ал құнаһарлардың

бірі жаза арқалап жапа шегіп жатса, екіншілері миықтарынан күліп аман-сау жүреді. Өз басы да сол аман-саулардың сапында болу үшін өмір бойы арпалысып келеді; арпалысқасын ақыл-айла мен серектігінің рақатын көруді лайық санайды.

Төребай бұлақты жайлап отырған ауылдан асығыс аттанғанмен бір жүруді мәртебе санайтын ауылсовет Бердіқан бастаған топқа тартыншақтап түске салым өзер қосылды. Әдетте көзге түсудің ұтырлы сәті әйелдер теңдігі, жастарды комсомолға тарту, салық жинау ұйымдастыру, қожа-молдалардың кертартпалығын өшкерелеу, тағы басқа толып жатқан ұрандар айтылатын тұста да самарқаулық байқатты. Жұрт жиналған жерлерде, қалайда елеусіз қалуға тырысты. Әйтеуір итшілеп күнді өткізіп, кеш түсісімен сылтауратып, жолдастарынан жырылып бұлақ басындағы ауыл қайдасың деп тартып отырды. Өзін бұл төңіректе алыстан шырамытпайтын кісінің кемдекемін, егер әлдеқандай жүргінші байқап қалса, түнделетіп жападан жалғыз жүрісінің кім-кімді де күдіктендірерін ескеріп жолсыз сай-сәйкені қуалады. Бұлақ жанындағы жыңғылды сайға қорғалап туар ай шығыс жақтан әуелі қызарған шекесін қылтитып, ақырында жезтабақша көкжиектен қалқып шығып, бірте-бірте қарауытқан бұталар мен бірен-саран жайылған ірі қараны ажыратуға шама келген шақта барып жетті. Өзінше сақтық жасап: «Кездейсоқ біреу-міреу кезіге қалса масқарам шығар» деп жыңғылды сайды тімсіне тіптіп бір сүзіп шықты. Тірі пенде сұлбалас нәрсе көзіне іліге қоймады. Атынан түсіп көлігінің ауыздығын алды. Сонау намаздігер өлетінен бері біраз жерді басып өткенмен, қатты аяңнан әрі аспаған көлігін енді реті келгенге дейін отқа қойып тойындырып алу үшін кең тұсап жібере салды.

Ауыл жақтағы дөң беттен әлдекімнің қарауытқан сұлбасы байқалды. Бірақ сонда да құрақ ұшпай сабыр сақтады. Арсалаңдап жетіп барғанда әлдеқалай басқа біреуге кезіксем масқарам шығар, деген сақтықпен жанындағы қалың тұтаса өскен жыңғыл жотасының тасасына бой тасалап, сығалап қарап тұрды. Сонан әлгі сұлба өзіне таяқ тастамдай жер жақындап, Іңкәркүл екеніне күмансыз сенгенде барып алдынан шықты. Құшақ жая ұмтылып сөзге келтірместен бауырына басты. Қыз әдепкіде сәл-пәл қарсылық жасардай қашқалақтағанмен ақырында ырыққа көнді. Тіпті, өзі де үнсіз айналасып, үздіге өбісе бастады. Енді оның қандай қолқасына да көнетініне Төребайдың көзі жетті. Атының қанжығасына бөктерулі түйежүн шекпенін шешіп өкеліп, үй орнындай ашық жерге тұтаса өсікен майда шөп – балықкөз үстіне төседі. Қызды қолынан ұстап, күштеңкірей жетектеп солай қарай жүрді...

Іңкәркүл жөн-жосық, жоралғы-ырымсыз, ағайын-туманың бата-сымен ақ отауға енбей-ақ – айдалада шайтанның азғыруымен қатын болып қалғанын енді ғана сезіне бастағандай өкініштен өзегі өртенеп жылады. Төребай оны жұбата алмай әуре-сарсаңға түсті.

Төребай сол түннен соң да бұлақ жанындағы жыңғылды сайға жұрттан жасырынып төрт-бес рет соқты. Сырт көзге түсіп қалар ма екенмін деп қауіптенгені болмаса, бұл әрекетімнің ақыры немен тынар екен деп бас қатырған емес. Жастық желік біржола иектеп алды. Қазақ қызының салтында рабайда бір ұшырасатын – Іңкәркүлдің үйінен ұрланып шығып, қарсылықсыз өз құшағына құлауын – Төребай оның соңғы жылдардағы әйел теңдігі уағызына орай санасында пайда болған өзгерістің салдары деп жорамалдады. Жаңа қоғамдағы толассыз жүргізілген үгіт-насихат нәтижесінде кісі кісіге күдікпен қарудан гөрі үмітпен қарайтын күйді бастан кешіп жатыр деп есептеді. Ал Іңкәркүл жасаған батылдық алғашқы үмітке ұқсас әрекет-ті.

Сондықтан оның күдіктенуден гөрі жігіттің азаматтығына сеніммен қарауы басымырақ еді. Бірақ, Төребай күйіп-жанған бір сәттік нәпсіні қызықтап құмарын қандырғанмен, Іңкәркүл қанша қақпайлап үйлену жайлы сөзге тартқанымен емеурін де білдірмей құтылып кетіп жүрді. Тіпті, Іңкәркүлдің қасында жатып та Сарқыттың бейнесін көз алдына елестететін. Дегенмен, Төребай Іңкәркүлден ат-тонын ала қашқан да жан емес. Бірде Төребай балғын дененің ыстық құшағында тұншығып жатып, көкірегінде әлдеқашан көміліп қалған бал шырын сезімнің көзін қайта ашып жібергендей, Іңкәркүлге үйленгісі келетінін де аңғарып қалды. Аңғарғанмен оның бөрі қорғасындай балқыған қас-қағым сәттің өсері екенін бұлақ басындағы ауылдан ұзай бере-ақ түсінді.

Ертесіне үзеңгілес жолдастарының арасында жүріп, іштей Іңкәркүл мен Сарқытты тағы да салыстырып көріп еді, әдепкісіне көңілі мүлде толмайтынын түсінді. Ал түске салым ауылсовет үйінде бас қосып, жаңа тапсырма алып жан-жаққа, топ-топқа бөлініп аттанар сәтте Іңкәркүл жайлы ұмытып та кетті.

Осылайша Кезеңнің көлді табандарына егін салып, жан бағып отырған көп жатақтың жастарын комсомол қатарына тарту жұмысын жандандыру ниетімен жолдастарымен бірге жапырласа атқа қонды.

Көктем шыға Төребай Сарқытқа үйленді. Сүйіп-ақ қосылған сияқты еді, бірақ Айзаданы көрді де өз ұясынан безініп шыға келді. Жатса-тұрса Айзада бейнесі алдымен қиялын сонау Қызылқұмның бергі етегіндегі бұлақтардың бірінде конфискіленген құлақтар ауылына қарай жетектеп жеткізетін де, артынша көзі тоймас сұлулық өлеміне сүңгітіп жіберетін. Алғашқы құм төбелерді қан қызыл түске бояған таң шапағы ұйқысынан жаңа ояңған торғын көйлекті балаң қыздың жау тигендей жығылған үйіне қарағаны, ақырында өзегі өртені келіп өксіп-өксіп жылағаны, бөрі-бөрі қол жетпес армандай мұңлы да өсем бір сәтті көз алдына келтіре қояды. Сосын-ақ дегбірінен адаса бастайды. Басы ауған жаққа қаңғып жүре береді.

Сондай жаны өртенген күндердің бірінде көрші ауылға соққан.

Әлгі ауылдан алдымен естіген жаңалығы Іңкәркүлдің облыс орталығына оқуға кеткені. Шынын айтса, әдепкіде бұл хабардан әжептәуір тіксініп қалды. Төребай осыдан төрт-бес жыл бұрын ауыл ортасында ашылған сауаттандыру мектебінде бір қыс оқып, қара танып қалғанмен, онан әрі ала қағаз бетіне үңіліп қарауды қараспан көріп тастап кетсе де, түптің түбінде заман ауылдан озып оқығандікі екенін түсіне бастаған кезі. Сондықтан да күндердің күнінде Іңкәркүл оқуын аяқтап, елге ірі бастықтардың бірін иемденіп орала қалардай сөт туса, сонау күзде бұлақ басындағы жыңғылды сай ішінде жастық арман жетегінде ардақ тұтып арына дейін құрбан еткен көре көзге залымдық жасап, ат ізін салмай кетсе, қай әйел бармақ шайнап жыламайды; қарғап-сілеп лагнет жаудырмас дейсің. Ал енді ес жиып қолына билік тиген сәтте әлгі қатын кек қайыруға кіріссе, оған таңдану, таңарқауға бола ма. Жаман айтпай жақсы жоқ, тырнақ астынан кір іздеп адымын ашырмай қойса не істемекші?.. Төребайды қатты толғандырған қатер осы еді. Қатер болғанда жер бетінен құрып кетермін деп қорықпайды. Ер жігітке су ұрттап, от оттау деген не тәйірі. Тіпті қиналса, басы ауған жаққа тайып тұрар да еді. Тек онда Айзада жайындағы үмітінің біржола үзілетініне қиналады. Ал үміті үзілмес үшін елден табан аудармай, армандаған сұлуының құрығына ілінуін күтуі тиіс екен. Ол үшін өзiрге Төребай ешкіні – апа, текені – жезде ете тұрғаны мақұл. Қажет болса, қас дұшпанының да табанын жалауға даяр.

Төребай қысылтаяң күн туса деп, қарманар талды ерте бастан қамдауға кірісті. Бір семіз қойды сойды. Оның суын сорықтырып, тұздап қоржынға салды. Сосын жықпа-жығылма тірлікпен Құлақмет ауылының ығын паналап отырған Сәлима кемпірдің лыпасына ат басын тіреп тоқтады.

Үйге үн-түнсіз кіріп келген Төребай шынтақ басындай ғана жалыны қараша үйдің тесік-құтығынан қуалай соққан желдің лебімен шалқыған сықсима шамның түбінде киім жамап отырған Сәлима селк ете қалды. Маңдайға біткен жалғыз қызының нақсүйері болған белсенді жігіттен мейірім-шапағат емес, нақ бір бөле күтетіні аңғарылып тұрды. Тек сонан кемпір Төребай жүз жылытып, жайлы әңгіме бастағанда барып, сабасына түскендей, ернінің ұшын жыбырлатып амандық-саулық сұрауға өзер жарады.

Қамқор болып жүрген қайнысы Құлақмет қатталып, көңілге медеу жалғыз қызы оқуда жүрген кемпірдің күн көрісі бөлендей кісі мақтарлық емес екен. Төребай сыртқа шығып, қоржынды ішке кіргізіп, онан етті шығара бастағанда кемпірдің өлеусіреген жанары кенеттен шырадай жанып шыға келді. Тіпті, не үшін әкеліп беріп отырғанын да сұрамастан алғысын жаудыра жөнелді. Әдепкі тоңтеріс қалпын тез өзгертіп шешіле сөйлеп әртүрлі әңгіменің басын шатты. Сонау төңкеріс кезінде ақтардың қолынан қаза болған күйеуін айтып бір жылады. Көрген жерде «Ақ жеңешем» деп

бөйек болып, қазан көтерсе өзінсіз ас ішпейтін қайынысы Құлақметтің жер ауғанын есіне алып екі жылады. Кейінгі жылы Іңкөркүлдің сарыуайымға салынып, жүнжіп кеткенін айтып үш жылады.

Төребай етегін қағып орнынан тұрды. Мақсатына жеткенде жасайтын дағдысы... Мәселен, енді Іңкөркүл елге шен тағып, шекпен киіп келіп соңына түсердей сыңай білдірсе, Сәлима кемпірдің алдына жылап барып, Төребай өзіне араша түсуін өтінбей ме. Егер шындап араша түссе, ана сөзін бала аяққа басқан емес, ал Төребай үшін сөзін бір рет тыңдатудың өзі үлкен олжа. Сол екі ортада-ақ қайдағы жоқты қиыстырып, сылтау айтып аржағын өзі-ақ жөндеп кетеді. Сәлима кемпірдің ықыласын біржола аудару мақсатымен араға ай салып бай-құлақтардан қатталған астықтың бір қабын түнделетіп Іңкөркүл шешесінің үйіне тағы да апарып тастады. Өзінің жанынан шығып жатқан дүние емес, көрінгеннен түскен байлықты аясын ба. Тіпті, онан да кейінірек жол-жөнекей соғып, жылқының бір аяғын тағы беріп кетті. Кейін қыс қамытшылық, қыстау арасының қашық болуына байланысты көктемге дейін қатынасты үзіп алды. Енді күн жылынып елдің арқа-басының кеңеюін күтіп жүргенде, оқудан ауылға демалысқа келген Іңкөркүл шешесін аудан орталығындағы ағайын-тумаларының қолына көшіріп өкеткенін естіді. Төребай Сәлима кемпірді іздеп Қармақшыға соғуды ниет еткен. Бірақ көпке дейін сәтін түсіре алмады. Кейін Бердіқан өлімінен соң ауылдағы жағдай күрт өзгерді. Енді ауылсовет бастығына сайлануға Төребай өзін ғана лайықпын деп сезінді. Сол мақсатпен асығыс атқа қонды.

Кештетіпаудан орталығына жеткен Төребай жамағайындарының бірінің үйіне түсті. Атын албар ішіне кіргізіп, арқасын суыту үшін қаңтарып тастады да өзі қоңторғай үйдің азын-аулақ кешкі асынан дәм татты. Астан соң тысқа шығып аттың ертоқымын алып, алдына шөп салғызды, түннің бір уақыттарында ғана дайындап салып қойған төсекке келіп қисайды. Бірақ дұрыс ұйықтай алған жоқ. Таң қараңғысы кезінде жастықтан басын көтерді. Өзгелердің ұйқысын бұзбас үшін еппен басып сыртқа шықты да алакеуім шақтың болымсыз бозамықтанған жарығымен сұлбаланып көрінген көшені бойлап Нарымбеттің үйіне қарай бет алды.

Нарымбет аудандық атқару комитетінің белді қызметкерлерінің бірі. Төребайдың жайшылықта ауыз жаласып сырласатын, қиналғанда ақыл сұрап арқа тұтар кісісі. Онысын басқа жұртқа сездірмеуге тырысады екеуіміздің сырлас жандар екенімізді басқалар сезіп қалса, қызғанған әлдебіреу арамызға от жағар деп сақтық жасайды. Сол үшін де жұрт көзіне түспеудің амалымен атқа да мінбей қыстақтың шетін ала орналасқан Нарымбеттің үйіне қарай жаяулап келеді.

Төребай ниет еткен жеріне жеткенде ағарып таң да атқан. Іштен бекітілген дарбазаны батылсыздау тықылдатып еді, ілгекті кора ішіне самауырынға шай қоюға тысқа шыққан Нарымбеттің келіншегі

Сөнтай келіп ашты. Сәлемдесіп қораға кірді. Ал үй ішінде Нарымбет екеуі айқұшақ қауып қауышты.

Азанғы ас үстінде Нарымбет өзі қызымет істейтін мекемедегі аудан басшыларының ұйымдастыру мәселесінде қол жеткізген табыстарын, осыдан бір-екі жыл бұрын ізі ғана салына бастаған колхоздардың бұл күнде жүйелі түрде жұмыс істеуге кіріскендерін сөз етті. Төребай ауылдағы жаңалықты айтты. Хал-жай білдіру жоралғысы жасалып, жібіген көңілдер бұрынғыдан да бетер жұмсара түсем дегенше-ақ щай да ішіліп, бата да қайырылып үлгірді. Енді түндегідей емес, үй ішіндегілер бірімен-бірі емін-еркін тілдесе аларлық сыяң танытты. Төребай ертеңгі астың ырымын жасап болып киінуге кіріскен Нарымбетті бос тұрған төргі бөлмеге шақырды. Төс қалтасына қол салып, бір уыс қағаз ақшаны досының қолына ұстата салды. Төребай жұмысқа кеткен Нарымбетті базарда жүрген әкесін күткен баладай сарыла тосты. Өзі ошаң етіп сыртқа да шықпады. Егер басын арашалап алмай тұрып әлдекімдердің назарына іліксе, түрменің түбінен бір-ақ шығардай үрейленумен болды. Осы сезіммен ел орынға отыра оралған Нарымбетті тықырши тосып қарсы алды.

Нарымбет сөзді Төребай күткендей мән-жайды тәптіштеп түсіндіріп кімдерге не айтқанын қайталаудан емес:

– Сен осы Іңкәркүлді білетін бе едің?– деген тосын сұрақтан бастады. Нарымбеттің аузынан Іңкәркүл есімін естігенде Төребайдың сасқаны соншалық, тіл-жағы байланып мелшиген қалпы отырып қалды. Дегенмен де жауапсыз қалудың Нарымбеттің көңіліне күдік ұялатумен пара-пар екенін түсінді. Сосын ілгері қарай бір ұмсынып жылжып барып:

– Іңкәркүл дейсің бе?– деп өз сұрағын Нарымбетке қайталап қойды. – әлігі Құлақмет ауылындағы өнебір қара қызды айтасың ба?

– Иә, дұрыс айтасың, Құлақмет жамағайын ағалары көрінеді... Демек таниды екенсің ғой...

Төребай маңдайының жіпси бастағанын сезінді. Ыстықтағандығынан емес қысылғанынан ауа жетпей деміге бастады. Өңгіменің ақыры немен аяқталарына ақылы жетпесе де тұзаққа мойын іліктіргенше жалтара жауап беруді жөн санады.

– Неге танымаймын, – деді. – Ол аймақта біз үгіт жүргізіп, үйінен шай ішпеген шаңырық бар ма. Сонан соң танымағанда қайтушы ем.

– Рас айтасың, ауыл белсенділерінің совет өкіметіне істеген қызыметі адал. Менің білгім келіп отырғаны ол емес. Білгім келгені араларыңда араздық бар ма, жоқ па сол ғана.

“Уһ, абыройға қарай Нарымбеттікі күдік қана екен әйтеуір. Енді Төребай ешбір сауалдан да саспайды, – деп іштей шүкіршілік етті.. – Қалайда қалайда іліп қандай саңлаудан да өтіп кетеді».

Енді ол бұрынғыдай сасқалақтамай сөзін салмақтап айтуға кірісті.

– Ей, Нарымбет-ай, жөні түзу кісі қызбен араздаса ма, – деп сәл кідіріп лебізін қайта жалғастырды. – Бұл жердегі жалғыз мәселе менде ме?.. Біреу жақынын айтып ренжісе, енді біреу жамағайынын тілге тиек етіп тоң теріс қарайды. Іңкөркүлдің ішінде де жақын ағасы Құлақметке байланысты біздерге деген дық жатса, мені қалай жеке қалдырасың...

– Жаны бар сөз, – деді Нарымбет сәл бөгеліп. – Жұрттың көбісінің жалпы атқа мінген жігіттерге өкпелі екені соңғы кезде тайға таңба басқандай нәрсе... Құлақмет төңкерістен кейін ғана алдына қарақұра біткен бейшара екен... Оны өткен жазда партияға өтерде Іңкөркүлдің өзі айтып жылағанға ұқсайды.

Күдік бұлтының басынан біржола сейілгенін сезген Төребай, арқа-басы кеңіп, енді бұрынғы дағдысына басып, иіні келген тұста өзін тәуір кісі етіп көрсетуге кірісті.

– Осы жерде сенің сөзіңді тірілтейін Нарымбет. – деп бір қойды. – шынында да сол бейшараға обал болды. Обал боларын біліп Құлақметті кәмпескілеуге жоламағанмын да. Сол кездерде өз пікірімді жігіттерге де айтқанмын. Бірақ Бердіқан қойды ма...

– Дүние кезек деген осы, қазір «Көктөбеге» Бердіқанның орнына жаңағы айтқан Іңкөркүліңіз ауылсовет председателі болып сайланды.

– Қойшы, рас айтасың ба? – Сонау Бұхарда жүріп естіген жаңалығы болғанмен, білмегенсіп әдейі таңырқады. – Апырай, қаршадай қыздың дардай бастық болды дегеніне кісі сенгісі келмейді екен.

– Сен, сенбе шындық солай. Солай... Сенің жұмысыңды ауаткомдағы жігіттер соған тапсырды. Әдепкіде қасарысып көнбеп еді, артынын “Ақбел” колхозына барсын деді. “Содан соң ғой араларыңда араздық бар ма?” деп сұрағаным... Екеуіңнің ортаңдағы реніш кәмпескіге байланысты болса, оның жарасы жеңіп. Түсіндірерміз. Өзірге колхозға мүше етіп алса, қалған шаруаны бұл жақтан жігіттерге айтқызып өзім реттеймін...

Аудан орталығынан ауылға шаршап жеткеніне қарамай, өрелі таңды көзімен атқарып жатқан Төребай өз үйінің төріне салынған төсек үстінде жатып, болашақ тағдырын ой елегінен өткізіп көріп еді, енді кешіксе ағат жасайтынын аңғара қойды. Тағы да салғырттық жасап жаңсақ басса тадырының қайда бастарын кім білген? Сондықтан да аурудың алдын алуды жөн көріп, қалайда ауылсовет Іңкөркүл мен колхозбастық Омарды жолықтырып, өзі жайлы мәселені біржола шешіп алуды орынды санады.

Төсегінен тұрып таңсәрі шамасында «Көктөбе» қайдасың деп тартып кетті.

Жаны қысылғандықтан, тән жарасының ауырғанына да қарамаса керек, әшейін де сәскені межеге алар «Көктөбеге» күн көтерілер-көтерілместе-ақ барды. Өріске мал айдаған бала-шағаға кезігіп Іңкөркүлдің үйін сұрап еді бәрі де білетіндерін білдіріп, –

қыстаудың батыс іргесіндегі көксабатқа тігілген киізүйлердің ішінен қызыл жалау қадалғанын жамыраса нұсқады. Төребай қызыл жалауы желбіреген үйге қарап тұрып, еріксізден-еріксіз қобалжитынын, тіпті қорқатынын аңғарды. Бірақ көңіл-күйдің салтанатын күйіттеп тұра алмады. Кібіртктеп уақыт ұтқызып алса, мың сан жұмысы бар ауылсоветтің бір жаққа аттанып кетуі мүмкін ғой. Сонан соң келер күнге дейін жер бетіне сыяр ма. «Көктөбеде» де, «Ақбелден» де Төребайды танитындар бірнеше ондап шығарына күмәні жоқ. Әңгіме шықса-ақ бітті қаулаған өрттей қанша өршіп, нені жалмап тынарын кім болжаған. Онан да беттің арын белбеуге түйіп, неде болса істің басын арашықтап алғанын жөн санады. Осы оймен өзін-өзі қайрап, ілгері жылжыды. Төребай түрүлі есіктен:

– Ассалаумағалейкүм! – деп әндете созып ішке бас сұқты.

Аналы-балалы Сәлима мен Іңкәркүл алдарына азанғы астарын жаңа ғана алған бойлары екен. Төрге қалың қылып салынған көрпеше үстіне жеке жайғасқан Іңкәркүл таң атпай тыныштығын бұзған әдепсізге қабақ шыта қарады. Артынша өз көзіне сенерін де, сенбесін де білмеген кісіше сәл аңырып қалды. Сонын соң көлеңкеден күнге шыққан сәбише көзін жыпылықтатып, құлағының ұшына дейін қызған темірше қызарып кетті.

Әлгінің бері Іңкәркүлдің қас-қағым сәттік жан толқуынан болған қобалжуы екен, сәлден соң тез суына бастағаны аңғарылды. Алдындағы асынан жерінгендей кері итеріп, өзі дастарқан басынан керегеге қарай жылыстап отырды.

Төребай Іңкәркүлдің жүзіне қарап еді, қан тілеп отырған кісіше қату екен.

АЙЛЫ ТҮННІҢ КӨЛЕҢКЕСІ

(Әңгіме)

Қарақұмның қарабұйра жусанының күлтесі жазылып кеңістіктің қош иіске бөленген мамыр айының ортасы. Тілеубай ұйқысынан оянып есік алдына шыққан. Үп еткен желсіз даланың гүлге қонған шықтай мөлдіреп тұрған шағы екен. Ашық аспанға арқан бойы көтерілген күн нұры сәл тұрғанның өзінде-ақ шым-шым шекесін қыздыра бастады. Құралайдың салқынынан соң-ақ жаз шығып жұмсақ мінез танытқан Қарақұм табиғатының қашанғы әдеті. Тілеубай сол он шақты күннен бері көзі қанған сұлулыққа тағы да тамсанып тұр... Міне, ол ауыл сыртын жартылай қоршап жатқан

төбе тізбегінің бір қанаты. Өріндегі сүйекті бұта арасында Нұртаза мен Сабырбайдың қарадомалақтары ойнап жүр. Бір-бірлеріне үкім айтып, ара-тұра шаңқылдасып қояды түгі. Міне, есік алдынан ба-сталаып түстікке қарай құлаш керген көк жусанды кең дала. Көзге ілігер тұлдырдан ең жақыны – құлын байланған желі. Одан әріректе бытырай жайылған сауын биелер. Ал өзі шығып тұрған үйдің жел-ке тұсында әлдекімдер самбырласа сөйлейді. Кім болса бейтанысы бар ішінде. Бұл пенде бойындағы құмарлықты қойсайшы. Тезірек біліп ала қойғысы келген. Жылдамдатып үйдің ту сыртына қарай айналды. Айналып, анадай жерде тағы бір шаңырақтың бой көтеріп жатқанын көріп қайран қалды. Таңертеңгі ас үстінде Нұртазадан мал басының молаюына орай жылқы бағуға Елемес жіберген адам екенін естіді. Елемес Нұртазаға:»Өздері сыбай-салтаң екі-ақ бас, – депті. – Әйелінің пұшпағы қанамаған бедеу. Қысылмай еркек кісіше жұмсай беріңдер».

Елемес Нұртазаға қарай құйқылжитқанмен де Тілеубай өнебір жылы Думаннан аузы күйгендіктен бе әлде қысы-жазы екі үйлі жанның адамынан бөтен ешкіммен араласпай, жатсырап қалғандықтан ба, әйтеуір, олардың келуін іштей жақтырмай қалды.

Жаңа жылқышымен алғашқы жақындасқанда аңғарғаны шаңырақ иесі – Пәрімбет отыздар, әйелі – Ғайша жиырма бес-тер шамасында екен. Еңселі, сидаң қара Пәрімбет біртоға тұйық та, дембелше келген дөңгелек жүзді Ғайша, керісінше, сампылдап сөйлеп тұрған ашық мінезді болып көрінді.

Бұл жобасы кешікпей расқа да шықты. Ғайша үйдің туырлығын жапқасын-ақ басқа шаруасын қоя тұрып, шелегін қарнына іліп желіге қарай беттеген Нұртазаның әйелі – Орынша мен Сабырбайдың әйелі – Әминаның соңдарынан қуып жетті. Орыншаның шелегін сұрап алып, асау деген биенің бауырына еркін өніп, желінін жұлып алардай жұлқынып саууға кірісті. Сөйтіп жүріп жүрекке жеңіл қалжыңдар айтып, екі қатынның бетіне де күлкі жүгіртті. Тіпті оны-мен де қоймай, құлын салуға жәрдемдесіп тұрған Тілеубайға:

– Әй, жайбасар,– деп дауыстады.– Жүргеніңе жер ойылған қайдан шыққан жансың өзің.

Мына сөзді естіген Орынша мен Әмина қосарлана шу ете қалды

– Ойбай-ау, Ғайша-ау, білмейсің бе? Ол өзіміздің бала ғой.

– Бетім-ау, «қайдан шыққаның» не? Тілеубай осы екі үймен біте қайнасып, өзіміздей болып кеткен бала.

Екі қатын шырылдап ара түскенмен Тілеубайдың көңілі суып сала берді. «Келмей жатып тиісуінің түрі мынау, түбінде күн көрсетпессің»,– деп түйді іштей.

– Біте қайнасса сендермен біте қайнасқан шығар,– деп сөзге қайта килікті Ғайша. – Бізбен қалай болатынын көрерміз әлі.

Тілеубай себепсіз соқтыққан келіншекке деген ызасын әдепкіде білдіруді әбес санап, тартыншақтағанмен енді ең кемі реніш

тұрғысында аңғартып өтпесе болмас деп, қабақ шытып басын көтеріп еді. Бірақ Ғайшаның жанарымен жанары түйіскен сәтте оның бөлкі кекетіп, бөлкі жақын тартып жымиятынын аңғара алмай тұрып қалды.

Жылқышының жарты өмірі қашанда ат үстінде өткен ғой. Тебін ауыстырады, ит-құстан қориды, ұры-қарыдан күзетеді. Әйтеуір тыныс табар шағы аз. Тілеубай кеш түсе Нұртаза мен Сабырбайды ауыстырғалы Пәрімбетті соңына ертті. Байырғы қанға сіңген қасиеті ме екен, жоқ жаңа кәсіпке алғашқы аттануы болғандықтан ба, Ғайша күйеуін атқа қолтығынан демеп мінгізіп салды.

Пәрімбет бір қалыптан ауытқымайтын орнықты кісі екенін алғашқы күні-ақ аңғартты. Өзінің бейнетке бір табан жақындығын да білдіріп: «Тілеубай шаршаған шығарсың, бір сәт көз шырымыңды ала тұр, – деп кеңшілік те жасады. Ал өзі ерден түскен емес. Түнгі күзеттен қайту жолда шай ішуге шақыруды да ұмытпады. Ұмытпағанымен өткір тілді келіншегінен жасқанғаны ма әлде сыпайылық үшін жасалған емеурін бе, қалайда түрлі сылтаулар айтып үйреншікті баспанасына жылыстап кетті. Тезірек жатып, түнде кеткен ұйқысының есесін қайтаруға кірісті.

Тілеубай ұйқыдан ояғанда құр атқа мінгендей боп, тыңайып қалған екен. Киініп сыртқа шықты. Істің ыңғайына қарай әртүрлі шаруашылыққа араласты. Тілеубай Ғайшаның кешегі сөзінен кейін ол жаққа беттемей қалғанын аңғарды. Өзі ынта байқатпағасын, түнімен көлік үстінен түспей қажып келген жанды басқалар да мазалай қоймады. Осылайша көлеңкеде қамшы өріп отырған. Ғайша орнынан тұруға мәжбүр етті. Ол жанынан өтіп бара жатып:

– Әй, жайбасар жігіт, – деді наздана жымиып. – жүр, маған бие саууға жәрдемдес.

Тілеубай алдымен Ғайшаның өзімен оңаша тілдескенін басқалар көріп қойғандай жан-жағына жалтақтай қарап алды. Содан соң көзге көрінбейтін сиқырлы бір күш қолынан жетектей жөнелгендей соңынан ілесе берді, желі басына жетіп, нұқталы құлынның бірінің бас жібін шешті. Анасының тамырлана білеуленіп, тырсыып тұрған мамасын бірер сорғызып иітті. Таңдайына тиген тәтті сүттен айрылғысы келмей тартыншақтағанына қарамай, қайтадан желіге алып барып тұқырта байлады.

Кей құлын тұяғымен аяғын басып, жаныша ауыртса да тістене шыдап бақты. Енді мына бие сауымы тезірек аяқталса-ақ бітті, тұра қашардай сезінді. Бірақ не үшін қашқысы келетінін түсінбеді. Сылтауы – ғұмырында ұрғашы атаулыдан алғаш рет жылы қабақ танығаны ма әлде оның назды بازیнасын бұлжытпай орындауы ма? Апырау, кім-кіммен тілдесіп, кім-кімнен көмек сұрамайды. Соған бола әбігерленудің қажеті қанша?.. Бәрі – жастайынан жасытып тастаған жетімдіктің қырсығы ғой. Әйтпесе жаңағы әрекетінен оғаштық тапса, алдымен Ғайша қысылмас па еді? Ол бұрынғы

қалпымен жайнаң қағып, жарқылдап жүрген жоқ па? Сонда өзінің жігіт басымен тірі пенде тәйт демей жатып, тәлтіректеуіне жөн болсын. Жоқ, Тілеубай жасымауға тиіс, басынан қандай сезім, нендей күш кешпесін, алдымен ақыл таразысына салып өлшеп-талмауы لازым. Онсыз қамқорсыз жетім сыбағалы несібеден құр қалып, бұл дүниеден шерменде өтуі әбден мүмкін.

Мамыр айының аяғына салым Елеместің жұмсауымен Сабырбай мен Пәрімбет бастаған басқа қостардың бір топ жігіті Орынбор қаласына сатылатын үш жүздей жылқыны айдап ұзақ сапарға аттанды.

Елеместің қандай мақсатпен қыруар малды сатпақшы ниетін кім білген. Ал қостағылар қолдары қалт еткенде әртүрлі алып-қашпа әңгіменің басын шатып, қилы-қилы жорамалдар жасайды. “Болыстың сайлауына түспекші екен, соған ояздың қалтасына салып, аузын алатын қаражат қажет көрінеді»,– дейтін де, «Жоқ бұл жалғыз ұлы Тұяқты Петрборға жіберіп оқытудың қамына ұқсайды. Анада бір жиында «қазақ сүйекке таласқан итше болыстықты бөлісе алмай ырылдасып жүрсе, орыстың оязы қалаған кісісіне тартып алып береді. Орыстың сыбағасына қатысы жоқ, қазақтың өзіне тиесілі нәрсесін кіміне берсе де ол үшін бәрібір емес пе. Тілін үйренсе тіл табыспайтын не ауруы бар. Баламды оқытамын»,– деген екен, мынау соның әрекеті шығар дейтін де: “Олай емес, жасымда албырттықпен жасаған күнәм көп. Енді қалған өмірімді Кезеңге мешіт салдырып, құдайға құшылық етумен өткіземін», – деп айтып-ты», – дейтін де табылды.

Қалай айтқанда да Елеместің екі бірдей жылқышыны басқа шаруаға жұмсауы қостағыларға оңай тимеді. Өдепкі күндері алмастартатын адамнан айырылған Нұртаза мен Тілеубай күндіз-түні ат үстінен түспей тебінде жүрді. Ауылдан Ғайша ас-су жеткізіп тұрғанымен бұл қалыпта ұзаққа шыдамайтындары белгілі бола бастады. Кезек-кезек тынығып, тыңайғысы келгендерімен де бел шешіп жайлы төсекте жатпаған соң қайтадан тез шаршап қалды. Содан соң Нұртаза лажсыздан жылқыға күндіз зер сала тұруға Ғайшаға қосып екі үйдің әйелінің бірін жегіп көріп еді, биелер сауылмай, тамақ істелмей, балалары азып-тозып, отбастарының берекесі қаша бастады. Осылайша енді қандай амал жасарын білмей Нұртазаның жүйкесі жұқарып жүргенде бірде жылқышыларға Пәрімбет мінетін ақбоз айғырмен кешкі ауқат әкелген Ғайша дастарқан жайып жүріп:

– Аға, мен бір өтініш жасағалы отырмын,– деді бейнеттен қалжырап, қабағы түсіп кеткен Нұртазаға қарап. – Мені күзетке қалдырыңыз да өзіңіз қосқа барып тынығыңыз.

– Қарағым-ау, шын айтып отырсың ба?– Нұртаза басын көтеріп Ғайшаның жүзіне тесіле қарады.– Мына бөрісі мен ұрысы анталаған далада қалып мал күзетпекшісің бе?

– Иә, аға! Маған сенбесеңіз, Тілеубайды серік етіп тастап кетіңіз. Жас жігіт қой, бір түнге сыр бере қоймас.

– Қалқам-ай, бұл бір мен үшін қиын өтініш болды-ау.

– Қиналғанмен істің жөніне көшіңіз. «Жаман айтпай жақсы жоқ». Сіз күшіңізді үздіктіріп алсаңыз бізге қайбір жеңіл тиер дейсіз сонда қай қатын үйде отырып береке таппақ. Одан да асқынбай тұрып аурудың алдын алайық, аға. Алаңдайтын ешнәрсе жоқ. Мен үшін үй түзі бәрібір. Жұмыссыз-әлімсіз омалып от басында отырғанша, қолдан келгенше қолқабыс тигізгеннен ешнәрсем кетпес...

Өңгіме осымен аяқталды. Тағам үнсіз ішіліп біткен. Біткен соң үшеуі де ас қайырып, беттерін сипады. Жусан үстіне жайылған дастарқан жиналып, қоржынға салынды. Бірақ Нұртаза бұрынғы әдеті бойынша орнынан тұрып, көлігіне қарай беттемей, өнді қайтудың амалын таппаған кісінің шарасыз кейпінде батыс бетке телміре қараған қалпы отырып қалды.

Нұртазаның әрі-сәрі көңіл-күйін аңғара қойғандай Ғайша жанына барып, қолтығынан демеп тұрғызды. Атын шешіп әкеліп, алдына көлденең тартты...

Осылайша Тілеубай өмірінде тұңғыш рет әйелмен екеуден-екеу оңаша қалды.

Мезгіл ел орынға отыра туатын толған айдың даланы сүтжарыққа бөлейтін шағы. Тышқан аулап жорытқан түлкі, жалпылдай ұшқан жапалақ, шашырай жайылған үйір-үйір жылқы – бәрі-бәрі күңгірттеніп көрініп тұрды. Ал жылқышы құстың дамылсыз ысқыратыны, әлсін-әлсін тай-құлындарының кісінегені құлақтан үзілмейді.

Алғашқы түні әдеттегіден гөрі ерекшелеу жауапкершілік деп түсінгендікі ме, жоқ болмаса қасындағы Ғайшаға сыр бермеймін деп тырысқандық ме, әйтеуір Тілеубай ұйқы қысып, бір-екі мәрте ер үстінен аунап түсе жаздағанына қарамастан дамылсыз, жылқыны төңіректеумен танды атырды. Бұрын Нұртаза емеурін білдірсе-ақ жақын жердегі бұта түбіне жантая кететін Тілеубай Ғайшаның бір-екі рет «тынығып ал» деген ұсынысына да құлақ аспады. Біраздан сілелеп жүрген Тілеубай өзінің осы жолғы итжандылығына қайран қалды. Бақса, оның бәрі әйел алдында еркек атаулының биіктен көрінгісі келіп тырысатын тыраштығы екен ғой.

Абырой болғанда Ғайша екеуінің алғашқы күзеті алды-жыттысыз аман өтті.

Өмірінде нақ осылайша қатты ұйықтағаны есінде жоқ. Барғаннан төсекке құлаған Тілеубай Ғайшаның жұлмалауымен кіші бесін шамасында зорға оянды. Төсектен сүйретіліп тұрып, тысқа шықты. Жуынып-шайынып асқа отырды. Астан кейін өрісте жайылып жүрген бекітулі аттарды өкеліп ерттеді. Көп кешікпей Ғайша екеуі құрықтарын сүйретіп, Нұртазаны алмастыруға аттанды.

Бұл жолы Нұртаза Ғайша мен Тілеубай жеткен бойда-ақ кешегідей ойланып-толғанбастан қосқа қайтты.

Кешегі үйреншікті тірлік қайта басталды. Ел орынға отырар шақта шығыстан жез табақтай жарқырап ай туды. Түнде ұшатын құс ұшқан, жүгіретін аң жүгірген. Көзге ілігетін де бұрынғы көрініс, естілетін де – бұрынғы дыбыс еді. Жылқы да тебінде тапжылмастан жайылып жатты. Өздері істейтін тірлік те әдеттегіден аумайтын.

Соған қарап бәрі де бұрынғы қалыптағыдай тып-тыныш өгеріссіз көрінгенмен Тілеубайдың жан-дүниесі дауылды түнгі даладай аласапыран. Нұртаза кеткесін-ақ қасында мына елсіз-күнсіз оңашада әйел затының жүргені ойынан бір шықпай-ақ қойды. Алғашқы ешбір желпініссіз, өзгеріссіз ұзатып салған түні – титықтаған кісінің оң мен тұс аралығындағы тірлігі екен. Енді тынығып, тыңайған шақта қайдағы өзөзіл ой қолтығына су бүркіп, соңына салақтатып ертіп алған ба дерсің. Тіпті өлдеқандай бір дәмелі ниетпен Ғайшаның жанына екі-үш мәрте барғыштаған да. Барғыштағанмен одан әрі қажетті әрекеттің жобасын келтіре алмай діңкеледі. Тілге келтіріп сұқбаттасудың да ретін таппады, жанына жанасып наз білдірудің де ыңғайын келтіре алмады. Қалайда істер ісін байыппен жасауға тырысқанмен өз-өзінен берекесі кетіп, дегбірі қашты. Әйелге көңіл білдіруде өліге дейін мүлде тәжірибесіз екенін сонда ғана мойындап “осының бәріне жетім өсіп, өмірдің базарлы шақтарынан шетқақпай жүруімнен”, – деп қамықты.

Дегенмен де ішкі еліріп алған желікті сезімдер бойындағы тәжірибесіздіктен кібірткі қаққан ұяңдықты дүрліктіре қамшылап, өлдеқандай әлеуетті әрекетке итермелейтінін аңартқан содан-ақ алдымен келіншекті сөзге айналдыру қажет деп тапты. Өңгімені неден бастап, немен аяқтаудың жоспарын жасап, бірмайдан басы қатты. Анда-санда жылқы күзетінен мойын босатқан қыс айларының ұзақ түндерінде қазандағы ет піскенге дейін қайыңнан қашап шапқан домбырасын қолға алып, Нұртаза толғайтын ғашықтық хикаяларынан естіген батыр жігіттердің сүйген қыздарына айтатын үздіккен лебіздерін шығарайын десе, етегін жел аспаған, оң жақта отырған бойжеткен емес, сегіз жылдан бері Пәрімбеттің қатыны екенін ескеріп қиналды. Қатар-құрбылық наз жасауға өзінен алты-жеті жас үлкендігін ойлап, оның да орайын таппады. Қайнылық базыналық жасауға “Пәрімбет менің қайбір екі туып бір қалғаным еді”, – деп одан да тыйылды. Оның үстіне өзі көргелі бірде шалқығанмен, енді бірде шағып сөйлейтін қатынның қай жағынан шығарын кім білген? Илігіп икемге келсе жақсы, әйтпесе қостағы адамдар алдына қарабет атанбай ба?.. «Ондайды жасамас», – деп төуекелге баруы ағаттық болуы айдан анық. Күйеуінің алдындағы бала тумаған кінәратын аз күн жуып-шаюы үшін-ақ әйел арына дақ түсіргісі келген жетімді ауылдан алапесше аластата салмай ма? Сондай қаралы аспан төбесіне төнсе, басын қай тесікке тыға алуы мүмкін?.. Қайтадан қой баға ма? Өлде көз көрмес, құлақ есітпес шығанға шығынып кеткені абзал ма? Мына еңсені езген бейнет пен байла-

улы баспақтай жылқы төңірегінен қарға адым жер шығармайтын тұтқын тірліктен ешкім қудаламай-ақ дүниенің қиыр шетіне асып-ақ кетер еді, сол жақтан жайлы мекен табылар болса егер. Қарақұм мен Қызылқұмның арасынан бөтен жерге аттап басса адасып, Елеместің қол астында жүріп ішетін сорпа-судан айрылса аштан өлмей ме. Сонда бұл күніне жете алмай пұшайман жеуі де мүмкін ғой... Жоқ, «одан да аман ердің аты шығар деген бөледен атан бойы аулақ жүргенім мақұл» деген қорытындыға келді. Қорытындыға келгенмен нақ қасында – қылт еткен қарасыз оңашада жан-дүниені елжіреткен ойына қай кезде бідә болғанынан бейхабар – еркектік құмарлықты үнемі ушықтырған, кейде тіпті ақылдан да адастырған әйел деген өзәзілдің барын ұмытайын десе де ұмыта алмай шерменде күйге түсті. Қаншама өзін-өзі жуасытып, ішкі аласапыран сезімін тұншықтыруға талпынғанмен қайта-қайта қаңғалақтап Ғайша жүрген жаққа барғыштады. Барғыштағанмен шекесі шылқи қоймасына көзі жетіп қайта ат ізін салмасқа ант та ішті. Бәрібір келіншектің төңірегінде қайтадан айналшықтай бастағанын өзі де байқамады. Соның бәрі ғашықтықтан деуге көңілі сенбейді. Ал осыдан үш-төрт жыл бұрын майын тамызып Думан айтатын нәпсі ләззатының бал-шырынына саюға – ондайды әлі бастан кешіп көрмегендіктен аузы бармады.

Намаздыгер-намазшамда Нұртаза кеткеннен бері тіс жарып, тіл қатпаған Ғайша таң атқанша сол төңтерістігінен танбағанда пәктіктің тоғын шайқайтын шама Тілеубайда жоқ екен. Соны сезіп қасындағы боз өкпе серігін сынағысы келді ме екен, әлде айлы түнде жылқылар алақандағыдай ап-айқын көрініп жатқасын тамақтанып, тынығып барып көлікке қайта қонуды жөн санағаныма ма, әйтеуір, Ғайша меңдуана жегендей мәңгіріп жүрген жігітке түн тыныштығын сілкіндіріп:

– Әй, Тілеубай, жүр! – деп айқайлады. – Аяқ жазып, ас ішіп өлденіп алайық!

Айтып ауыз жимай-ақ ақбоз айғырмен ай астында ағараңдап, алып жазықтың батыс бетіндегі аласа төбеге қарай салып бара жатқан Ғайшаны көрді. Тілеубай да бір нәрседен қалып қояр кісідей астындағы атын тебінді. Соңынан қуып жетті. Екеуі әлгі төбенің қабағындағы ауқымы үй орнындай ай нұрымен шағылысқан ақ шағылға ат тұмсығын тақап тізгін тартты. Ойына қайдан келгенін қайдам, бұрынды-соңды әйел алдында инабаттылық көрсететін қауым ортасында төлім алуға мүмкіндігінің болмағандығына карамастан Тілеубай көлігінен қарғып түсіп, ақбоздың шылбырына жармасты.

Ер үстінен самарқау түскен Ғайша үнсіз теріс айналып, сілелеп шаршаған кісіше қамшы өрімін жерге бұлғақтата сүйреткен қалпы, әлгі үй орнындай ақ шағылға қарай кетіп бара жатып:

– Тілеубай, менің қанжығама бөктерген қап пен ер басындағы

торсыққа құйылған қымызды ала келші,— деді еріне сөйлеп. — Аттарды да бекітіп, ауыздығын алып, отқа қоя сал.

Жүгіріп жүріп Ғайшаның тапсырмасының бәрін екі етпей орындап шықты. Содан соң заттың бірін қолтығына қысып екіншісін қолына ұстап ақ шағыл алаңға қарай жүрді. Барса Ғайша сыртқы шапанын жерге төсеп, үстінде шалқасынан түсіп жатыр екен. Алып келген нәрселерін бұта арасына қоя салған да әлдеқандай бір ыңғайсыздықтан жүрегі лүп-лүп соғып жанына жақындады. Қатты сөйлесе біреу естіп қоярдай:

— Ғайша, — деді сыбырлап. — Ғайша.

Тым-тырыс. Тілеубай бұрынғыдан да гөрі жанаса жақындап атын қайта атады.

— Ғайша.

Бейне жан кешкен кісідей тағы да селт етпеді. Кенеттен көңіліне күдік ене бастады. Жаман айтпай жақсы жоқ, табан астында неге ұшырағанын кім білсін?... Жалма-жан құм үстіне қос тізерлеп отыра кетіп, келіншектің былқ-сылқ еткен білегіне жармасты. Тірлігін айғақтап, тамыры лып-лып соғып тұр екен. Енді бетіне үңілген — жүзінде қажудың да, қамығудың да белгісі жоқ бұрынғы мажырасын қалпы. Жалғыз-ақ қатты ұйықтап кеткендей кеуде тұсы бірқалыпты көтеріліп-басылып тұр. Заматында әлгідей күдікті үрейден түршіккен денесі қалпына келіп, енді бір ой жылт ете қалды. Сол-ақ екен, жүрегі аузына тығыла өрекіп, ай нұрына малынған көз алдындағы түнгі дала желбесіктей шайқатылды. Құлағы жел шайқаған бұташа шулады. Ал өзі енді салғырттық жасап қас-қағым сәт кешіксе көңілге алған мақсаты мәңгі-бақи орындалмай қалардай өлермен дене асығып-аптығып келіншектің киімдерінің ілгектерін ағытқан да саусақтарымен жалаңаш төнін шарлай бастаған.

Бағанадан бері түк болмағандай қыбырсыз жатқан келіншек қиялай түскен ай сәулесіне жарқ еткізіп шағылыстыра жанарын кең ашып, жүзіне тесіле қарады. Жігіт кеудесін қос қолының саусағымен қасарыса итеріп:

— Әй, жүгермек, мұның не?— деді.

Табан астында келіншек көрсеткен қарсылыққа Тілеубай бір сәт мүдіріп қалды. Әлгі жағдайда басқа жігіттің не істерін кім білген, ал өзі қанында бар қасиеттің арқасында тез ес жиды. Егер абдырап бөсеңдесе, бәрі өдірө қалардай, келіншектің болымсыз қарсылығын баса-көктеп дүлейленіп алды. Содан соң-ақ ай нұрына бөленген аспан асты, жер үсті қорғасындай балқып көз алдынан жоқ болып кетті...

Бәрі де бір сәттілік рахатқа бола шеккен бейнет екенін іс біткенде бір-ақ білді. Сол үшін Нұртаза кеткелі бері неше мәрте қобалжып, қаншама қилы күйді бастан кешті десейші... Енді соның бәрі ақылсыздықтан жасалған ұшқары әрекеттей өз-өзінен күйзеліп, бір сәт жаны өртеніп азап тартса, артынша Пәрімбет аяулы әйелінің

арына түскен дақты қалайда зұлымдық жасаған кісінің қанымен жуып кетірмей тынбастай үрейге берілді. Ал жарық дүниеде түк болып, еш нәрсенің міні құрымағандай, бір шаңырақтың тазалығы былғанып, бір жігіт күнәнің қара батпағына аунамағандай, жайбарақат киініп алған келіншек өзіне қарап наздана күлетіндей, қылық көрсетіп мойнына асылып қисаңдайтындай... Тіпті оның бұйрықтарын Тілеубай өз-өзінен жиіркеніп тұрғанына қарамастан екі етпей орындап, жүгіріп жүріп дастарқан жайып, ол асатқан етті жеді, ұсынған қымызды ішті. Ас қайыр десе қайырды. Ыдыс-аяқты жина десе, жинап қапқа салды. Көліктерді де жайылып жүрген жерінен әкел десе әкелді. Қапты ақбоз аттың қанжығасына бөктер десе бөктерді, жәрдемдес десе келіншекті қолтығынан демеп көлігіне мінгізді. «Ал, көнеки, кеттік» десе, ерге дұрыстап та жайғасып алмастан, тақымындағы жануарды жанын шығара тепсінді.

Ертеңгілік күзетті алмастыруға Нұртаза келгенде Тілеубай қатты қысылды. Бұрынғыдай емес күнөкар келіншектен атан бойы, ат бойы аулақ тұрғанына қарамастан бас жылқышы өзіне тесірейе, тесіле қарайтындай қуыстанды. Содан тезірек қашып құтылудың амалымен ауылға қарай асығыс жылыстады. Ол бәрібір, өзгелер көзі сұғынан қоста да құтыла алмады. Әшиінде алдынан шығып күзеттің мән-жайын сұрайтын Орынша да жақтырмай қалғандай берер асын үнсіз ұсынды. Анадайдан-ақ амандық-саулық білгелі салдырай жөнелетін Әмина да қазан-ошақ маңынан бас көтермеді. Бәрі де айтпаса да іштерінен: “күнөкар, жауыз» деп күбірлеп жүргендей. Олар үн шығармаса да әлгі сөз құлағының құлық етін жеп, миын шағатындай. Ақырында мына өзін өкшелей қуып, сірісін жапырған күдік зауалынан құтылудың әрекетімен басын көрпемен тас қылып орап төсекке құлады.

Бір оянғанда ұйқысының қанып қалғанын байқады. Шама-сы шаңқайтұс кезі болса керек. Сонда да күндегідей бой жазып сыртқа шықпай, екі бүктетіліп бесін ауғанша жатып алды. Қайдағы-жайдағыны есіне түсірді. Биылдыққа ат ізін салмаған Күдербай ағасын да ержетіп қалғандікі ме, әлде ылғи қарбаластықтан ба, бұрынғыдай, сарылып іздемейтініне іштей таңданды... Бір сәт алдағы болашақ өміріне барлау жасады. Мен де ел қатарлы үйлі-баранды болып, мыңғырған мал жинасам, сәулетті жай салдырсам деп қиялдады... Түндегі жайды тағы да қайталап ой елегінен өткізді. Енді аңласа, көзге көрінбес, көңілден өшпес кісі қиялындағы «арман» деп ат қойып, айдар тағылған нәрсеге пенденің қолы жеткен шағы екен ғой құрғырың. Былай қарасаң – ұят. Ұят дегенмен адам ағзасындағы алпыс екі мың тамырдың ниетін ең асыл, ең аяулы сәті ме дерсің. Сол бір ардақты тебіреністі сыйлаған әйелден – өзінің еш нәрсенің қадіріне жетпейтіндігін айғақтап, өткен түннен бері бойын аулақ салып қашқалақтапты-ау. Онысын Ғайша аңғарған болса ренжіген де шығар. Мүлде маңына жуытпай қойса қайтпекші?

Тілеубай сан мың шатақ ой арқауына шырмалып орнынан тұрды. Киініп, әйелдің дауысы шыққан желі басына барды. Барғанмен бие саууға жәрдемдесуге Ғайша келмеді. Бұл жерден бір аңғарғаны – ертеңгілік Орынша мен Әмина өзіне назар аудармады деп күдіктенуі – “ұрының арты қуыстың» кері екен. Шамасы, бір нәрсені сезгендіктен емес, басқа бір тіршілік алаңдарынан бас бұра алмай қалса керек, түгі. Енді дөңеңмен істері жоқ, бұрынғыша жасанып-жайнап, өзімен ақтарыла әңгімелесуге кірісті. Түнгі күзеттің ауырлығын айтып, дағдылы жанашырлық ниеттерін білдірді.

Тілеубай бие сауым аяқталғасын желі басынан шығып, сонау көздің ұшындағы жазық табанда қос қараға қарай аяңдады. Олардың біріне мініп, екіншісін жетектеп қосқа келді. Ақбозды Пәрімбеттің есігінің алдындағы мама ағашқа байлап, басына жүген кигізіп, үстіне ер салды. Сол уақыттар ішінде есік алдына жалғыз мәрте шығып ошақ басынан өлдене алып қайтқан Ғайша үйге еніп бара жатып Тілеубайға жымыып, жылы қабақ танытып өткен. Жүрегі сонда ғана орнына түсті. Ал келіншектің өлгі қалпы өсем бір салынған суреттей көңілінде қалып қойды.

Енді Тілеубай бұрынғыдай емес, жылқы тебінге ертерек жетуге асығатынын аңғарды. Күн кіші бесінге еңкейе бере-ақ көліктерді мінуге тап-тұйнақтай даяр етті. Тек Ғайшаның жұмысы бұрынғыдан бетер өніп кеткен тәрізді. Бейне қонақ күтуге кіріскендей үйіне кіріп-шығып діңкелетті. Бір сәт келіншек жігітке сабырсыздықтың сазасын тартқызу үшін қырсықтықтан кідірістеп жатқандай да көрініп кетті. Ақырында, аттарға мініп ауыл сыртына шыққанда дөңгелене қызарып ұясына қарай еңкейген күнге қарап, қостан әдеттегіден кеш шыққандарын білді.

Түнгі күзет тағы да Ғайшаның үнсіздігімен басталды. Іштей “қашан аяқ жазып, ас ішіп, өлденіп алайық” деп айтуын күткенмен жылқы қайырудан басқаны ұмытқандай ақ бозын тепектетуден тынбаған. Ал Тілеубай өзі сөз бастаудан жүрексінді. Тілдесу қисыны келер ме екен деп келіншек жүрген жаққа жақындаса, ол әрі қарай ығысты.

Ел орынға отыра зарықтырып шығыстан ай көрінді. Тағы түнде ұшатын құс ұшып, жүгіретін аң жүрген. Бұрығы көріністер көзге қайта ілігіп, бұрынғы дыбыс құлаққа естіліп тұрды. Жылқылар да тебінде тапжылмастан жайылып жатты... Келіншек кешегі «аяқ жазуға» шақыратын уақыт өтіп кетсе де тіл қатып, тіс жармады. Ақырында ақбоз аттың артынан қуып жүріп жақындап тұзаққа түскелі тұрған өліктің лағын епсіздігімен үркітіп алар ма екенмін деген ашының сақтығымен аблыққан жүрегін басуға да мұршасы жетпей:

– Ғайша, – деп сыбырлауға өзер қуат тапты. Келіншек таскерен жаңдай мойын бұрған жоқ. Содан соң «шешінген судан тайынбастың» керімен даусын бұрынғыдан көтеріңкіреп:

– Ғайша!– деді алқына демігіп.

Келіншек мазасын алғанын жақтырмағандай қабақ түйе жалт қарап:

— Немене?!— деді жекіріп.

— Аяқ жазайық дейін деп едім. — Міңгірлеп қалған Тілеубай құлағының екі ұшы қызыл бұрыш жаққандай дуылдай жөнелді.

— Кешегі жерге барып па?

— Иә.

— Жоқ!— деді келіншек жұлып алғандай етіп.— Бармаймын! Тілеубай қақ маңдайынан біреу сойылмен соғып өткендей есеңгіреп тұрып қалды. Келіншек оның мүсәпіршілігін мазақ еткендей көтеріліп келе жатқан ай сәулесіне маржандай тістерін шағылыстыра жарқылдатып, сықылықтап күлген келіп, күлген... Содан көптен кейін ғана барып:

— Жарайды, — деді күлгіден жасаураған жанарын орамалының ұшымен сүртіп жатып.— Жарайды, кешегі жерге асыңды өзірлей бер...

Мен сен дайын болған кезде жетемін.

Араға күндер салып, келіншекке бой үйретіп алған Тілеубай таңды атырғанмен кешті болғыза алмай тауқымет тартатын күйге түскен-ді. Ал кеш түсіп жылқы жатқан тебінге жетсе-ақ Нұртазаның қарасы үзілісімен Ғайшаны «аяқ жазып, ас ішіп, әлденіп алуға» шақырып маза бермейтінді шығарды.

Сөзбен емес, қабақпен, қимылмен көңіл-күйін аңғартатын келіншектің өзінен нені талап ететінін түсініп алған Тілеубай, қалай да оның қалауынан шығуға тырысып-ақ бақты. Сондықтан да күндіз қосқа қайтып келісімен бір-біріне жақындығы жоқ адамдардай аулақ жүретін. Сырт көз алдында бұрынғысынша имене сөйлеп, ығып тұратын кісінің кейіпін танытатын. Жылқы саууға барғанда да Ғайша әдеттегісінше шымбайға батар артық өзіл айтып жатқанмен көбіне көп қысылғансып үндемей қалатын. Ал кейде сақтықты естен шығарып қалжыңмен жауап берсе, Ғайша:

— Е-е, бұл немеге де жан бітейін деген екен,— деп заматында ескерту жасаудың нышанын байқатады. Ондайда Ғайша сөзінің түпкі мәнінен бейхабар Орынша мен Әмина Тілеубайға жақтасып:

— Қойшы, дап-дардай жігітті сонша кемсіткенің не. Жан

бітпегенде шаяндай шағып жатсаң қайтушы еді,— деп шу ете түседі.

Бірде осындай көңілді өңгіменің үстінде Әмина:

— Мына Орыншаның бала-шағасы шуылдап ұйықтатпайтын көрінеді. Оңашасың ғой. Тілеубайды неге үйіңе алып жатпайсың, — дей келіп, күдікті жайды көңірсіткен. — Әрі жаны бар-жоғын білесің.

— Жоқ! — деді жұлып алғандай Ғайша түсін суытып. —Жалғызбасты әйелмін, солқамандай жігітті үйіме кіргізіл, өсекке қалар жайым жоқ. Аманым жақсы.

— Ойбай, құрысын, ренжіп қалдың ғой, қойдым, қойдым,— Әмина кешірім сұрағандай жұмсара, жалбақтай бастады. — Менікі

“бұралқы сөз күлмекке жақсы» деген ғой әшиін. Әйтпесе жаман ойым жоқ.

Қалжың осымен бітті. Күдік те сөйілді.

Әманда қоста ақжарқын, ашық мінезді көрінетін Ғайша күзетке шыққанда күрт өзгеріп, сарымайдан қыл тартқандай биязы мінезбен кісі жанын баурап алады. Қайдағы-жайдағыларды қозғап көбік ауыз көрінгісі келмегендей сараң сөйлейді. Әсіресе өзінің өмір тарихына қатысты өңгімеге қарай аяғын қия баспайды. Ондайды Тілеубайдан да сұрап мазаламайды. Сонымен бірге назданатын, еркелейтін, өртүрлі қылығымен көңілсіз де етпейді. Сондықтан ба екен, тебіннің бір басында ет пісірімдей уақыт жүріп қалса-ақ, сырттан төнетін қатердің бәрін көре-біле тұрып, екінші жақтағы келіншекке жеткенше асығатыны.

Ғайша екеуінің күзетте жүргеніне үш жұма өткен. Қорғалаған ай таң алдында туған. Жер беті сүттей жарық. Тілеубай келіншекке қарай ұзаған сәтте өзі тастап бара жатқан үйір жақтан қасқыр тиісті. Оны дүркірей түріліп үріккен жылқының сатыр-сұтыр тұяқ дыбыстары мен осқырына ышқынып айбат шеккен айғырдың үнінен бірден білді.

Қапелімде не істерін білмей сасып қалған Тілеубайдың жанынан түнгі даланы жаңғырықтыра айқайлап, ақбоз атпен зу ете түскен Ғайшаны көрді.

Көп ұзамай құрығын оңды-солды сермеп, қорқаулардың ізіне түсіп берген. Ақбозға қарағанда Тілеубайдың астындағы аты жарамсыз екен. Келіншектен оқ бойы кейін қалып қойды. Кейін келе жатып ай сәулесімен қылаңыта қашқан бөрілерге құйрықтаса жақындап қалған Ғайшаның батылдығын іштей құп көрмей “Көзсіз ерліктің қажеті қанша,— деп ойлады.— Қанша дегенмен дүз жыртқышы емес пе. Қысылғанда қарсы ұмтылуы мүмкін ғой”.

Содан бөрілер бір белден асқанда барып қана Ғайша ақбоздың тізгінін тежеп, орағыта шауып жанына келді. Тебінге барып қасқыр тиген үйірді түгендеді. Абырой болғанда бөрілер бір ғана құлынды сауырлап қана үлгеріпті. Екеуі демін алып, еңтіктерін басқан сәтте Тілеубай келіншектің батылдығына қыңыр қарайтынын жасырғамен, ат үстіндегі жинақы қимылына деген ризашылығын білдіруді оғаш санамай:

— Ғайша,— деді жанына жанасып. — Сен нағыз ат үстінде туған жан тәріздес екенсің.

— Ол рас. Мен туғанда-ақ жылқышының қызы болып туыппын,— деді.— Әкеме жәрдемдесемін деп талай қиындық көріппін. Бірде ақтүтек боранда жылқымен бірге ығып адассам керек. Өлер халде жатқан жерімнен тауып алыпты. Кім білсін перзент көрмейтінім де содан шығар...

Бұл оның өзі жайынан сөз қозғауының алғашқысы еді.

Ғайша ел орынға отырар шақта шығыстан шар табақтай дөңгелене көрінген айға қарап тұрып:

–Тілеубай, бүгін сен екеуіміздің жылқы күзеткенімізге тұп-тура отыз күн толғанын білесің бе? – деп сұрады.

Таң қалды. Бұрын уақытты мұншалық қас-қағымдық жылдамдықпен өтер-ау деп ойламайтын. Бақса өтеді екен. Ондай шақтарда кісі ата-ана алақанына салып өсірген ойын баласына ұқсайтын болса керек.

– Неге үндемей қалдың, Тілеубай.

– Қалай жауап берерімді білмей тұрмын,— деді, Тілеубай күмілжи кібіртіктеп. — Бәрі де кеше ғана сияқты, енді ай өтті дегенге көңілім сенбейді.—»Туған ай — тураған етпен бірдей» деген сол. Қой құрсын, қай- қайдағыны айтып сары уайымға салынғанымызға жөн болсын. Жүр одан да аяқ жазып, ас ішейік... Жо-жоқ, кідіре тұрайық. Байқайсың ба, жүргіншінің атының тұяғының сарыны естіліп тұр... Иә, нақ солай... Амал жоқ күтуге тура келеді. Алдымен кім екенін көрейік.Тілеубайдың жүрегі өз-өзінен өрекіп лүпілдеп соға бастады. “Әйелінің күзетте екенін есітіп, мезгілсіз шақта осылай қарай асыққан Пәрімбет емес пе екен»,— деп ойлап еді, жалаңаш төніне мұз басқандай түршігіп кетті.

ЖАЗҒЫ ДЕМАЛЫС

(Әңгіме)

Біз батысқа қарай созылған белес-белес құм төбенің алғашқысының мінберіне зорға жеттік. Артымызда арқандай шұбатылған жалызыаяқ жол кең көсілген сонау табандағы көкшалғынға бірте-бірте жіңішкеріп барып көміліп қалған да, екінші шеті алдымыздағы биік жалға асылып жатыр. Кейінде қалған жайлаудағы киіз үй атаулы таңғы көкжібек сағымға оранып ауада қалқып тұрғандай. Күн ұясынан көтеріліп, ашық аспанға өрмелеп барады. Ілгеріде көл жағалауда жайылған бір табын сиыр, мал қайырған бірнеше салт атты көрінеді. Көл үстін жем іздеген қарақұс көкқұрақ қамыс басын қанатымен сыпыра ұшса, балапанын сақтандырып байбалам салған бірнеше қасқалдақтың жан дауысы қатар естіледі.

Біздің де межеміз сол көрінген құсы мол — Қоскөл. Қасымдағы Нұрланның иығындағы жалғызауыз жаңа мылтық күнге шағылысып жалт-жұлт етіп тобық қағады. Мұны жолшыбай екеуіміз кезек көтеріп келеміз. Жайшылықта сәл затқа “сен көтер, сен ше?” дейтін біз ауырлығына да қабақ шытпаймыз. Қайта алып жүруді бір-бірімізден қызғанатын тәріздіміз.

Мылтық Нұрландікі. Менің еріп келе жатқаным болмаса құр

қолмын. Оған өкінемін де. Әсіресе, Қоскөл жаққа бара қалсақ түрлі үйректің таяқ тастам жерде мазақ еткендей саған қарап мойнын созып таңырқап тұратынын қайтерсің. Шыдайсың, қолыңа не түссе соны жіберіп қаласың. Бірақ қанаты бар құс тигізуші ме еді, ұшып кетеді. Әттең сондайда мылтығың болса, баудай түсіретін! Талай рет “Мылтық сатып өпер” деп көкеме жалынып та көргенмін. Ол кісі ондай қыңқылды естігісі де келмейді. Айтқан сөзің зая кетеді.

Нұрлан болса кластасым. Оған мылтықты көкесі сатып өперген. Биыл екеуміз де алтыншы класқа өттік. Үйіміз сонау алыстағы малды ауылда. Екеуміздің де әкеміз сақпаншы. Жылда жайлауға бірге шығып, үйді қатар тигеді. Нұрлан көбіне жазғы демалысты аң аулаумен өткізеді. Кейде қоян, қырғауыл, үйрек атып әкеліп жүреді.

Кеше Нұрлан маған тосыннан:

- Құс атуға барасың ба? – дегені.
- Барар едім, мылтығым жоқ қой, – дедім.
- Барсаң менің мылтығыммен кезек атамыз.

Ақкөңіл ғой Нұрлан, әйтпесе өзі келіп мені құс атуға шақырар ма еді. Оның бұл жақсылығын өлгенімше ұмытпаспын... Бірақ ертең көкеме көмектесу үшін шөп жинауға баруым керек. Қалай болар екен... Біз оның да есебін таптық. Ешкімге айтпай кетіп қалатын болып келістік. Міне, мынау ауылдан сытылып ертелетіп келе жатқанымыз да сондықтан. Қазір біраз жерге жетіп қалдық. Ендігі барар жеріміз де қашық емес.

– Мұрат, сен мылтық атып көрдің бе? – деп сұрады Нұрлан үнсіздікті бұзып.

- Қағаз нысананы көздеп атып көргенім бар.
- Тиді ме?
- Әдепкісі далаға кеткен. Тек, кейінгісінің бірлі-жарымы ғана...
- Қашықтығы қанша еді?
- Өлшеген емеспін. Шамасы елу қадамдай жер болып қалар.
- Мен бір рет жүз метр жерден қашқан қоянды сеспей қатырдым.
- Соқ өтірікті.
- Рас айтам.
- Бытыра оқ жүз метр жерге жетпейді дегенді есіткенмін.

Нұрлан өзінің ептеп өтірік қосып жібергеніне қысылыңқырап қалды. Дөңгелек қараторы жүзі күреңденіп, бар болғаны маңдайына түскен қысқа кекілін саусағымен кейін қайырып, тәмпіш мұрнын қайта-қайта тарта берді.

Төңірекке көз тастаймын. Айналадағы жамырай шыққан түрлі гүл сәбидің саусағындай нәп-нәзік. Ал биік-биік төбеге етектей біткен ну жыңғыл алқызыл шашағын тамылжыта төгіп қош иісін себеді. Солардың бұтағында сайраған сандуғаш өмір күйін, тіршілік күйін шертеді. Ойға түссек осы бір әсем дүниенің сұлулығын биіктен көріп, сезінгенше асығамыз. Қатарласа жарысамыз. Кейде баяула-тып өн саламыз. Әйтеуір сөйтіп жүріп төрт-бес төбеден астық...

Алдымызда жиегін көк қамыспен көмкерген айдын көп жарқырады. Шаңқылдаған құс, шиқылдаған балапан даусы естіледі.

Мен Нұрланды түртіп:

— Естисің бе?— деп көлді иегіммен нұсқадым.

— Есіттім. Осы кезде құс біткен айдындағы шалауға жайылып жатады.

— Қатты сөйлем, үркітіп аламыз,— деді көнігі аңшыға ұқсап сыбырлай сөйлеп.

Алдымда Нұрлан, қолында мылтық. Шоқ қамысты тасалап барып көлдің айдынына сығалап қарадық. Біраз құс алыстан қарауытып көрінгенімен оқ жетер жерде дөңеңе де жоқ екен. Неге екені белгісіз, Нұрлан қолындағы мылтықты маған ұстатты. Сосын ептеп басып кейін шегінді.

Көлдің екінші басына қарай айналып келеміз. Кенет алдымыздағы майда құрақ қамыс құйын соққандай ұйқы-тұйқы бола қалды. Біз солай қарай бастырмалата жүгірдік. Өкшелесіп келеміз. Сол кезде бір үйрек көтеріліп жер бауырлай ұша жөнелді де, ұзамай қайта кері оралып біздің алдымыздағы бұта үстіне қонуға ыңғайланып төмендей берді.

— Ат! Мұрат, ат-т!.. — деп қасымда тұрған Нұрлан шыдамсыздана айқайлап жіберді.

Мен мылтықты кезеп шүріппесін тартып қалдым. Гүрс еткен ащы дауыс тыныштықты сілкіндіріп өтті. Сол дауысты мазақ қылғандай маңайдағы бірнеше көл бірінен соң бірі қағып алып қайталап жатты. Ал әлгідегі бұта басын ұйпа-тұйпа етіп қашқан топ үйрек қанатын қанша сабалағанымен ауаға көтеріліп кете алмай көлге қарай жорғалай ұшып безіп барады. Біздің алдымыздағы бағанағы көтеріліп ұшқан үйрек қана қанатын сабалап, ақырғы күшін жиып ажал тырнағынан сытылып шығып кеткісі келетіндей аласұрады.

Менің құсты атып құлатқаныма қуанғаным сонша мылтықты тастай салып ілгері қарай тұра жүгірдім. Бірақ Нұрлан құсқа менен бұрын жетті. Бауыздап болып, жоғары көтеріп аударып-төңкеріп қарап:

— Мынау балапан шығарған аналық үйрек екен, көрдің бе бауырының жүні түсіп қалыпты,— деді.

— Сонда мұның балапаны қайда?

Нұрлан білмеймін дегендей иығын қиқаң еткізді де:

— Балапанның керегі не саған,— деді зілдене. Байқаймын, білдіргісі келмесе де менің үйректі атып түсіргенімді іштей қызғанып тұрған сияқты. Әсіресе мылтықтың жерде жатқанын көргенде ол маған мүлде ашулана қарап:

— Біреуге жақсылық жасасаң істейтіні осы,— деп күңк ете қалды.— Енді мылтық атқызбақ түгел қолыңа ұстатсам ба.

Мен айыбымды мойындап үндей алмай қалдым. Нұрлан мылтықты қайтадан оқтап алып, көлге қарай ептей басып бұғып

барады. Мен де сол жаққа мойын бұрдым. Айдын бетінде бағанағы жайылып жүрген құстың бірі де қалмапты. Жалғыз-ақ көлдің бергі шетіндегі сирек қамыстың арасында мойнын қылқита созып жеті-сегіз балапан тың-тыңдағандай ұйлығып тұр екен. Бірдеңе іздегендей анда-санда кезек-кезек шиқылдайды. “Жаным-ау, балапандар ғой Нұрлан соны атайын деп жүр ме”.

— Нұрлан, атпа! Олар балапан!

Менің айқайым мен мылтықтың қаһарлы даусы қатар шықты. Тұнық ауаға дәрінің ашқылтым түтіні тағы да із салды. Көл бетінде екі балапан сұлап жатты. Жаны шыға қоймаған біреуінің қанатын сабалап шыр айналған жерінен шеңберлене өрген майда толқын бірін-бірі қуалап тарап барады. Қалғаны қамысқа сіңіп зым-зия болған. Нұрлан асығыс шешініп жатыр. Мен қасына барып:

— Балапанды атқаның не?— дедім.

— Қаяқтағы балапан? Балапан деп әп-әйдік үйректі айтасың ба?— деді.

Мен не дерімді білмей сасып, абыржып қалдым. Нұрлан маған мейірімсіз қаталдықтың иесіндей болып көрініп кетті.

Ол көлдегі қос балапанды жүзіп барып сыртқа алып шықты. Жерге тастай салды. Екеуі де қауырсыны көктемде жаңа бұр жарған ағаштың жапырағындай жаңа тебіндеп келе жатқан темір қанат балапан екен. Қап-қара көзі моншақтай жылтырап, бізге жалынышпен қарайтындай.”Жазығымыз не?” дейтіндей үрейлі.

Енді екеуміз де жерде қатарласа сұлап жатқан балапанды аяп тұрмыз. Нұрлан да жаңа біраздағы қызғаншақтығы мен қаталдығынан өзгеріп, басы салбырап кетіпті. Үнсізбіз. Бір-бірімізге тіс жарып, тіл қатуға батылымыз жетпейтін сияқтымыз.

Бойымды бір түрлі аяныш сезімі билеп алды. Нұрланның көзінің алдында мөлдіреп жас тұрғанын көрдім.

— Ана балапандар панасыз қалды,— деді ол иегімен көл жақты нұсқап.— Шамасы олардың аталығы жоқ қой деймін. Болса қалғанын сақтандырып тасаға ерітіп кетер еді. Енді олар көктегі қарақұсқа да, судағы жыланға да оп-оңай жем болады.

Нұрлан сәл үнсіздіктен соң жерді шұқырлап, үйрек пен екі балапанды көмді де, мылтығын қолына алып, жолға қарай аяңдады. Аяғын санап басып келеді. Іштей жаңағы аналық үйректің балапаны үшін оққа өзін байлағанын ойлап келе ме, әлде көлде панасыз қалған бес-алты балапанның тағдырын есіне алды ма, ол жағы маған жұмбақ еді. Маған бір-ақ нәрсе айқын. Ол Нұрланның енді жазғы демалыста қолына мылтық ұстамайтыны.

Аздан соң мен:

— Нұрлан, қайда барамыз?— деп сұрадым.

— Әуелі ауылға барып мылтықты тастаймыз. Сосын шөп жинауға барамыз,— деді салқын ғана.

Мен іштей құптадым. Бірақ артыма жалтақ-жалтақ қарай

беремін. Сонау далбақтай ұшқан қарақұс Қоскөл жаққа бара жатқандай, ол көлдегі алаңсыз бейқам жетім қалған балапанды оп-оңай тырнағымен бүріп, өткір тұмсығымен жұлмалайтындай. Біресе қарашұбар су жыланы олардың бірінің жұмсақ уыз етіне улы тісін қадап шырылдатып, қанын сорып жатқандай. Ал басқалары соларға үреймен таңырқай қарап тұрғандай елестейді.

Бойымды билеген аяныш сезімі жүрегімді сыздатып өтті.

...Біз иек астындағы ауыл қашықтап кеткендей ұзақ жүрдік. Енді бұрынғыдай мылтықты алып жүруге таласқанымыз жоқ. Қайта, ол ауырлап кеткендей, екеуміз кезек-кезек сүйретіп, үйге зорға жеттік.

ҚЫЗЫЛҚҰМ ҚИЫРЫНДА

(Деректі әңгіме)

I

Әдетте шопандарды мал төлдету пунктіне көшіру март айының жиырма бестерінде аяқталатын. Міне бүгін айдың шиырма екісі. Әлі бірде-бірі қыстауларынан қозғалған жоқ. Үй ішіндегі теңдердің буылып-түйіліп, қойшылардың жолға жиналғандары қашан. Осының бәрі кенеттен марттың үші күні қалыңдығы тізеден аса құйып салған қардың қырсығы. Араға жұма аралатпай жатып ери бастаған сол қар бұл күндерде далада телегей теңізге айналған. Қызылқұмның қалың төбелеріне тұяқ іліктірірге дейінгі екі аралықтағы мал жатын жазықтар, машина жүретін ақ тақырлар айдын көлдерше жарқырап жатыр. Оның үстіне зауал ауа даланы басатын соқыр тұманның сәскеге дейін сейілмейтінін қайтерсің. Ал қарындары жер сызған саулықтардың табиғаттың қиқарлығында шаруалары қанша. Күні жетсе төлін кез келген жерге төге салары хақ. Онан кейін қалай жинасаң олай жина, ерік өзіңде. Міні, екі оттың ортасында қалды деген осы емес пе. Сол шаруаның қайтсем қиуын келтіремен деп ұзақты күн мамандармен ақылдасып-кеңесіп ел орынға отыра кеңсесінен шыққан совхоз директоры Үрістем Ахметов үйіне бас сұға бергені сол еді, қара телефон шыр ете қалды. Сөйлеп тұрған ауылдың комутаторда отырған қызы:

— Ағай, — дейді ол аптығып. — Ағай, жаңа Кекіреліден рациямен бір бала соқырішек болып ауырып жатыр деп хабарлады.

Үрістем үйіне тізе бүкпестен сыртқа қайта беттеді. Алған беті жаңа ғана өзі шыққан кеңсе. «Апыр-ай мынадай лайсаңда науқас балаға қалай жәрдем беруге болар екен». Ең болмаса жақын да жер емес, екі ара жүз қырық сегіз шақырым қашықтық. Жетпіс

шақты үй түтін түтеткен үшінші ферма орталығы. Оның үстіне жол жағдайы мынау. Мұндайда ұшқан құс болмаса жүргірген аң оңайлықпен жете алмас. Бірақ амал кені, жағдайға қарап әрекетке көшеді де. Ол бірден рация орналасқан жерге келді. Рация арқылы әуелі ферма меңгерушісі Зейнәбіт Сүлейменовпен, артынан бөлімше фельдшері Бектай Көшербаевпен тілдесті. Сөйтсе Сақи Шынтаевтың сегізінші класс оқитын баласы Қабылбай Ұзақбаев ішін басып ауырып жатқан көрінеді.

Шешінбестен креслосына отыра салып телефон тұтқасына жармасты. Аудандық аурухананың бас дәрігерінің үйіне телефон соғып, хал-жайды тегіс баяндады. Бірақ көңілі онымен де орныққан жоқ. Өйткені барлық жағдай өзіне мәлім. Аудан мен Кекірелі аралығы үш жүз шақырымнан асып түсетін қашықтық. Оған қоса жолдың түрі әлгідей. Мұндайда самолет, вертолет болса гой шіркін... Қалайда аудандық басшылармен ақылдасқан жөн. Осы ниетпен ауаткомның председателі Елтай Құттыбаевпен сөйлесіп көрді. Сонан соң аудандық партия комитетінің екінші секретары Болатбек Сүлейменовтің, бірінші секретары Қахарман Табынбаевтың үйіне телефон соғып, жағдайды толық баяндауға мәжбүр болды. Аудандық партия комитетінің секретарьлары ол мәселемен қазірден бастап айналысатындарын білдірді. Осыдан кейін ғана Үрістем түннің бір шақтарында барып от басына оралып бел шешті.

II

Ертеңіне төсегінен ерте тұрды. Киініп сыртқа шықты. Жобаланындай-ақ ауыл үстін қою тұман тұмшалап алған екен. Ал аяқ астындағы жер жас баланың еңбегіндей былқылдайды. Ол мына лайсаңда машинаның қарға адым жер жылжуы қияметпен тең екенін ойлап еді, көңілі құлазып сала берді. Тағы да Кекірелімен байланысып науқастың хал-жағдайын сұрады. Баланың со қалпы екен. Ал ел болса абыржулыға ұқсайды. Енді қайтсін, бастарына қатер төнсе. Сосын бала басына түскен ауыртпалық басқаларға да түспесіне кім кепіл. Сонда орталықтан жырақта тер төгіп жүрген бір дүйім ел үнемі үрей мен күдік уысында күн кешуге тиіс пе? Жо-жоқ, Үрістем қалайда дәрігердің пышағынсыз айықпайтын баланы аман сақтап қалудың бар жолын қарастыруға тиіс. Сол арқылы аудан орталығынан үш жүз шақырымнан астам шалғайда Қызылқұмның терең ішінде жеке-жеке түтін түтетіп, мал соңында жүрген шопандардың қиналғанда қамқорсыз емес екендіктерін іспен дәлелдеу қажет. Ал сенім бар жерде өнім де, табыс та, абырой да өзі келмек.

Дәрігерлерді әлгіде Кекірелі бөлімшесіне қарай аттандырып

салғанмен Үрістемнің көңілі орныға қойған жоқ. Кеңседе отырып та, сыртта жүріп те береке таппады. Соны сезгендей аудандық партия комитетінің екінші хатшысы Болатбек Сүлейменов «Төретамнан ауылдарыңа қарай вертолет шықты» деп хабарлады. Қуанғанынан қасына үш-төрт жігітті ертіп, жеңіл машинаға отырып, жаз айларында АН-2 жолаушылар таситын ауылдық аэроалаңға жетті. Жеткенмен бұрынғы самолет ұшып, қонып жүрген алаңның сиқын көріп шошып кетті. Алаң емес, лайлы көлшік десе болар. Сондада аспанның тұманнан айыққан кезін көңіліне медеу тұтып, басқадай емес, вертолеттің ұшып-қону мүмкіндігінен үміттеніп көкжиекке көз телміртті. Жыырмасыншы ғасырдың темір құсы өне-міне дегенше жетіп те келді. Арылдап-гүрілдеп шағын ауыл үстін үш-төрт айналып шықты. «Шамасы мынау қонатын жер таппай, батпақтан қорқып жүрмесе игі» деп Үрістем іштей қорқа бастап еді, айтқаны айдай келді. Вертолет ауылдан бірте-бірте алыстап, сонау шалғайдағы жал қамыстың тасасына сіңіп жоқ болып кетті.

Міне, әлгідегі көңіл желпінткен сәл ғана үміт сәулесі қайтадан өшті. Ал мұндайда уақыт кісіні мүсіркеген бе, мезгіл кіші бесінге таянып қалыпты. Үрістем қасындағы жігіттерді ертіп кеңсеге келді. Хатшы қыздың айтуы бойынша, Кекірелімен жап-жаңа байланысыпты. Дәрігерлер әлі бармапты. Ал ол жақтағы жағдай анау-мынау емес, адам тағдыры ғой. «Масқара болғанда кеткен көліктер батпаққа батып қалмаса жарар еді». Ол өз ойынан өзі шошынғандай телефонға жармасты. Алдымен ауданға шығып, вертолеттің қонбай кеткенін айтты, сосын облысқа шықты. Олардан санитарлық самолет сұрап алды. Жаңа вертолеттің қона алмай кеткенін көзімен көрсе де сөйтті. «Мүмкін оларға дейін жер дегдір, мүмкін ылаждап қонар». Облыстағылардың бірде-бірі сылтау айтқан жоқ. Жауаптары: «Қазір жібереміз». Үрістем қашан да қандай қызмет істемесін, қандай қашықтықта болмасын кісінің қиналған даусын естісе, өзі жүздесіп жүрген кісілердің қай-қайсының да қол ұшын беруге асығатын мінезіне дән риза. Айтқандарындай- ақ сонау қиян шеттегі облыс орталығынан екі сағаттан соң санитарлық самолет те жетті-ау. Бұл кезде бір топ адам ауыл сыртындағы аэроалаңда тұрған. Бірақ вертолет қонбай кеткен жерге самолет қайдан батылдық жасасын. Ол да арылдап-гүрілдеп, ауыл үстін қанатымен төрт-бес рет сипай ұшып өтті де келген ізімен тайып тұрды. Самолеттен үміт үзген Үрістем амалсыз кеңсесіне келді. Ендігі жерде өз күнін өзі көруге тиіс екенін ұқты. Ал рация басында отырған жігіттерден сұраса, бұл жақтан Кекіреліге әзірге ат ізін салған қара жоқ көрінеді. Демек, бұл жақтан шыққан адамдардың көліктері батпаққа батқан деген сөз. Өйтпесе шаң берер уақыты әлдеқашан өткен. Сонда Үрістемнің істейтін не шарасы қалды? Дәрменсіз күйде жүйкелеп отыра бермек пе? Науқастанып жатқан балаға қоса, оны құтқаруға аттанған бес-алты адамды бірнәрсеге ұшыратып алса, масқара болғанның көкесі сон-

да емес пе? Ал мынадай лайсаңда, көктемнің ең жайсыз мезгілінде әр түрлі жағдай болуы мүмкін ғой. Егер машина мен трактор мына шексіз даланың шынында да бір жерінде қозғала алмай тұрған болса, онда жаяу кісінің қарға адым жер ұзауы екі талай нәрсе. Мынадайда бір ылажын жасамау ағаттық, «Ештен кеш жақсы». Баяу жүрісті дегенмен шынжыр табанды трактор аттандырғаны абзал екен. Осыны істеу бұрын неғып ойына келмеген.

III

Жылжымалы амбулатория орналасқан алты доңғалақты ГАЗ-66 ма-шинасының «Жаңақала» совхозының орталығынан шыққаннан бергі бұл нешінші рет батпаққа батуы десейші. Міне, шексіз даланы көлкіткен қар суы қадау-қадау өскен сексеуілдер мен жыңғылдарды айдынында жүздіріп, ұшы-қиырына көз жеткізбей жарқыратып жатыр. Міне, ертелі бері көк аспанда еркін жүзген күн жерден көтеріліп, бірте-бірте қоюланып бара жатқан тұманға сіңіп көрінбеуге айналды. Қазір көп ұзамай ұясына да енетін болса керек. Міне, қойшылардың көктемде мал төлдететін пункттерінің бірі – Тағай. Мұның өзі совхоз орталығы өздерінен жүзге тарта шақырым шалғай қалды деген сөз. Бірақ бұл Кекіреліге жетер жолдың үштен екісі ғана. Әлі алда бақандай елу шақырым бар. Асыққанмен амал қанша мұнан артық жүруге мүмкіндіктері болмаса. Бәрінің де қазіргі тілектері «тек тоқтап қалмасақ екен, батпаққа тығылып отырып қалмасақ екен». Бірақ адамның қай тілегі орындала берген. Алтыаяқ машина Тағайдан он шақты шақырым жер ұзап барды да тұмсығымен су сүзіп үні өшті. Әбжаппар қайта от алдырып жылжудың әрекетін жасап еді, онысынан ештеңе шығара алмады. Көмекке Омардың «Белорусі» келді трос байлап тартып көрді, бірақ машина қозғалуға әрекеттенген сайын тереңдеп жерге сіңіп бара жатты. Мынаны көрген алты адам амалсыз кеңес құруға бас қосты. Олар Кекіреліге «Белорустің» жеке өзін жіберу қажет деп шешті. Уақыт ұттырмау үшін ең жөн шешім осы деп ұйғарды.

Омар «Белорусімен» Кекіреліге қарай бет түзеді.

IV

Намаздыгер әлетінде совхоз орталығынан шыққан Көшекбайдың Кекіреліні бетке алғанына да біраз өткен. Тракторы шынжыр табанының белуарынан астам жол бойындағы қар суын кешіп, саз батпақты кір сабындай езіп, жылжып келеді. Біресе ойға түсіп, енді бірде қайқаңға қарай көтерілген трактор кабинасы бейне темір астаудай шайқалып, әлсін-әлі ышқына арылдайды. Ал даланы бірте-бірте қалың тұман тұмшалап алды. Мұндайда жол

бағдарын бағып отыру қандай ауыр. Негізгі бағыттан сәл ауытқып қия тартса, онда еңбектің зая кеткені. Сол үшін де қасындағы серігі Молдабек екеуі жол бойындағы көз таныс белгілерді аңдиды. Аңдығанмен түннің болғанын айғақтап даланы қою қараңғылық басты. Сонан соң Көшекбай трактордың фарын жақты. Сол сол-ақ әлгідегі жол сорабы мүлде суға сіңіп жоғалды да кетті. Дегенмен кідіретін уақыт қайда? Қалайда тезірек көмекке жетіп, адам тағдырына араша түсетін дәрігерлерді батпақтың тұтқынынан құтқарып, науқас балаға жеткізу қажет қой. Артта қалған бүкіл ел өзін сол үшін аттандырған жоқ па. Апырай сонда өзіне өтініш жасаған совхоз директорының қиналған түрін айтсаң. Тоңған кісідей дір-дір еткен кейпін көрсең. Оны қалай бүкіл халық аузымен айтылған тапсырма деп түсінбес. Өмірінде адал еңбегін көпшіліктен аяп көрмеген Көшекбай осындайда күш-қайратын қайтіп ірікпек. Өттең тек бұлардың бәрі көңіл қалауы ғана ғой, ал табиғат сұрапылы өз дегенін істеп келеді емес пе. Көшекбай бар өнерін салып өкпесін сүйреткендей ілгері қарай өршелене емінгенмен табиғат үш-төрт жерде сүріндіріп байқап көрді де. Сол сәттерде «Батпақта жүру мүмкіндігі ең жақсы деген транспортпен көріп келе жатқан менің күнім мынау, машинамен жолға шыққандар қандай күйде екен» деп толғанған Көшекбай.

Көшекбай тағы да екі-үш ойпаңда мүдіргенмен амалдап аман құтылды. Соның бәрі қайратын мұқалтып, қалжырата бастағандай еді, соны сезген қасындағы Молдабек ұйқы ашар болсын деді ме:

— Мына қара, таң саз бере бастапты,— деді.

— Рас айтасың ба?

Бірақ Көшекбай айтып аузын жинап алғанша онсыз да әрең жылжып келе жатқан трактордың ыңырана ышқынып барып үні өшті. Қайта от алдырып орнынан қозғалмақшы болып еді, мотор қайта тұншықты. Көшекбай енді кабина есігін ашып қараған, сөйтсе трактор батпаққа мүлде сіңіп тұр екен. Енді оны қозғаудың өурешілік екенін түсінді. Сосын ағарып атып келе жатқан таң жарығымен айналаға көз жүгіртсе, жеткен жері Аралтөбе екен. Демек, бар-жоғы совхоз орталығынан жетпіс шақырым ұзағандары ғой. Жайшылық кездерде тракторға төрт-бес сағаттық жол емес пе. Ал сол қашықтыққа он екі сағат жүрді деген не сұмдық... Ең құрымаса шылжымалы амбулаторияға жетіп, жәрдем беріп барып тоқтасашы, тіпті түкке жарамай тұрып қалу қандай азап, қандай қорлық. Өттең мына лайсаңның қорлығы-ай.. Бірақ өзін-өзі іштей жеп, босқа күйзелгенде не шығарады. Онан да неге әрекет жасамайды. Иә, сөйткен дұрыс. Ол кабинадан қарғып түсті. Қақ бетіндегі қабыршақ мұз шыныдай шырт сынып ойылып кетті де су етіктің қонышына құйыла бастады. Жалаңаш тәнге тиген мұздай су тұла бойын тітіретті. Сонда да Көшекбай іркілмеді. Трактор табанына салатын жақын маңда қарайып көрінген сексеуілдерге қарай беттеді.

Онсыз да қат-қабат совхоз шаруашылығынан қолы босамайтын Үрістем бүгін тіпті үйіне кеш оралды. Қой қоздату науқаны басталғалы тұрған шақта, табиғаттың жүріс-тұрыс, көші-қонға теріс келін тұрған тұсында, табан астынан тап бол ған науқас бала алаңдата берді. Бірақ ел басқарып отырған соң қандай тосын жайға да Үрістемнің белді бекем бұғаны қашан. Өйткені Қызылқұмның бірде бие, бірде түйе ауа райы соған мәжбүр еткен. Кейде әлгіде ғана мажырасын аспанның қабағы түйіліп, кенеттен қар жаусын, кемесе табан астынан дауыл соқсын, әйтпесе бұршақ ұрсын, заматында ел болып қарбалас қимылға көшу, шалғайда мал соңында жүрген қойшыларды көзбен көріп, оларға қолма-қол жәрдем жасау Үрістемнің дағдылы әрекеті. Өзірге бөрінің де ақыры қайыр. Ақыры қайыр деп көңіл жұбатқанмен сондай сәттер қаншама қажыр-қайратын алып кетті десейші. Ондай кездерде үйіне де арып-ашып өзер жететін болса керек. Өйтеуір отыз жыл отасқан зайыбы Сара аяғының ұшымен жүгіріп жүріп асу әзірлейді. Ал тоғызыншы класта оқитын Русланы, алтыншы кластағы Айнұры әкесінің, қасы-қабағын бағып қалатындары бар. Тек ықты-жарды тыңдамайтын кенжесі Самал ғана мойнына асылады. Сонда ғана Үрістем ұйқысынан ояңғандай селт етіп үй-ішінің қам-харекетіне араласады. Алматының дәрігерлік институтында оқып жатқан үлкен ұлы Дарханнан хат келген болса соларды алып оқиды. Бұрын сөйтетін. Ал қазір Үрістем өзін-өзі қанша зорлағанмен үй-ішіне онша шешіле алмады. Сонау шалғайда Қызылқұмның терең ішінде өзіндей еңбекқор біреудің баласының тағдыры әлі белгісіз күйде қалып тұрғаны жанын жеп, тынышын кетірді. Жаман айтпай жақсы жоқ, олай-бұлай бола қалса, ата-ана үшін онан ауыр азап болар ма. Ал Қызылдың қайнаған жазында, қытымыр қысында жұмыс істеп елдің береkesін келтіріп, мемлекет жоспарын орындап жатқан сол ата-аналар ғой. Бірақ кейде олар да өздеріне немқұрайлы қарайтын, сырттай ғана жылтырап іс жүзінде қамқорлық жасаудан бойларын аулақ салатын, қиындық атаулыдан сырғақтап жүретін басшыларға ренжиді екен. Керісінше өздеріне жасалып жатқан қамқорлығы мен жүрегіннің ең түкпіріндегі игі ниетінді сезді, қолдан келер бар мүмкіндіктерін ортаға сарқа салуға дайын тұрады екен. Үрістем соңғы кездерде соны түсінді. Сол түсінудің нәтижесі өзірге жаман да емес.

«Жаңақала» совхозы аудан орталығынан – темір жол бойынан ең алыста орналасқандықтан ба, әлде соңғы жылдардағы көрсеткіштерімен ауызға іліге бастаған соң ба, әйтеуір түрлі себептермен ауылға ат басын тірегендердің өр алуан өңгіме бастап, қилы сауал қоятындары бар. Сондайда Үрістем: «Шүкір, жаман емес», дейді. Талайлардың жүзінен жауабына қанағаттанбағандықтарын аңғарса да онан әрі шүйіркелесіп жатпайды. Өйткені жұмыс уақытында өзі шешуге тиіс мәселелерді жайына қалдырып қалай

еңгіме-дүкен құрып отырмақ. Осы мінезінің кілтипанын өткенде ауданнан келген журналист түсінсе керек. Ол әуелі ауылдық Советтің председателі Қаратай Қуаңбаевпен, совхоз партия ұйымының секретары Каналбек Тоқшылықовпен, бас зоотехник Сұлтанмұрат Садықовпен, бас мал дәрігері Мәткәрім Досымовпен еңгімелесіп алып, совхоздың бас экономисі Сардарбек Байсынов пен бас бухгалтері Аманғали Садақбаевтардан барша қажетті мәліметтерді жазып алыпты. Сонан кейін жұмыс аяғы біткенде өзімен сөйлесуге келіпті. Қолы боста өткен-кеткенді еске түсіріп, көңіл желпінткенге не жетсін. Ол сұрады, бұл жауап берді.

— Үрістеке, қай жылдан бастап совхоз тізгінін қолыңызға алдыңыз?

— 1980 жылдың 12-ші августынан.

— Шаруашылықта сіз қолға алған кезден қазір қандай өзгерістер бар?

Өткен бесжылдықта совхоз 500 мың сом зиянмен шыққан. Соны 1981 жылы 277 мың сомға, 1982 жылы 202 мың сомға кеміттік. Ал 1983 жылы шаруашылық мемлекетке 172350 сом таза пайда келтірді.

— Директорлық жұмысыңызды неден бастадыңыз?

— Ағашқы күннен-ақ еңбек тәртібін қадағаладық. Бас мамандарды дұрыс орналастыруға күш салдық. Бірінші фермаға Жанұзақ Шамшатов, екіншіге Садық Ерсептов, үшіншіге Зейнәбіт Сүлейменов сияқты бойының от-қызуы басылмаған, ұйымдастыру қабілеті күшті жігіттерді ферма меңгерушілері етіп тағайындадық. Тағы да совхоздағы барлық жұмысты цехтық басқару жүйесіне көшірдік. Атақты шопандардың іс-тәжірибелерін кеңінен тараттық. Әсіресе қой бағуға жастарды көптеп тарттық. Олардың жақсы еңбектерімен көзге түскендеріне жоғарғы оқу орындарына баруға жолдама беріп тұрамыз.

— Шаруашылықты пайдаға шығарудың жолдары қандай деп ойлайсыз?

— Негізінен мал өнімдерінің сапасын арттыру арқылы дер ем. Мәселен 1983 жылы совхоз бойынша әр жүз саулықтан 126-дан төл алдық. Сондай-ақ етке өткізілетін малдың қондылығын қатты қадағалаймыз. Ал семіз малдан жүн де сапалы қырқылатыны өзінен белгілі жай ғой.

Журналист жігіт сәл ойланып барып қайта сауал берді:

— Енді шаруашылықтағы қиын мәселелерге тоқталсаңыз екен.

— Совхоз территориясының жайылымға пайдалысы 426121 гектар, егіс егуге келетіні 712. Мұның ішінде жарты гектарда шабындыққа жарайтын жер жоқ екенін көріп отырсыз ғой. Біз үшін ең басты қиындық осында көктемнен бастап шабындық сұрап көрші совхоздың бөріне алакан жайып шығамыз. Оған қоса өлгі жайылымдық жерлердің өзі де жаңбыр жауған жылы от болады да, қуаңшылық кездерде шөп жаз шықпай жатып қурап кетеді.

– Үрістеке, сіздің басқарып отырғаныңыз негізінен қой шаруашылығы совхозы болғандықтан сонда еңбек етіп жүрген адамдардың талап-тілегін де басқалардан гөрі көбірек білесіз ғой деп ойлаймын. Енді соған тоқталсаңыз. Мәселен, шопандық мамандығында қандай проблемалар бар деп есептейсіз?

– Қой күні-түні бағуды қажет ететін мал. Ойланып қараған кісіге шопандардың еңбегі әсіресе Қызылқұм жағдайында шахтыда жұмыс істеген адамдардың жасайтын еңбегінен бір де кем емес. Осы қиындықтарды, бейнеттің ауырлығын айтып, шопандар бізді жиырма бес жыл еңбек ету мерзімінен кейін пенсияға шығарса екен деп күнде мазалайды. Дұрыс талап емес пе. Егер олардың бұл талаптары іске асса, бізге де жастарды қой бағуға тарту әлдеқайда жеңілдікке түсетін болар еді.

– Үрістеке, сізге қоятын тағы бір дәстүрлі сұрағым бар. Енді ең бір қиналған, қысылған сәттеріңізді айтып берсеңіз екен.

Әдепкіде Үрістем сәл ойланып отырып қалған. Кенет алдында жатқан күнделікті жұмыстарды жазып отыратын қалыңдығы бір елі көк дәптерге көзі түсті. Қиналған сәттері де, қуанған сәттері де осының ішінде жазулы. Мұнда халыққа қажетті инеден бастап, үйге дейінгі істелетін, істелген жұмыстардың бәрі түсулі. Міні күні ертең шопандарға жеткізілуге тиіс – тұз, сабын, шамға құятын жер май, азық-түлік, киім-кешектердің жазылған беті. Ал мынау озаттар тізімі, мына тұста анада қалың құмда адасып табылатын алты жасар баланың аты-жөні жазылыпты. Үрістемнің «Бүтін бастан сынық қалам артық» дейтіні де сондықтан ғой. Кезінде ұзын-сүре жырларды жатқа айтатын қабілетіне қарамастан қажетті нәрселерді еске сақтаудан гөрі қағазға тапсыратыны да осыған байланысты. Өйткені өмір талаптары бәрін бірдей жаттап алатын өлең емес, табанда өзгеріп, жаңарып отырады. Енді сол көк дәптердің бетін ашып кез келген бастан өткізген жайларын баяндай бермей ме. Сөйтсе кісі кезінде көп нәрсені аңғармайтын болса керек. Ал әлгі уақытында жан беріп, жан алған қиын кездері соңынан өзіңе қызық, та болып көрінеді екен. Журналист бала екеуі біразға дейін Қызылқұмда болған хикаяларды тергіштеп кеткен.

Үрістем әр нәрсеге бір ой жүгіртіп өрелі таңды көзінен атқарды. Ертелетіп төсегінен тұрып кеңсеге келді. Тағы да телефонмен арпалысып, аудан басшыларының үйіне хабар салды. Олардың да бұл жаққа құлақтары түрік екен. «Облыстан қайтадан самолет сұратып жатырмыз» деді. Сосын Кекірелі жаңалығын сұрастырса, дөрігерлер әлі жетпепті. Сұмдық қой бұл! Науқас бала енді қаншаға төзер екен?! «Суға кеткен тал қармайдының» керін жасап, қол ұшын берер адам іздеп бір сәт отырып қалды. Кейде осындайда өмірден жиған-терген тәжірибең мардымсыз жастау кезінде қанатының астына алып, қолыңнан жетектеп жөн-жоба көрсететін кісі ойыңа оралады екен. Мұндайда Үрістемнің Қаратай Қуаңбаевқа

айтар алғысы шексіз. Коммунист, Ұлы Отан соғысының ардагері, запастағы офицер, 1964 жылы тыңнан құрылған осы совхоздың ірге тасын қалап, ыстығына күйіп, суығына тоңып он жеті жыл бойы директорлық қызмег атқарған осы бір қайратты да, мейірімді жан шаруашылықты алға бастырып, қаншама жақсы маман тәрбиелеп шығарды десеңізші. Қашанда маңайындағыларды еңбек сүйгіштікке, адалдыққа, еңбекшілер жанының қалтарысындағы көлекке мен шуақты дер кезінде көре білуге баулитын. Сол сенім-күш өзі нық отырған директорлық креслодан түсіп шөкірті Үрістемге ұсындырса керек. Онысы кезінде біраз жұртты таңдандырған да: «Қайраты қайтпай тұрғанда қалайша лауазымнан бас тартады» деп кейбіреулерді күдіктендірген де. Бірақ ұстаз ағаның шешімі өз күшінде қалды. Бұл күндерде Қарекеннің сенімін ақтап жүрген жалғыз Үрістем ғана емес, тәрбиесін көрген талай жастар аудандағы абыройлы азаматтар қатарында. Солардың бірі Қаракең директор болып жүргенде совхоздың бас мал дәрігері қызметін атқарған Құснедин Смағұлов. Аудандық партия комитетінің ұсынуымен «Қуаңдария» совхозының тізгінін қолына алған ол шаруашылықты демде-ақ дүркіретіп өкетті. Бұрынғы мол шығынға белшесінен батқан «Қуаңдария» қазірде аудандағы табысты совхоздың бірі. Міні Қарекең түлетіп ұшырған жігіттер осындай. Азамат үшін онан артық бақыт бола ма! Сол Қарекең өліге дейін қатардан қалған жоқ. Ауылдық Советтің председателі. Бүкіл елдің арқа сүйер ағаларының бірі. Үрістемнің өзінің де қиналғанда, қысылғанда ақылшысы. «Апыр-ау мен осы сол Қарекеңмен неге кеңеспеймін». Үрістем сөйтті. Ауыл Совет кеңсесіне барды. Қаратай Қуаңбаев өзінде екен. Бар жағдайды түк қалдырмай баындап берді. Бұл жағдайдан онсыз да хабардар Қарекең аз-кем ойланып отырып барып:

– Бала, – деді. Өзінің үрдісті сөзімен: – Мұндайда сол Кекірелінің өзінен бері қарай көлік шығарған мақұл. Ол жақ қанша дегенмен терең Қызылға бір табан жақын. Сондықтан жері сәл де болса құрғақтау келеді.

Үрістем қуанып кетті. Жүгіріп рацияға барды. Кекірелімен байланысты. Микрофонға ферма меңгерушісі Зейнәбіт Сүлейменовты шақыртып алды.

– Зейнәбіт, ана сендердегі Бостан Базарбаевтың К–700-і қандай халде? – деді. Жағдайды өзі де біліп тұрғанмен басқа істейтін амалы жоқтықтан сұрады.

– Нашар, – деді Зейнәбіт. – Он мииут жүрсе ең кемі жиырма минут тұруы қажет. Оны өзіңіз де білесіз ғой.

– Онда сонымен дәрігерлердің алдынан қарсы шығыңдар. Сол жерден қажетті бөлшекті ауыстырып салып аларсыңдар.

– Ойбай, Үрістеке, оған жеткенше мына лайсаңда трактордың ма- торынан айрыламыз ғой.

– Басқа амал жоқ. Бәрінен де біз үшін ең қымбаты адам өмірі. Қалай да лаждаңдар.

Бәрібір Үрістем бұл іспен де шектеліп қалғысы келмеді. Аудандық сельхозтехникадан К–700-дің тракторшысы Панабек Құдайділдаевқа қолқа салды. Панабек келісті. Көп кешікпей тіркемесіне батпаққа бата қалса дөңгелегінің астына салатын азын-аулақ тақтай тиеп, қасына жолбастар жігіт мінгізіп Кекіреліге қарай аттанды. Осының бәрін реттеп, Үрістемнің кабинетіне кірген бойы сол еді, сырттан біреу сүріне-қабына өнтігіп жетіп келді де:

– Үрістеке, масқара болыппыз, – деді. – Жаңа кеткен Панабектің тіркемесіне ата-анасы Кекіреліде тұратын үш тоғызыншы кластың оқушысы жасырынып мініп кетіпті.

Мына хабардан Үрістем төбесінен жай түскендей бір майдан самсоз отырып қалды. Кекірелідегі бар-жоғы сегізжылдық мектеп. Тоғызыншы, оныншы класс оқушылары осында оқитын. Оларды жер жағдайына байланысты өзiрге интернатта ұстай тұруды тапсырып еді, соның арасында көрмейсің бе. Енді айдалада трактор батпаққа бата қойса, үлкендер лаждар-ау дегенмен қабырғасы қатпаған балалар не күй кешпек? Жеңіл машинамен сондарынан қуғанмен ауылдан ұзап шыға алмайтыны белгілі. Ал трактормен ше? Ол да бос әурешілік. Жылдамдықтары шамалас механизм оңайлықпен бірін-бірі маңайлатпайды. Енді қолдан келері шамалы, тек жанын өртеп өздерінен хабар күтуден бөтен.

VI

Аралтөбеде белшесінен батпаққа батқан ДТ–75-ті қанша әурелеген- дерімен шығара алмайтындарына Көшекбайдың да, Молдабектің де ұлы сәскеге салым ғана көздері жетті. Денені тітіреткен көктемгі ызғарлы леп, аяқтан өткен су екеуін де дірдектетіп жидек қақтырды. Оның үстіне аштық әлеметі әл-дәрмендерін құртып, қауқарлы қимыл жасауға мұршаларын келтірмеді. Олар мына қалыптарында ұзақ шыдамайтындарын түсінді. Сонан соң кері қайтуға бел байлады.

Су кешіп, батпаққа тайғанап, арып-ашып ұзақ жүрген олар түске таман бір қырқаның астында қалқиып тұрған К–700-ді көрді. Қуанғандарынан жүгіре жортып жандарына жетті. Жетсе екі ересек, үш бала батып жатқан тракторды шығарудың әуресінде екен. Бөрінің де үсті-бастары малмандай су, ағал-жағал батпақ. Суықтан еріндері көгіс тартқан. К–700-дің тракторшысы Панабек:

– Бала деген ерігеді, – деп оқушыларға кейіп қояды. – Шамасы бұлар бізді тойға барады деп ойлаған. – Бірақ кейігенмен үнінен болған іске көндіккендік байқалады.

Жеті жан қанша әуреленгенмен К–700 сол тұрған жерінен жылжы- мады. Діңкелеген жетеу бас қосып кеңес құрды. Мүмкін осынша

адам ДТ–75-ті шығарып алармыз деп үміттенді. Жетеуі шұбырып енді ДТ–75-ке барды. Күн батқанша әуреледі. Трактор батпақтан шығып та кетпей, үміт жібін де үзбей ілгері қарай сәл жылжып қайта тоқтап әуре-сарсаңға салды. Енді бәрі де қалжырауға айналды. Әсіресе оқушылар қатты тоңып қимылдаудан қалды. Үлкендердің сексеуіл үйіп, олардың киімдерін құрғатып, бойларын жылытуларына амалсыз уақыт шығындауларына тура келді.

VII

Жылжымалы амбулатория мен дәрігерлерді қалдырып Кекіреліге қарай «Белорусьпен» жалғыз жылжыған Омар Жаппасбаев өзінің жолдан шығып кеткенін түн ортасы ауған мезгілде бірақ білді. Әйтпесе межелі жеріне жететін мезгілі әлдеқашан жеткей. Қайда қараса да соқыр тұман тұмшалап алған бір дүние. Жайшылық кез болса мұндайда тракторды қаңтарып қойып, кабинада шапанын тас бүркене жамылып тынығар еді де, таң атқан соң барып жолды бағдарлап алып, моторға от алдырар еді. Бірақ қазір олай ете алмайды. Себебі алда тағдыры тұйыққа тірелген адам төсек тартып жатқанда өйтуге дөгі жетпейді. Қазіргі мақсат тек ілгері жылжып Кекіреліге бару. Ішкі ниет сол болғанмен «қырсыққанда қымыран іридінің» кері келді. «Белорусьтің» моторы істен шықты. Бұл таң ағарып атып қалған шақ еді. Омар енді тұман арасынан сығалап жүріп жер бағдарын аңлап алды да Кекіреліге қарай жаяу тартты.

Ол ұзақ жүрді. Әдепкіде қой салмағын көтерерліктей қатқақ жер бірте-бірте былжырап ери бастады. Тұман да сейілді. Міні, сөске түс. Міні, зауал ауған шақ. Кісінің қарны ашса алдымен шөл қысады екен. Еңкейіп қақтан су ішті: Су ішіп жатып: «Мотор үні естіледі» деп күбірледі. Орнынан ұшып тұрды. Алданбапты. Өзі тұрған жерге қарай құмды жиектей жүріп бір К–700 салып келеді. Омар бар дау-сымен айқай сала далақтап қарсы жүгіре жөнелді.

– Мынау Бостанның тракторы ғой! Бұл Кекірелідегі Бостанның тракторы!

Бостан тракторын Омарға екпіндете келіп тоқтатты. Кабинадан қарғып түсіп, құшақтап, шұрқыраса амандық-саулық сұрады. Жағдайды білді. Онан кейін асығыс қайта жылжуға кірісті. Ауылдан піскен тамақалып шыққан екен. Қасындағы Омарды ауқаттандырды.

Бостан қанша қызуланғанмен мандытып жол қысқарта алмады. Қайта-қайта қызған моторды суыту үшін ұзақ-ұзақ тоқтаумен болды. Тек сонан кіші бесін шамасында Омардың «Белорусына» жетіп, приводты ауыстырып салғаннан кейін ғана жүрісі мандып жылжымалы амбулаторияға жетіп, дәрігерлерді күн бата Кекіреліге алып барды.

VIII

Үрістем өзін ине ұшында ұстаған бір тәуліктен кейін барып дәрігерлердің Кекіреліге жеткізілгені жайлы хабар алды-ау әйтеуір. Ал ертеңіне «науқас балаға сол жерде операция жасалынбаса болмайды» дегенді естігенде қатты қобалжыды. Өйткені қарапайым ғана жабдықталған медпунктте хирургтің қолына скальпель алам деуі қалай ойлағанмен көңіліне күдік ұялатқандай еді. Дегенмен басқа істер шара жоқ болса амал кәні? Ақырын күтті. «Сабыр түбі сары алтын» деген рас екен. абыройға қарай секретарь қыз арада төрт сағат уақыт өткеннен кейін «операция сәтті аяқталды» деп сүйінші сұрады. К-700 тракторына жасырын мініп кеткен балалар да табылыпты. Үрістемнің қуанғаны сондай рацияға жеткенше жүгірді. Ризашылықтарын білдіріп абыр-сабыр ферма орталығымен сөйлесіп жатқан жігіттердің арасына келіп енді. Дәрігерлер жарылуға сәл қалған соқырішекті алып тастапты. Енді стационарлық ауруханаға жеткізіп баланы бақылауға алса, аз күнде аяғына мініп кететін көрінеді.

Үрістем ертеңіне санитарлық самолет шақыртудың қамымен телефоннан түспеді. Кекірелі бөлімшесінен самолет қонуға жарайтын топырағы қағу жерден алаң дайындауды рация арқылы қадағалап арпалысты. Сәтіне қарай жоспарлаған істері орайласып, жүзеге асты. «Облыстан санитарлық самолет келді. Ол Қабылбайды салып алып қайта көкке көтерілді» деген сөздерді естігенше Үрістем рация жанынан ұзаған жоқ.

Міне, халықты дүрліктірген бір шаруа ақыры абыроймен аяқталды-ау.

IX

Рас, сол күні Үрістем өзінің иығынан тау түскендей сезінді. Бірақ совхоз шаруашылығының қиындық пен қызыққа толы қарбалас күндері қашан таусылған. Үрістем сол күннің ертеңіне-ақ саулықтарды төл алу нүктіне көшіруге қызу кірісіп кетті. «Бейнет түбі зейнет» деген емес пе. Тынымсыз жанның еңбегі зая кеткен жоқ. 1984 жылы қыстың қамытшылығына, көктемнің қолайсыздығына қарамастан әр жүз саулықтан 116-дан төл алып оның 110105 басын аман сақтап қалды. Қазіргі есептеулер бойынша үстіміздегі жылдың табысы өткен жылғыдан әлдеқайда биік болмақ. Оған қысқа түсіп отырған отарлардың қоңдылығы айғақ!

***Қармақшы ауданы, Қызылорда облысы.
1983 жыл.***

ЭССЕЛЕР

АРАЛДА ТУҒАН ӘН

Ұлы ғой Нұрағаң! Нұрғиса Тілендиевті айтамын. Саз өнеріндегі нағыз Махамбет Өтемісұлының өзі десе болар. Тіпті отыздан жаңа асқан кезінің өзінде-ақ опера, симфонияларымен, поэмаларымен қатар «Жан сәулем», «Құстар қайтып барады» тәрізді көптеген өнімен құлағы бар қазақ халқының жүрегін мықтап жаулап алған Нұрағаң қазақ топырағында дүниеге келер біртуар таланттардың бірегейі екенін аңғартқан-ды. Ал ондай ерек тұлғалармен алғаш кездесудің кісі көңілінде ұзақ қалатын әдеті емес пе.

1967 жылдың тамыз айы еді. Тірліктің басқа алаңын жиып қойып, қиындығына қарамастан бірыңғай жазушылықтың ізіне түсуге бел байлаған кезім. Көп уақытым оқу мен ел аузында жүрген түрлі оқиғаларды жинауға кететін. Осыған орайластырып жұмысы қауырт емес, Қызылорда облысының мәдениет басқармасында қызмет істейтінмін. Сол күні де жолай кітапханаға соғып, жұмысқа кешігіп жеткенмін. Менің қарамды облыстық мәдениет басқармасы бастығының орынбасары Өмірзақ Оспанов терезеден көріп қалса керек. Сыртқы есіктен бас сұғар-сұқпастан кабинетінен атып шыққан ол қолын ербедетіп:

– Айтпа, айтпа, ойбай айтпа! – деп орынбасар азар да безер болды. – Сенің таусылмайтын сылтауыңды тыңдайтын менде уақыт жоқ. Қазір тез ана машинаға мініп, Алдаш Баяхметовке жет.

Бөледен оңай құтылғаныма қуанып кеттім. Аяғымды жеделдеу басып барып, жеңіл машинаға мініп алдым. Жолшыбай ойланып келемін. Алдаш – Ойбай-ау, қайда жүрсің? – деп аптыға сөйледі. – Құрттың ғой бізді.

Сасып қалып:

– Жайшылық па? – деп сұрадым.

– Қайдағы жайшылық. Сені іздетіп бізді бидайдай қырып жатқанда.

– Кешіріңіз... Мен бір шаруа шығып...

Баяхметов болса ғой обкомның үгіт-насихат бөлімінің нұсқаушысы. Демек, мені облыстық партия комитеті іздеткен. Оларға не үшін зәру бола қалдым екен? Қырсыққанда кешігіп қалған күні іздетуін қарашы. Шамасы «қызметкерің қайда жүр?» деп бастықтардың әкесін танытса керек. Тіпті, маған ұрысуға да мұршасы жеткен жоқ. (Онда партияның «тіфу» десе түкірігі жерге түспейтін кезі. Айтты бітті, орындалуы тиіс). Ал мен...

Осындай әрі-сәрі оймен межелі жерге де жеттім. Обком ол шақтарда пединституттың қарсысындағы бір қабат ескі үйде. Көліктен түсіп ішке ендім. Кірер ауыздағы милицияға мән-жайды түсіндіріп, сол жақтағы ащы ішектей шұбатылған дәлізбен келе

жатқанмын. Маған қарай қарсы жүрген ақ көйлекті, қара шалбарлы бір кісіге көзім түсті. Үстіндегі киімінде мін жоқ. Соған қарамастан обкомның сірескен салтына сай галстук тағып, пиджак кимегені қайран қалдырды мені. Ұзын бойлы. Сылыңғырлау. Өңі ақсары. Бетінде ептеген шешек дағы барға ұқсады. Тәртіпке онша көнбейтін шашы жан-жағына құлап, әсіресе сол жақ маңдайының жартысын жауып кетіпті. Осылардың ішінен ерекше көзге түсетіні – құлағы. Айта беретін нағыз қалқан құлақтың өзі. Сол үлкендігіне қарамастан пысық қыз жайған еттің қамырындай өте жұқа. Жұқалығы сонша, ұзындығы сонау атшаптырым дәліздің сонау шетіндегі терезеден сығалаған күн сәулесінің сол құлақтан көктей өтіп жатқанын көріп тұрғандай сезіндім. Ал бейтаныс кісі болса, еш нәрсемен шаруасы жоқ. Мына жай пенделерге сұсты көрінетін үй, онда жанталасып ерсілі-қарсылы жүріп жатқан алым-берім беделі бар адамдар, табан астына төселген сәнді кілем бәрі-бәрі түк еместей, ол үшін көк тиынға тұрмайтындай, жалғанды жалпағынан басып, дүрдіктеу ернін шүртте жиырып бір әуеннің ырғағына салып ысқырып келеді.

Жалпы, тәртіп бойынша партия үйінде ысқырмақ түгел, даурығып қатты сөйлеу де оғаштыққа саналатыны белгілі. Ал бұл бейтаныс еш нәрсемен санасар сыңай танытар емес. Мен: «Өй, хулиган неме, – деп ойладым жанынан өтіп бара жатып. – Қазір милицияның өзі-ақ екенді танытар».

Баяхметов отыратын бөлменің есігінен сығалап едім, қабағын түйіп, шиыршық атып отыр екен. Мені көрген бойда көкесі келгендей, табан астында жадырап сала берді. Тіпті, мені ішке кіргізіп үлгертпестен орнынан атып тұрып:

– Жүр, Дәукеңе барамыз, — деді.

Дәукең – үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Дәуірхан Айдаров. Екеуміз жедел басып сонда жеттік. Біз енгізіп жеткенмен Дәукең сабырлы. Сағатына қарап:

–Толық үлгереміз,— деп алды да ендігі әңгімесін маған қарата сөйледі. — Адамжан, осында Хасен Шаяхметовичтің арнайы шақыруымен Нұрғиса Тілендиев деген ағаң келіп жатыр. Сонымен жолсапарға шығасың.

Хасен Шаяхметович деп тұрғаны – обкомның бірінші хатшысы Бектұрғанов. Ал Нұрғиса Тілендиеві – атақты композитор.

Күтпеген жайдан сасқаным соншалық:

– Қашан? – дедім.

– Бүгін, тіпті, қазірден бастап дайындала бер. Онда бір дүйім ел күтіп отыр.

– Сондағы менің міндетім не?

– Ол кісі өн шығарады. Сен сөзін жазасың.

Қайран қалдым. Қызылордада не көп – шайыр көп.

Әсіресе, Жанұзақ Қожабергенов, Балашбек Шағыров, Серік Сейітмағанбетов, Зордан Салықбаев сияқты аузымен от тістеген

ақындар жүргенде өлең жазудан саяқсып кеткен маған тоқтағаны таңырқатпай қалмады. Рас, анда-санда төрт-бес шумақ дүниелерім облыстық «Ленин жолы» газетіне шығып тұратын. Оны да өз ырқыммен емес, осы газеттің өдебиет және мәдениет бөлімінің меңгерушісі Қомшабай Сүйенішев ағамыз: «Сенің батылдығың мен тың ой айтуға құштарлығың ұнайды» деп өзі уақыт белгілеп, тапсырма беретіндіктен жазатынымын. Енді мынадай жағдайда өзімді біреудің егініне түскендей сезініп, өзім білетін ақындардың атын атай бастап едім, Дәукең сөзімді аяқтатпай үзіп тастады.

—Жо-оқ, оларды қайтесің. Бәрін естіп, біліп жүрміз. Сырт көзге жіптіктей көрінгендерімен, дастарқан басында ұрттап алса, ауыздыға сөз бермейтін кулар ғой олар. Оның үстіне Нұрағаң «Өзі белгісіз, әрі ішпейтін жас ақын табыңдар» деп қатаң тапсырып отыр... Е-е, міне, Нұрағаңның өзі де келді. Танысып ал, Адамжан.

Жалт қарасам бағанағы, обкомның ішінде ысқырып жүретін «хулиганым» екен. «Апыр-ай, бұл бір қиын сапар болмаса жарар еді» деп ойлап қалдым.

Обкомдағылардың мені таңдауларының сыры енді түсінікті бола бастады. Аанада Әмірзақ Оспанов екеуміз бір жиналыстан соң Алдаш Баяхметовті қаланың сыртындағы Сырдарияның жағасына апарып бой жаздырғанбыз. Ептеген дастарқан мезірін де жасағанбыз. Алдекең көңілденген кезде: «Айналайын, інішек, қызметіңе рақмет! Енді өзің де бір алып жібер» деген. Мен: «Жоқ, аға, мен ішпеймін» дегенмін. «Мүлде ме?». «Иә». Сенбеген кісідей нұсқаушы Оспановқа қарап: «Рас па?» деп қадала сұраған. Ол: "Енді өзі айтып отыр ғой" деп міңгірлеген. Сол сол-ақ, Баяхметов: «Айналайын, мұның бір айта жүрер қасиет екен,— деп желпіне сөйлеген. — Казіргі кезде елде ішпейтін қазақ қалмады ғой. Осы ант атқанды ауызға алмаса да болар еді, бірақ қызметте жүрген соң амал жоқ». Ол мұңайғандай үнсіз отырып барып, сәлден соң жеңілдеп қайту үшін бұта аралап кеткен. Сол кезде Оспанов: «Жаңа Алдекеңе дұрыс жауап бердің, — деді сыбырлай сөйлеп. — Екеуміз бірдей жарысып ішіп отырсақ, ұят болатын еді. Ал, көні, ол жоқта тартып жібере ғой». Шындығында, менің осы ащы суға бөлендей зауқым соқпайтын. Көбіне біреулердің көңілін қимай ішетінім бар-ды. Енді тікелей бастығың ұсынып тұрғанда қалай бас шайқарсың. Мен қырлы стаканға шүпілдете құйған ақанды тездетіп төңкере салып, аузымды жеңіммен сүртіп болар-болмастан-ақ Баяхметов те қайтып келген. Бірақ менің ішкенімді аңғарған жоқ. Тіпті, қоштасарда бауырына тарта құшақтап, араққа әуестігі жоқ ақынды алғаш көргендігін айтып, мақтап та кеткен. Енді, міне, сол мақтаудың ақыры...

Амалсыз асығыс жолға шығуға тура келді. Үйге бас сұғып, жеңіл-желпі киім мен жолға қажетті дүниелерді алуға мұршам өзер жетті. Сонан соң обком қызметкерлерінің жетегінде жүріп Нұрағаң және ол кісінің зайыбы үшеуміз теміржол вокзалынан бір-ақ шықтық.

Жолаушы поезы да еңтігіп келіп тұр екен. Шығарып салушылармен қоштастық. Әлгіде шығарып салушылар бір купеге толығымен билет алынғанын, біздерді Арал қаласына дейін ешкімнің маза-ламайтынын айтып кеткен. Сондықтан да, емін-еркін ішке еніп, алдыңғы орынның батыс бетіне Нұраған, шығыс жағына жеңгей жайғаса бастаған. Мен үстіңгі орынның қай жағына шығарымды білмей сәл уақыт тосылып қалдым. Сосын жеңгей жатқан текшенің үстіне шықсам: «Мына баланың ниетінің терісін қарашы, өзі біреудің әйелінің үстіне қарай тырмысады» деп ойлап қалар ма екен деген бір қазақы сақтықпен Нұрағанның үстіндегі текшеге қарай ұмтылып едім, ол кісі бірден тоқтатып:

— Мына жаққа жат, — деп бұйыра сөйледі.

Дауысының қатқылдау шыққанын ішім жақтырмаса да, өзі айтқан соң жеңгей жайғасқан төсектің үстіндегі текшеге шықтым. Ал Нұраған тығыз бір шаруаға кірісетін кісіше, үстіндегі ақ көйлек пен қара шалбарын жолға киетін жеңіл киімдерімен ауыстырып жатты. Сосын менің терезеге қарап жол бойындағы көріністерді қызықтап жатқанымды жақтырмағандай:

— Осы сенің атың Адам ба? — деп сұрады.

— Иә, Адам.

— Сонда, немене, сенен басқалардың бәрі ит пе? — Өзі рақаттана күліп алды.

«Бұл не, маған тиіскені ме? — деп ойлады. — Ойпырмай, ауылға аман-есен жетсем жарар еді».

— Сен бұл жақта түйе көп екенін білесің бе? — деп Нұраған иығынан асыра бармағымен ту сыртын нұсқады.

— Білем.

— Онда шұбат жайлы өлең жаз. Ертең Арал қаласының Мәдениет үйінде өншілерге орындатамыз.

Әлгідегі бей-жай жайбарақат көңіл-күй табан астында астаң-кестең болды да кетті. Жауапкершілікті сезіну қашан оңай болған. Оның үстіне уақыт тығыз. Тағы да жақсы өлең жазу керек. Ал, жақсы өлең күнде жазыла бермейтіні тағы аян. Оған қоса сол жиырма жеті жылдық ғұмырымда шұбат атаулыдан ауыз тиіп көрмеппін ғой. Рас, қымызды кешіп өстік десе де болғандай. Көкем мен апам сонау мамырдан қараша айына дейін бие байлайтын. Бірақ, түйе өсірген емес. Оның мәнісін көкем «Сыр бойының шыбын-сонасы талаған түйе қатпа болып өліп қалады» деп түсіндіретін. Дегенмен, оны кімге айтып ақталарсың. Әйтеуір, ағарған ғой деп жобалап сөз құрастыруға кірістім.

Сол бір ой қарбаластығының жетегінде ақ қағазды шимайлап қанша уақыт әуреленгенімді кім білсін, әйтеуір кенет ес жиып, қиял кеңістігінен мына жарық дүниеге оралғандай күй кешкен сәт, шойын жолға темір доңғалақтың дүрс-дүрс соғылғанынан өзге тіршілік белгісін байқай алмадым. Еріксіз Нұраған орналасқан жаққа қарасам,

төсек бос екен. Сонан: «Бұлар бір жаққа кетіп қалған ба?» деген ой келіп, жеңгей жатқан жерге мойын созсам, ағамыз жеңгеміздің қасында екен. Ол менің жоғарыдан үңіліп тұрғанымды көз қиығымен көріп қалып «орныға жат» дегендей қолымен ишара жасады... Мен жастыққа қисайып бара жатып: «Е-е, бағана жеңгейдің үстіндегі текшеге мені, екеуінің бірге жатқандарын көрсетпеу үшін алдын ала ойластырып айтқан екен ғой» деп түйдім.

Біз Арал қаласына қас қарайған шақта жеттік. Вагоннан аудандық партия комитетінің екінші хатшысы Құлмағанбет Қартақов Нұрағанды құшақ жая қарсы алды. Газ-69 жеңіл көлігімен аз ғана жүріп, үлкен дарбазаның алдына жетіп тоқтадық. Дарбазаның есігінен ішке енгенде самаладай жарқыраған шамдардың жарығына оранған бақтың ішіне еніп бара жаттық. Ұлы даладағы бір дененің қос білегіндей батысқа қарай созылған Қарақұм мен Қызылқұмның түйісер жеріне орналасқан түнгі теңіздің әсерінен бе, әлде қаланың іргесін тепкен Арал теңізінің суының ауаға сіңген қасиетінен бе, әлде қарсы алған шалқар пейілді осы аймақтардағы адамдардың алғашқы ықыласына қарай ма, әйтеуірбір жан-дүниеге гүлдің қош иісінің лебі жетіп тұрғандай сезіліп жатты. Оған алдымыздан шыққан осы үйдегі Роза жеңгейдің жарқылдаған ашық мінезі қосылып, тіпті, өзіміздің қонақ екенімізді ұмытып, ет жақын туыстарға қауышқандай, мөре-сөре болдық та қалдық.

Асылы, нағыз таланттың қарапайым пенделерден көп айырмашылығының бірі мінезде болса керек. Сонау Қызылорда қаласында кездескеннен бері бет әлпетінен түрлі көңіл-күйді аңғартқан Нұраған, енді мына қарсы алудан кейін ірі тістерін ақсита көрсетіп, қайта-қайта кісіней күліп балаша мөз. Тіпті, үлкен бөлмеге жасалған дастарқан басына жайғаса беріп, төрде ілулі тұрған домбыраға көзі түскен сәтте мүлде өзгеріп сала берді. Көз жанары сексеуілдің шоғындай жайнап, жүзінде басқаша бір жеке адамның қуанышынан биік – қанағаттанғандық пен ризашылықтан мүлде бөлек, сабыр ауқымына сыймайтын рең пайда болды. Сосын домбыраны қолға алды. Оң бұралған құлағын солақайға келтіріп барып, қос ішекті қағып өтті. Сол сәттен бастап жарық дүние басқаша құбылып, бөлекше реңге бөленді. Сонау Тәңірі тауларының бауырынан басталып, Атырау теңізінен асып жығылатын сағынышқа толы ұлы жүректен шыққан саз әуені ұлы даланы кернеп бара жатты. Сағыныш болғанда да жайбарақат емес, сабыр тағатын тауысып, құсша ұшып, дауылдай сапырылысқан сағыныш, осынау кең даланың адамдарын құшағына алып, бауырына басып еміренбейінше, мауқы басылмайтын сағыныш!

Нұраған өзінің қарлығыңқы дауысымен саз әуеніне қосылып, ақырында оны аяқтап, домбыраны іргедегі қабырғаға сүйегенде, тұтқиыл бір алапат та, ләззатты сәтті бастан кешкен төрт-бес тыңдаушы біздер – ақырының не болғанын түсінбей қалғандай, әлгі

сәттің жалғаса түскенін тағы да тамсана аңсайтындай күйде отырып қалғанбыз. Тыныштықты Нұрағанның өзі бұзды:

— Бұл жаңа өннің аты «Аралдағы жеңеше-ай», Роза жеңеше, сізге арнаймын, — деді. Сосын маған қарап тапсырма берді. — Ал, көні, бала, сөзін жазуға кіріс.

Құлмағанбет ағай мен Роза жеңеміз орындарынан атып тұрып, Нұрағанды құшақтап жатыр. Шампан атылып, коньяктың тығыны ашылды. Қылаяқ хрусталь ыдыстарға арақ пен шарап шімпіндете құйылды. Бірақ, Нұраған аузына да жақындатқан жоқ. Жауабы:

— Бұл бөлені мүлде қойғанмын, — болды.

Ендігі жердегі үлкен жауапкершілік менің мойнымда қалған еді. Дастарқан канша мол болғанмен ас батпады. Жатар кезде төсекті сыртқа салдырдым. Шөлдесең ішерсің деп Роза жеңем бас жағыма бір шелек шұбат әкеп қойып еді, онан да бөлендей ауыз тиіп жарытпадым. Аула ішіндегі сәкі үстінде жалғыз өзім жатырмын. Үп еткен желсіз тымырсық түн. Аспанда толық ай жарқырайды. Айнала сүттей жарық. Қора ішінде алма ағаштары мен үйдің төбесіне қарай жармаса өскен жүзім өркені қарауытады. Ал мен еріксіз дөңбекшіп ойға батамын. Ертең Нұраған аудан орталығындағы Мәдениет үйінде жұрт алдына шығады. Мына жаңа өн сонда айтылуы керек. Ол үшін алдымен өннің сөзі композитордың өзіне ұнауы тиіс. Онан соң жұртшылық қолдауы қажет. Ал Аралдың халқы анау-мынауы місе тұтатындарға жатпайды. Талай-талай марқасқа ақындар мен шешендердің сөзіне құлақ құрышын қандырып өскен ел. Құйттай қияс кетсең жаратпай, лақтырып тастай салары хақ. Бірақ қай ақын болмасын өз ыдысында барды ғана халыққа бере алады емес пе. Мен де сол заңдылықтан аса алмаймын. Ол үшін алдымен болашақта жазылатын сөздің түйінін табуға тырыстым. Жалпы, қазақтағы «жеңге» атына айтылатын жақсы лебіздерді еске түсіріп барып, өзімнің ет жақын жеңгелерімді көз алдыма елестеттім. Олардың аты Раушан, Рыс, Шарипа болатын. Біз ес біліп, етек жаба бастаған кез қырқыншы жылдың аяғы, елуінші жылдардың басына тұстас келді ғой. Олар қолдары қалт етіп, бас қосқан сәттерде біз көрсек те, кескін-келбетін есте сақтауға өте жастықтан шамамыз жетпеген ағаларымыз жайлы әңгіме қозғап, кейде ақ таң атырып, күн батыратын. Көрген қиындықтары мен сағыныштарын айтып өздері де жылайтын, бізді де жылататын. Аянышты тағдырларына байланысты ма, өлде шаңырақты құлатпай ұстап жүрген ерліктеріне деген құрметтен бе, әйтеуір оларды өзіл-қалжыңнан биік, соғыстан келмей қалған ағаларымыздың өзіндей құрметтеп, сыйлап өстік. Ата-анамыз да бізді солай тәрбиелеп өсірді. Әсіресе, осылардың ішінде жалғыз мен үшін ғана емес, бүкіл біздің әулет үшін Раушан жеңешемнің орны бөлек-тін. Өйткені, көкем: «Біз бұл жерге кейін қоныс тепкенбіз. Арғы бабаларымыз сонау Ойыл жақта өмір сүрген екен» дей келіп, арғы-бергі аталарын түгендеп кететін.... Асан-

нан Құдайназар, Текей туады. Текей қалмақтың бетін қайырған батырлардың бірі болса, Құдайназар ісі қазаққа белгілі хан Өз Тәукенің бас уәзірі болған кісі екен. Біз сол Құдайназарданбыз. Онан Сойырғас, Сойырғастан Алтай, Алтайдан Еркінбай туады. Алтай да қарапайым көптің бірі емес, қалың елге қадірлі екен. Оған айғақ Еркінбай жас кезінде Ырғызда өткен үлкен асқа барғанда Шернияз ақын түрінен танып: «Сен осы Алтайдың баласы емессің бе?» деп сұрапты. Еркінбай «Иә» десе, «Тұлпардан қалған тұяғым-ай, менің қасымнан қалма», – деп ас тарқағанша жанында ұстапты.

Мұны ойға алған себебім, сол Алтайдың дулығысы, сауыты және қылышы атадан балаға ауысып, соғысқа аттанып хабарсыз кеткен Садуақас ағамыздың жесірі Раушан жеңгеміздің үйінде болатын. Оны ауылдағылар үлкен үй дейтін. Ол үйге бас сұғып сәлемдесіп тұру бүкіл әулеттің міндеті болатын. Мен студент кезімде оқудан оралғанда ол үйге бас сұғып, сәлем бермей кеткен кезім жоқ. Сәл кешігіп қалған күннің өзінде жеңгеміз Раушан реніш білдіретін. Біраз томсырайып алып барып, өзінің Садуақасы мен халықтың бастан кешкен қиыншылықтарын айтатын.

Мен әннің сөзін жазу үшін Аралдағы Розаны Раушан жеңгемнің қасына қатар қойып барып, қолға қалам алдым. Аралдағы Роза жеңгеміз де ақжарқын, бес баланың анасы. Құлмағанбет ағамыздың нақ өзіндей парасат иесі еді.

Ертеңіне мен жазған сөзді қабылдаған Нұрағанның атақты «Аралдағы жеңеше-ай» атты әні күй мен саздың құнын білетін аралдықтардың аузымен айтылып, Мәдениет үйінің қабырғасын теңселтіп тұрды.

Келесі күні Арал қаласының іргесін тепкен теңіздің Сарышығанақ портынан «Төлеген Тоқтаров» атындағы катермен сапарға шықтық. Аудандық мәдениет бөлімінің бастығы Құдайберген Жасекенов оншақты әнші қыз бен жеті-сегіз күйші жігітті Нұрағанның туындыларын орындау үшін ала жүрді. Олар «Шөмішкөл», «Ақбасты», «Көкарал» елді мекендерінде Нұрағанның шығармаларын орындап, өз шеберліктерін топ алдында көрсетуге мүмкіндік алса, халық саз өнерінің біртуар перзенті Нұрғиса Тілендиевпен қауышқан салтанатын ұланасыр тойға ұластырып қарсы алып, шығарып салып жатты.

Күн үп өткен желсіз тымырсық болатын. Аспанда алашабыр бұлт. Әр жерде жүзген үйрек, қаз. Сонау алыста ғана жалдана шыққан көк қамыс көзге әрең-әрең шалынады. Кенет, көгілдірін соңдарынан ерітіп, жүзіп бара жатқан қос аққу кезіккен. Сол сол-ақ, Нұраған толқынсыз көк теңізді тұмсығымен жарып заулап келе жатқан катерді Құдайберген Жасекеновті шақыртып алып тоқтатты. Матор үнін өшірткізді. Домбыра алдырды. Катердің тұмсығындағы ашық алаңға орындық қойғызып, өзі сонда барып отырды. Бағанадан бері сыртқа шығып, табиғаттың осы бір тынышталған сәтін қызықпап тұрған қыз-жігіттер Нұрағанның сырт жағына қарай топтала баста-

ды. Жұрттың етек-жеңінің жиналуына қарамастан бұрынды-соңды естімеген бір күй басталып та кеткен.

Мүмкін, бұл күй мәңгі ғашық қос аққудың іңкәр-сезім түйсікпен өліп-өшіп бір-біріне ұмтылған тұсы.

Мүмкін, бұл сонау Ғұн, Сақ, Оғыз, Түрік қағанаттарының бөрілі байрақ ұстап, ел қорғаған қас батырының қолы қалт еткендегі аққуға ұқсас сүйгеніне ұмтылған ынтызар көңілінің аласапыран сезімі.

Мүмкін, бұл Исатайдан айырылған шерлі Махамбеттің аққу мінез ғашық жарына шақысы келген мұң-зары.

Мүмкін, аққулардай ажыраспауды тілегенімен тұз-дәмін тағдыр жарастырмаған Абай мен Тоғжанның, Ақбала мен Төңірбергеннің ғұмырлық өкініштері.

Мүмкін, бұл Төлегенін жоқтаған Қыз Жібектің жан зары.

Жалпы, бұрынды-соңғымен тыңдап жүрген аққу мен сүйіспеншілікке байланысты айтылар сөз, толғанар жыр, орындар саз ерекше бір сабырлы да мұңлы сарынды болушы еді. Ал менің мына естіген күйімде алыста өлін қорғап жаумен айқасып жатқан бағзы заман сарбаздарының өлі жүзін көрмеген қызға деген күйіп-жанған махаббаты, сағынышы, жігері, ерлігі, өрлігі, қайсарлығы, адалдығы бөрі-бөрі от пен жалыннан құралған құйындай жүйткі сырғып, мәңгілік кеңістікке сіңіп бара жатты. Мұндай сезім, түйсіктің алуан саласын сазды әуенмен бір арнаға тоғыстыру тек ұлы адамдардың қолынан ғана келетін ұлы шаруа еді. Аралдықтар 1967 жылы тамыз айында «Төлеген Тоқтаров» катерінің үстінде Нұрғиса Тілендиевтің өз орындауында тыңдаған «Аққу» күйінің шынында да ұлы шығарма екенін кейін уақыт дәлелдеп шықты.

Нұрағаңның бастауымен ән-жырымыз үзілмей «Қаратерең» балық ұжымшарына жеткенде мезгіл кешкі бесін еді. Біздер шағын кемеден түсіп, колхоз орталығына қарай шұбырып бара жатқанда батыс жақтан АН-2 қосқанат ұшағы тып-тыныш даланың берекесін кетіріп, дарылдап, аспанға қарай көтеріліп бара жатты.

Біздер ұжымшар орталығына еніп, басқарма кеңсесіне жақындағанмен ел көшіп кеткендей, естияр ешкімді байқай алмадық. Бұрын бұндай болмаушы еді, халық қаумалап қарсы алатын. Қайран қалып келе жатыр едім, көлденең көшенің қиылысынан бір тұтамнан астам шошақ сақалы қасақана жоғары қарай шошайа майысқан, мұрты аузына түскен, далбайды басына мильқата кигендіктен бе, кісіге ежірейе қарайтын, үстіндегі өңі қашқан бешпенттің екі өңірін қаусыра қымтап, белін тұсаумен мықтап байлап алған, мәсі сыртындағы көбісін тырп-тырп еткізіп аяғын санап басқан бір кісі шыға келді.

Нұрағаң естияр жанның кезіккеніне қуанып кеткендей:

—Ассалаумағалайкүм! — деп қарттың бір қолын қосқолдап ұстап, ұзақ сілкілеп амандасты.

Нұрағаңнан соң мен де қарттың қолына жармастым. Саусақтары сексеуілдің көмілген құмынан аршып, күн астына тастаған діңіндей

қарақожа лақ мүйізді екен. Аяғын санап басатыны дағды болса керек, әйтпесе әзірше шынында нық екенін аңғарғысы келгендей, қолымды қысып жіберіп еді, жаным көзіме көріне сақтады.

Нұрағаң:

– Бұл елдің адамдары қайда кеткен? – деп сұрады.

– Қашып жатыр, – деді қарт.

– Қашқаны несі?

– Жаңа ұшып кеткен самолетті көрдің бе?

– Көрдік.

– Сол самолетпен келгендер өлген түйені тексеріп, аулында оба бар деп етін өлгіде көмдіріп кетті.

Шалды қаумалай қоршап, аузына аңтарыла қарап тұрғандардың бөрі де суық хабарды есіткен бойда мына орталарында тұрған шал емес, қасақана пенде атаулыны жалмау үшін біреулер қасақана жіберген оба деген бөленің нақ өзі келіп тұрғандай шошып кетті. Қарасам, Нұрағаңның түсі де өң-сәлсіз боп-боз боп кеткен екен. Ол бірден айқайға басты:

– Әй, Адам, тез спирт тап!

Бұл жолы Нұрағаңның даусы қаттырақ шыққанмен түкте ренжігем жоқ. Өйткені, мына бізді қоршаған әлемнің ішінен ең нәзік, ең отты, ең асыл музыка ырғақтарын тап басып тауып алып, оны құрастырып, адам сезімінің талмау сөтіне бағындырып дағдыланған шебердің кейде қарасөздің өз дәмін сақтауды талап ететін жауаптылығына ерегескендей, сөздің басын жарып, көзін шығарып айта салатынын біліп алғанмын. Нұрағаңның ән мен күйіне тәнті жұрт та ол кісі қандай оғаш сөз айтса да мін санамай, қайта рақаттана күліп қоя салады екен. Бұл шақтарда Нұрағаң қалыптастырған саз өлеміне табынып біткен менің де сол ымырашылдыққа бағынбауға шарамды қалдырмаған еді.

Жүгіріп жүріп, обкомның беделін салып, ауылдық ауруханадан екі шөлмек спирт тауып әкелдім. Олжалы оралғанымды айтып Нұрағаңның құлағына сыбырлап едім, ол кісі мені оңаша шығарып өкетіп, алдымен өз қолын, сосын менің қолымды спиртмен жудырды да, стаканға құйдырып алып тартып жіберді. Маған да:

– Іш, мынаны! – деп зекіді.

– Нұраға, мен ішпеймін ғой, – деп едім.

– Сен жаңағы шалдың қолын ұстадың ба? – деп сұрады.

– Иә, ұстадым.

– Онда сен оба маған да жұқсын деп тұрсын ба. Көні тез іш!

Мен ашуландырып алармын деп жарты стакан спиртті қағып салдым.

Өңешімді өртеп кетті. Дегенмен көзім шырадай жанып, артынша ақ көңілім көтеріліп, дүние басқаша реңге бөленіп құлпырып сала берді. Мұныма Нұрағаң риза болғандай:

– Бізді әзірше обадан сақтайтын спирт. Сен де творчество

адамысың. Аман жүрсең, халыққа пайдаң тиер деп ішкіздім, – деді.

Мен сонда Нұрағаңның обаның қатерінен гөрі әлі де алдағы күндерде жазатын шығармаларының тоқтап қалу қауіпінен сескенетінін аңғарғанмын.

Оба жайлы еңгіме шыққаннан кейін қайтар жолда біздерге адам атаулы сақтықпен катынас жасап, біраз әбiгер шектiк. Бiрақ мен оған түк те өкiнгенiм жоқ. Әйткенi, бұл кездерде Нұрағаңмен ағалы-iнiдей табысып кеткен едiм.

Нұрағаң Қызылордаға жеткеннен кейін Алматыға аттанып кетті. Мен Нұрағаңның тапсырмасын орындап, өзiм сөзiн жазған жетi өнiн облыстық газетке жарялаттым.

Кейін жол түсіп Алматыға барғанда алдымен Нұрағаңның үйіне соқпай кетпейтiнмiн. Дариға жеңгемнiң қолынан шай iшiп, ағамен ұзақ еңгiмелескен кезiм көп болды. Не айтары бар, шынында да Нұрағаң тiрi кезiнiң өзiнде-ақ күйдегi Құрманғазы, Төтгiмбет, Дәулеткерей, Сүгiр тектес; әдебиетте Махамбет, Абай, Мұхтар Әуезов, Әбдiжәмiл Нұрпейiсов сияқты қазақтың ұлы тұлғаларының қатарынан орын алған дара талант болатын. Бұл өмiрде ұлы дүние жасаушының қосын жегiп, қасында жүрудiң өзi де бiр дәурен десем қателесермiн бе.

Менiң, кейде, арада қаншама жыл өткенiне қарамай, сонау та-мыры тартылып, ернi кезерген шақтарда Аралдан тiршiлiк қамымен алысқа көшiп кетiп, кейiн ұлы теңiзiне жете алмай, сағыныштан сарғайған балықшыдай, Нұрағаңмен бiрге өткiзген сол бiр күндердi жиi аңсайтыным да, бөлкi сондықтан шығар.

ЕҢ СОҢҒЫ ЖЫРАУМЕН ҚОШТАСҚАН ЖЫЛ

Қай заманнан берi екенiн қайдам әйтеуiр мен дүниеге келген өлкенiң Сыр бойы аталатыны етек жапқаннан берi есiмде. Мұның жас кезiмде көз алдыма елестеткеннен гөрі әлдеқайда ауқымы кең Қаратау мен Арал теңiзi аралығын тұтастай қамтитын атау екенiн кейiн бiлгем. Сол ұланғайыр өлкенiң iшiндегi менiң кiндiк қаным тамған жер – Сырдарияның төменгi аяғына жата-тын Оғыз қағанатының ұлы озаны Қорқыт Атаның бейiтi жатқан екпетұстан туп-тура қырық шақырым қашықтықтағы “Ақбел” ұжымшары едi. Ал ендi сол “Ақбел” ұжымшарын iздейтiн жан кезiгер болса, дүниежүзi картасынан тауып алуы оп-оңай. Оған “Ақбел” қарайтын, Сырдарияның терiстiк жағасындағы Қармақшы ауданының орталығынан шойынжолдың бойымен батысқа қарай

оншақты шақырым қашықтыққа көзі түскен кісінің әлгі жоғарыда айтқан Қорқыт Ата бейітіне кезігетінін айтсақ та жеткілікті. Тіпті оны азсынса, сәскелік жерде Төретам стансасының жанындағы Жеркіндік аталатын көшпелілердің ескі жұртынан адамзат баласын аспан кеңістігіне зымыранмен тұңғыш алып шыққан айлақтан “Ақбел” ұжымшарының атты кісіге түстік жер екенін айтсақ та түсінікті шығар деп ойлаймыз.

Жалпы жергілікті халықтың өңгіменің келе жағына қарай сол төңіректі Сыр және Қыр деп екіге бөле сөйлейтіні де ұшырасады. Қыр деп балқыған күмістей жарқыраған төсін түпсіз көк аспанға қарата Сақ даласын қақ жара иретіліп аққан күйі Арал теңізіне құятын Сырдарияның туп-тура солтүстік жағалауынан басталатын ұланғайыр кеңістікті айтады. Құданың құдыреті, неге екенін қайдам, сол дарияның Қыр бетіне сүйекті бұта өспейді десе де болады-ау. Есесіне күн жылтырап, қысқы сіреу қар еріп, көктем нышаны сезілген сәттен бастап, сонау қара күзге дейін қарабұйра жусан қаптай шығып, көз жетер жерді көк түспен көмкеріп көкжиекке тіреліп жатқаны. Ал енді сол көкжиекті бетке алған жан араға күн салып сапар шексе, аты әлем жұртшылығына мәлім дүниедегі төрт ұлы құмның бірі – Қарақұмның бергі етегіне маңдай тірер еді.

Бірақ сол дарияның түстік бетіне аяқ басқан кісі жер келбетін мүлдем танымай қалуы да мүмкін. Көлікті кісі өп дегеннен қалың бұтаға килігіп, ат қапталын сыйпата омыраулап әлекке түссе, жаяу адам ілгерілеген сайын қалыңды қақ жарып өтем деп діңкелері бар. Сонан соң бір өзеннің екі жағалауының адам айтқысыз екі түрлі екенін біліп қайран қалар еді. Қайран қалғанмен әлгі мен өскен “Ақбел” ұжымшарына барғысы келіп, ала таңнан шыққан кісі жидесі мен жыңғылы тұтасқан дөңді, шеңгелі ұйысқан табанды, найза бойлы нар қамысы сыңсыған көлді жағалап сабылары сөзсіз. Ал онан әрі сапар шеккендер қарабарақ пен итсигек, қоянсүйек пен құртқашаш, ебелек пен киікөты аралас құмшауытты қуаң даланы кесіп өтіп, өлемдегі ұлы төрт құмның екінші бір атақтысы – Қызылқұмның бергі шалғайын басар еді.

Жалпы Қыр мен Сырда шығатын өсімдік ғана емес, онда өсіп-өнетін аң-құста да айтарлықтай айырмашылық ұшырасады. Егер Сыр бетте бұта паналаған қоян, қырғауыл, көл бетінде жүзген үйрек-қаз, құм төбені бүйірлей шыққан қаншиеге жайылған елік, қопалы көлдің қорысын мекендеген жабайы шошқа, қасқыр, түлкі, қарсақ, Шұбар аталатын Қызылқұмның бергі етегіне қарай жек пен қоян көптеп кезіксе, Қыр жақтың негізгі аңы ақбөкен мен қарақұйрық. Дарияның Сыр беті балығы тұнық суда жосылған көл-көлшікті, шыбын-шіркейлі болып келсе, Қыр жағы сусыз, маса-сонадан ада шөлейт. Жергілікті халық Сыр бойын қауын-бақша, егін салып көркейтсе, Қыр беткейін негізінен малдың жазғы өрісі ретінде пайдаланатыны да сондықтан болса керек.

Керікөз қариялардың айтуына қарағанда – Қыр мен Сырдың

табиғатындағы осы бір айырмашылықты бабаларымыз бағзы заманнан бері қарай орнымен пайдалана біліпті. Олар алақыстайғы қар жамылған Сырдарияның үсті жалаңаштанып жиегін ептеген қызылсу кенерелеп жүгіре бастайтын наурыз айының орта кезінен бастап, малды мұздың үстімен айдап өтіп, қырға қарай көшіп, жол-жөнекей қой қоздатып, жабағы жүнді қырқып, қырдың арқа бет шегінен басталатын Қарақұмға жетіп саябыр тауыпты. Сонан қыс айларында ақтүтек бораны көз аштырмайтын Арқа беттегі жаз жайлаудан суықтың ызғары алғаш сезілетін таразы туа қайтадан киіз үйін жығып, түйеге артып, қой мен жылқыны жая айдап Сырға қарай бет түзепті. Жазы от құсқан ыссы дегенмен, қысы май тоңғысыз жылы Сыр өңірінің түстік шегінен басталатын Қызылқұмның жота-жота төбесі мен бұталы сай-саласына жетіп, жауған қары жауғандай еріп, жалаңаштанған құмның бүйіріне тебендеп шығып жататын көк шөпке малдың аузын тигізуге асығыпты.

Осылайша малдың бабын күйттеген бабаларымыз Қызылқұмды қыстап, Қарақұмды жайлап мыңдаған жыл бойы Қыр мен Сырдың екі арасын жол қылып көшіп-қонып тіршілік етіпті.

Міне сол әлгі айта беретін Сыр беттегі Кеңес өкіметі кезінде пайда болған “Ақбел” ұжымшары қалың бұта ішіне індете кіріп орналасқан шағын ауыл болатын. Ертеңгілік және кешкілік биік өскен шеңгел мен жыңғылдың арасынан бойын оздыра алмай, әр жер-әр жерде қабырғасы ағараң тартып көрінген тоқал тамның моржасынан будақтаған түтін ғана тіршілік белгісін байқататын. Қалған уақыттағы ересектері жұмысқа кеткен ауылды өлі тыныштық есеңгіретіп тұрғандай сезілетін. Рас, бұрын бұл жер Ұлы Отан соғысына дейін тоқсан отбасы түтін түтеткен елді мекен екен. Соғыстан кейін майданға аттанған жүзден астам еркектің оншақтысы-ақ оралыпты. Сондықтан да ауылда қара жамылған, жаны жаралы жесір келіншектер мен жетім балалар көп болатын. Оның үстіне ұжымшардағы елді сүрніктірген қайтарымы жоқ тегін бейнет таңның атысынан күннің батысына дейін қатын-қалашты етегіне сүріндіріп тұралататын. Сол бір тіршілік тауқыметін жеңілдеткісі келетіндей – бірі ақсақ, бірі шолақ, тағы бірі жаралы ер кісілер өздерінің қарамының аздығына қарамастан жарым көңіл жесірлердің көңілін аулауға тырысып кішкентай қуаныштың төбесі көрінсе-ақ бітті жоқты сылтау етіп, кейде ас-ауқатының тапшылығына да қарамастан тойдың ырымын жасауға құштар болатын.

Әлі есімде екінші сыныптағы кезім. Ол шақта біз оқитын көркем шығарма да, газет-журнал да атымен болмайтын. Әлдеқалай Әліппе мен Ана тілі қолға тисе, оның өзі үлкен жетістік саналатын. Әлде сықсимаға құятын жағармай тапшылығынан, әлде

үлкендердің дала бейнетінен титықтап келетіндігінен, әйтеуір күн батса ауыл ұйқыға шым бататын. Сондайда зәуқайым сыртқа шыққан кісі жұлдызы жамыраған аспан астында қараңғылыққа сіңіп, әлсіз тыныстаған ауылды жан-дүниесімен сезініп қана тіршіліктің мүлде үзіліп бітпегеніне шүкіршілік ететін. Осындай қайғы мен бейнетке малтыққан күндердің бірінде ұжымшар есепшісі Мәліктің келіншегі Шекер ұл туып, бір ешкі сойып, бүкіл “Ақбел” жұртшылығын шақырып той жасаған.

Той көрісі бар, жасы бар егістіктен күнбата оралған жұртшылықтың азын-аулақ малын жайғап, қатын-қалаш, бала-шағамен жұмысқа жарамайтын қарттарға атала-жармадан жасалған көшкі асын бергеннен кейін барып, ел орынға отыра басталды. Тойға шешеме еріп мен де бардым. Мәліктің үйінің ауласына аялдамастан мені білегімнен қыса ұстаған шешем күн бетке көлденең салынған ұзынша тоқалтамның ішіне енді. Үлкен жалғыз бөлме кісіге лық толы екен. Ал екі жерге қойылған сықсима шам сыртқы есік ашылып-жабылған сайын пайда болған азғантай лептің екпінінің өзінен сөніп қалуға шақ қалып қалт-құлт етеді. Шешем босаға жақта тұрып қалмай осы ауылдағы жолы үлкен шаңырақтың бірі екенін сездіріп, ілгері қарай екі-үш аттап өді, абысын-ажындарының ығысып орталарынан орын беріп жатқанын көріп, сонда барып тізе бүкті. Мен де жанына жайғастым. Артынша даяшылық қызмет атқарып жүрген жастар табақ тартты. Ауқат ішілді. Үй иесі бата сұрап, ас қайырылды. Бірақ жұртшылық сонда да әдеттегідей отырған орындарынан көтеріле қоймады. Тәрде ескіден қалған өңгімені өсиет етіп айтып отырған екі-үш шал да, оны ұйый тыңдаушылар да қозғалар сыңай танытпады. Тек осы бір қалыпты тыныштықты бұзып алмасам дейтіндей, менің шешеммен қатар отырған төрт-бес қатын бір-бірлерімен сыбырласа сөйлесіп жатты.

— Осы үйдің қожайыны тойына жырау шақырыпты дейді...

— Рас болса, әлгі өзіміздің Жиенбай жыраудың баласы Рүстембек дейді ғой.

— Анау отырған солдат киімді жігіт пе?

— Иә, сол.

— Е, байғұс-ай, соғыстан аман-есен оралған екен ғой.

— Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі деген емес пе.

— Иә, десейші. Ауылдан майданға қаншама жырау жігіт аттанған еді. Соның бір талын жасаған құдай анда-санда болса да біздер қайғылы көңілін сергітіп жүрсін деп тірі қалдырған шығар.

— Осы үйдегі қайным да: “Менің жасап жатқаным кішкентай қуанышты дабырайту емес. Басты мақсатым өн-жырды сағынып қалған жұртшылыққа Рүстекеңның даусын есіттіру” деп айтыпты деп естідім.

— Онысына рахмет. Көсегесі көгерсін. Біздің де күтіп отырғанымыз сол ғой...

Сол бір алғаш тірі жырауды көрген күнгі Мәліктің үйіндегі отырыс көз алдымда, әрбір айтылған әңгіме құлағымда мәңгі қалып қойыпты. Рас, ол кезде қарттардың ауызынан шыққан аталы сөздің аржағында мағына жататынын біле бермейтін кезім. Мысалы біздің ауылда екінің бірінің аузында жүретін “Сонау әлім-сақтан бері қарай...” деп басталатын тіркестің астарында не жауы мүмкін...

Бәлкі бұл біздің жыл санауымыздан бұрынғы 529 жылы жарты әлемді жаулап алуды көздеген падишах Кирдің басын кесіп парсылардың қаны құйылған торсыққа салып өздеріне тарту еткен Массает қағандарының қағаны Томирисінің ерлігін мегзеуі, бәлкі немесе біздің жыл санауымыздан бұрынғы 323 жылға дейін мұздай темір құрсанып жауын қоғадай жапырып мейманасы тасқан Ескендір Зұлқарнайдың (Александр Македонскийдің) маңдайы тасқа тиіп жеңіліс тапқанын сездіруі, әйтеуір қалайда тектен-тек айтыла салған сөз емес. Ал бірақ нені мегзеген? Оны өзірше нақтылаған ешкім жоқ. Әрине әріп-таңбасы бар кезде ұлт бастан кешкен қилы тағдыр хатқа түсірілетіні белгілі. Бізде де солай болған. Оған тасқа бәдізделген Орхон-Енесей жазуы дәлел. Ал бірақ бабаларымыз жеткізген сол ұлы иігіліктің жауыздықпен қасақана жойылғаны да тарихтан мәлім. Ұлттың ғасырлар бойы қолданып келген жазуынан айырылуы басына зобалаңдық күн туып, кері кетуінің белгісі. Онан құтылып қайта көркею оңай шаруа емес. Дегенмен осындай қиын кездің өзінде де біздің бабаларымыз қарап қалмапты. Өткен тарихын ұмытпаудың тәсілін қарастыра алыпты. Қарбаласып жүріп, ол міндетті атқаруды жырауға жүктепті. Олар үмітті ақтап таңды таңға ұрып ел азаматының ерлігін жырылапты және оны ұрпақтан ұрпаққа үлгі етіп қалдырып та отырыпты. Сол дәстүрді Оғыз қағанатының ұлы озаны Қорқыт Ата қыл қобызбен ел қорғаған батырларды жырға қосып бұрынғыдан да бетер ғажайып өнер биігіне көтеріпті. Осылайша ұлы бабаларымыз қоғам өмірінде – мемлекеттің саяси бағытын белгілейтін идеологтың, ғылымда – тарих пен философияны ұштастыра алған ғұламаның, сөз өнерінде – роман мен дастан жазуға тиіс қаламгердің, саз өнерінде – опера композиторының, жеке аспапта төгілген күй-әннің авторы міндетін атқара біліпті. Мұның өзі жазуын жоғалтқан көшпелілер өнерінің жер бетінен мүлде құрып кетпеуіне себін тигізіпті. Меніңше біздегі жыр-дастанының бірнеше жүздеп саналатыны қазақ халқының ұлттық ерекшелігінде немесе құдай жаратқан қабілетінің артықшылығынан емес, ұлттық тәуелсіздіктен айрылған этностың рухани мұқтаждығын қанағаттандыру әрекетінен туындап және оның жырау таланты арқылы өркендеуінің нәтижесі. Егер өнер атаулының өміршең

болу-болмауының басты құпиясы өмір шындығын шынайы көрсетуі мен көрсете алмауында десек, қазақ эпосын оқыған кісінің әлі күнге дейін бей-жай қалмайтыны шығармаға арқау еткен заманның тыныс-тіршілігінің шыншыл суреттелуінде деп батыл айта аламыз. Мұны көптеген ғалым талдаған эпостардан сезіну оп-оңай. Рас, қайсыбір дастанда болмасын мифтік желі, символикалық астар, аллегориялық теңеу, мысқыл мен мұқату, әжуалау мен келемеждеу сияқты әдеби тәсілдер молынан қолданылып, кейде кейбір эпостың фантастикалық шығармаға ұқсап кететін тұстары да бар. Бұл бірақ сырттай қараға кісіге ғана. Әлгідей тәсілді жырау ел басына күн туған дәуірдегі ерлік көрсеткен жағымды бейнені күшейтіп, жағымсыз кейіпкерден жирендіру үшін қолданатын тәсіл екенін кім-кімге де пайымдау қиын емес. Өйткені ел ерлігін айтуды ниет етіп қолына домбыра алған жырау атаулының басты міндеті қалайда өз заманының шындығын жұртшылыққа жеткізу ғой. Демек жырау оны қандай тәсілмен қадеге асырса да ерікті емес пе. Осы жерде тағы да ескертетін бір нәрсе, өз заманында эпос атаулының қай-қайсысының да халыққа берген рухани қуаты мен эстетикалық ләззатын қазіргі кезде кітаптан біз оқып жүрген батырлар, әйтпесе ғашықтар жырымен салыстыру ағаттық. Себебі тасқа басылған дастан атаулының қай-қайсының да өткен заманда тыңдарманына жырау жеткізе білген өмір шындығына қарағанда өлдеқайда төмен екенін мойындау дұрыс. Оған тасқа басылған дастанды қандай талантты актер мақамдап оқығанымен бірнеше ай былай тұрсын, тіпті бірнеше сағат бойы да халықты тыңдата алмайтыны-ақ дәлел. Бұған сөзі шалажансар естілетін аспаптарға қосылып айтатын эстрада өншісінің өнер көрсетуі екі сағаттан артық уақытқа созылса, онда тыңдарман үшін азапқа айналатыны қосыңыз. Сонда деймін-ау халықтың жалғыз домбыра мен алдына шыққан жырауды айлап, жылдап жалықтастан тыңдайтыны неліктен? Егер сол баяғы нағыз жыраулар тіріліп келіп, ортаға шығып, қазір жырласа да жұртшылық апталап, айлап тыңдайтынына менің ешбір күмәнім жоқ.

Неге?

Басты сыры әлгі тасқа бастырылған дастан атаулының жырау жырлаған ғаламат сұлулықтың сыңары екендігінде. Яғни айтқанда жыраулық өнер – эпос кейіпкерінің бойынан байқалатын өзгерісті айтуға сөздің мүмкіндігі жетпеген кезінде көмейдің ар жағынан шығатын құдіретті үнмен түсіндіретін, ерекше феномен. Ал тасқа басылған эпос мәтіні сол жырау жан бітіретін құдіретті үннен ажыраған мылқау түрі. “Қырымның қырық батырын” қағаз бетіне түсіріп болғаннан кейін Мұрын жыраудың “Енді мұның екінші сыңарын кейінгілерге қалай жеткізесің?” – деп сұрақ қою мақамсыз дастанның толыққанды жыраулық өнердің туындысына жатқызуға болмайтынын аңғартуы еді. Ал нағыз жырау

жырлайтын дастан сөз бен үннің және домбыра сазы мен сезім патшалығының үйлескен сәтінің ғажайып тұтастығы бола алған ғой. Жырау сөз жеткізе алмайтын – найзаға түйреліп арманда кетіп бара жатқан батырдың ішкі жан күйзелісін, тұтқиылдан бассалған дұшпан арын былғап азап шеккен арудың үнсіз ғана өлім тілеген сәтіндегі ішкі өксігін, өлімнен де қорықпай жауға қарсы шапқан кездегі қайратқа мінген қас батырдың төн шыңырауынан шығып тасқындаған күшке айналған қуатының бұрқанысын, жауды жеңіп елін азат еткен ер-азаматтың қуаныштан жанарына үйрілген көз жасының елеусіз ғана сырғып кірпігіне ілінгенін – көзге көрінбей далада жорытқан замананың, ғасырдың үнімен жеткізуші ұлы құбылыс. Әрине бұл қолына домбыра ұстап, әу дегеннің бәріне төн қасиет емес – үн мен сөздің үйлесімін ғажайып сезімге бөлеп онысын болашақ ұрпаққа аманат ете алған дара бітімді таланттың ғана қолынан келетін әлемнің басқа ұлтында сирек кездесетін, ғұлама ғалым Әлікей Марғұланның меңзеуінше VIII ғасырда өмір сүрген Қорқыт Атадан XX ғасырға дейін жалғасып келе жатқан ұлы өнер.

Мен мұны сол бір Рүстембек жырауды алғаш тыңдаған түні өнбойыма өзіме де түсініксіз құдыретті қуаттың құйылып жатқанын сезген сәттен бастап-ақ ұққанмын.

* * *

Кенет төрде отырған Бұланбай қарт тамағын қырнап жөткірініп қалды. Мұны отырғандар да, тіпті Бұланбайға тетелес қариялар да, бір-бірімен сыбырласқан басқа көпшілік те өлдененің белгісі ретінде қабылдады. Жұрт күткендей-ақ Бұланбай қарт:

– Шырақтарым, шамды ортаға жақындатыңдаршы, – деді.

Ішіне керосин құйылған бөтелке-шам аузында лыпылдай жанған жарықты қолымен көлегейлеген екі бозбала Бұланбай қарттың алдындағы киіз үстіне апарып қойды. Сосын бір сәт үнсіз қалған Бұланбай өзінен сәл төмен отырған қараторы, қыр мұрынды, өдемі өңді солдат киімін киген жігіт ағасына бұрылып:

– Кені, Рүстембек қалқам, домбыранды қолыңа ал. Даусыңды сағынып қалған көпшілік мауқын бассын, – деп тіл қатты.

Қашанда көпшілік жиналған жерде бір істі бастау қажет жағдайда жасы үлкен кісіден сөз күтіп дағдыланған ауыл адамы бұл жолы да ләпбайға зар болып отыр екен. Бұланбай қарт өз лебізін білдірген бойда әлдекім үйдің қаракөлеңке бұрышынан мойны сорайған домбыраны көтеріп ортаға қарай ұсынды. Бағаналы бері малдас құрып үнсіз отырған Рүстембек оң жағына ықыластана мойны бұрып, домбыраны қолына алды. Еркін қимылдау үшін жан-жағындағы, сығылысқандардан ілгерілеп, ортадағы ашық жерге қарай жылыстап отырды. Домбыраның құлағын келтірді. Соғыс

қасіретінен еңсесі езіліп, уайымнан ұнжырғасы түскен көпшілік те осы бір көңіл серпілтер шақты көптен күтіп жүргенін аңғартып, жырау жамбасына басатын екі-үш құс жастықты жан-жақтан ортаға қарай бірінен соң бірін тастап жатты.

Домбыра бұрауын өз даусына лайықтап келтіріп алған Рүстембек көпшіліктің өзіне деген құрметінен соң қанаттанып кеткен жандай көрінді. Сонсын сол қолының саусақтарын перне бойлата төмен қарай жүгіртіп, оң қолының саусағымен шанақ бетіндегі қос ішекті безілдете қағып, онысын өз әкесі Жиенбайдың “Бастау” жырына ұластырып жіберді. Тамақтан емес, жан дүниені қопарып, қолқаны суыра шыққан құдыретті үн үй ішінің төрт қабырғасын шайқалтып, әлемдік кеңістікке қарай қалқи самғап бара жатты. Бірақ әуелеген мақам өткінші жаңбырдай тұтқиылдан төпелеп, табан астында сап тыйыла қалды. Көпшілік осының өзіне бір дүрлігіп басылды. Рүстембек тағы да Сыр сүлейлері – Кете Жүсіптің, Дүр Оңғардың, Қарасақал Ерімбеттің, Қаңлы Жүсіптің, Тұрмағамбеттің, Шораяқтың Омарының, Балқы Базардың, Абақан кете Аманжолдың, Нұртуғанның өмірдің фәнилігі мен бақилығын ескертетін қысқа бірнеше өлеңді бірінен кейін бірін толғай бозда-тып барып тыныс алды. Бағанадан бері анда-санда “Ой, пәлі-ай!” деп күрсіне қоштаған сөзден басқа артық-ауыс дыбыс шығармай, тек тыңдауға ғана пейіл білдірген көпшілік, оның тыныс алған сәтін пайдаланып, үй иесіне пәрнекке демдетіп дайындатып қойған ыссы шайды тез келтіріп, кесеге құйып аузына тосты...

... Кейде біз өткен өмір елесін ұзақ жыл есте сақтай жүріп, кейбір жайдың байыбына әзер жетеміз емес пе. Жыраулық өнердің сырын Рүстембектің жырлағанын алғаш көретін сол түннен кейін арада жарты ғасырдан астам уақыт өткенде ғана барып ептеп сезіне бастағанымды несіне жасырайын. Ал оған өнер мамандарының салқындығын қоссаң қайран қалатын жағдайдың көптігі қарныңды ашырады. Әсіресе жырау сөзін кейінгі кезде қолдан жасалған “термеші” терминінің ығыстыра бастауы, мені талай мәрте ойға батырған. Кейбір жырлауық өнерден мүлде мақұрым “әу” дейтіннің бәрін “термеші” деп дабырайтып сахнаға шығарып, теледидардан көрсетуі жыраулық өнерді дамытуға бағытталған қамқорлық емес, керісінше жыршы мен жырауды шатастырудан туындап, жұртты қателестіріп жүрген жүрген кемшілік деп санаймын. Себебі:

біріншіден – бұрынғы заманда халық өнер адамының бірде-бірін сен “термешісің” деп атамаған. Бұл жаңылыс түсініктен пайда болған жаңсақ ұғым;

екіншіден – алқалы топ алдына шыққан жырау үлкен дастанды

бастар алдында тәрбиелік мәні бар өсиет өлеңді көпшілік назарын өзіне аудару мақсатымен және қамау терін шығарып, даусын бабына келтіріп алу үшін ғана айтатын болған. Қазіргі кезде “терме” деп ат қойып, айдар тағып жүргеніміз жыраулық өнердің осы бөлігі ғана.

үшіншіден – өсиет өлең негізінен үгіт-насихаттық міндет атқаратындықтан ұзаққа созылған жағдайда тыңдаушыны тез жалықтыратыны белгілі. Сондықтан да той, асқа арналған салтанаттың “термеге” арналған бөлігі әманды қысқа қайырыммен шектелген. Ал жеке өсиет өлең айтатын бірлі-жар кісіні немесе жыршылдығы жарты күннен аспайтын жас әуесқойды халық ешуақытта жырау деп танымаған;

төртіншіден – мемлекеттік құрылым әлсіреген заманда жырау атқаратын басты міндет ұлттық идеологияны көземелдеп, этностың іштен ыдырауына жол бермей, сыртқы жаудан қорғануды дөріптеу болған ғой. Сондықтан да ерлік жайлы дастанды апталап, айлап жырлаудан ешқашан жалықпаған. Және олар жиналған қауымды ыдыратып алмай, өнердің ықпалында ұстауды басты шарт етіп ұстанған. Егер олар тыңдаушысын жоғалтса, жыраулық өнердің сол күні өлетінін білген. Ондай жағдайда жазу мәдениетін жоғалтқан этностың бастан кешкен түрлі тарихи оқиғадан мағлұмат беретін эпостың да дүниеге келу жолының мүлде кесілетінін олар жақсы түсінген.

Әрине өмірде жыр-дастанды жанынан шығарып жырлайтын шайырман қатар тек орындаушылыққа ғана машықтанған жыраудың да кезігетіні баршаға мәлім. Рүстембек жаратылысында ақындығы да бар, қажет жағдайда кергі басып, халыққа кесірі тиіп жүретін тоғышарды табан астында өлең шығарып оңдырмай сын садағына алатын өнер саңлағы еді. Соған қарамастан негізінен орындаушылығымен ерекше танымал және көптеген жұмыс басты пенде болып жаратылған тіршілік иесінен гөрі құдыреті күшті Теңірінің жердегі өз өкіліне ұқсайтын қасиеті бар кісі болатын.

Ол шөл басуға емес, өзін баптау үшін ұсынған сүтсіз қара шайдан екі-үш ұрттап, кесені иесіне қайтарды. Ізінше алдында кесекөлденең жатқан домбыраны қолына алды. Сосын жаңа бір мақамның әуенін безілдете тартып жіберіп, ұлы дастанның бірін бастап кетті. Дүние өзгерді... Әлдеқашан жоғалып жеті қат жер астында жасырынған бір үн кенеттен шым-шымдап шымырлап жер бетіне қайта шығып күңіренді. О дүние мен бұл дүниенің шекарасын алжастырып аласұрған ағаттықтың иесі жазықсызды зар илетіп құтырды. Жамандықтан тізе бүгіп қансыраған жақсылық өзер-өзер бойын тіктеп жан-жағына қарады. Соны малданған өлдекім Теңіріге шағым етіп жатқандай көк әлемін күңіrentті. Ал бітімі бөлек сиқырлы үнге қорғасындай балқып, аруақты сөзге арқа қоздырған “Ақбел” аулының көрі-жасы Рүстембек отырған

бөлмеден көз аудармай үнсіз ғана қилы сезімді бастан кешті. Олар бір сәтке ұжымшардың таңатқаннан күн батқанға дейінгі өмірі таусылмайтын жұмысын істеп ауылға титықтап жеткенін де, әр отбасының соғыс қасіретінен айықпағанын да, біразының үйінде талшық қылар үнем жоқ екенін де ұмытып бейне бір сиқырлы күшке арбалып қалған жандардай еді.

Рүстембек кезекті бір мақаммен айтқан дастан тарауын аяқтай келе қайырмасын бірінен кейін бірін үш сатылы биікке ұластыра шырқап барып тоқтады. Жиналған жұрттың әлеуетті үнімен бірге үпелекше ауада қалқыған жансезімінің ризашылығын білдіріп тұс-тұстан:

— Ой, пәлі!

— Ғұмырың ұзақ болсын!

— Қаралы көңілімізді бір серпілтіп тастадың, — десіп жатты.

Жұрт қошаметі саябырсыған шақта тағы да Бұланбай қарт:

— Рүстембек шырағым, көпшіліктің меселін қайтармай өтінішін орындағаныңа рахмет. Алла разы болсын, — деп сөзге араласты. — Мына жиналғандардың бала-шағадан басқасы таң атпай төсектен тұрып егістікке кететіндер. Енді солар азда болса көз шырымын алсын, тарасын. Оның үстіне шаршаған да шығарсың. Саған тыныс беретін ауылдағы басқа жырау құрбыларыңның майданнан оралмағанын өзің де білесің...

* * *

... Бұланбай қарттың сол сөзінің астарында өз уақытындағы жұртшылыққа белгілі, ал кейінгі біздерге жұмбақ, түсінуі қиын көп сыр бар екенін кейінірек есейе келе түсінгенмін. Сөйтсе қария сонау VIII ғасырда өмір сүрген Қорқыт Атадан бері қарай ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан жыраулық өнерді ұстанған бірнеше өулеттен Рүстембектің жалғыз қалғанын мегзеп, Қазан төңкерісі, жиырмасыншы, отызыншы жылғы ашаршылық, 37-нің қуғын-сүргіні, неміспен соғыс халықты қансыратып тастаса, жырау атаулыны жалмап тыңғанын сездіргені екен. Отаршылдардың адамға қоса, өнерді де ешуақытта орны толмайтындай етіп жұтатқанын айтыпты. Орны ешуақытта толмайтындай дейтін себебіміз жырау жанынан өуен шығаратын қазіргі заманның композиторындай емес, олар бірнеше ғасырдың талқысынан өткен мақамды жеткізушілер екендігінде. Ал әр мақам нотаға түсіруге бағынбайтын, жердегі тіршіліктің ғана емес, аспан әлемінің де тынысын сездіретін бас-аяғы бүтін жеке шығарма. Өкініштісі сол көптеген өулеттің жыраулық өнерін бұл дүниеден шөкірт дайындай алмай мезгілсіз кетуі, талай ғажайып мақамның із-түссіз құруын аңғартпай ма. Мысалы дастанды алпыстан астам мақаммен түрлендіріп айтатын Тасберген жыраудан бізге жеткені оның жалғыз “Маңрамасы” ғана десек, қандай

қазынадан айырылғанымыз өз-өзінен түсінікті болмай ма? Ал жырау біткеннің жас перісі атанған, соғысқа кетіп қайта оралмаған Ібаштан қалған жалғыз мақамды тыңдаған жанның оның өзімен бірге қанша байлықты мәңгілікке ала кеткенін біле алмай өзегіміз өртенбей ме?

Қазақ арасында Сыр бойының жырауын “бұлар түрікмен бакшыларына еліктеушілер” деп қомсына қарайтындардың да бар екенін несіне жасырамыз. Бұлайша өз халқының өнерін өгейсітуге тырысу бұл енді бағынышты ұлттың санасын өзгерту үшін отаршылдар жүргізген саясаттан пайда болған кесел демеске ылажымыз жоқ. Шындығында тарихтан елтеген хабары бар кісінің – қазіргі шақта жеке ұлт саналатын Түрікмен, Азербайжан, Анадолла түріктерінің бір заманда Оғыз қағанатын құраған өзіміздің селжүк жұртынан тараған үрім-бұтақ екенін білмеуін барып тұрған тайыздық деу қажет. Енді сол қағанаттың ұлы озаны, күй атасы – Қорқыт бабамыз өмір сүрген, өнер тапқан топырақта өсіп-өнген нағыз жыраудың қай-қайсысын да бөтенге қию тапқырлық емес. Білмейтіндерге айтарымыз Оғыз жерінен кеткен Селжүкке еліктеуші біздер емес, ата-баба өнерін өз отанынан сырт жерге таратып жүрген олар. Оған ғалым Мардан Байділдаевтың 1975 жылы Сыр бойындағы қобызшы ақсақал Нышан Шөменұлынан Қорқыттың жеті күйін жазып алуы дәлел. Арада он үш ғасыр өткеніне қарамастан дәстүр жалғасының сақталуы кім-кімді де қайран қалдырмай ма. Осының өзі-ақ Нышан қобызшының сонау VIII ғасырда Қорқыт Ата тартқан күйді біздерге қандай жеткізушісі болса, Рүстембек Жиенбайұлының да ұлы бабаның жыраулық өнерін бұзылмаған дәл сол қалпында біздерге жеткізе білген, көнеден қалған жалғыз жырау екенін дәлелдесе керек.

Кезінде халық алдына шығып жыр айту даладағы өнер атаулының ең мәртебелісі саналғанын, сондықтан да қазақ даласының барлық жерінде, яғни айтқанда батысы мен шығысын, оңтүстігі мен солтүстігін тегіс қамтыған өнер болғандығын “Бес ғасыр жырлайды” жинағындағы жырау атағын алған ақынның туған жерінің географиясына қарап анықтау оп-оңай. Мысалға Арқадан шыққан Бұқар жырауды-ақ алайықшы. Неге оның екінші аты “Көмей жырау”. Өйткені оның әрбір сөзі көмейден шыққан үнге ұласқан кезде ерекше күшке айналатын болған. Сондықтан да Теңірісі сүйген бабамызды халық қоштап, хан Абылайдың өзі сөзіне құлақ асқан. Сыры – көмейден шығатын ғаламдық сарынмен – ел тәуелсіздігінің қандай бір кірпияздықтан жоғары тұратынын жеткізе білуінде. Бірақ сол тектес дарын иесінің біразының өлеңі бізге жеткенімен – мақамның сақталмауы қазан төңкерісінен кейін көптеген аймақтағы жырау біткеннің мүлде құрып кеткенін аңғартса керек. Оған кеңес өкіметінің эпостан ұлтшылдық сарын іздеуімен қатар тыңдаған отар ел кісісіне тәуелсіз ел болуды көксетпей

қоймайтын қазақ дастанының өзі де “кінәлі” еді. Мұны эпосты мұқият зерттеген орыс отаршылдары да жақсы білді. Сондықтан да олар кеңес өкіметі орнаған алғашқы кезден бастап-ақ бостандық насихатшысы жырау атаулыны бірінші кезекте қуғын-сүргінге ұшыратуды қолға алды. Нәтижесінде олардың дегеніне жеткені де белгілі. Аяусыз жазалап, көп аймақты жыраусыз қалдырды. Тірі қалғаны қолына домбыра ұстаудан қорқып, бас сауғалаған мүсәпіршілік күйді бастан кешіп өмірден өтті. Соның салдарынан Сыр бойы және көмеймен айтылатын жыр мен тамақпен айтылатын өн екеуінің қоспасынан құралған өзгеше әуенде жыр айтатын Батыс облыстарынан басқа жерде жыраулық өнер ұлттық салт-дәстүрден аластатылып, әлеуметтік өз міндетін аяқтауға мәжбүр болды. Қазақ даласының басқа жерінде динозаврға ұқсап құрып кеткен жыраудың солардың екі-үш түйірінің Ұлы Отан соғысына дейін Сыр бойында тірі қалуының сыры неде екен деп оңаша қалған сәттерімде талай мәрте бас қатырғанмын. Сөйтсем олардың кеңес үкіметі саясатының қанды қақпанына түспей аман сақталып қалуының құпиясы – сонау Қуаң далаға зорлық пен көшірілетін ұжымдастыру дәуірі басталғанға дейін коммунист белсенділердің құрығы онша жете бермейтін Қызылқұмның терең ішінде бір-екі үй болып қана көшіп-қонып бытырап өмір сүргенінде ғой деп жобалаймын. Ал XX ғасырдың 50 жылына жетер-жетпестен ең соңғы жыраудың дауыстан қалуы – мұның өзі қазақ халқының билігіндегі тағы бір ұлт санасын қалыптастыруға ғасырлар бойы жәрдемі тиіп келе жатқан дәстүрдің жойылуға бет бұрғандығының белгісі еді.

Есесіне үстемдік жүргізуші ұлттың артықшылығын дәріптейтін насихат бұрынғыдан да бетер күшейе түскен-ді. Қасақана жасалған бұл тосқауыл қазақ халқының әуен, саз өнеріндегі өзіндік бетбейнесінің қалыптасуына қырсығын тигізбей қалған жоқ. Әсіресе үлкен жанрда музыкалық шығарма жазған композитор негізгі бағдар етіп жырау айтатын ырғаққа бай түрлі мақамды емес, халық өнін үлгі етіп алуға мәжбүр болды. Сөйтіп ұлт бойына ғасырлар бойы жыраулық өнер сіңірген дәстүр сабақтастығының тамыры үзілді. Мұның өзі кейбір аймақтағы халықтың тыңдаушылық мәдениетін төмендетіп тарихты пайымдау мүмкіндігін шектеді. Нақ осы кезеңде ерте заманнан бері қарай дастан айтуға кірісер алдында ғана жиналған жұрттың көңілін көтеру үшін өн айтатындардың мәртебесі асып, мерейі өсті. Осылайша жыр-дастан тыңдап тәрбиеленген халықтың жаңа бір буын жас ұрпағы енді әуенге деген ішкі рухани сұранысын әнмен өтеп ер жетіп, есейіп, өсе бастады.

Осылардың бәрі өмірінде тірі жырауды көрмеген оқымыстылардың аренаға шығуына әкеп соқтырды. Олар өз түсініктері бойынша ғылыми еңбек жазды. Құлағына үйреншікті өнге ұқсамайтын “әу” дейтіннің бәрін қисыны келмей тұрғанына қарамастан жырау

атандырды. “Термеші”, “Түрікмен сарыны”, “Көмей жыр”, “Дауыстағы қоңырау” деген сияқты дүниеде жоқ түрлі атауды ойлап тапты.

Дұрысында бұлары білместіктен туындаған және жұртшылықты шатастырудың таптырмайтын үлгісі еді. Олай дейтін себебіміз сонау бағзы заманнан бері қарай өмір сүрген сақ жұрты ұрпағының қилы тағдырын көмейден күңірене шыққан үн мен кеуде өртейтін сөз арқылы тыңдаушысына жеткізе алған дарын иесін ғана халықтың “жырау” деп атағанын ескермеу кім-кімді де қайран қалдыратын қиянат болатын. Мұның бәрі түптеп келгенде ғалымдардың өн мен жырдың, өнші мен жыраудың аражігін ажырата алмауынан еді.

Біздіңше өн мен өншінің айырмашылығы қандай болса, жыр мен жыршының өзгешелігі де сондай-ақ.

Осы жерде жыршылыққа аялдар болсақ, ол жырау шыққан асқар тауға көтерілуді мақсат тұтқан жас қауым мен кезінде түрлі себеппен көтеріле алмай қалған санаулы кісінің өнеріне жұртшылық қойған атау дер едік. Жыршы қазақ елінің қай түкпірінде де жетерлік. Олардың бірсыпырасы ескі мақамға әжептәуір ұқсатып көпшіліктің көңілінен шығып жатса, енді бірсыпырасы ескі мақамның кей жерін келтірсе, кей жерін келтіре алмай бұзып айтып тыңдаушыларын ренжітетіндер. Үшіншілері тіптен жанынан еуен шығарып, термеші атанғысы келетіндер. Жыраулықтың дәмін татып, қадірін білетін халықтың кейде “Жұр, жыр тыңдайық” деп селқос айта салатыны да осындайларға байланысты. Ал енді осындайда киліге кететін “Сонда жырауымыз қайда қалады?” деген сауалға қайтарар жауабымыз: “Ол жыршылық өнердің шыңына көтерілген даңғайырларына берілетін атақ” /титұлы/. Оған күнделікті өмірде өзіміз жиі қолданып жүрген “өн-жыр”, “өлең-жыр”, “жыр-дастан” тіркесінің ішкі мәніне сығалай қарасақ та, оп-оңай көз жеткізе аламыз. Бұдан гөрі өн мен жырдың, өнші мен жыраудың табиғатын ажыратып беру күрделірек. Бірақ қиындығына қарамастан көмеймен емес, тамақпен айтылатын ырғақпен өсиет, өлең айтушыларды жырауға телудің қате тұжырым екеніне көз жеткізу үшін өнші мен жыраудың басты-басты ерекшелігін қаперге алуды жөн санаймыз. Олар мынандай:

- өнші енді тамақпен айтса, жырау жырды көмеймен айтқан;
- егер өнші жер бетіндегі дыбыстардан үйлестірілген ырғақты жеткізуші болса, жырау-ғаламдық сарынның иесі;
- өнші салатын өннің сөзі көбінесе сезімді қозғаумен шектелсе, жырау негізінен ұлт тағдырына қатысты қоғамдық-өлеуметтік жыр-дастанды халық алдына шығарушы;
- өншінің сахнада өнер көрсетуі, ет пісірімдей уақытқа есептелсе, жырау бірнеше апталап та жырлай алады;
- өнші тыңдаушысын түрлі театр, клубтарға жарнамамен, хабарландырумен жинаса, жырауға халықтың өзі ағылады;
- қандай өншіні де бір рет тыңдау жеткілікті саналса, жырауды бүкіл ел жиналып, жылдап тыңдаудан жалықпаған.
- өнші өнерін сатып табыс тапса, кәсіби жырау ешуақытта

қаражат туралы ойламаған. Өйткені демеушілік міндетті халықтың өзі мойнына алған өнер саласы.

Өрине, қазіргі санасы кісі танымастай өзгерген қазаққа өншіден табиғаты мүлде бөлек жырауды тыңдай салып, қабылдай қою оңай шаруа емес. Ондайларға Теңірге мінежат етер алдындағыдай ішкі дайындық керек. Ал бірақ қолқаны суырып, көмейден шыққан құдіретті үнді тыңдап дөніккен кісі – алтын табақтан май жеп, бал жалаған байманаптай, қандай бір өнді болмасын тыңдап айызы қанбайды. Өйткені ол ғаламнан жеткен саз сарынын жер бетінің тарихымен жымдастыра өріп, ғаламат сиқырлы күшке айналдыратын сан құбылған мақамды жыраудан басқа еш пенде жеткізе алмайтынын жан-төнімен сезініп өмір сүреді. Сол биікке көтерілген кісі ғана қазақ жерінің неге ұлан-байтақ екенін де білетін болады. Осы тұрғыдан қарағанда Рүстембек жыраудың алпысыншы жылдың ортасына шейін тірі жүруі ұлы дәстүрімізді қалпына келтіре алмағанымен жыраулық өнердің қандай болатынын сезінуімізге орасан зор пайдасы тигенін айтудың ешбір артықтығы жоқ.

Түн ортасы ауа бере үлкендер жұртты демалуға қаншама үгіттегенмен көндіре алмады. Кім білсін, бәлкі олардың өздері де іштей жыр тыңдаудан кет өрі болмаған шығар. Өйткені олар да көппен бірге біресе күліп, біресе көздеріне жас алып отырды емес пе. Бір таң қаларлығы мен сол түні кәрі болсын, жас болсын, шаршағанын айтып бірде-бір жанның не қалғыған сәтін, не үйіне кетуге жиналғандарын көрген емеспін. Сонан ағарып таң атқанда ғана Рүстембек жырауға алғыстарын жаудырып тойдан тараған. Үйіне барып орақ, кетпенін иыққа салып егіске кеткен. Ал мен күн шыға төсекке жетіп құлағанмен әлде қуаныш, әлде қобалжудан, әйтеуір қалайда жүрегім бір нәрсені сезетіндей көпке дейін көз іле алмағанмын. Бірақ ол кезде көне ғасырдың көзіндей Сыр бойында тірі қалған жалғыз жырауды тыңдағанымды білмейтінмін.

Төсекте аунақшып жатып, көзім ілініп кетіпті. Жастықтан басымды көтердім. Бөлменің іші қаракөлеңке. Қай мезгіл екені белгісіз. Орнымнан тұрып далаға беттедім. Есікті ашып көлеңкеден жарыққа қарай аттап едім, аспандағы шақырайған күн көзді қарып тұрып қалдым. Біраз ұйықтасам керек. Мезгіл түске таяныпты. Үп еткен желсіз даланы тұншығып тұр ма дерсің. Сәл уақыт сыртқа бой үйретіп барып жан-жағыма қарай бастап едім, біздің үйдің батыс бетіндегі қабырғалары ағарып көрінген оншақты тоқал тамның бірінің көлеңкесінде ұйлыққан өзім құралпы бес-

алты балаға көзім түсті. Олар да мені көріп жапатармағай қол бұлғады. Еріксіз солай қарай орнымнан қозғалдым. Әлгілер де тығыз шаруасы бардай маған қарай қарсы жүрді. Арақашықтық қол созымдай жерге дейін жақындағанда басқалардан гөрі ересек Күртебай тіл қатты.

– Сен білесің бе, мына Сүлеймен түнде Рүстембек жырлаған дастанды сол күйі жаттап алыпты.

– Қалайша? – деп айран-асыр болдым. Сосын жарты құлаштай жыңғыл таяқты домбыраша алдына көлденең ұстап тұрған Сүлейменге тесіле қарап, – мүмкін емес, өтірік! – дедім. – Мәлік ағаның тойына мен де барғанмын. Рүстембектің жырлағаны рас. Бірақ ол үйде Сүлеймен болған жоқ.

– Өлла-білла Күртебай шын айтып тұр.

– Бөлмеге кіре алмаған соң сыртта тұрып терезенің өйнегі сынған көзіне құлағын тосып таң атқанша тындапты.

– Жұрт тарқағанда барып үйіне қайтыпты.

– Төсегіне жатар кезде ғана Рүстембек айтқан дастанның басында сайрап тұрғанын біліп өзі де қайран қалыпты.

– Оны Күртебайға барып айтыпты.

– Нанбасаң тыңдап көр. Сүлеймен, көні, енді өзің айтшы.

– Бұл жерде емес, қыстаудан ұзайық. Өйтпесе біреу-міреудің көзі түссе не істеп жүрсіндер деп мазаны алады, – деп Күртебайдың сөзін қостаған балалар жамыраса шуласты.

Біздер онсыз да кемпір-шал мен бала-шағадан басқасы егістікке кетіп, тыныс-тіршілігі әлсіреп жатқан ауылдағы әлдекім зауқайым естіп қалса мазалайтындай көріп, бұта-бұтаның арасындағы жалғызаяқ жолмен шұбыра жүріп барып ауылдың сыртына шықтық. Айналасын қау өскен шеңгел қоршаған үй орнындай ашық алаңға жетіп Сүлейменді дөңгелене қоршап тұрып құлағына құйып алыпты деген дастанды айтып беруін өтіндік. Сүлеймен де бөлендей бөлсініп жатпай, бағаналы бері қолынан тастамай өзімен бірге ала келген жыңғыл таяқты домбыраша толғай ұстап, оң қолымен көнігі жырауша құшырлана сабалап барып, дастанды бастап кетті. Мақамы Рүстембек салатын әуенге әжептәуір ұқсайды-ақ екен. Дегенмен боз даланы боздатқан Рүстембектің үніне бұл жалғанда тең келер не болушы еді. Сүлейменнің ығай мен сығай алдында менмендікпен ән салып тыңдаушысын еріксіз ұялтатын қияңқы баланың қылығына ұқсас үні сапылдап дала тыныштығын бұза бастады. Есесіне дастанның әрбір сөзі сандыққа санап салып жатқан асыл тастай ап-анық құлақтың құршын қандырып жатты. Айтылған ән мен сөздің арасындағы келіссіздікке қарамастан сол күннен басталған жиын мектепке барғанға дейін жалғасып ауыл баласының Рүстембекті осы Сүлеймен болып алған-ды.

Кейінірек Сүлейменнің дастан айтатыны құлақтарына жеткен бірлі-жар ауыл үлкендерінің арнайы келіп қызықтаушылары ұшырасқан. Олар жалғыз рет тыңдаған дастанның бір сөзін

қалдырмай құлағына құйып алған Жұмағұлдың баласының кісі сенгісіз қабілетіне қайран қалғанымен, мақамын қомсынып артынша-ақ көп кідірмей кетіп қалатын. Тіпті олар көмекейден күңіреніп, көкіректегі шерді қозғайтын қазақтың ұланбайтақ даласында жападан жалғыз қалған жалғыз түйір жыраудың оңайлықпен қолға түспесін білсе де бала түге ауылдың алты ауызын әжептәуір айтатындардың өзін менсінбей, хан салтанатын аңсап аштан өлетін тұтқында отырған ханзададай жақ ашпайтын. Сол кездің мемлекет ұстанған саясатына байланысты: “Бұларың жырау емес, әнші ғой” деп айтсам белсенді ағайынның бірі жоғары жаққа жеткізіп ұстатып жіберер деп қорқатын. Ал мектептің үшінші сыныбының оқушысы түге үлкендердің қолы жете бермейтін Рүстембек жырауды тыңдаудан үміті аз біздерге Сүлейменнің өзі де әжептәуір талғажу еді, бірақ тағдырға не шара, сол жылы қыста “Ақбел” ұжымшарының баласын қынадай қырып салған қызылша ауруының тырнағына ілігіп, “жыраусыз” қалдық. Сүлеймен бір күнде көз жұмған он үш баланың бірі болды. Ол бір шақ елдің соғыс зардабынан айығып үлгермеген кезі ғой, қаза болған әртүрлі жастағы баланы көбіндеуге шүберек таппай, он үшін бір шиге орап жерлегенін үлкендер айтқан сөздің арасынан құлағым шалып қалғаны бар-ды.

Сол жылы “Ақбелдің” азғантай халқы бір ай бойы өзегін өртеген қасіреттен күңіреніп тұрған. Бұрын тірі кезінде Сүлеймен жайлы ләм-мим деп ауыз ашпайтын үлкендер де өлгеннен кейін “Сол бала елде жоқ бөлек бітімді еді, маңдайға сыймай кетті-ау” деп біразға дейін өкініштерін білдіріп жүрген де. Ал көктемге салым тіршіліктің басқа қамымен қарбаласып жүріп ол жайлы айтуды мүлде қойып кеткен.

Есесіне өзім Сүлейменді есімнен шығара алмайтынмын. Өдейі де емес. Тіпті қатар өскендіктен пайда болған қимастық сезім деу де шындыққа жанаспайтын. Бір айтқан қисаны қағып алған құймақұлақ екеніне байланысты деу де онша қисынға келмейтін. Сөйтсем менің ылғи да ол жайлы ойлауыма себепші жыраулық өнердегі сөзді дәл де, анық жеткізе білуге байланысты екен. Қазіргі сазы ұнаған кейбір әнді диктафонға енгізіп, әнді содан әлгі әннің сөзін жазып ала қояйын десең, он рет қайта орап өзер дегенде бірнәрсеге қол жеткізесің ғой. Ал сондайда жырау айтқан қисаның әрбір сөзі келіншек мойынға тағатын маржаннан тізілген моншақтай жарқырап тұруының сыры неде деп толғанбасқа амалың қалмайды емес пе. Ғажайыбы сол егер бүкіл ғұмырыңда жыраудың бір-ақ рет тыңдаушысы болсаң да оны сен бәрібір байқайсың. Өйткені сенің көзалдыңнан сиқырлы үнге бөленген суреттер ғана өтіп жатады. Сен соның ғана көрерменіне айналып алуан түрлі сезімге берілесің. Отан үшін құдыретті бір киелі істің құлына айналуға пейіл тұрасың. Еліңнің, жеріңнің, көрі

мен жастың, ана мен баланың амандығы үшін жанды пиде етуге әзір күйге енесің. Мұның бәрін сен жыраудан алыстап, жер бетіндегі қазақ деген ұлт тарихын еске салатын үн мен сөздің жымдасқан сәтін сезінгенде барып қана түсінесің. Сонда барып сен Сүлейменнің жыр мақамын мүлтіксіз қабылдауға үлгермегенімен құдай ерекше қабілетті етіп жаратқан миына қалыптан шыққан алтын құймадай ап-анық сөздің рет-ретімен қаланып қалғанына сенесің. Өйткені жыраулық өнердің басты талабының алғашқысы – сөз буынының мақам ырғағына бөленіп – әрбір тыңдаушысын қорғасындай балқытып естілуі шарт болса, соңғы талап – сөздің мірдің оғындай боп тыңдаушысына анық жетуі. Мұны сонау елуінші жылдың бас кезінде жырау болсам ба деген талапта жүрген Ұлтай Кете Жұбатқанның баласына Рүстекеңнің айтып жатқанын өз құлағыммен естігенмін.

Сол жылы Рүстембек жырау тағы да ауылға екі мәрте соғып жыр жырлаған. Күн шыға үйіне тараған топ кісі арасында келе жатып, бір-біріне айтқан әңгімесінен құмарының қанбай қалғанын, ал кейінірек жырауды сағынып жүргенін еститінмін.

Маған он екі жастан бастап “Ақбелден” кетіп Қармақшыға барып оқуға тура келді. Өке-шешесі Қызылқұмның қиянында мал бағып, өзі кім көрінген жамағайынның үйінде жатып оқып жүрген мен үшін әдепкіде мұның бөлендей өзгешелігі жоқ өзгеріс сияқты көрінген. Сөйтсем қателесіппін. Аудан орталығындағы өмір ауылға қарағанда әлдеқайда қытымыр екен. Мен жатқан үйдің есігін жырау түге бейсеубет жан сирек ашатын. Тек содан арада бір жыл өткенде ғой деймін ауылдан келген біреудің үй иесіне: “Рүстембек жырау қыстыкүні боранда далада қалып даусынан айырылыпты” деп отырғанын құлағым шалатыны.

Келесі жылдың жазында әкемнің немере інісі “Ақбел” ұжымшарынан аудан орталығына көшіп келді. Мен енді сол үйде жатып оқитын болдым. Әкемнің інісін “Қойшыбай көке”, ал оның зайыбын “Тәти апа” дейтінбіз. Ер кісіні отбасының айбыны санасақ, ошақ иесін соның құт-берекесі дерсің. Тәти апам осы ұғымға сай келетін кісі тұғын. Ата-анасы төрт ұлдың ортасындағы жылғыз қыз болғандықтан бетінен қақпай еркелетіп еркін өсіргендіктен бе, жасқану жалтақтау дегенді біле бермейтін. Ағайын-туысқанның басына қиындық түскен кезде мейірімді көрінгенімен әлдеқалай біреу шамына тисе бет қаратпайтын сұсты, қажет жағдайда айтқанын орындатпай қоймайтын бір бет кісі еді. Өсек, өтірікке үйірлігі жоқ әр мінезді, заманның таршылық шағы екеніне де қарамастан барын дастарханға төгетін қолы ашық жан болатын. Әсіресе зәуқайым жолы түскен өнер адамы үйге ат басын тірей қалса, бір жасап қалатын.

1953 жылдың көктемі еді. Мезгіл түс әлеті. Мектептен оралып киім ауыстырып жатқанмын. Сырттан бір-біріне тіркескен үш кісі сәлемін өндете созып ішке енді. Арасындағы орта бойлы, қыр

мұрынды, қараторы кісіні тани кеттім. Рүстембек жырау. Оған деген көңілге бұрыннан орнығып қалған ілтипаттың әсері ме, маған басқаларына қарағанда бөлек бітімді кісі сияқты көрінді. Қалған екеуі де бөтен емес, “Ақбел” ұжымшарының белді-белді азаматтары екен. Біреуі Тебегеннің Сақасы да, екіншісі – Жұбатқанның Әбдірасылы.

Бұл Қойшыбай көкемнің тура жүрген жаяуға Қармақшыдан шығып араға бір қонып жететін Қарсақбайға кристалл тас қазып ақша тауып қайтуға кеткен шағы-тын. Үйде Тәти апам, балалары – Мұтал, Әбдірасыл, Бимариям және мен бесеуміз ғана қалған кезіміз еді. Пеш түбінде отырған Тәти апамның иек қаққанын көріп, төрт бала үш қонақты жайғаудың қамына кірістік. Олар шапаны мен аяқ киімін шешіп, төрге шығып тізе бүкті. Сонан соң амандық-саулық сұрасудың жоралғысы жасалды. Ауылда қалған ағайын-туыстың жай-күйі тәтпіштелді. Әңгіме арасында қонақтардың жаңа қонысқа құтты болсын айта келгендері де, кешке қарай кері қайтатындары да белгілі болып қалды.

Осылардан кейін ошақ иесі отырған орнынан тұрып, қазан көтеріп, шай қайнатудың қамына кірісіп кетті.

Арада көп уақыт өтпей-ақ баяғыда өзім еститін “Рүстембек жырау дауысынан айрылып қалыпты” деген сөздің рас екеніне көзім жете бастады. Оны шай үстінде екі серігі даңғырлай сөйлеп, болмашы қалжыңға қарқылдай күліп отырғанда жүзі сынық жыраудың анда-санда ғана сыбырлап, артынша мұңға батып үнсіз отырып қалатынынан байқап қалдым.

Ет піскенге дейінгі аралықта берілетін шай ішіліп, ас қайырылып, дастархан жиналған сәт Сақа қабырғада ілулі тұрған домбыраны қолына алды. Соғыс кезінде алақанын көктей өткен оқтың – қолдың бұрынғы сұлбасынан түк қалдырмай тасталқанын шығарған ет пен сүйек жентегіне жабысқан бірі мыртиған қысқа, екіншісі сорайған ұзын құбыжық саусағымен қос ішекті сипалай дыңғырлатып сәл отырды. Сосын сол жағында отырған Рүстембекке ұсынған. Бірақ ол басын шайқап Жұбатқанның баласы жақты иегімен нұсқады.

Жұбатқанның баласы домбыраны қолына алғанмен “әу” деп ауыз ашудан сескенетіні байқалды. Соны аңғарған Сақа:

– Қысылма, өнеріңді көрсет. Кемшілігің болса, жырау жанымызды отыр ғой, түзетеді, – деді. – Солай емес пе, Рүстек.

Ол келіскендей басын изеді. Осыдан кейін ғана батылданған балаң жыршы Сыр сүлейі Шораяқтың Омарының өлер алдында жалғыз ұлы Шайқыға өсиет етіп қалдырып кеткен өлеңін ауызға алды. Мақамы бұрын талай есітіп жүрген Рүстембектікіне ұқсайды екен. Сақа талапкер жырауды ара-тұра: “Ой, пәлі!” деп қолпаштағанымен келгеннен бері бір орында міз бақпай отырған Рүстембектің қозғалақтап қалғанына қарап, өуеннің көтеретін

жері мен төмендететін тұсында, ағаттық кетіп жатқаны байқалды. Тіпті біреуін тәмамдап, келесі Қарасақал Ерiмбеттің ғибратты мысалының бiрiн айтып жатқан тұста Рүстембек қолын iлгерi қарай созып қалды. Жыраудың әлдене айтуға оқталғанын байқаған Жұбатқанның баласы кілт тоқтады. Сосын ұмсына еңкейіп, домбыраны Рүстембектің жайылған күйі ауада қалқып тұрып қалған алақанына салды.

Рүстембек әлгiде мақамнан кеткен қателікті, қай пернені қалай басқанда түзелетінін сыбырлай айтып, домбыраны талапкер жырауға қайта ұсынды.

Жас жыршы жыраудың үйреткенін құлағына құйып алуға қанша тырысқанмен бәрібір мандытпады. Үйрету бесінші мәртеге жеткенде Рүстембек бөлек мінез көрсетіп нақ бір сонау қырық тоғызыншы жылы “Ақбел” ұжымшарындағы Мәліктің үйінде жырлайтын кезіндегідей бір жастықты тізесінің астына жұмбаздай тығып, бұрынғыдан гөрі еңсесін сәл тіктеп, домбыраны безілдете тартып ала жөнелді. Сол сол-ақ бағанадан бері қоңырқай көңілкүйде отырған үй ішіндегі барша жан әні-міні дегенше-ақ ұлы жыраудың даусы өзіне қайта оралып, кенеттен шырқай жырлап кетердей елендесіп қалды. Шынында да қиял шындыққа, шындық пенде атаулыға Теңірінің сыйлаған кеңшілігі екенін ұқтырардай, соған басқадан бұрын Рүстембектің өзі иланатындай сезілді. Соны айғақтап шанақ бетінде асыр салған саусақ серпініне ілесіп, әлгiде ғана уайым торлаған жүзі жадырай бастады. Мұңға толы жанары да түйдек-түйдек асыл сөз бен құдіретті үнді сыртқа шығаруға ынтығатындай ерні жыбырлады. Құдайым-ау, неткен сағыныш, нендей ынтызарлық еді десейші. Ұлы жырау нақ бір жер бетінде жоқ, ал ғаламдық кеңістікте бар, бұрын өзі талай жырлаған сарынды жұртшылыққа тағы бір мәрте жеткізуге асыққан жанның кейпіне еді.

Отырғандар домбыра шанағынан төгілген сарынның әлде күй, әлде әуен ырғағы екенін ажырата алмай, үнсіз аңтарылып қалған-ды. Кенет әлгiден бері өзін де, өзгені де еліктірген сол бір сұлу сағымға ұқсас ғажаптың өтірік, алдамшы екенін енді ғана білгендей сәл қабақ шытып қалған. Сосын-ақ сырт көзге сабыр сақтаған ұлы жыраудың жүзін бірінен соң бірін қуалаған тамшылар айғыздап жуып бара жатты. Жыраудың ағыл-тегіл көңіл босатқанын байқап қалған басқалар тіксініп қалған. Бірақ олар ес жиап дегенше Сақа орнынан ұшып тұрды.

– Ау, Рүстеке-ау, – деп жыраудың иығынан қапсыра құшақтай алды. – Соғыстан келгенде де бүйітіп көңіліңіз босамап еді ғой, мұнығыз не?

– Сөйттім бе...? Көзіме қиқым түсіп... – Рүстембек қолындағы домбыраны ірге жаққа тастай салып, өз-өзіне қайран қалған кісідей, сыбырлай сөйледі. – Қарашы бала құсап... Ұят болды-ау.

Шынымды айтсам, ол кезде өз басым үлкен кісінің жылағанына таңырқағанмын да қойғанмын. Бірақ сөйттім дегенмен де әлгі көрініс миымда мәңгі шегеленіп қалып қойыпты. Арада қанша жыл өтсе де әлдеқалай гүлеген жел мен шулаған бұта сарыны жырау мақамын еске салып құлаққа жетсе-ақ бітті, сол бір күнгі отырыс көз алдыма кеп көлденеңдеп тұра қалады. “Сонда жырау неге жылады екен – деп өзіме-өзім сұрақ қойып алып, артынша, – “Рүстекең” Теңірі сыйлаған киелі өнерден салақтықтан айырылып қалғандардың ақырында қаншалықты өзек өртеген өкініште өмір сүретінін біздерге жеткізгісі келгені шығар” деген күпіршілік ойға берілетінмін.

Даусынан айрылған жыраумен жүздескен сол күннен кейін арада тағы да екі жылдай уақыт өткен. Осы шамада “Рүстембектің даусы қайтадан шыға бастапты” деп сонау “Ақбелдегі” ауылдан тараған сыбыс аудан орталығына жеткен-ді. Әдепкіде бұл күтпеген жаңалық сияқтанып түрлі басқосуда әжептәуір сөз болғанымен артынша көп ұзамай ұмытылып та кеткен.

Жазғы демалыс кезі болатын. Фермада мал бағып отырған өз үйіме жетіп тынығып жүргенмін. Жайылым қуалап қиян шеттегі Қызылқұмның терістік етегінде отырған үш-төрт үйдің бірі болатынбыз. Бұл жердегілердің тіршілік ету тәртібі халқы қалың қоныстанған мекеннің қай-қайсысымен салыстырғанда да өзгеше екенін кім-кімнің де сезінуі бөлендей қиынға соқпайтын. Әсіресе солардың ішінде сиырды сауып, өріске ертерек өргізу үшін боз алатаңнан тұрып, мал соңында кететін бақташыдан басқасы – сәскеден аса бере-ақ аптаптан қашып баспанаға тығылып уақыт өткізетін тірлігі менің ішімді пыстыратын. Сол күні де әдеттегі дағды бойынша күн қыза бастаған шақта-ақ төсекке барып құлағанмын. Ауақшып жатып көзім ілініп кетсе керек. Кенет екі-үш ит қатарынан абалай үріп, ізінше әлдекімнің ауылдың сырт жағынан “Кім бар-ау!” деп хабар салғанын құлағым шалып қалған. Бейне тозаққа бергісіз тыныштықтан құтқаратын жебеуші келіп қалғандай ұйқымнан оянып, төсегімнен апыл-ғұпыл асығыс тұрдым. Алдымен шешемнің ашық есіктің табалдырығынан әрі аттап бара жатқанын көрдім. Сосын мен де тысқа ұмтылдым. Елден жырақ, хабар-ошардан шола қауым қашанда елезулі отыратын әдеті. Үш-төрт үйдің көрі-жасы сыртқа менен бұрын тегіс шығып үлгерген екен. Олар шығыс бет шеттегі боз үйдің желкесіне астындағы боз биені төндіре тізгін тартқан кісіге аңтарыла қарап қалыпты. Ауыл адамының құдайы жолаушыға соншалықты тосырқай қарағанынан қысылғандай бізге тетелес үйдің қожайыны Әбдіхалық сырышы:

– Кісі көрмегендей бұлары несі екен, түге, – деп іштегі ренішін білдіре бастап еді, артынша өз көзіне өзі сенбейтіндей алдыңғы жаққа тесіле қарап алып барып даусын өзгертіп, – ойбай-ау, мынау

Рүстекең ғой, – деп қасында тұрған ұлы Олжабайға бұрылды. – Бар, ағанды аттан түсіріп үйге алып кел!

Олжабай жалаңаяқ қоламтадан бетер ыссы құмды аннан-саннан бір секіре аттап жүгіре жөнелді. Өне-міне дегенше сона қағып басын кекшеңдеткен боз биенің қасына жетті. Иесінен рұқсат сұрап жатпастан ердің қасына шумақтап ілген шылбырды ала салып, биені жетектеп өзінің үйінің сыртындағы шоқ жыңғылға барды. Еңкейіп қолындағы шылбырдың бір ұшын жыңғылға байлады. Қайтадан бойын тіктеп көлік үстінен Рүстембекті түсіріп, әкесі Әбдіхалықтың тұрған жеріне ерітіп әкелді.

Бұл шақта қарт бақташының баласын жұмсағанын байқап, үш-төрт үйдің тайлы-таяғы тегіс сыбағалы нәрседен қалып қоятындай сыпырыла шұбырып Әбдіхалықтың жанына шоғырланған-ды. Енді солардың ересектері жыраумен қол алысып амандасуға кірісті. Сонан кейін азғантай ауылдың бұрыннан қалыптасқан өз дағдысы бойынша сол шеті бұзылмаған қалпы нақ бір бөріні тегіс қонаққа шақырып қойғандай, Әбдіхалықтың үйіне барып енді. Ешкім ешнәрсе айтып, жөн көрсетіп жатпаса да леп соғып тұру үшін шиі сыдырылып, туырлығы түрілген төрге үлкендер, онан төменге қатын-қалаш, бала-шаға рет-ретімен жайғасты. Үлкендер азын-аулақ ерін жыбылатып амандық-саулық сұрасудың жоралғысын жасады. Екі-үш минуттық рәсім біткен бойда шаңырақ иесі сол жағында отырған бөйбішесіне иек қағып еді, орнынан көтерілген ол дастарқан жайып сусын әкелудің қамына кірісті. Бағанадан бері басқалармен бірге елеусіз отырған үш үйдің қатыны да ешкім өтініш жасап, тапсырма бермей-ақ үн-түнсіз орындарынан тұрып, бірі босаға жақта тұрған ақ самаурынды тағы бірі шелектегі суды көтеріп сыртқа қарай кетіп бара жатты.

Күнқакты боп шөлдеп келген қонақ алдымен ағарған ұрттап жан шақырғанымен бәрібір әлі де сөйлеуге селқос екенін аңғартты. Тек сонан сырттан быжылдаған ақ самаурын ішке еніп, қонақ сүт құйған қызыл шайға қанған кезден бастап, сағадағы ауылдан Жуантөбе құмында мал бағып жүрген тумасына сөлем беріп қайтуды ниет етіп атқа қонғанын, жұрттың сілтеуімен біраз жерге жеткенін, түнде бір ауылға қонып шыққанын айтып берді.

– Ертеңгісін аттандырып салған үй иесінің айтқан бір сөзін албасты басып есіме түсіре алмай адастым. Енді шөлдеп өлетін шығармын деп келе жатқанда абырой болып осы ауылдың үстінен шықтым, – деді.

– Шынында да құдай сақтаған екен. – Үй иесі кәдімгідей жаны аши сөйледі. – Әйтпесе, Жуантөбе қайда, біреу қайда.

– Әбеке, сіз Жуантөбеге апаратын жолды біледі екенсіз ғой. – Рүстембек үй иесіне қарай еңсеріле бұрылып тіл қатты.

– Ауылдың отырықшы жұртындай емес, дала кезіп мал бағып жүрген жанның бірі емеспіз бе, неге білмейік, білеміз, – деді Әбдіхалық.

– Қашық па?
– Аттылы кісіге түстік жер.
– Е-е, онда қазір сәлден соң жолға шықсам намаздыгер әлетінде жетеді екенмін ғой.

Үй иесі күтпеген жайға тап болғандай сәл ойланып барып:

– Рүстеке, басқа кезде шақырып келтіре алмайтын кісімізсіз. Енді ойламаған жерде ауылға ат басын тіресеңіз алланың бұйрығы шығар, асықпаңыз. Бір мал сыбағаңыз бар, соны жеп кетіңіз, – деп еді басқа отырғандар да үй иесінің сөзін қоштап:

– Рүстеке, сөйтіңіз, асықпаңыз.

– Осында өзіңізді бір көрсек деп армандап жүргендер де бар.

– Жастар да даусыңызды естіп бір жасап қалсын.

– Ойбай-ау, олар өмір бойы аңыз ғып айтып жүреді ғой.

– Алдыңыз кеш жолға шығып не қыласыз.

– Ертең Жуантөбеге өзіміз жеткізіп саламыз, – деп шу ете қалды.

Рүстембек әдепкіде асығыс екенін айтып бұлтақтағанымен ақырында көптің айтқанына көнді. Жыраудың меселін қайтармағанына отырғандар да тегіс риза болып қалды. Тіпті олардың бірсыпырасы қалай даудырласа әңгіме айтып, енді бірсыпырасы қонаққа қызмет көрсетуге кірісіп кеткендерін өздері де байқамай қалғандай еді. Шыжыған ыстыққа дене шарпытып қазан астына от жағып, самаурынға шоқ салған екі-үш ақжаулықты қатын да қиындықты қаперге алмай жаланып қызмет істеп жатты.

Осы бір сырттағы қарбалас қимыл, іштегі жарасымды отырыс өрістен мал құлайтын намаздыгер әлетіне дейін созылды. Ал кешкісін мал жайланып, мезгіл ел орынға отырар шаққа жеткенде қайтадан ауылдың үлкен-кішісі тағы да тегіс Әбдіхалықтың үйіне жиналды. Сонан қонақасы беріліп, шығыстан қызарып ай туып, күндіз от құсқан дала бірте-бірте салқын тартқан мезгілде төрде отырғандардың бірі керегеге сүйеулі тұрған домбыраны қолына алып жырауға ұсынды.

Расында да насихат өлеңнің бірі айтыла бастағаннан-ақ жұртшылықтың: “Рүстембектің көйінгі даусы бұрынғысына жетпейді” дейтіні шындыққа шықты. Бейне аңылдап соққан әуірім жел тас жартасқа соқтығып алғашқы пәрменінен айрылған ба дерсің. Соның өзінде де бәрібір булығы шыққан дауыс домбыраның бебеу қаққан дыбысына жарыса өрілген сәт маужыраған түнгі даланы сергітіп, енді ғана қалғып бара жатқан тіршілік атаулының ұйқысын шайдай ашып жіберді. Рас, басталған мақам аяқталар кезінде ерекше түрленіп, мейлінше асқақтап, ақ қар бүркенген шың басына жалтыр жартастың бірінен соң бірін орала өрмелеп шығып, қайтадан етекке қарай ептеп қана сырғитын ғажап әуен енді сол биікке қарай ышқына талпынғанымен жетер жеріне жете алмай құлап түсіп жатты. Соған да қарамастан

бөрібір жиылған жұртшылық бір замандағы ғажайып ғимараттың қирандысының өзінен салтанатты сұлулықтың нышанын жандүниесімен сезініп, сонан ләззәт алатынындай – Ұлы жыраудан басқа пенде атаулының ешбіріне Теңірі бұйыртпаған рухани қазынаның рақатына бөленіп сілкіне тыңдап қалыпты. Тыңдап отырып мұнан да артық әлденеден дәмәтәтіндей жырауды сүтсіз қызыл шаймен баптауын тоқтатпады.

Ақырында көптің аңсаған арманы жаратушы иенің құлағына жеткендей, түн ортасы ауа бере Рүстембекті ұлы жырау атандырған ғаламат дауыс кенет бөгетті бұзған дария суындай ақтарыла жөнелді. Қайтадан сонау бір жылдардағыдай – көкіректі қарс айырып, көмейден шыққан сөз бен мақам, мақам мен саз үндестігі тағы да аспан мен жердің арасын сезім атаулының мекеніне айналдырып аңырасын кеп, аңырасын.

Бірақ осы бір ғажайып сәт ұзаққа созылмады. Қызғаныштан іші өртенген зұлмат күш жасырынып келіп ұлы жырауды қылғындыра бастағандай тыңдаушысын тамсантты да тастады. Артынша-ақ бұл дүниедегі құбылыстың қандай да уақытша екенін айғақтап сыртта қораз шақырды. Айдың әлдеқашан батқанын түңлігі ашық шаңырақтан көрінген жұлдызы самсаған аспан байқатып тұрды. Ұлы жыраудың енді қайтып еш пенде есітпейтін даусына құмары қанбай тамсанып қалған қиян шетте мал бағып отырған төрт үйдің бар-жоғы жиырмаға жетпейтін жаны үшін өмір-бақи есітімеген ғаламат үнді жеткізген жұмақ есігі сәл ашылып барып, қайта жабылғандай көңіл құлазыды.

1962 жылдың тамыз айы. Онда өкемнің жасының ұлғаюына байланысты фермабастықтық қызметті тастап сиыр бағуға шыққан кезі. Аудандағы бірнеше кеңшардың бақташысы, күзетшісі, сауыншысы әрқайсысы екі-үш үйден бір жерге бас біріктіріп, араларын әр кеңшардың малы екінші біреудікіне араласып кетпейтіндей қашық етіп Моншақты-Асарды жан-жақтан қоршай жайлап отырған шағы болатын.

Моншақты-Асардың алыстан қараған кісіге алып шоқыға ұқсап көрінетін қашаннанғы әдеті. Ал енді қасына бара қалсаң бір заманда ел мекен еткен қоныс екенін бірден шамалайсың. Ол кезде менің де студент атанып Асар деп жүргеніміз бағзы заманда сақ жұрты қоныстанған, кейін кескілескен түрлі соғыс салдарынан қираған қаланың орны екенін түрлі ғалым жазған ғылыми еңбектен оқып санаға саңылау түсіре бастаған шағым. Ал жергілікті халық бұл үйінділердің не нәрсе екеніне бөлендей мән беріп, бас қатырып жатпайтын. Оның да өз себебі бар еді. Өйткені сол аймақта мұндай Асардың ұзынсаңы жиырмадан асатын. Олар: Жалпақ – Асар, Күйеу-Асар, Жетім бала –Асары, Тік-Асар, Шірік – Рабат, Алтын-Асар болып жалғасып кете беретін. Бір қызығы сәті түсіп әлгі Асардың әйтеуір бірінің төбесіне өрмелеп шыға қалып,

жан жағыңа көз жүгіртсең ту сонау алыстағы төрт тарабыңнан бірі-бірінен – жайқалған нар қамыс арасына жасырынған алып мақұлықтай қарауытып жатқан қараны көрер едің. Осы бір көрініс әлгі Асардың екінші біріне барып төбесіне шықсаң да қайталанар еді.

Егер сондайда зәуқайым Моншақты–Асарды басқа Асармен салыстыра қалсаң оның басты ерекшелігі кей жерінде анадайдан ағарып көрініп тұратын қорған ішіндегі түрлі сарайдың қалың қабырғасы мен етегінде шашылып жатқан қызылды-жасылды, үлкенді-кішілі сансыз көп моншақ екенін анықтар ең. Кейде ойнап жүріп Асарға соққан малшы ауылдың баласы қызығып кетіп әлгі моншақты теріп етегіне толтырып үйіне әкелетін кезі де ұшырасатын. Сондайда аруақ торуылдаған мекеннің қазынасына қол сұққаны үшін күндердің-күні тартатын жазадан иманы ұша қорқатын ересектер моншақты алған жеріне апартып тастатпай жаны жай таппайтын.

Менің мұны еске алып отырған себебім нақ сол жылы, сол тамыз айында, сол баяғы сақ елінің бағзы заманда сәулеті асып, дәулеті тасқан қаласының қазіргі шақтағы қираған орнындағы – Моншақты–Асар бауырында той болған. Анамның айтуынша мен біле бермейтін бір жамағайынның баласы үйленіпті. Тайға мініп, өкеме ілесіп сол тойға мен де бардым. Думаны қыза бастаған көрші кеңшардың малшы аулының ішіне енген бойда алдымыздан шығып қарсы алған екі жігіт өкем мінген атты шылбырынан жетектеп апарып қазыққа байлады. Өкемді алты қанат ақ үйге апарып кіргізді. Мен өзім құралпы жастарға барып қосылдым. Жар-жар тыңдап, беташарды қызықтадым. Табақ тартылып жатқан бір үйдің сыртына барып көлігімнен түсіп, көпшілікпен бірге ішке кіріп, той дәмінен ауыз тиюдің ырымын да жасадым. Қайтадан сыртқа шығып қаңтарулы тұрған тайыма мініп енді болуға тиіс бөйге мен көкпарды күтпекші ниетте ем, кенет келесі үйдің жанындағы көгалға мол жиналған қара-құраны көріп сол жаққа беттедім. Жақындай бере-ақ қаздай тізіліп көк шөп үстіне жайғасқан біраз қартты сыртынан аттылы-жаяуы аралас дөңгелене қоршаған жұртшылық ішінен қолдан шапқан шағын домбырасы бар қарадомалақ баланы бауырына тарта ұстаған Рүстембек көзіме оттай басылды. Бұл бір жиналғандардың басқа қызыққа қоса ұлы жыраудың орталарына келгеніне мәз болып дуылдасып жатқан кезі екен. Мен сол сәтке тап келіппін.

– Әй, қайыссың барсың түге, Рүстемкеңе тездетіп домбыра жеткізіндер!

– Бұл сенің қай алжасқаның, айтып тұрған домбыраң не?

– Ойбау-ау, соны айтсайшы. Арнайы үйге түсірудің орнына далаға домбыра әкел дегені несі.

– Қап, өттеген-ай, ат шаптырып алдыратын кісіні сыртта қалдырып... той иесінен бір қателік кеткен екен, ө!

– Оқасы жоқ. Ештен кеш жақсы. Рүстеке, маған еріңіз, хан көтеріп аламын.

Рүстембек сол тұрған жерінен қозғалмастан:

– Ағайындар, – деді қарлығыңқы дауыспен сыбырлай сөйлеп.

– Ниеттеріңе рахмет. Біреуге артар өкпем жоқ, кінә өзімнен, елеусіз келген. О баста-ақ үйден жыр айту үшін емес, Көшенейді өздеріңмен таныстырсам деп шыққанмын. Сол бала қазір, міне, алдарыңда. Қаласаңдар ендігі жерде өнерді сол көрсетсін.

– Е-е сіз айтсаңыз не сөз бар.

– Аяқ аласын байқап көрейік, – деген дауыс әр жер әр жерден шығып еді, Рүстембек соны күтіп тұрғандай; қасындағы ұлын ортаға қарай арқасынан демей итеріп:

– Бар, құлыным, халқыңа қызмет көрсет, – деді.

Әлгіде ғана араның ұясындай гүлдеген көпшілік сап тыйыла қалды. Бәрі де Рүстембектің дауыстан мүлде қалмағанынан хабардар болғанымен енді жарқыншақ үн, жетімсіз мақаммен жырлаудан өзі тоқталып, қалған уақытын баласын баулуға арнағысы келетінін іштей пайымдап тұрғандай еді.

Көпшілік алдына имене шыққан Көшеней қолындағы шағын домбыраның қос ішегін дыңғырлата қағып Сыр сүлейінің бірегейі Нұртуғанның бір өсиет өлеңін айтуға кіріскен сәт менің қасымда тұрған төрт-бес егде кісі бір-бірімен сыбырласа бастаған.

– Домбыра қағысы өкесіне ұқсайды екен.

– Ұқсағанмен қайтсін-ай, әлі даусы ашылмаған бала ғой.

– Нағыз жырау болғанша қай заман.

– Қанша дегенмен Жиенбайдың тұқымы дерсің. Түптің түбінде тегіне тартатын түрі бар.

– Жаңа Рүстекеңнің өзі енді бұдын былай мені емес, Көшенейді тыңдаңдар дегенді аңғартты емес пе.

– Шамасы онысы бізге осы баласынан үміт күтетінін білдіргені шығар.

Мен Рүстекең тұрған жаққа көз тастап едім, ол сол әлгіде Көшенейге қараған қалпын өзгертпеген күйі, бейне тас мүсінше қатып қалған екен.

Бұл менің оны соңғы рет көріп тұрғаным екенін ол кезде білмейтінмін. Арада төрт жыл өткенде, яғни 1966 жылдың көктемінде Рүстембек Жиенбайұлы жарық дүниемен мәңгілікке қоштасты.

Бәлкі Тоныкөк, бәлкі Қорқыт Ата, бәлкі тіпті ерте заманнан бері қарай, әйтеуір қалайда халықты тәуелсіздікке үндеген жырау атаулының ең соңғы ұлы тұлғасын шағын ғана ауылдың азғантай қарты үнсіз түнере жиналып ақ жуып арулап, тәнін жерге берді. Олар өз халқының басқа жыртқыш ұлттың аузына түсіп жұтылып, жойылып кетпеуі үшін аруақ қолдаған бабаның бірі ойлап тапқан өнердің осы түрі Рүстембектің қазасынан кейін енді қайтып жырау

міндетін атқаруды мойнына алатын жанның шықпайтынын білсе де, енді қайтып тыңдаған жұртты ғаламдық үнмен сусындату тірі пенденің қолынан келе қоятынына сенбесе де, ішті өртеген шерін сыртқа шығаруға батылы жетпей күрсінуден жүрді. Бұрынғы жол-жоба бойынша өнердегі ортақ тұлғаны қалың қазақ еліне тегіс жеткізіп, бірге азалау қажеттігін білгенімен жан-жаққа хабар салудан орыс өкіметінің қаһарынан қорқып іштен тынумен шектелді. Осылайша көзге көрінбей кеудеден шығып көкке ұшып кететін шыбын жандай, оның алуан түрлі ғажайып мақамы да шексіз кеңістікке сіңіп жоқ болып кетті.

Иә, сөйтті! Оған Рүстембек жырау дүние салғаннан кейін Теңірінің қоңырауындай жер мен көктің арасын күмбірлетіп тыңдаушысын естен тандыратын құдыретті үннің қатарынан үш жыл бойы естілмей құрып кеткені дәлел. Рас, той-тоймалақ кезінде Сыр Сүлейі шайыларының өсиет өлеңін әнші құсап тамақпен айтатындар жыртылып айрылатын. Тіпті олардың арасындағы кейбір өзін “жыраумын” деп есептейтіні де ұшырасатын. Бірақ ондайлардың қай-қайсысы да жыраулық шеберлікке көтерілмеген әуесқой жыршы ғана болатын.

Халықтың сондай бір нағыз жырау құбылта шырқайтын дастанды көксеп, Рүстембегін сағынып жүрген шағында бір жамағайынның отының басында қонаққөде айтқан Көшенейдің дауысын есітіп таң қалғаным бар. Мәңгілікке жоғалттым ба деген асыл тастың хабары шыққандай қатты қуандым. Не айтары бар баланың дауысы әкесіне ұқсап-ақ қалған екен. Бірде сол кездегі Қармақшы аудандық партия комитетінің екінші хатшысы Болатбек Сүлейменовке сөті түсіп жолыққан бір кездесуімде қуанышыма қоса ренішімді де аңғартып:

— Құдайым-ау, Рүстекең көз жұмған үш жылдан бері, мынадай дауыспен, мұншалықты талантпен Көшеней жұрт алдына шықпай қайда жүрген? — дедім. — Неге Сіздер жәрдемдеспегенсіздер.

— Ойбай-ау, — деді Болатбек. — Ол баланың даусының ептеп жөнге келе бастағаны биыл ғана ғой.

— Қалайша?

— Айтары жоқ солай. Мен де ылғи осы Рүстекеңнің жолын қуған бір кісінің болмағаны ма деп ойлап жүретінмін. Сөйтіп жүргенде бірде “Рүстембектің үлкен ұлы ән салатын болыпты” дегенді құлағым шалған. Кідірместен іздеп бардым. Сөйтсем балада құдай берген дауыс болғанымен Рүстекең орындайтын мақамның бірде-бірін өз нәшіне келтіре алмайды екен.

— Сонда тірі кезінде Рүстекең ештеңе үйретпей кеткені ме?

— Жоқ, әрине, үйреткен. Тек үйретуі мардымсыздау болған болса керек. Өзің білесің, бұрынғы уақытта жыраулық жолға түскісі келген шәкірттерін ұстазы жанынан қалдырмай бірнеше жылдар бойы ерітіп жүріп тәрбиелеген ғой. Ал ондайға бұл заманның адамының қашан

мұршасы келген. Сосын Рүстекең қайтыс болған кезде Көшенейдің албырттығы басылмаған жас болғанын да естен шығармайық та. Оның үстіне кейінгі кездегі Рүстекеңнің денсаулығының күн санап нашарлауы қырсығын тигізбеді дейсің бе?

— Сөйтіп сіз Көшеней әкеден жарытып ештеңе үйренбеген демекшісіз ғой.

— Иә, солай.

— Апыр-ау, сонда бұған ұстаздық еткен кім?

— Мен... — Болатбек менің сенбей аңтарыла қарап қалғанымды байқап, сәл жымиып езу тартып тұрды да әңгімесін әрі қарай жалғастырды. — Сонау алпысыншы жылдың бас кезінде Рүстекеңді үйге арнайы шақырып күн батқаннан таң атқанша жырлатып, бар айтқанын магнитофонның таспасына жазып алғанмын. Әрине ол кездегі даусы біздің бала кезімізде бозда-та шырқайтын мақамнан әлдеқайда төмен еді. Әсіресе әуелете шырқайтын тұста демі жетпей шолақ қайыратыны байқалып тұратын. Дегенмен Теңірінің өзі таңдап өнер сыйлаған пендесі емес пе, сол айтқан жырының өзі-ақ тыңдаушысын қаратастай балқытып жіберетін. Көшенейді үйге ерітіп әкеліп, әкесінің таспаға жазылған сол даусын қолына ұстаттым. Бала қатты қуанды. Айтқан уәдесінде тұрып әкесі салатын мақамды жарты жылдың ішінде әжептәуір меңгеріп үлгерді. Сонда жыраулықты мен үйреткен болмай кім үйреткен болады.

Шынында да бұл бір өзі ол кез үшін Болатбек қалай мақтанса да жарасымды-ақ іс еді. Өйткені алпысыншы жылдың басы магнитофонның ел ішіне көп тарай қоймаған кезі болатын. Сондай жағдайда сәтін келтіріп дауысын жазып алып қалу бұрынғы өткен қай жыраудың да маңдайына сыймаған бақыт-тұғын. Ал енді соның жүзеге асырылуы, онан жағалата кеп Көшенейдің қолына тиюі бұл бір алла иінін келтірген шаруа дерліктей іс еді.

Сол жылдан бастап Көшенейдің жыраулық шеберлігі жыл санап, ай санап емес, күн санап шыңдала түскендей көрінетін. Әсіресе жас кезінде ән салып, домбыра тартқан, кейін онысын тастап кеткен Үбісұлтан мен Мұзарап қарттың алдынан өтіп, бұрын өзі машықтанып жүрген мақамының кейбір ақаулы тұсын түзеткеннен кейінгі айту мәнерінің мүлде құлпыра түсуі, жиырмадан жаңа асқан балаң жыраудың атағын біраз жерге жайып жіберген. Тіпті кейде зауқайым кездесе қалған таныс-жекжат ағайын:

— Түптің түбі Рүстекеңнің жас кезіндегі мақамын бір кісі қайталайтын болса, осы Көшеней ғана қайталауы мүмкін, — деп болашағына үлкен сеніммен қарайтынын білдіріп жататын.

Бірақ қуаныш ұзаққа созылмады. Әкесі дүние салғаннан кейінгі алты жылдан соң жиырма жеті жасында Мәскеу шаһарында қайғылы қазаға ұшырады. Сонау Оғыз елінің Ұлы озаны Қорқыт

Атадан бері қарай алтын арқауы үзілместен жалғасып келе жатқан жыраулық өнердің ең соңғы өкілі Рүстембектің жиырма-сыншы ғасырдың елуінші жылына өкеп іліктірген мақамын енді баласы қайта тірілтер ме екен деген үміт те біржола үзілді. Есесіне магнитофонның таспасына жазылған Рүстембек жыраудың елуінші жылдан кейінгі өкпесінің кеселге ұшырауына байланысты демі жетпей келте қайыратын кезіндегі қарлыққан дауысына өліктейтіндер көбейді. Бұрынғы көнігі саналатын жыраудың өзінен кеткен қылаудай кемшілікке ескерту жасайтын ескі көз тыңдаушылар сиреп, олардың орнын сөз бен саздың құтын қашырып берекесін кетіретіндерге жырау атағын бере салатын оқымысты “мырзалар” пайда болды. Бұрынды-соң халық ұғымында жоқ “термеші” деген сөзді қолданысқа енгізді.

Әрине, жырау – ұлт өз әрпін таңбалап, жазу мәдениетін игере бастаған сәттен бастап, бұрындары атқарып келген тарихи міндетін тоқтататыны белгілі. Солай дегенмен егер жырау ұлттық тәуелсіздік орнаған мемлекетте өмір сүрген жағдайда сананы қалыптастыратын басқа қызметін жалғастыра берер де еді. Мәселенки айтар болсақ, жыраудың басты қызметінің бірі үнемі көпшілік арасында өнер көрсету болғандықтан бағзы заманда бабаларымыз қолданған байырғы сөздің кейбірінің есімізден шығып архаизмге айналып кетпеуіне тигізетін ықпалы мен құлаққа сіңген әуен-әуездің сырттағы түрлі елден келетін сарынға бой алдырып бүліншілікке ұшыраудан сақтайтын қасиетінің өзі не тұрады.

Өкінішке қарай, көпшілігіміздің қазақ халқының байырғы мұрасы – жырау мақамының кез келгенін түрікмен бақшысының әуеніне теліп, күлкіге айналдыруы музыкада өзі түрік тектес кейбір ағайын жеткен жетістікке біздің көтеріле алмауымызға себепші болуда. Оған жас композиторларымыздың қойыртпақ әнді көбейтіп бара жатқаны дәлел. Ал оның сыры сонау елуінші жылға жетпей жыраулық өнердің мезгілсіз тоқталып қалуында жатқанын біріміз білсек, біріміз білмейтін де шығармыз.

Осындайда “Шіркін-ай, анда-санда сахнада төбе көрсетіп қалатын Бидас Рүстенбеков, Алмас Алматов, Жұмабек Аққұлов, Берік Жүсіпов, Ұлжан Байбосынова, Аққалқа Ахметоваларды қысқа-қысқа өсиет өлең айтумен шектемей, дастан жырлауға машықтандырып, оларын арнайы жасақталған арна бойынша радио, теледидар арқылы көрсетіп тұрса онда Көк Теңірі жарылқап сансыраған санамыз сауығар ма еді деп қиялға берілетін кезіміз де ұшырасады. Ондай атты күн туса, бабалар аманат еткен жыраулық өнерді жиырмасыншы ғасырға жеткізіп көз жұмған жыраулар әулетінің ең соңғы ұлы перзенті Жиенбай ұлы Рүстембектің жатқан жерінен бір аунап түсуі де мүмкін ғой.

ҰСТАЗ

Сегізінші сыныпты бітіргенге дейінгі арманым астроном болу еді. Тоғызыншының сабағы басталар басталмастан жатып Сәбит Мұқановтың “Сырдария” романының идеялық көркемдігінен бүкіл мектеп алдында баяндама жасауым менің бұрынғы жоспарыма әжептәуір өзгеріс енгізді. Әсіресе жиыннан кейін бір сыныпта оқитын ақын қыз Мағираш Сарикованың “Сенен ақын шығады. Өлең жаз”, – деп кеңес беруі өнді менің мамандықтың мүлде басқа саласына ден қоюыма итермелеген. Өйткені ол кезде Мағираш маған сыныптас оқушы болғанымен өлеңі аудандық, облыстық басылымды былай қойғанда республикалық газет-журналдарда жиі жарияланып тұратын қыз еді. Сол бойжеткен ақыл-кеңес берген соң не жан қалсын. Жатпай-тұрмай өлең оқуға крістім. Апарсында өзімше бір нәрселерді қағазға түсірем. Сондайда бәрінен жаманы еңбегіңе пікір айтатын кісінің жоғы екен. Өлең жазуға кеңес бере салып, артынша онысын ұмытып кеткен Мағирашқа іштей өкпелеп те жүрдім.

Дегенмен осы бір шығармашылыққа деген талпыныс бір жылға созылған. Сол уақыт ішінде ұқсатқан ештеңем болмағанымен тасқа басылып қазақша жарық көрген өлең-жыр атаулының қолға түскенінің бірде-бірін қағыс қалдырмай тегіс оқып шыққанмын. Бұрынғыдан Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, кейінгілерден Қасым Аманжоловтың көп өлеңін жаттап та алғанмын. “Ұра берсең киіз қазық жерге кіреді” демекші ерінбей шатпақтай бергеннің арқасында, оныншы сыныпта бір өлеңім аудандық газетке жарияланды. Мұның өзі мені ақындықтан емексітіп тастаған оқиға болды.

Сол жылғы көктемде жолым түсіп Қызылорда қаласына ат ізін салдым. Ертесіне бірнеше өлең жазылған дәптерді қолтыққа қысып алып Дзержинский көшесіндегі “Ленин жолы” газетінің редакциясына қарап аяңдадым. Мақсатым көптен бері арманға айналған Жазушылар одағының облыстағы бөлімін басқарып отырған атақты ақын Асқар Тоқмағанбетовке жолығу. Реті келсе өлеңімді оқытып, пікірін білу.

Көкейдегі ой осы болғанымен көңіл толқулы-тын. Қалай қабылдайды, не айтады, маңайына мүлде жолатпай қойса қайтемін деп мазасызданамын. Алыстан-ақ көрмей жатып атақты адамның айбарынан жүрегімнің дүрсілдеп, тіземнің қалтырайтынын сеземін.

Редакция бір қабат, ұзынша етіп қыштан қаланған үй екен. Ішке бас сұққан бойда екі қапталындағы көптеген бөлме есігі көзге түсті. Ащы ішектей шұбатылған қаракөлеңке дәлізге көз үйрете алмай сәл бөгеліп қалғанмын. Орта бойлы, мығым денелі, қараторы кісі маған қарай қарсы жүріп келеді екен. Жақындай бере әлгі кісіден:

– Аға, Асқар Тоқмағанбетов қайда отырады?– деп сұрадым. Ол да қалыпты жүрісін өзгертпестен жүре сөйлеп:

– Асекеңді издесең ана бөлмеге бар,— деп қарсы беттегі есікті оң қолымен барынша соза нұсқап жанымнан өте шықты.

Әлгі кісінің айтқан жағына қарай жүрдім. Мектеп қабырғасында санаға сіңіріп тастаған талантқа деген шексіз құрметтен бе, жоқәлде алып империяның идеологиялық жүйесінің қуатты насихатының күшінен бе, әйтеур қалайда тұлабойымды бұрынғыдан да бетер түсінексіз дегбірсіздік пен үрейлі сезім билеп алды. Сонда да қиуы қашып саңлауынан қаракөлеңке дәлізге ағара сыздықтатып жарық түсіріп тұрған, көк сырмен сырланған есікті сұқ саусағымды бүгіп тықылдатып едім іштен:

– Кіре бер! – деген дауыс естілді.

Дауыс шыққан жаққа қарай біреу арқамнан итеріп жатқандай, есікті қолмен ашу орнына омырауыммен итеріп ілгері аттай бергенмін. Табалдырыққа сүрініп, ішке қарай еріксіз емпеңдей басып, бөлменің ортасынан бір-ақ шықтым. Қапелімде не болғанын өзім де түсінбей бұрынғыдан да бетер асып-сасып тұр ем, отырған орындығынан көтеріліп, маған бетпе-бет келіп тоқтаған кісіні көріп мүлде есім шығып кетті. “Құдайым-ау, Асқар Тоқмағанбетов деген кісі осы екен ғой”, – деп ауыл мектебінде оқитын оқушының ең сыйлы кісіге көрсететін құрметі есіме түсіп басымдағы ондатор терісінен тігілген құлақшынға жармасқам. Жармасып қана қоймай тіпті шешіп те алғам. Бірақ саусақ біткеннен жан кетіп қалғандай бір-біріне жуыспай құлақшынды жерге үш рет түсіріп, жоғары үш рет көтеруме тура келді. Ал әлгі қарсы алдымда тұрған кісі мені ескі танысындай алқымдап:

– Өлең жазасың ба? – деп сұрады. Қобалжудан тамағым құрғап тұрған мен:

– Иә, – деп жауап бердім сыбырлап.

– Өңгіме ше?

– Жоқ.

– Өттеген-ай, ішінен қарасөзге бейімі бар біреуі шықсайшы, – деді өкінішті үнмен. – Бөрінің арманы ақын болу. Сен де сол көптің бірі екенсің, енді амал жоқ Асекеңді күтесің.

Мен өз құлағына өзі сенбейтін кісіше:

– Сіз ше? Сіз кім боласыз?! – дедім өзер тілге келіп. Ол сол баяғы жүзінде өкініш ізін сақтаған қалпында:

– Мен Саит Баязитов деген ағаң боламын,— деді. – Осындағы әдеби бөлімнің консультатымын.

Сөйтсем мен Асқар Тоқмағанбетов деп асып-сасып тұрған кісім балалар жазушысы Саит Баязитов екен. Мынаны естігенде бұрынғы алай-дүлей шыққан сезімімнің су сепкендей басылғаны соншалық жан-жағымды қармана сипалап, бос орындықтың біріне сылқ етіп отыра кетуге ғана шамам келді.

Сайт аға кісіні сөзге тартудың шебері екен. Мектеп баласы ғой деп мені қомсынбады да. Өртүрлі әңгіменің басын шала отырып, ақырында қатар-құрбы жандардай әңгімелесіп кеттік.

Бірақ Асекеңді қанша күткеніммен түске дейін келмеді. Мен енді сабақтан қала бермес үшін түскі үзіліс кезінде Саитпен қоштасып, вокзалға барып Қармақшыға қарай жүретін поезға отырдым.

Сонан арада үш жыл өткенде Қызылорда қаласындағы Гоголь атындағы педагогикалық институттың тіл-әдебиет факультетіне студент болып қабылданған кейін 1960 жылдың күзінде Асекеңмен жүздесудің сәті бір-ақ түсті.

Бұл менің біраз өлеңім аудандық, обылыстық, тіпті республикалық “Лениншіл жас” газетіне де жарияланған кезі болатын.

Дегенмен әжептеуір ақын саналатын төрт-бес жоғарғы курс студентінің өзі Асекең басқаратын әдеби үйірмеге барып өлеңдерін жөндетіп алып жүргені мені қатты ойландырып тастады. Ақырында сол топқа қосылғанша асыққам.

Асекең жасы елубестер шамасындағы орта бойлы, шашын ұстарамен тықырлатып қырғызған, қысықтау қой көзді шикілсары кісі екен. Беделін пайдаланып, әдебиет бөлімшесіне обылыстық газет редакциясының ең жарық, ең үлкен бөлмесін алыпты. Сол бөлменің қақ төріне қойылған столда қақырайып отырған Асқар Тоқмағанбетовті айтсаң. Ал оған қоса жазу столының екі жағында Асекең өзіне иықтаса жайғасуға рұқсат еткен екі-үш қызбен оларға қанаттастыра бөлмеге қойылған орындыққа жайғасқан ақындықтан үміткер оншақты студентті көрсең. Сонда ғана мына жалғаншы дүниеде жүдеу көріністен бөлектеуде көңіл сергітетін салтанатты орын болатынын аңғарар едің.

Асекеңнің сенбі күні түстен кейінгі сағат үште толық жиналып өлең оқуды тықырши күткен талапкерге кейде мүлде бас көтеріп қарамайтын кезі де ұшырасатын. Қарамайын демейтін, қолы тимейтін. Ондайда алдындағы қағазға оңнан солға қарай бірнәрселерді зуылдатып жазып жататын. Жанындағы қыздар араб әрпін мүлде танымаса да бөрібір өлгі ақын қағазға түсірген жолдардың арғы жағынан ерекше бір ықылас-ынта арқасында өлдебір ғажапты көріп отырғандай еміне үздігіп ақынның солдан оңға қарай стол бетінде жылжыған қолынан көзін алмайтын. Жиналған студент жігіттер қыздар сияқты Асекеңе жақындай алмағандарымен олар да демдерін ішіне тарта тыныстап, алыстан мойындарын соза қарап, әйтеуір бір жаңадан туып жатқан ғажайып құбылысты сезінуден мақұрым емес екендерін аңғартып бағуға тырысатын.

Осы бір көрініс әрі кетсе жарты сағатқа созылатын. Сол шамада Асекең де қолындағы қаламсапты алдына қарай шиырып тастай салып, қағаздан басын көтеретін. Өзінің жиналғандарды неге тостырып қойғанын түсіндіргісі келгендей, бетін оң қолының алақанымен бір мәрте сыпыра сипап өтіп:

– Газеттің тапсырмасы ғой,— деп күбірлейтін шаршап қалғанын аңғартып. – Жазыңыз деп қоймаған соң...

Осы сөзді күтіп отырғандай жиналғандар бір ауыздан:

– Жаздыңыз ба? – деп шу ете қалатын.

– Жап-жаңа бітірдім.

– Онда оқыңыз, Асеке! Оқыңызшы!

Ол кезде “Ленин жолы” газетінде” “Шымшыма шумақтар” айдарымен төрт жолдан тұратын түрлі келеңсіздікті өшкерелейтін өзіл-сықақ өлең жарияланып тұратын. Көбіне Асекең соған арналып жазылған өлеңін оқитын. Сондай кездің бірінде “қырғи тілді” ақынның көшеде сатылытын “морс” суын келемеждеп жазған өлеңі өлі күнге дейін есімде қалып қойыпты.

Басып қалсаң быжылдайды,
Ішсең жүрек қыжылдайды.
Қайнамаған қара суға
Ішің қалай бұзылмайды.

Асекең өлеңді оқып болар болмастан қысық көзі бірте-бірте сығырайып, ақсары өңі сәл қызғылт тартып рақаттанып, шиқылдап күле бастайды. Тыңдап отырған біздерге де керегі сол сияқты. Әдепкіде өлеңнің не жайында жазылғанын түсініп үлгере алмағанымызға қарамастан Асекең езу тартқан бойда біздер де қарқылдап күле бастаймыз.

Шәкірттерінің қошаметінен қанаттанып алған ақын енді өзінің ұстаздық міндетіне кіріседі. Әдеби үйірмеге келгендердің жаңа өлеңін талдауды Асекең әманда жолы жіңішке қыздардан бастайтын. Ал қыз бала оқып отырған өлең аяқталған бойда:

– Ойбай-ау, өзің ақын болайын деп тұрсың ғой,— дейтін жылыұшырай тіл қатып.— Берігерек жақындап отыршы жаным. Өлде де жақында... Мына сөздің мына жерге түк қажеті жоқ, орнына басқасын тап... Ал мына тіркес тамаша, өнебір ұлы ақынды есіме түсіріп тұрғанын қарашы...

Мұндайда отырғандар бұрынғыдан да бетер демін ішіне тартып бөрі тегіс ошарыла бұрылып, төр жаққа көз тігеді. Бірақ қанша құлақ түргенмен Асекеңнің даусы бірте-бірте бәсеңсіп, ақырында басқаларға мүлде естілмеуге айналады. Есесіне ақындықтан үміті бар қыз нақ бір айтқанды құлағымен емес, аузымен тыңдайтындай Асекеңнің жыбырлаған ерні қыздың аузына сәл ғана тимей қимылдап тұрады. Сондайда кейде айтқан ақылды қоштап, басын шұлғыған қыздың мұрныны Асекеңнің мұрнымен түйісіп қалатын кезі де жиі ұшырасатын.

Осы көрініс үйірмеге келген қыз екеу болса екі рет, үшеу болса үш рет қайталанып барып, сонан соң ғана студент жігіттердің өлеңіне пікір білдіруге ұласатын. Көбіне олардың өлеңін талдап жатпай, кей сөздің астын ғана сызумен шектеліп:

– Қайтадан қараңдар, – деп жиынды бітіре салатын.

Біздер үшін рақат кез бірде-бір қыздың үйірмеге келмей қалатын шағы. Ондайда Асекең жазған өлеңіміздің быт-шытын цығарып талдайтын да жасының үлкендігіне қарамастан кейде еркектер арасында ғана айтылатын небір қиямпұрыс әңгімені майын тамыза айтып ішек-сілемізді қатыратын. Асекеңнің мұндай студент ақындарды еркінсітуі отырған орындығынан тұрғанша ғана болатын. Қалай отырған орындығынан көтерілсе бітті кісі сескенетіндей сұсты қалыпқа еніп, іріленіп шыға келетін. Студент жастар түге ұшыраса қалған газет редакторынан бастап жекелген облыс басшысына дейін қалбалақтап, хал-жай сұрап, құрақтай жапырылып қалатын.

Бірде сенбі күні күндізгі сағат үш шамасында әдеби бөлімшенің бөлмесінде ұлымыз бар, қызымыз бар ақындықтан дәмелі оншақты студент жиналып отырғанбыз. Өлең жазуды үйрететін ақылшы ағаны сарылып ұзақ күттік. Күткенмен бір сағаттан соң Асекеңнің өзі емес, оның шофері келді. Ол есік алдында тұрып төрдегі столдың жанында өлең жазған дәптерін жайып тастап, майысып отырған Сүйрік деген қызға мұртын едірейте қарап:

– Жүр кетеміз, – деді зірк етіп.

– Қайда? – Түкке түсінбеген қыз шошып кеткен сыңайлы.

– Асекеңе!

– Неге?

– Ауырып отырмын, үйге алып кел. Өлеңін қарап берейін деді.

Біреудің үйінде не шаруам бар деместен Сүйрік жинала бастады. Басқаларымыз:

– Біз қайтеміз? – деп шу ете қалдық. Бұл сұраққа шофер жігіттің жауабы дайын екен. Ол:

– Қайта беріңдер, – деді.

Бәріміз шұбырып сыртқа шықтық. Ал Сүйрік ол кездердегі Қызылорда қаласындағы Асекеңнің жекеменшік жалғыз “Волга” жеңіл машинасына мініп өп-сәтте-ақ көшенің қайрылысына сіңіп көрінбей кетті.

Келесі жетіде әлгі қыздың бір топ өлеңі Асекеңнің сәт сапарымен обылыстық газеттің бетінде жарқ ете қалды. Өлеңді ол қыздан біршама тәуір жазамыз деп ойлайтын төрт-бес студент жігіт әңгіме бастап, қалғандары қоштап бұл іске қайран қалатындарын білдіріп, бір гүлдеп барып басылды. Бірақ Асекеңнің өз үйінде қыздарға поэзия жайында оңашалап дәріс оқуы мұнымен бітпеді. Апта аралатып тағы да ауырып жатып, екінші қызды өлең жазуды үйретуге үйіне шақырды. Ол қыздың да бір топ өлеңі Асекеңнің ақ батасымен обылыстық газет бетінде жарияланды. Ақындықтан үмітті бес-алты студент жігіт бұл жолы өжептәуір қызу әңгіме етіп барып өзер сабаларына түсті. Ал үшінші қызды ауырып жатып үйіне өлең жазуға үйретуге шақырғанда, шұбырып сыртқа шығып, қыздың Қызылорда қаласындағы жалғыз жекеменшік “Волга” жеңіл машинасына мініп

кетіп бара жатқанын көргенде мүлде қандары қайнап кетіп еді. Әсіресе әлгі Балдай деген қызда көңілі бар Әбдіқани Аймағанбетов ашудан жарылып кетердей деміге енгітіп:

— Бұл болмайды, — деді. — Бетімен кеткен кісі. Ақын болмақ түгі құдай болса да тәубасына келтіру керек.

Әзірше өлең жазбағанымен қолына қалам ұстағандардың жанында жүруді ұнататын, айтыса қалғанда қалжыңдап бұра сөйлеп қара сөзден дес бермейтін химбиология факультетінің студенті Кенебай Қожахметов:

— Әрине сөйткен дұрыс, — деді әлде шын, әлде өтірік айтып тұрғанын жүзінен аңғартпауға тырысып ізінше тымсырая қалып.

— Қайткен? — деді соңғы кезде Асекеңнің қыздардың бірінен соң біріне сөт сапар жазып, жігіттерді ұмыт қалдырғанына іштей ренішті Балашбек. — Қандай ұсынысың бар?

Осындай сұрақтың қойыларын күні бұрын сезіп, біліп тұрғандай:

— Ұсыныс, темный жасау, — деді.

Сол-сол-ақ келе жатқан жас талап студенттің төрт-бесеуі қалт тоқтай қалып, жамыраса шулап қоя берді.

— Қалайша?

— Асекеңді ме?

— Сонда қол көтерейік демекшісің ғой.

— Ойнасаң да ондайды айта көрме.

— Есіткен құлақтан ұят емес пе.

— Масқара!

Тосын ұсыныстан олар шошынғанымен ұнататын қызы өлең жазуды үйренуге кеткен Әбдіқани Кенебайдың ұсынысын құптап сөйледі. Ол:

— Шошынатын түк те жоқ, — деп бастады өз пікірін. — Масқара болатындай қараңғы жерде кімді кім көруші еді. Мына бассыздықты тоқтатудың одан өзге тәсілін мен таппай тұрмын.

Дабырласып келе жатқан топ бір сәтке кімді қоштарын білмей тосылып қалғандай еді. Үнсіздікті қайтадан Балашбек бұзды. Бұзғанмен “темный” сөзін айтудан жасқанып, қазақша баламасын таба алмай мұрнының астынан міңгір ете қалды.

— Сонда қайтіп Асекеңді, нетпекшіміз?

Бұған жауапты күні бұрын әзірлеп қойғандай тағы да сөзге Кенебай араласты:

— Жұрт аяғы басылған түн ортасына таман үйіне телефон соғып сыртқа шақыру керек.

— Сонда Асекең түн ортасында далаға шыға қояды деп ойлайсың ба? Оның үстіне далаға шақыратын біздердің біреуіміз болсақ...

— Иә, соны айтам ғой.

— Е-е, таптым, таптым, бір қызға телефон соқтырайық. Сыртқа жүгіріп шықпаса маған кел.

– Сол жерде “қыздарды үйіңе шақырғанды қоймасаң ажалың бізден” деп ың еткізіп бір тебу керек.

– Қай жерінен?

– Майқұйрықтан.

– Ха-Ха-Ха! Майқұйрықтан дейді-ей, мына жауыз, ха-ха-ха!

Енді жігіттер күні ертең өздері істеуге тиіс істің жайын ойластырып емес, нақ бір сайқымазақ бұралқы сөз айтып, қалғандары соның қалжыңына мәз болып көңіл көтеріп тұрғандай, бірінің қолтығына екіншісі су бүрікіп лепіріп даурығысып жатқан. Кенет солардың ішінен Махмутбай Әміреев бөлек пікір білдіріп:

– Бұларыңа қосылмаймын, – деді .

– Қорқақ, – деді Серік Сейітмағанбетов. – Сенің солай дейтініңді бағанадан бері-ақ сезіп тұрғанмын.

– Жасырмаймын, қауіптенетінім рас. Біліп қалса соттамағанымен институттан шығарып жіберуі әбден мүмкін. Оған қоса жасы үлкен кісіге аяқ жұмсаймын деп те уәде бере алмаймын, – деп ағынан жарыла келіп, дегенмен өзінің ірі денесіне лайық күш-қайратын ғана ортақ мүддеге жарата алатынын аңғартып өтті. – Бірақ қажет десендер сендердің көңілдерің үшін үйінен шыға қалса, сыртынан қапсыра құшақтап, тырп еткізбей ұстап тұрайын. Қалғанын басқаларың мойындарыңа алыңдар.

– Естіп тұрсыңдар Махмутбай айтарын айтты. Әйтеуір қашып кетпейді екен, соған да шүкіршілік. Оның үстіне әлгі қызқұмар ағамызды сыртынан қапсыра құшақтап тұрамын дейді. Білген кісіге бұл да аз ерлік емес. – Ол өзі сөйлегеннен бастап құйрыққа тебуді қайсымызға тапсырар екен деп іштей қауіптенгендерге көз жағалатып бір қарап шығып, сөзін қайта жалғастарды. – Қалған салмақ біздің мойнымызға түспекші. Соған төуекел ететін қайсысың бар? Неге үндемейсіңдер? Осы әңгімені бастаған сен ғой, Кенебай. Мүмкін саған жүктеріміз.

– Жо-жоқ, айта көрмендер, – деп Кенебай азар да безер болды. – Мен химикпін ғой, сондықтан да сендердің шаруаларыңа араласуға хұқым жоқ. Оның үстіне ел ішіне химик анау-мынау емес әйдік ақынның құйрығына теуіпті деген сөз тараса, онда оны сендердің сүйектеріңе басылған таңба дей бер. Сондықтан да бұл қызыметті өздеріңнің атқарғандарың жөн.

– Ай, залым-ай, залым-ай.

– Шынында да мынау нағыз тісқаққан алаяқтың қайтаратын жауабы ғой.

– Сен осы біздің арамызға кіріп кеткен шпион емессің бе? – деп жігіттер тағы да қысыр сөзге әуестік байқата бастаған. Сонан жалыққан Жанұзақ Қожабергенов жұрт назарын өзіне аудару үшін тамағын бір кенеп алып:

– Жарайды сендер жүрексініп тұрсаңдар Асекеңнің құйрығына мен-ақ тебе салайын, – деді. – Ұстап алып жауапқа тартып жатса, жездем болған соң ойнап едім деп құтылармын...

Айжарық Сәдібеков:

– Рас па, шын жездең бе? – деп сенбейтінін байқатып шұқшия сұрап еді, Жанұзақ оған:

– Болмаса да солай айта саламын, – деді. Табан астында басқа жұрт кімнің кімге қандай жақындығы барын қайдан біледі. Бірақ мәселе онда емес. Мәселе біздердің қыздарды қызғанамыз деп ұятқа қалу қалмауымызда? Соны ойлаған кім бар? – деп өз күдігін білдіре тіл қатты.

– Қалайша ұятқа қаламыз? – Әбдіқани көңіл жұбатар басқа сөзді қоштамайтынын қатты шыққан даусынан аңғартқысы келгендей күшене сөйледі. – Сеніңше біз айыптыны жазалағанымыз үшін кінәлі боламыз ба?

– Жоқ, өрине. Ал бірақ Асекеңнің айыпты екенін немен дәлелдейсің. Мүмкін ол кісі қыздарды менің апама жәрдемдесу үшін шақырып жүрген шығар?

Жаңа ғана түрі қабарып ашулы тұрған Әбдіқани аяқ астынан күтпеген болжам пайда болған кезде жуасып, кекештенді де қалды:

– Иә, шынында да... Оны ескермеппіз ғой...

Қапелімде Аралдық жерлесінің жуаси қалғаны жаңа бір ойға түрткі болғандай, Серік бұрынғыдан басқаша бір көңілкүйде:

– Біз осы босқа даурыққанша жағдайды қыздардың өздерінен неге сұрамаймыз, а? – деп даудырлады. Даудырлағанмен Әбдіқани оның бұл ұсынысының өз күдігін сейілтуге титімдей де пайдасы тимейтінін бірден аңғартып:

– Иә, саған олар шындығын айтады деген, – деді.

Есесіне бағанадан бері – ешуақытта ешқайсының қолынан келмейтінін білсе де бәрібір қысыр өңгіменің тұтқынынан босана алмай шерменде болып тұрғандар енді содан сытылып шығудың сәті келгенін сезіп жамыраса шулап қоя берді:

– Айтпаса айтқызамыз.

– Қашса қуып жүріп ұстап алайық.

– Қалайда шындықты білсек бітті емес пе.

– Келесі сенбіге дейін бұл өңгіменің ақ қарасын қалайда ашпай қоймайық.

Сол күнгі даурыққандар ақырында нақты істі бірде-бірі мойнына алмаған күйі жөн-жөніне тарасқан-ды.

Ұмытпасам 1960 жылдың қараша айының алғашқы аптасының жұмасы ғой деймін. Әбдіқани екеуіміз сабақтан шығып пәтерге қарай беттеп келе жатқанбыз. Тілегенге сұраған дегендей, қарсы алдымыздан Сүйрік шыға келмесі бар ма. Амандасқаннан кейін әрі жасының үлкендігін, әрі жоғарғы курстың студенті екенін сыйлап мен сәл шеттеңкіреп тұрдым. Әбдіқани қатар оқып жүрген өзіл-қалжыңы жарасқан құрбылар екенін аңғартып, бірден сұраққа көшті:

– Қалай ағаңның үйіне жиі барып тұрасың ба?

Қыз да қысылып-қымтырылмай, ашық жауап қайтарды:

– Жиі емес анда-санда соғамын.

– Шақырмасада ма?

Сүйрік Әбдіқанидың өзіне ару намысына қатысты жөн-жосықты білмейтін жанға ұқсатып сұрақ қойғанын жақтырмай, көзін аларта бір қарап алып барып:

– Жоқ, әрине, – деді.

– Ә-ә, енді білдім қажет кезде машинасын жібереді екен ғой.

– Иә, сөйтеді. Сондайда қасымда тұрып жатқан қыз не ойлайды екен деп қатты қысыламын.

– Қысылсаң да шақырған жеріне барады екенсің ғой.

– Бармағанда енді қайтем үлкен кісі өтініп жатса. – Сүйрік күлімсіреді. – Өзі қызық... – Кейде кісінің күлкісін келтіретіндей ғып басына сәлде орап алады. Апарған өлеңді қарап жатып еркелеген кісіше “ауырып отырмын” деп ыңқылдап қоятыны тағы бар.

– Сосын?

– Не сосын?

– Былай жанға жағатын сөз айтып, ептеп о жер, бұ жерге қол жүгіртіп дегендей...

– Ах, сұмырай, бағанадан бері білгің келіп емешең құрып тұрған нәрсе сол екен ғой. – Сүйрік рақаттана сақылдай күліп Әбдіқанидың кеудесіне қолымен нұқып қалды. – Білгің келсе тыңдай ғой. Жылы сөз айтпағанымен кейде құшақтағысы келетін ағамыздың жынды мінезі бар. Үндемесең өлеңді жөндеген болып тіпті жақындап отырып алады. Сондайда ауызғы бөлмеде тықырлатып бірнәрселерді істеп жүрген Құралай апай ашық тұрған есіктен көзі түсіп көріп қояр ма екен деп жаным шығады.

– Ол кім?

– Ағаның бөйібшесі.

– Немене кабинеттің есігі жабылмай ма?

– Жаптырмайды.

– Кім?

– Құралай апа. Жапса болды артынша “Таза ауа кіріп тұрсын” деп ашып кетеді.

– Ал, сосын...

– Сосын иығымды қиқаң еткізсем, өз орнына шегініп отыра қояды. Ағаны қойшы, қабағыңды сәл шытсаң да артық қимыл жасамайды ғой. Есесіне өнебір шофер жігіті үйіне кіргізіп салғанша ұстамаған жеріңді қалдырмайды. Қой десең онан сайын өршіп кетеді.

– Ах, жексұрын! – Әбдіқани енді өз өшпенділігінің шофер жігітке ауысқанын даусынан аңғартып тістене кіжінді. – Әдепкі көргенде-ақ едірейген мұртын ұнатпап ем, ақыры солай болып шықты.

Өзінше сөйлеп кеткен Әбдіқаниға Сүйрік:

– Әй, – деді наздана еркелеп. – Сұрағың бітсе, мен кеттім.

Сүйрік жалт бұрылды. Бағанадан бері қатар құрбылардың сөзін

өдеп сақтап сырттай ғана тыңдап тұрған мен Әбдіқаниға бұрылып:

— Өлгі шофердің әдепсіздігін қыздар Асекеңе неге айтпайды,— деп едім, сол сол-ақ Әбдіқани ұзап бара жатқан Сүйіріктің артынан айқайлады:

— Әй, қыз шофердың істігендерін Асекеңе неге жеткізбейсің.

Сүйірік мойнын бұрып артына қарамастан оң қолын жоғары көтеріп:

— Жарайды, сөйтемін!— деді.

Шынында да Сүйірік бір өзі ғана емес, қалған қос құрбысына да шофердің әдепсіздігін Асекеңе айтуға үгіттеп, Әбдіқаниға берген уәдесін орындағаны көп кешікпей белгілі болды. Өйткені сол күннен кейін көп ұзамай Қызылорда жұртшылығының арасында: "Соңғы кезде Асекеңе шофер шақ келмейтін болыпты" деген қауесет сөз тарап кеткен еді.

Ертеңіне мен белгіленген уақыт бойынша күндізгі үште басталуға тиіс үйірмеге сабақтан ертерек шыққан соң көшеде бос сандалып жүрмейін деп жарты сағаттай бұрын барғанмын. Сөйтсем бас қосуды сағынып қалғандай менен де бұрын қамшылағандар жеткілікті болып шықты. Сол баяғы қалып бойынша Асекеңнің столының екі жағына үш қыз жайғасыпты. Ал жігіттер қабырғаға жағалай қойылған орындықтарға отырыпты. Мен де шеткі бір орындықты иемденгелі ыңғайлана бергенім сол еді, алқын-жұлқын ентіге басып ішке Әбдіқани кіріп келді. Тікесінен тік тұрып амандасудың ырымын жасады. Артынша қыздардың көзін ала беріп, басын кекшең еткізіп жігіттерге дәліз жақты мегзеді.

Әбдіқани кіріп келгенде әркім өзінше мені жұмсауы мүмкін деген күдікпен қабақтары түсіп кеткен еді, енді оның дәлізге шақырып тұрғанын көріп, неге жорырын білмей, бір-бірімен сыбырласа бастады:

— Әй, мынау шақырып тұр-ай.

— Қайда?

— Сыртқа шығар. Түріне қарашы өзінің асығыс бірдеңе айтқысы бар.

— Байғұс Балымды қызғанатыны сонша, өлуге дайын.

— Онысын қоймаса, бұ бар ғой біздерді ұятқа қалдырмай тынбайды.

— Неде болса Асекең келгенше айтқанын тыңдап көрейік, жүріңдер.

Жігіттер ұрлық жасауға бара жатқандай бірінен кейін бірі аяқтарын ұшынан басып, бүгежектей емпендеп дәлізге шықты. Шыққанмен әдепкіде Әбдіқанидан өзін аулақ ұстауға тырысқандар әңгіме басталған бойда-ақ әп-сәттің ішінде қоршап алды. Ал кешегі Сүйірік айтқан хабарды естігеннен кейін мүлде арқаларынан ауыр жүк түскендей еңселерін тіктеп, жүздері шырайланып, арқа-жарқа болды да қалды. Алғашқы бірі:

– Осының осылай екенін о бастан-ақ ішім сезген еді,– деп сәуегейсіе, екіншісі:

– Ойда жоқта “темный” деген бөлені шығарған өнебір химик. Асылы бар ғой, ақындардың арасына ондайларды кіргізбеу керек,– деді. Ал үшіншісі:

– Тағы біреу “майқұйрық” деген бөлені шығарды. Әңгіменің арты жақсылықпен аяқталмағанда сөз жоқ өлгі тапсырманы маған жүктейтін еді. Құдай абырой беріп, күдігіміздің сейілгені дұрыс болды, – дескен.

Кенет осы сәт сыртқы есіктен дәлізге еніп келе жатқан Асекеңді көріп қорқып кеткеніміз сонша, әңгіме сөзден сап тыйылып, бір кісідей шу етіп сәлем бергенімізді өзіміз де байқамай қалдық. Мен сол жігіттердің Асекеңнен гөрі бір жетіден бері миының ішінде жүрген балалық қиялға ұқсас өз ойларынан қорқып тұрғандарын сездім. Ал соның бәрінен бейхабар шәкірттерімен жылы ұшырай амандасып кабинетіне кіріп бара жатқан ұстаз ақынның тұлғасы маған ерекше алып асқар таудай болып елестеген.

Асекең со жолы да столына жетіп орындыққа жайғасқан бойда газеттің тапсырмасын орындап тастағалы ақ қағазға өз ойын араб әрпімен түсіре бастаған. Азғантай уақыттан кейін алдындағы қағаздан басын көтеріп төрт жол шымшыма шумақтың аяқтағанын бізге хабарлаған.

Сырт-сырт етіп өкшесі,
Бұлт-бұлт етіп бөксесі,
Шыр айналып жүргенде
Өшпей ме екен өкпесі.

Сосын өлеңді оқып болған бойда қысықтау көзі онан сайын сығырайып езу тартқан. Оны көрген ақындықтан дәмелі қыздар сыңқылдап, ұлдар көдімгідей кеңкілдеп күле бастаған. Соның ішінде Әбдіқанидың сол сәттегі көңілденгендегі кескіні ерекше ойымда қалыпты. Ол алдымен Балымға бір қарап алып, әуелі бар дауыспен қарқылдап, сосын ішегі түйілгендей екі бүктетіле селкілдеп, ақырында көзінен парлап жас аққанша санын шапаттап рақаттана күлгені әлі күнге дейін менің көз алдымнан кетер емес.

Менің студент атанып, әдеби ортамен алғаш араласқан екі-үш ай ішінде көріп-білгендерім осылар еді. Жаңа басталған шығармашылық сапардың өзім күйе болған ірілі-уақты оқиғалары болғандықтан да қаз-қалпында миымда сақталып қалса керек.

Сөйтсек Асекең қыздарды ғана емес, жігіттерді де үйіне шақырады екен. Оны кейін білдік. Сондайда жігіттер өне бір кезде “қайдағы бір химиктің азғыруына еріп үлкен кісіні ренжітіп ала жаздағандарын” естеріне түсіріп қатты қысылатын. Ал Асекең кейде қан қысымы көтеріліп жатып қалғанымен кейіннен жағдайы

сәл жөнделсе, жұмыссыз қарап отыра алмайтын. Дереву бөлімше кабинетіне телефон соғып бірімізге "Қазір маған тез жет" дейтін. Өйтеур қайда жүрсе де шөкірттеріне өлеңді қалай шебер жазу керек екенін үйретуден жалықпайтын. Ал шығарманың илеуі қанды деп есептесе оны газетке ұсынып, жариялануын өзі қадағалайтын. Сондықтан да оның шөкірттерінің көбісі түптің түбі сөз өнерімен айналысып, онан қалайда нәтиже шығара алатынына нық сенімді болатын. Сол ортаның бір мүшесі ретінде мен де сәл уақыт сабақтан мойын босатсам-ақ қолыма қалам алып ақ қағазға шұқшиятынмын. Арман – республикалық газет-журналдарда үнемі жарияланып тұратын Сағи, Әнуарбек, Тұманбай сияқты ақын атану. Кейде сондай көңіл-күйде үш-төрт шумақты құрастырып тастап өзімді өлгі ақындармен тең сезінетін кезім де ұшырасатын. Ондайда өз пәтерімде жападан жалғыз отырып, қаптаған қалың жұрттың алдына шыққан арқалы ақынша асқақ бір сезіммен гүжілдетіп сиясы кеппеген өлеңді оқи бастайтынмын. Сол сол-ақ сиқырлы сөз, сазды әуенге қорғасындай балқыған қыз біткеннің жанары жәуентдеп тек маған ғана елжірей қарайтындай, тіпті кейбірі әдеби кештен кейін сыртқа шығуға беттеген менің жаныма жақындап "Ағай, сізбен сөйлесейін деп едім" деп қиыла өтінетіндей, ал мен болсам өз қиялымда жасап алған бойжеткеннен өлгі қыздың ажарсыздау екенін байқап: "Қалқам бүгін біржаққа баруым керек еді, өйтпесе...", – дей салып, анадай жерде сәл жымыып тесіле қарап тұрған, қаладағы ең сұлу қызға: "Қарындас, жақындаңызшы, – деп қасыма шақырып алып, – егер қарсы болмасаңыз үйіңізге шығарып салайын," – десем өлгі қыз байғыс қуанғанын жасыра алмай: "Сөзіңіздің садақасы," деп келісімін беретіндей, онымен де қоймай имене еркелеп бауырыма тығылатындайтындай, мен қолынан ұстап сыртқа қарай беттегенде жүздеген қыз-жігіт біздерді көзімен ішіп-жеп ұзатып салатындай, ал көпшіліктен ұзап көшеде екеуден-екеу қалғанда өлгі қыз: "Ағай, өлеңіңіз ғажап екен, қиналмасаңыз тағы да жеке өзіме оқып беріңізші", – деп қиыла сұрайтындай қиялға берілетінмін. Осының бәрі саналы жанға ықпалы жүретін етіп тәңірі жаратқан сөздің, сөздің ішіндегі сезімді жаулауға арналған жалғыз құрал поэзияның құдыреті деп марқайған бір сезім шуағына бөленіп ұйқыға кететінмін.

Әдепкі жылы өзім нақ сондай деп ойлаған шығармамды Асекеңнің сау тамтық қалдырмай сынайтыны көңілімді су сепкендей басып тастайтын. Дегенмен оншақты, тіпті кейде онан да көп рет қайта өңдетіп, күндердің күні облыстық газеттің әдебиет бөлімінің меңгерушісі Насредин Сералиевке өз қолымен ұсынатын.

Еткен еңбек, төккен тер босқа кетпей газет бетінде бірді-екілі өлеңіміздің жариялануы біздерді Асекеңе бұрынғыдан да бетер жақындастыра түсетін. Әр сенбіні асыға күтіп, түс ауа тауықтың балапанындай шүпірлеп Асекеңнің төңірегіне жиналуға асықтыратын.

Осы бір қауымдасу біздерге көшеге шыққанда да қуат беріп, қолына қалам ұстаған бір топ талапкердің анасы ақындық та, ағасы Асқар Тоқмағанбетов сияқты көтеріңкі көңіл күймен өмір сүретінбіз.

Асекең былайғы кезде бауырына қанша жақын тартқанмен жаңа жазылған туындыдан кемшілік тауып оны қалайда қайта түзеуді талап ететін мінезінен жаңылмайтын. Алғашқыда ақынның бұл қазымырлығын құп көрмегенмен кейіннен қайта қалам тигізген туындының бұрынғыдан әлдеқайда құнарлана түсетініне көз жеткізетінбіз. Осы бір Асекең бойға сіңірген шығармаға сын көзбен қарау талабының араға уақыт салып дағдыға айналып кеткенін өз басым көп жылдан кейін барып қана байқағам. Тұжырып айтқанда Қызылорда қаласындағы Н.В. Гоголь атындағы педагогикалық институттан Алматыдағы Қазақтың С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетіне ауысқанға дейінгі екі жыл аралығында мен өткен әдебиет мектебі осындай еді.

Асекең ғаламат қуатты ақын ғана емес өзіне ізбасар етіп бір топ шөкірт тәрбиелеген ұстаз да болатын. Әке көрген оқ жонар дегендей жас кезінде інжу-маржандай сөз асылын теріп жыр-дастан жазып Сыр Сүлейі атанған Ешニアз, Кете Жүсіп, Тұрмағанбет, Шораяқтың Омары, Қарасақал Ерімбет, Қаңлы Жүсіп, Балқы Базар, Дүр Оңғар, Абақан Кете Аманжол, Нұртуған тәрізді дара тұлғалардың шығармасынан нәр алып ақындық жолға түскен ол – кейін өзі де сол жарық жұлдыз шоғырына қосылып поэзия аспанын нұрландыра алатын. Сонымен бірге бүкіл ғұмыры тоталитарлық қоғамдағы идеологияның жетегінде өткеніне қарамастан сатиралық шығармалары арқылы өмір сүрген ортаның мінін аяусыз өшкерелеп тарих алдындағы міндетін де орындап өтіпті. Бұлар сөз жоқ сол заманда Асқар Тоқмағанбетов сияқты тума таланттың ғана тәуекелі жететін батылдық еді.

Міне, алғаш біздерді сөз өнеріне баулыған кісі осындай болатын. Ешуақытта үйретуден жалықпайтын. Қазір де қолыма қалам алған сәттен бастап ұстаз ағаның өз аруағымен желеп-жебеп жүретінін барлық жан-дүниеммен сезіп отырамын.

МӘНГІЛІК МҰРАТТЫҢ БАҢАДҮРІ

– Әй, Шона! Мә, ажалыңды қарсы ал!

Ақ қағазға үңіліп, имандай ұйып кетсем керек. Шаңқ еткен ащы дауыстан селк ете қалдым. Оқыс бас көтеріп жалт қарап едім, сүттей аппақ полотноға қоңыр бояумен жеке дара салған көсем суретіндей, ағарып көрінген ашық есіктің қыр көзінде тәлтиіп біреу

тұр. Ол сабын бас бармағы мен сұқ саусағының сыртына қайыра жатқызған үлкендігі қарыстан астам бөкінің ашылған жүзін ұшынан шымши ұстап, енді әні-міні жіперіп қалғалы оң қолын артқа қарай кере шалқайтып бара жатты.

Қатар отырған кісінің өлімін көру кімге оңай. Зәрем ұшып кетті. Көзімді тарс жұма қойдым... Күткенімдей-ақ әлгі бөкі менің сол жағымда отырған Дүйсенбек Қанатбаевтың маңдай алды тұсына қарай зулап ұша жөнелді. Бір амалын қарастырмаса, мына жағдайда Шонадан бұрын алдымен Дүйсенбектің қаза болуы әбден мүмкін. Оған тимей өткен жағдайда, тез шалқайып үлгермесем менің де жағдайымның мез болмасы анық.

Жанұшырған жылдамдықпен басымды кейін қарай тартып ала қойдым. Ал бөлмеде бізге қарсы отырғандар әні-міні біреудің майып болатынын біліп, қорыққаннан тіл-жағы байланып, есік жаққа бақырая қарап қалыпты. Сөйткенше болмай пәтпәрекше шыр айналып ұшқан бөкі зулап барып, жалғыз өзі қасақана ешнәрсе есітпейтін таскереңше, тұқшиып қағаз жазып олтырған Шона Смаханұлының сол жақ шекесіне бірш етіп бойлай еніп кірді де кетті. Сол сол-ақ аты ел аузында жүрген қырғи тілді сатирик, айтулы ақын стол үстіндегі қағазды тұмсығымен сүзе құлап, екі қолы екі жаққа далия жайылып тыриды да қалды. Менің жан даусым шығып: "Шөке, жаңа мен басымды тартып алғанда бөкі сізге тисін деп қасақана істегенім жоқ, қорықып кеткенімді өзім де білмей қалдым. Әйтпесе бөкісі түскір менің мұрныма тисе тайып кетіп, бағытын өзгертер ме еді. Оның үстіне әшиінде бетіне бетің тигенде кісіні өзер танитын мына тауық көз Дүйсенбек те бөкіні көре қалып нақ бір көзәйнегі сынса бар байлығынан айрылып қалатын жанша, кекшең ете қалды емес пе. Ол егер қозғалмай отыра бергенде де оның көзәйнегі сынғанмен сіз тірі қалар едіңіз ғой!" деп бар дауысыммен бақыра жылап кешірім сұрағым-ақ келіп еді, бірақ үнімнің шықпай қалғаны былай тұрсын орнымнан қозғала алмай сілейдім де қалдым. Дегенмен қандай жанашыр жаннан айрылғаным ойыма түсіп кірпіктерім шылана бастады. Құдайым-ау, қалай іші-бауырың езілмесін егер көз алдыңда мына миллионға жуық тұрғыны бар Алматы қаласындағы өзіңе шын ниетімен жанашырлық сөзін айтып жүрген жалғыз кісі көз алдыңда өліп жатса...

Көңілімді қап-қара қайғының қара бұлты басты. Нақ осындай сезімді осыдан екі жыл бұрын Алматыға көшіп келген алғашқы кезде бастан кешуші ем. Оған дейін айналамда тілегі ортақ, ниеті түзу дос-жаран көп болатын. Дүниедегі адам баласының бәрі мектепте оқытқандай бір-біріне бауыр деп түсінетінмін. Сол көңіл күйдің жетегінде есіл-дертім Алматыға көшуге ауып, өзім басқарып жүрген облыстық мекеменің басшылығынан құтылғанша асыққанмын. Тіпті жоғарғы жақтағы кісілер бұрынғыдан да биік лауазымды қызмет ұсынғанда да келісімімді бермей қойғанмын. Асылы кісі желікпесін,

бір желігіп алса тоқтау дегенді ұмытатын болса керек. Әрі айтып бері айтқанда тоқ етері әлденеден кенже қалатындай азын-аулақ көрпе-төсек пен қазан-ошақты асығыс контейнерге тиеп барып демімді бір-ақ алғанмын. Мақсатым қалайда тездетіп Алматыдағы жазушы қауымның тобына қосылу. Барып солардың ортасына кірсем бітті, үлкендері қанатының астына алып, өзіме тетелестер қатарына ілестіріп, қызықты бір дәуренді бастан кешердей жүрегім ерекпи соғатын. Осылайша 1973 жылдың желтоқсанында алып-ұшып Қызылордадан Алматыға жеткенмін.

Бірақ келген күннің ертесіне-ақ жан дүнием жазушы арасында жүруді қалағанымен, зиялы топтың тосқауылы мен өзімнің бойымдағы қам-қаракетке икемсіздігім сол ортаға сіңіп кетудің иінін келтіре алмай-ақ қойды. Амалсыз ауыл шаруашылығына қатысты жазылған түрлі еңбектерді кітап етіп шығарып тұратын “Қайнар” баспасына өзер дегенде тұяқ іліктірдім. Осының өзі-ақ маған алда талдай кедергінің тосып тұрғанын аңғартқандай көрінген.

Шынында да солай болып шықты. Сөйтсем мен байғұс жазушылар қауымның арасында рушылдық, жүзшілдік өрті лаулап тұрған кезіне тап келіппін. Ол шақтарда мен көшіп келген Қызылорда облысының халқы ру туралы әңгімені – той мен ас кезіндегі ағайын-туыс, алыс-жақын, жекжат-жұрағат арасындағы жол-жоба, өзіл-қалжың үшін ғана ауызға алатыны болмаса, басқа жағдайда “Анау анау екен, мынау мынау екен” деп бөлшектеуді білмейтін. Сол ортадан келген маған жазушы ағайынның шілдің саңғырығындай пышырап, сиырдың бүйрегіндей бөлшектенуі қайран қалдырған. Мұндайдың қырысығы топқа біріккендерге емес, алдымен саяқ жүргенге таяқ болып тиетіні де белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда ұлттың бірлік-берекеге шақыратындарға емес, құтын қашыру үшін өрекет жасайтын алаяқ топқа ол кез рахат бір заман болатын. Әсіресе топ алдында көсемсіп, айнала беріп әлдекімнің туын көтеріп жүргендер – қызылордалық, соның ішінде облыс орталығының батыс бетінен екенінді білсе бітті көзіңше болмаса да сыртыңнан шошқаша қорсылдап, итше арсылдайтын.

Сондайда Қазақстанда көркем шығарманы кітап етіп шығаратын жалғыз “Жазушы” баспасына қызыметке орналассам, әлгідей өмірдегі барлық тосқауылдан құтылардай сезініп жүретінмін. Тіпті бірде тәуекел етіп сол баспаның директоры Әбілмәжін Жұмабаевтың қабылдауында болғаным бар. Ол кісі менің өтінішіме үзілді-кесілді жауап қайырып:

– Қарғам, – деді. – Бізде жұмыс жоқ, болмайды да.

Есігінен шығып бара жатып: “Бұл менің Қызылорданың батыс бетінен екенімді білген соң айтып тұр, – деп іштей өз ойымның қошеметшісіне айналдым. – Әйтпесе сол қаланың шығыс бетінде туған бір жігітті осы жақында ғана қызыметке алмап па еді”.

Олай ойлауыма Әбекеңнің Тереңөзек ауданынан екенін

білетінім себепші еді. Ал сол ауданнан бастап сонау Атыраудың арғы шетіне дейінгі аралықтағы біреуге қол ұшын берсе-ақ біткені үстінен “домалақ” арызды жан-жақтағы құзырлы мекемелерге қардай боратуға қаламын қайрап бірнеше кісінің дайын отыратынын әр жер-әр жерден еститінмін. Соны білетіндіктен де “Мұндайда қандай жүрек жұтқан да алдымен қу басын қорғауға мәжбүр ғой” деп өзімді-өзім жұбаттым.

Буынсыз жерге пышақ та ұра алмай, алға қойған мақсаттан да бас тартуға дәрмен таппай, әрі-сәрі күйде сенделіспен жүріп, арада бір жарым жылдай уақыт өткізгенмін. Сондай бір кездің бірінде әрі дос, әрі аға тұтып жүрген Садықбек Хангелдин Қазақстанның орталық партия комитетіне нұсқаушы болып қызыметке ауысты. Жалғыз мен емес, достарының бәрі қуанды. Арада біраз уақыт өткеннен кейін телефон соқтым. Амандық-саулық сұрап болғаннан кейін:

– Сәке, “Жазушы” баспасына қызыметке барғым келеді, – деп қойып қалдым. “Оны неге маған айтасың” деп бетімді қайтарып тастар ма екен деген қауіпім де жоқ емес еді. Бірақ өйтпеді. Өзінің әдеттегі шалт қимыл, шешімді тез қабылдайтын қағілездігімен:

– Жарайды, түстен кейін хабарлас, – деді.

Түстен кейін телефон соқтым.

– Ертең ертеңгісін сағат тоғыздан кешікпей Жұмабаев кабинетінің есігінің алдында тұр, жұмысқа алады, – деді. – Елеуқенов ауырып жатыр екен, Скоробогатовке тапсырма берілді.

Ол кезде орталық партия комитетіндегі қызыметкердің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс... Мені тапсырманың “Жазушы” баспасы қарайтын Республикалық кітап, сауда және баспа комитетіне берілгені қуантты. Елеуқенов дегені Шерияздан – соның бастығы. Скоробогатов кәдімгі соның орынбасары. Әрине мұндайда бірінші басшы берген уәдеге не жетсін. Өкінішке қарай, оның асқазаны алақандай болып ойылып кетіп, дәрігер атаулы жаза алмай, содан соң Кәдірқожа деген тәуіп, оңашалап шөппен емдеп жатыр екен деп еститінбіз. Соның салдарынан тапсырманың мықты мекемеден екеніне қарамастан Әбекең мені үш күн бойы табалдырығын тоздыруға мәжбүр етті. Әдепкі үміт күдікке ұласып сенделіп кеттім. Әйтеуір төртінші тәулікке қарағанда өзер деп поэзия редакциясына редактор етіп табан іліктірді. Бұл менің біршама уақыт бойы қажыр-қайрат жұмсаған шаруам болатын, енді сол орындалған шақта ақтарыла бір қуану ретті емес пе, бірақ табанымнан таусылып, тақсиретін көп тартқандықтан ба көңілім селт етпеген. Бұл 1975 жылдың 17 шілдесі еді.

Ол кезде Қазақстандағы көркем әдеби шығарма атаулыны кітап етіп шығаратын жалғыз “Жазушы” баспасы Коммунист даңғылы 105 үйдің бірінші қабатында болатын. Екінші қабатына Жазушылар одағы, үшінші қабатына “Жұлдыз”, “Простор”, “Ара” жур-

налы мен “Қазақ әдебиеті” газеті орналасқан-ды. Ал поэзия редакциясы әлгі үш қабат ғимараттың есігінен еніп дәлізбен оңға қарай бұрылып жүргенде сол қол жақтағы ең соңғы 16 бөлмеге жайғасқан еді. Ұзынша ғып салынған бөлмедегі жалғыз терезе тұп-тура батыс беттегі қабырғаны тұтасқа жуық қамтыған десе де кісі қателеспейтін. Соған қарамастан бөлме түске дейін қаракөлеңке тартып тұратын. Ал есесіне түстен кейін күн төбеден ауған сәттен бастап жарқырап, тіпті кейде шақырайып әйнектен түскен сәуле көзді қарып, ыстығы кісіні быршытып терлетіп мазаны алатын. Сол бір қыш кесектен өрілген сәнді ғимараттың батысы мен шығысын қақ бөліп үнемі қаракөлеңке тартып ортасында жатқан, екі кісі өзгер қатар жүретін ащы ішектей шұбатылған дәліз болатын. Әлгі дәліздің қараңғылығын серпілту үшін поэзия редакциясының есігі үнемі жабылмай шалқасынан түсіп ашық жататын.

Ұжымға таныстырғалы маған алғаш поэзия редакциясының табалдырығын аттап ішке енген кісі бөлменің тау бетіндегі қабырғасының терезесінің алдында отырған жігіт ағасын “бөлім меңгерушісі Сағи Жиенбаев” деп, оған жалғас столды иемденгенді “Әбдікөрім Ахметов” деп таныстырды. Ал Сағига қарсы бетте Шона Смаханұлы отырады екен. Бірақ “Шөкең жолсапарда жүріпті” деп өзбекшелеген болып қалжыңдап қойды. Онан кейінгі университетте бірге оқыған Дүйсенбек Қанатбаев курстасымды өзім де танытынмын. Мен Шона Смаханұлы отыратын орындықтан кейінгі бос столды иелендім.

Ертеңіне жұмысқа келе жатып әлгі тар дәліздің бойында өз кабинетінен шығып сыртқа қарай беттеген баспаның директорын көрдім. Ол кісі редакцияға қарай қарсы жүрген маған көзіндегі көзәйнегінің аржағынан қайда көрген кісісі екенін ажырата алмағандай, сонан арамыз екі-үш аттамға қысқарғанша тесіле қараумен болды. Кенет бетпе-бет келген сәт құбыжық көргендей селк ете қалды. Артынша қып-қызыл боп қызарып кетті. Менің берген сәлеміме жауап қайтаруға өздер шамасы келіп, ерін жыбырлатып қана жанымнан өте шықты.

“Не бұлдіріп қойдым екен” деп қайран қалдым. Бөлмеге келіп, қолжазбаны қарап отырып та түрлі ойдың жетегінде өзімді-өзім қинаумен болдым. Түске қарай Сағи мен Дүйсенбек темекі шегуге шыққанда да күдікті бір нәрсе еңсемнен басып тұрғандай орыннан қозғала қоймағанмын. Бөлмеде қалған Әбдікөрім Ахметов менің осы жай-күйімді аңғарып:

— Естідің бе?— деп күңк ете қалды.

— Нені?

— Арызды айтам.

Шошып кеттім.

— Қайдағы арыз...

— Білмейсің бе?.. Онда құттықтаймын.— Ол мұрнының асты-

нан рахаттана сылқылдап күліп алды.— Директордың үстінен біреу “домалақ” арыз жазып жіберіпті. Жершіл, жұмысқа ылғи “батыстықтарды” ғана алады деп бұрыннан істеп келе жатқан он екісінің аты-жөнін көрсетіп; жаңа айғақ есебінде он үшінші ғып сені тіркепті.

Әдепкіде шым-шытырық түсінексіз әлденеден басым айналып мәңгіріп отырып қалдым. Бұл “домалақ” арыз дегенді бұрын талай жерде есітіп жүргенмен кісіге соншалықты жайсыз тиетінін алғаш аңғаруым еді. Бағана баспа директорының мені көрген сәтте неге селк ете қалғанын енді түсіне бастадым. Бірақ мені не үшін батысқа жатқызғанына ақылым жетпей-ақ қойды. Өйткені ылғи да өзімді “Оңтүстікпін” деп санайтынмын.

Мына хабардан кейін түскі үзіліс кезінде ас-ауқат ішуге зауқым соқпай қалды. Басқалар маған қарайлағанмен сылтау айтып қалып қойдым. Бөлме ішінде біраз сенделіп жүріп барып ақырында дәлізге шықтым. Өткен-кеткеннің көзіне түсе бермес үшін дәліз аяқталып, екінші қабатқа көтерілетін баспалдақтың алдындағы кішкентай қайрылыс алаңға қарай бұрылдым. Алаңдағы терезеден Алматыдағы атақты дүкендердің бірі “Балалар әлемінің” қабырғасы көрініп тұрды.

Бір сәтке әйнекке үңіліп, өз уайымымның жайын күйттеп кетсем керек. Қасыма келіп тоқтаған кісінің аяқ дыбысын есітіп жалт қарадым. Бірден таныдым. Суретін газет-журнал бетінен жиі көріп жүрген сатирик ақын Шона Смаханұлы. Тапал бойлы, ақсары кісі. Бұтында қара шалбар, үстінде ақ көйлек. Басында қырғыздың айырқалпағы. Педжагің қолтығына қысып алыпты. Сәлемдестім. Ол амандық-саулықтан соң бірден сұрақ қоюға көшті.

— Қай баласың?

— А-а, — деп сәл кідірдім. Сосын жеке атымды ғана атасам, кей қазақтың арзан қалжыңын бұл да қайталап жүрер деп есіміме әкемнің ныспысын қосақтадым.— Адам Мекебаевпын.

— Есітуім бар... Бұл жерде неғып тұрсың?

— Қызметке келдім.

— Қашан? Қайда?

— Кеше. Поэзия редакциясына.

— Бізге ме? — Ол менің жауабыма сенер-сенебесін білмегендей сәл аңтарылып тұрып барып, сұрағын қайта жалғастырды.— Сен қызылордалық емессің бе?

— Иә.

— Қай жағынан?

— Батысынан.

— Апырай,ә.— Ол күдікті көзқараспен бетіме аңтарыла қарап алып барып, өз пікірін аяқтады... — Қалайша Жұмабаев сені қорықпай қызметке алған.

Бұл айтылған сөздің астарында талай сыр бар еді. Қорланғаным

сонша ішімде жатқан өзіме деген мызғымас сенімнің іргетасы сұмдық бір қараниет күштің ықпалынан қозғалып кеткендей сезіндім. Енді сонан қалайда тездетіп құтылмасам от тиген үпелектей өртеніп кететін кісіше, бұрыннан миымда жылтылдап сыртқа шығатын тесік таппай түртінген көп сөздің алғашқы легін екшеп жатпастан ақтара салдым.

— Дұрыс айтасыз. Енді сонысы үшін таяқ жейтін шығар.

Бағаналы бері өңгімені ермек үшін ғана жай өшейін айтатын кісіше өзін еркін ұстап тұрған Шөкең елең ете қалып:

— Немене біреу тағы да үстінен арыз жазып па?— деп сұрады.

— Солай дейді. Тіпті мені ішіне “батыстық” деп қосып қойыпты.

— Ой залымдар-ай, ө. Сенің оңтүстіктік екенінді білгенімен, түбі кіші жүз дегендері ғой. Олар сөйтеді. Сондағы көздеген түпкі мақсаты баспаның директорлығына өз кісісін қою.

Осыдан кейін-ақ жас айырмашылығына қарамастан Шөкең екеуміз бұрыннан аралас-құралас жүрген жандай шүйіркелесіп кеттік. Бір-бірімізбен тез ұғысуымыздың сыры — балалық кездегі тағдырымыздың ұқсастығына байланысты болса керек. Шөкең ерте жетім қалып балалар үйінде тәрбиеленіпті. Ал мен ата-анам бағатын ұжымшар малының соңында сыртқа ұзап көшуіне байланысты екінші сыныптан бастап ағайын-туыстың үйінде жатып оқыған жанмын. Бұл тұрғыдан екеуміз де от басында тәрбиеленіп аға-іні, апа-қарындаспен тайталасып пысымаған, қателескенде өке-шеше ақылын тыңдап, қиналғанда жанашырлығын сезініп, қуанғанда мақтаудың дәмін татпай ержеткен жан екенбіз. Ал ондайлардың басқа ортада өскен ешбір жанға ұқсамайтын өзгеше мінезді келетінін біреу білсе, біреудің білмеуі әбден мүмкін. Мен ол кісі қиналмай бара беретін тосын әрекеттің кейбірін айнытпай қайталайтынымды аңғарып айран-асыр болатынымын. Солардың бірі жарықтықтың кейін басына бөле болып жабысатынын сезе тұрып ылғи да шындықты бадырайтып айта салатыны тұғын. Онысы тырнақтап бедел жинап жүрген тыраштардың шабына түрткенмен бірдей тентектікке ұқсайтын. Бірақ сабыр мен ұстамға жат екеніне қарамастан — өскен орта қалыптастырған сананың басшылығымен іске асып жататын асаулық болатын. Себебі ата-ана қамқорлығынан айрылған немесе аулақтаған, етегін жаңа жауып үлгірген бүлдіршін жетім немесе тірілей жетім болып қалған жағдайда отбасының жылылығын сағынып өміржасы бір өкісе, көрінген әлдінің түртпегіне ұшырап екі қорланары белгілі. Сондай-да ондай жан қиналған сайын қалайда өзін-өзі қорғаудың тәсілін қарастырмай қарап қалмасы да анық. Ал оның бір амалы шынығып білектің күшімен кеуде қағатындарды тәубасына келтіру болса, екіншісі қасарысқан қайтпас қайсар мінезбен өзгелерге өзін сыйлату дерсің. Қалайда қамқорсыз қалған жас бала өзі өмір сүрген орта қайырусыз, қақпайсыз өсіргендіктен — олардың жасығы мен

жалтағы кемде-кем. Ал жарамсақ тобырдың мерейі үстем қоғамда батыл жан қай кезде кімге ұнаған? Сондайда Шөкең айтарын айтып қойғаннан кейін барып өкінетін. Тіпті кейде біраз уақыт уайымдап та жүретін. Кейде маған ол көзсіз батырға, ал кейде қауқарсыз бос кеуде көкірек кісіге ұқсап кететін. Ал енді ол түптеп келгенде отарлау жүйесінің қорлығына көндігіп алған қазақ ұлтының зиялылары сияқты емес, біреуден сөз естуді қорлық санайтын. Айтысқанмен айтысып, тартысқанмен тартысып ара-тұра қызылкенірдек болып жататын. Өзінің осы бір сыйымсыз, жосықсыз мінезінің көп жағдайда тіршілік етіп, өмір сүруге айтарлықтай кедергі келтіретінін біле тұра балалар үйі қалыптастырған сананы өзгертуге дәрмені жетпей опық жейтінін кейде сыр қылып өкінішпен айтып та отыратын.

Мен Шөкеңнің ол өкінішін бір кісідей түсінетінмін. Өйткені өзімнің де нақ сондай, тек от басында ғана ержеткендер қадеге жаратып өмір сүруге тиімді жымысқылау әрекеттің жоқтығынан айтпайтынды айтып, істемейтінді істеп жау жоқ жерден жау тауып жүретін кемшілігім Шөкеңе қатты ұқсайтын. Бірақ Шөкеңді майда тіршілікте қалайыдай майысып несібе терген лауазым иесінен де, лауреат атанғандардан да тіршілікте пысықтығымен атағын шығарғандардан да, ақыр түбі еріксіз биіктетіп тарих бетінен орын алып берген де – басқа емес, нақ осы орма мінезі ғой деп ойлаймын. Меніңше ол бұл дүниеден ерлікке парапар асаулық көрсеткен тұлға. Көрсетіп қана қойған жоқ халқына риясыз көңілмен қызымет етіп өмірден өтті және тарихта өз ізін қалдырып кетті. Оған Шөкеңнің өмірге ылғи да сатириктің көзімен қарайтыны да себепші еді. Сондықтан да көп жұрт аңғара бермейтін қоғамдағы кемшілікті басқадан бұрын көретін және оны жалмажан жазатын немесе көпшілікке ауызша жеткізгенше асығатын. Осылайша оқырманын да, тыңдарманын да мәз ғып жүретін. Сондайда осы Шөкең ылғи күлкілі әңгімені қайдан таба береді екен деп ойлайтынмын. Оның сырын кейін білдім. Сөйтсем бұрмалап бүркемелемей нағыз шындықты айта алсаң бітті тыңдаушының ішек-сілесі қатады екен. Мұның құпиясы адам баласының бойындағы екіжүзділіктің басымдығына байланысты емес, көбіне адам баласы өзі ойлап тапқан мәдениеттілік ережесін сақтауға тырысатынына байланысты. Ал сол ереже аясында санасы қалыптасқан кісінің қай-қайсы да нағыз шындықты ерсі көретіні соншалық еріксіз күле беруге мәжбүр келеді. Немесе өздерінің айтуға шамасы жетпейтін шындықты өзгенің сөз етіп отырғанын естігенінен ұялғанынан күлетін сыңайлы. Тіпті жер бетіндегі адамзат атаулының бәрінің қанша ұмтылғандағы қол жеткізген биігі “мәдениеттендірілген” шындық қана тәрізді. Мысалы оншақты кісіні бір жерге жинап шүберек ішіндегі емес, нағыз табиғат жаратқан болмыс, бітімін нақтылап көрейікші. Әрине киініп тұрғанда ажарынан мін таппайтын жанды тыр жалаңаш шешіндіріп қараған кісі олардың бірінің салбыраған қарынын көріп, екіншісінің

шидиген борбайына көзі түсіп, үшіншісінің бүріскен бір уыс май құйрығына қарап ішек-сілесі қатар еді. Тіпті мына өмірде шын пошымы шүберек астына жасырынған қиқы-жиқы жан біткенмен жиіркенбей қалай қатар жүргеніне таңданар еді. Бірақ амал қанша біз бәріміз де өмірде өзіміз ойлап тапқан “көзбояушылықтың” құлымыз, әрі бүркемеленген шындыққа ғана бой үйретіп, соны дөріптеуші пендеміз. Сондықтан да адам баласы үшін шындықтың көбісі күлкі шақыратын ерсі қылық есебінде қабылданады.

Шона Смаханұлы адам баласының бойындағы осындай осал тұсты білгендіктен емес, қайырусыз, қақпайсыз есейткен ортаның дауасыз сырқаты ақиқатты айтып қана байыз таппайтын әдетті қайталайтынын байқай бермейтін, заманындағы санаулы “қисық” мінездінің бірі еді. Тіпті оны қасақана да жасамайтын, балалар үйінде қалыптасқан сананың талабын ғана орындайтын. Сөйтіп өтірікке малтыққан қауымның арасынан елусіз өтіп кетудің орнына тақаппарлыққа бой алдыртатын. Әйтсе де көрінгеннің бетіне күл шашып, намысына тиіп шу шығаруды мақсат тұтпайтын. Ішкі ызасын күлкінің уына малып, жұрт көңілін көтере отырып түпкі мақсатына жететін. Сатираға қажет болған жағдайда өзге ақын, жазушы атаулы шыр-пыры шығып, шаң жуытпай қорғайтын жеке бастың бедел салмағын да құрбандыққа шалып жібере беретін. Және өзімді-өзім кемсіттім деп ойламайтын.

Бірде қағаз жазып отырған Шөкеңнің қолына қарап таң қалғаным бар. Бұрын байқамайды екенмін. Сөтсем оң қолындағы баланүйрек саусағының ұзындығы шынашағынан сәл ғана ұзын екен. Шама-сы ізеттілікті жинап қойып тесіле қарап қалған болсам керек. Соны аңғарып қалған ақын:

— Қап, көріп қалғанын қарашы,— деп екі қолын бірдей жып еткізіп столдың астына жасыра қойды.

Шөкеңнің мына сөзінен қатты қысылып қалдым. Құлағымның ұшы от тигендей дуылдап қоя берді. Енді іштей өзімнің әдепсіздігіме ренжи бастағандай едім, бірақ ізінше Шөкеңнің жүзінен кейістіктен гөрі өз істегеніне риза кісінің жымия күлімсіреген кейіпін көріп жүрегім орнына түсті. Сонан соң ғана өз әдепсіздігімді мойындауға дәрменім жетіп:

— Кешіріңіз, — деп едім, Шөкең:

— Немене қалжыңды түсінбей қалдың ба?— деп мойнын бұрып бетіме жылы ұшырай қарады.— Қорықпа, сен қысылатындай ештеңе болған жоқ. — Ол сөзінің дәлелі ретінде әлгіде ғана жұрттан жасырған екі қолын қайтадан сыртқа шығарды. Оң қолын жоғары көтерді. Төменгі бір буыны қырқылып қайта жалғанған мыртық баланүйрек саусағын отырғандардың бәріне жағалата көрсетіп сөзді қайта жалғастарды. — Бұл да бір кездерде бүп-бүтін, өп-өдемі саусақ болатын. Мынадай болып мыртып қалуының тарихы бар. Адам батыр үндемегенімен соны білгісі келіп тұрғаны көзінен

көрініп тұр. Айтайын, тыңда... Ұлы Отан соғысы қызып тұрған кезде жасым 18 толып соғысқа алындым. Тылда екі-үш айдай мылтық ұстауды үйреткеннен кейін Сталинград түбіндегі майданға апарып салды. Терең қазылған окоп ішінде жатып аузын жау жаққа қаратып мылтық шүріппесін басамын. Олар да қарап қалмайды. Біресе артилериядан, енді бірде пулеметтен дүркін-дүркін оқ атса, артынша көктен бомбаны бұршақтай жаудырып өтеді. Жап-жаңа қасыңда жүрген өзің қатарлы солдаттың көзді ашып-жұмғанның арасында сұлап жатқанын көресің. Оқ тиіп жанын қоярға жер таппай ыңырсыған жаралылар қаншама, сондайда мектепте құдай жоқ деп үйреткенімен кісі қысылған кезде еріксіз Төңіріні ауызға алады екен. Жаныңдағы басқалар баудай түсіп жатқанда менің ажал тырнағына ілінбей аман қалып, тірі жүргенім уақытша ғана демі таусылмаған пенденің тыныс-тіршілігіндей көрініп, зөрем ұшады. Бірде окоп ішіндегі мұздай топырақтың үстіне жүрелеп отыра қалып қолымды көкке жайып: "Ей, жаратушы Төңірім, бір шаңырақтан қалған жалғыз еркек кіндік едім. Смаханнның ошағының отын мәңгілікке өшіре көрме. Мені тірі қалдырғанда денесіне сызат түспеген қалпы мүлде қылаусыз ете гөр демеймін. Жеңіл-желпі жарақатпен жанымды аман сақтап ауылға аман жеткізсең болғаны", – деп тілек тілей бастағанмын. Кенет бүкіл денемді дір еткізіп оң қолыма өлдененің сарт ете қалғанын байқадым. Еріксіз окоп ішіндегі ауада көкке қарай ербие созылған өз қолыма жалт қараппын. Сөйтсем балаңүйрек саусағым түбіне жақын жерден морт сынған ағаштың бұтағындай алақанға қарай құлап түсіпті. Басқа уақытта ол кездегі менің жасымдағы балаң жігіт бір мүшесінің кеміс болып қалғанын көріп бақырып жылауы да мүмкін ғой. Ал мен саусақты азалаудың орнына оған бір түсінексіз бұлдыр үмітпен қиыла көз тігіп отырып қалсам керек. Сырт жағымнан ендіге жүргірген бір орыс: "В атаку, Смаханулы, не сиди сволочь!" – деп айқайлап өтіп бара жатты. Орнымнан ұшып тұрып жүгіре жөнелдім. Бірақ шабуылға емес, медсестра отыратын жерге қарай. Жүгіріп келе жатып: "Қап, мына жарақаттың аздау болғанын қарашы, бұл үшін мені елге, қайтармайды ғой", – деп екінші білдіре бастап едім, сол ойымды құдай есітіп қойғандай өлдене басыма сарт ете қалды. "Өттеген-ай артық тілек тілеп өз ажалыма жеттім-ау" деген ой миымда жылт ете қалды да, арты қараңғылыққа айналып кетті. Сонан медбикенің айтуынша он бес күннен кейін ғана көзімді ашыппын. Кім екені белгісіз әйтеуір біреу жарылған бомба қопарған топырақтың астында көміліп қалған жерімнен аршып алыпты. Саусаққа қоса, бомбаның жарықшағы бас сүйегімді шытынатып жіберіпті. Сөйтіп мына ағаң "контужный" деген атақпен елге оралған.

Отырғандар тегіс мәз. Өлгіде ғана не істерімді білмей қысылып-қымтырылып тұрған менің де езуімнен ерік кеткен. Сатирик ақынның кейде мына жарық дүниедегі тіршілікте пенденің ұшырауы мүмкін

ауыр тағдырды жеп-жеңіл қылып айтқаны соншалық, қырық үштің күзінде қазақ халқы өзінің тағы бір талантты перзентінен айрылып қалуы да мүмкін екен-ау деген күдікті ой тірі жанның миына кіріп-шығар түрі жоқ. Қайта көктен оқ жаңбырша жауып, жарылған бомба жердің қыртысын қопарған қан майданның қақ ортасында біздің Шөкең құдаймен әңгімелесіп, ажалмен саудаласып жүргендей мырс-мырс күледі.

Сол күннен бастап мен жақсы ағамен бұрынғыдан да бетер жақындаса түскенмін. Кейбіреулердің сыртынан сөз қоздатып, кісі тезбейтін қисық мінезді етіп көрсетуге тырысатын ақынның – шындығына келгенде шамына тиер іс қылып жан түкпіріндегі үнемі елегулі жататын адалдықты әлдекімдер өтірікпен түртіп өршітіп жынына тимеген жағдайда кеңпейілділігі мен жайбарақаттығы жетерлік кісі екенін аңғаратынымын.

Шөкең кей кезде сөздің келе жағына қарай айтылуға тиіс бір нәрсені бастап жіберсе, түгін қалдырмай түгендеп шығуға тырысатын. Осы жағынан да екеумізде ұқсастық бар ма, әйтеуір қалайда келе-келе бір-біріміздің отбасымызбен араласатын болып алдық. Кейде қызды-қызды әңгімемен мен жалдаған аэропорт жақтағы пәтерден бір-ақ шықсақ, кейде бәйбішесі Гүлмира жеңгейдің үйіне баратынбыз. Тоқалы Аманкүлдің дастарқанынан дәм татқан кезіміз де аз емес. Онда Гүлмира жеңгеміздің екі ұлы ер жетіп қалғанымен, Аманкүлден өрген Ұланы жаңа аяғына мініп, Құралайдың құйрығынан енді ғана отыруға жараған кезі болатын. Ештеңені жасырмай ақжарыла ақтарылып жүретіндіктен Шөкеңнің үйінде болып жататын жаңалықты поэзия редакциясында қызымет істейтіндер тегіс біліп отыратын. Тіпті ол кездегі Қазақстан Республикасының бірінші хатшысы, Орталық комитет саяси бюросының мүшесі Дінмұхамед Қонаевтың туған әкесі Меңліахметтің пәтеріне соғып әңгімелесіп тұратынын, соның себеі тиіп қаланың тау бетінен екі бөлмелі үй алғанынан да хабардар болатын. Әсіресе Қонаевқа қатысты әңгімені басқаларды сескендіру үшін әдейі айтады дейтіндер де табылатын.

Бірде Шөкең ертеңгілік – өзінің бұрынғы қағылездігінен де артықтау ширақ басып бөлмеге еніп, қолтығына қысқан папкасын столының үстіне қояр-қоймастан түймесін ағытты да ішінен қызыл түсті қалың дәптерді асығыс сыртқа шығарды. Сосын басқа отырғандар бәрібір тыңдамайды деп ойлады ма, әйтеуір маған қарап:

– Ақыры айтқыздым,– деді нығарлап.– Бәрібір мақсатыма жеттім.

– Кімге нені айтқыздыңыз? Түк түсінбедім.– Мен таңырқап бетіне қарадым.

– Меңліахмет шалды бұлбұлдай сайраттым. Бұрын қанша сұрасам да жалтарып кететін. Кеше бар білетінін ақтартып тындым.

– Нені?

– Ата-баба өулетінің тарихын.

Шөкең сөйлеп кетті. Ұзақ әңгімеден менің ұққаным – Мұхаметтің атасы Азынабай кезінде өз ағайын-тумасымен ренжісіп нағашы жұртына кетеді. Тобықтылар жиен баланы құшақ жайып қарсы алады. Үйлендіреді. Алдына мал салып береді. Келіншегі ұл туады. Сөйтіп жүргенде біреуден “келімсек” деген сөз есітеді. Есіне “Ер туған жеріне, ит тойған жеріне” деген мақал түседі. Нағашыларына еліне қайтатынын айтады. Олар өре тұра келеді. “Кетсең баланды алып өзің кет, қызымызды жібермей алып қаламыз” дейді. Шешімін өзгертпеген Азынабай аттанатын күні халық көп жиналады. Тобықты жұрты жас келіншекті еркінен тыс зорлықпен ажыратып ұстап тұрады. Құдай қосқан қосағы мен баласынан тірілей айрылғалы тұрған келіншек жоқтау айтып жылайды.

Нақ осы жерде Шөкең қызыл дәптердің парағын сытырлата ашып үйінде түнімен отырып жазған Азынабайдың жарынан тірілей айрылғалы тұрған келіншегінің жоқтауын оқи жөнеледі. Қиналғанда жүректі жарып шығатын ана қасіретіне өзі де жылап алады.

Осылайша Азынабай тобықты елінен кішкентай Қонайды алдына мінгізіп аттанып кетеді. Жарынан тірілей айрылып, күңіренген көңіл күй мен күйзелген тіршілігін жөндеу үшін еліне келеді. Келсе жерін иеленіп қойған ағайындары бұрынғы атақонысына жолатпайды. Қиындықта шынығып өскен батыр тұлғалы Азынабай да жұрт айтты екен деп жасып отырып қалмайды. Ауыл аралап ел ақсақалының бірінен соң бірінің алдына жүгініп жерін қайтарып ала бастайды. Сондай бір сапарда жүргенде, Балқаш көлінің маңында, қарсы келген дұшпанға қан жұтқызатын атпал азаматты тасадан шыққан бір жауыз ту сыртынан қару жұмсап мерт қылады. Сөйтіп Қонай анадан тірілей, өкеден қолы аузына жетпей жатып көз жазып сорлап қалады. Дегенмен “Жетім тоқты тасбауыр, отығар да жетілер” дегендей ер жетіп, ел қатарына қосылады. Одан Меңліахмет туады.

Айтылған әңгіме мені қатты қызықтырды. Ойша шығарма композициясын құрып оқиғаны қалай өрбіту қажеттігіне дейін көз алдыма елестеткенім соншалық:

– Шөке, қаласаңыз оқиғаны повесть етіп екеуміз бірігіп жазайық, – деп қойып қалдым. – Әрине құп көрсеңіз.

Ол кісі менің табан астында жасаған ұсынысыма таңырқаған кейіп байқатып:

– Немене, өзі ондай қадеге жарайды деп ойлайсың ба? – деді.

– Әрине...

– Қане, қалай жазбақшысың, айтып көрші.

Мен неден бастап, неден аяқтау қажеттігін қысқаша баяндап шықтым. Шөкең тыңдап болып:

– Жарайды келістім, – деді.

Ертеңіне Шөкең жұмысқа жұрттан бұрын келіп отыр екен. Мен есіктен ішке кіре берген бойда орнынан ұшып тұрып:

— Әй, Адам, — “Ортақ өгізден — оңаша бұзау деген” кешегіні өзім-ақ жазайыншы, — деді.

— Жарайды, Шөке.

— Ренжімейсің бе?

— Жоқ.

— Егер жазуға шын ықыласың ауса, жасырма.

— Жо-жоқ.

Сол сол-ақ әлгіде сәл-пәл ыңғайсызданып сөйлеген ақын менің жайбарақат шыққан жауабымды есітіп арқа-басы кеңіп сала бергендей көрінді маған. Тіпті өзінің екі сөйлегенін жуып-шаю үшін қайдағы-жайдағыны айтып қасымнан шықпай қойды. Түскі үзіліс кезінде қоярда қоймай үйіне ерітіп апарып тамақтандырып қайтты. Мен сонда Шөкеңнің аузынан шыққан лебізді орындамағанына қатты қысылғанын байқағанмын.

Шөкең көңілді кезінде бөлмеге “Құралай, ұйықтай қойшы жыламай” деп өндетіп енетін. Бірақ Шөкең сол күні көңілді қалпынан жаңылғандай, ішке қабағын түйіп сұстанып енген-ді. Тіпті жағасын қосқолдай ұстап, отырғандарға жалтақ-жалтақ қарап:

— Құдай-ай, сақтай гөр,— деді нақ бір мына хабар құлағына тисе бітті басқалар да өзі сияқты шошып кетердей танауы қусырыла тіл қатып.— Сендер көргенде бар ғой, сөз жоқ талып қалар едіңдер.

Алдындағы қағаздан басын көтерген Сағи өзінің үйреншікті би-язы үнімен:

— Жайшылық па, Шөке,— деді.

Әбдікөрім мырс-мырс күліп:

— Қайдағы жайшылық, ел есітпеген жаңалықты айтайын деп тұрғанда,— деді.

Дүйсенбек мұрнының ұшына қарай ысырылған көзәйнегінің қақ ортасынан сол қолының сұқ саусағын тіреп, бұрынғы орнына қарай ырғай итеріп Шөкеңе таңырқай қарап қалыпты.

— Күлмей-ақ қой, Әбдікөрім,— деді Шона сәл шамырқанып.— Айтайын деп тұрғаным жаңалық емес, біле білген кісіге қазақтың қасіреті. Кеше менің көз алдымда бірінші сыныпта оқитын қыз баланы автобус басып кете жаздады. Әйтеуір періште қағып бір ажалдан аман қалды. Сұрастырсам мектепке ту сонау алтыншы шағын ауданнан келіпті. Егер мектеп үйінің қасында болса сонда-ақ оқымас па еді. Өз елі, өз жерінде жүріп, қазақ атаулының ит өлген жердегі жалғыз мектепке қатынағаны қасірет емей немене!

Бөлменің іші сілтідей тына қалды. Әдетте жасының қатарлығын пайдаланып қалжыңдаса кететін Әбдікөрім де ләм деп ауыз ашқан жоқ. Шынында да Шона сол сөт әрбір қазақтың жан дүниесін сыздатқан көп қасіреттің бірін ғана қозғаған еді. Алматы Қазақстанның астанасы екеніне қарамастан онда тұратын байырғы

ұлттың жеті пайызын құрайтынынан көбісі-ақ құлақдар-ды. Ал сырт аймақтан келіп оқитын малшы баласына арналған екі-үш мектеп-интернатты айтпағанда қала тұрғынының баласы ана тілінде білім алатын жалғыз №12 мектеп екенін еске алудың өзі кісі намысына тиетін қорлық болатын. Соған қарамастан тірі пенде ол жайында пікір білдіруден жалтаратын. Өйткені Мәскеудің тыңшылары үшін ондайларды “ұлтшылсың” деп қаматқызып тастау түкке тұрмайтын. Соны білетініне қарамастан Шона ақынның қала бойынша бір-ақ қазақ мектебінің болуын әділетсіздік деп жарияға жар салуы отырғандардың иманын ұшырды. Тіпті онымен де шектелмей, үйінде түнімен отырып сол кездегі Қазақстан партия комитетінің бірінші хатшысы, саяси бюроның мүшесі Дінмұхамед Қонаевтың, министрлер кабинетінің төрағасы Бәйкен Әшімовтің, Жоғарғы кеңес президумының бастығы Сабыр Ниязбековтің, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Асанбай Асқаровтың атына жазған хатын оқып беруі және онысын кешіктірмей почтаға салып жіберетінін жариялауы бұл енді өзіне де, өзгеге де бөле тілеп отырған кісінің нағыз кейпін елестететін ессіздікке ұқсаған.

Шөкең қолындағы машинкаға басылған қағазды оқып тамамдаған бойда бағанадан бері үнсіз тыңдап отырғандар түскі үзіліске дейін әлі талай уақыт барына қарамастан орындарынан тұрып бір жаққа баратын кісіше асығыс жиналып қозғала бастады. Орындықтан көтерілгенмен мұндайда не істеудің ретін таппай сілейіп тұрғанмын. Жанымнан өтіп бара жатқан бір кісі бүйірімнен түртіп қалып:

— Шонаға ерме, — деп күбір ете қалды. — Құрысың.

Басқалар сыпырылып сыртқа шығып кетті. Белмеде Шөкең екеуміз ғана қалдық. Мен үрейдің де, қуаныштың да белгісі сезілмейтін бір бей-жай күйді бастан кешіп тұрғанмын. Шөкең:

— Қорқақтар. Қашып барады! — деп ашық есікке қарай қатты адымдап жүріп кетті. — Мен бөрібір хатты салмай қоймаймын.

Қиын шақта қауіп-қатерге қарамай ұлт мұқтажын жеке-дара шешуге бел байлаған Шөкеңнің шағын тұлғасы көз алдымда іріленіп, айбаттанып бара жатты. Ол өнебір өлеңін екі жүзді өзге ақын-жазушы сымақтардың іс-әрекетін байқап ызаланған бір сәтінде жазған деген қорытындыға келдім.

Біраз жұрт үш әріптің бірнеше қызметкері келіп Шөкеңді әні-міні ұстап әкетеді деп жүргенде абырой болғанда мәселе басқаша шешіліпті. Жоғарғы жақтан алтыншы шағын аудандағы №86 мектептің жанынан қазақ сыныбы ашылсын деген тапсырма түсіпті. Бұл мәселе Дінмұхамед Ахметұлының өз бақылауында екен деген де сыбыс құлаққа жетіп жатты. Мына хабар жеткенде біраздан бері түрлі ойға беріліп, қабағы түсіп кеткен ақын да әжептәуір масаттанып қалды. Мен сонда бір нәрсеге таң қалғаным бар. Ол жайшылықта байқап сөйлеп бас баққан біраз кісінің іс оңға басқан кезде ажарыла ақтарылып ерекше қуанғанын көруім еді.

Жоғарғы жақтан алтыншы шағын аудандағы орыс мектебінің ішінен сынып ашылуға нұсқау берілгенімен оның жүзеге асуына орыс тілді топ қатты қарсылық жасады. Есесіне қазақтың қаны бар біраз азаматы білек сыбана кірісіп, Шона бастап берген игі істі іліп әкетті. Осылайша алғашқы жылы қазақ тілінде оқитын бір сынып ашуға ғана қол жеткізілген.

“Жазушы” баспасы қазақ тілінде жазылған көркем шығарманы кітап қылып шығаратын жалғыз мекеме болғандықтан атағы ел аузында жүрген белгілі ақын дейтіндер бірінен соң бірі келіп жататын. Жай келмей қолжазбаны өткізгеннен кейін түрлі-түрлі қызықты өңгіме айтады. Ондайда істеп отырған жұмысыңның жайына қалатыны белгілі. Делебесі қозғаны қысыр өңгімеге қалай араласып кеткенін өзі де байқамайды. Сондай бір сәтте жер сілкінісі басты тақырыпқа айналғаны бар-ды. Өңкей айтқыштар оқиғаны қоюлатып, бірінен-бірі асырып жатты. Мен де шыдамай кірісіп кеттім. Оқиға былай болған еді. Бес жыл кезекте тұрып алғаш рет пәтер алуға қол жеткізген кезім болатын. Ақпан айы. Ордер қолға тигенмен үй ішімізбен қопарылып көшіп барудың ретін таппай, жалғыз өзім төрт бөлмені жайлап жатқан кезім. Жұмысқа барған, қайтқанда көретінім – жаңадан қаланып жатқан темірбетон тамның қабырғасы, оның жанында мойнын көкке созған кран, соның төңірегінде қыбыр-жыбыр қимылдаған қара-құра кісі, жанарды қарып жарқылдаған темір пісірушінің жарығы, әр жер-әр жерде үйіліп жатқан құрылыс материалы. Ал түнге қарай самаладай самсаған прожектор мен түрлі шам жарығының таң атқанша бір сөнбейтіні.

Сол күні жұмыстан келгеннен кейін біраз уақыт кітап оқып, шаршап барып жастыққа қисайғанмын. Заматында қараңғылық тұңғығына зымырай еніп бара жатқаным еміс-еміс есімде. Қанша ұйықтағанымды кім білген. Кенет астымдағы диванның қатты шайқалып қалғанынан оянып кеттім. Оқыс бірнәрсе болғанын сезіп, төсектен еденге қарғып түстім. Басыма бірден келген ой, күндіз кірген-шыққанда көретін ұзынмойын кран ілмешегімен жоғары көтеріп бара жатқан темірбетон қабырға – абайсызда ауытқып кетіп, мен тұрған үйдің бір бүйіріне бар пәрменімен соғып өткен шығар болды.

Жүгіріп барып терезеден сыртқа қарадым. Қаржамылған қараңғы даланың бірнеше жерінде жарқырай жанған шамның жарығымен жұмыс істеп жатқан құрылысшының әрқайсысы еш алаңсыз өздіріне тиісті шаруаны атқарып жатыр екен. Мен қауіптенген кран да аула жақ бетке тұрғызылып жатқан жаңа үйдің жанына өзіне ғана арнап салынған шойынжолдың арғы басында бұлдырап көрінді. Осылардан кейін көңілім жайланып, төсегіме келіп қайтадан жатып қалдым.

Ұйқымды қандырып таңертең баспаға келсем, гу-гу өңгіме. Айтуларынша түнде жер сілкініпті. Қатты болғаны соншалық текшедегі зат құлап, люстра шайқалып тұрыпты. Қорыққан көп

жұрт жалаңаяқ, жалаңбас баласының бірін қолтықтап, енді бірін жетектеп далаға қарай лап қойыпты. Әп-сәтте-ақ көшеге кісі сыймай кетіпті. Тоңғандарына да қарамай көбісі үйіне кірсе бітті жер қайта шайқалып, өздері құлаған қабырға астында табанға түскен құмырсқадай жаншылып қалатындай сезініпті.

Кісінің иманын ұшырып, зәресін алатын түрлі өңгіменің тоқтаусыз айтылғаны соншалық тауы жоқ жазық далада мұндай бөледен қаперсіз өскен мен түнде болған жер сілкінісінен енді ғана тұла бойым шымырлап, төбе шашым тік тұра бастады. Тіпті жер дүмпуінің қайталануы мүмкін екеніне қарамастан далаға қашып шығу орнына төсекке барып жата кеткен түйсіксіздігіме ызалана бастаған да кезім болды.

Әдетінде жоқ жуасыған мінезбен жұрттың айтқанын тыңдап бағаналы бері үнсіз отырған Шөкең де кенет басынан өткен бір жағдайдың ұштығын қылтитып шығара бастады. Оқиға жексенбі күні тау жақтағы жер үйде болыпты. Аспан жерге түскен ыссы күндердің бірі екен. Аулада дарақ өскен ағаштың көлеңкесіне төсек салып, дастарқан жайған Аманкүл дауыстап түскі асқа Шөкеңді шақырады. Күні ұзаққа бөлме ішінде қамалып ала қағазды айналдырған ақын көп күттірмей сыртқа шығады. Шаңырақ иесі болғандықтан әдеттегі өзіне тиесілі құрметті орынға жайғасады. Бұлдыр-салдыр сөйлеп тыным көрмеген ұлы Ұлан мен құйрығынан енді ғана отыра бастаған қызы Құралайын екі жағына алып дастарқанға жақындайды. Сосын “быссымылда” деп асқа қол соза берген сәтте алдымен көше бетте шынжыр табан алып трактор өтіп бара жатқандай қатты гүрілдеген дыбыс естіледі. Артынша шай құюға өзірлеген ыдыс-аяқты шылдырлатып жер шайқалады.

Мұндайды күтпеген Шөкеңнің зәресі зәр түбіне кетеді. Араға бірер минут салып, күшейіп қайта дүмпуі мүмкін екені бірден миына сарт ете қалады. Мұндайда қабырғасы қақырай құлап, кісіні басып қалу қауіпі күшті кесек үй маңынан тездетіп кету қажет екені есіне түседі. Сол сол-ақ аузына апара жатқан асты қасығымен қоса дастарқанға тастай салып, отырған орнынан атып тұрып қаша жөнеледі. Қашып келе жатып енді дүмпу кезінде жердің қақ-қақ айрылатыны, сондайда жиегіндегі құрылыс біткеннің де, жан-жануар атаулының да әлігі түбіне көз жетпейтін жарыққа қарай топырлай құлайтыны, ал құлап бара жатқан тірі жанның кейбірінің тырмысып сыртқа шығамын деп жатқанда әлгі албастының аузындай ашылған жердің қайта жабылған сәт құмырсқадай қыбырлаған тіріні былай қойғанда біздер керемет алып құрылыс деп таңданатын көп қабатты зәулім үйдің талайын жұмыртқаның қабығындай пашырлата күйретіп жер жарығы қайта жабылып жым-жылас қылатыны бірден көз алдына елестейді. Сол сол-ақ енді аңырая ашылып қайта жабылатын сол жарықшаққа өзі де күмп ете қалып жоқ болмай тұрғанда жан сақтайтын амал іздеп жан-жағына қарайды.

Сол сәт екі метрдей биіктікте тартылған газ трубасы көзіне түседі. Сосын-ақ жарылуы мүмкін жердің апандй ашылатын аузына түсіп жоқ болып кетпей тұрғанда әлгі трубаға қарай мысықша атылып барып қосқолдай жармасып салбырап тұра тұруға бекінеді. Бекінеді де таң атқалы бері жазған өлеңінің стол үстінде қалғаны, енді оны қайта көрмейтіні ойына түсіп арт жақта қалған үй жағына қарайды. Қарайды да басқадан бұрын жанұшырып жүгіріп келе жатқан Аманкүлді көреді. Сөйтсе ол да қашып келеді екен. Оның өзінен айырмашылығы – екі баласын екі қолтығына қысып алыпты.

Шөкең өңгімені осы арадан шорт үзіп үнсіз отырып қалды. Тыңдаушы біткен ақынның қиын шақта қара басын күйттеп тұра қашқанына ма, әлде күйеуінің тастап кеткеніне қарамай өзіне қоса екі баласын да ұмытпай жан ұшыра қарбаласып жүріп қолтығына қысып алып онан кейін де құдай қосқан қосағын қара тұтып соңынан жүргеніне ме, әйтеуір соған ұқсас түсінексіздеу түйсік жетегінде, ал өздері қандай ауыр жағдайда да ондай сорақылық жасамайтынына бәрі де өздеріне өздері сенімді жандай қыран-топан күлкіден қырылып қалыпты. Тіпті кейбірінің ішек-сілесі қатқаны соншалық түкірігіне шашалып, қиқылдай тұншыққанына қарамай:

– Сосын қайттың?

– Аманкүлді күтіп алдың ба, әлде газ құбырына мысықша атылып барып жармасып тербеліп тұрып қалдың ба?

– Мүмкін, өке екенің ойыңа түсіп, ұл-қызыңды Аманкүлдің қолтығынан жұлып алып өз құшағыңа қысып қатеңді түзеген шығарсың? – деп жатты.

Ал маған Шөкең сол сәт жастық өмірін балалар үйінде өткізген кезден бері кеудесінде қордаланған анаға деген сағыныш пен құрметін сын сағаттағы ананың көркем бейнесін ойдан жасау арқылы жеткізіп тұрғандай көрініп кетті. Сатирик ақын да сол ойымды сезіп қалғандай басқа күліп тұрған топқа емес, маған қарап:

– Түс болып қалыпты ғой, – деді. – Жүр, Адам, демалып келейік.

... Бұл жалғанда ойдан жүйрік ешнәрсе жоқ шығар. Жайшылықта айлап, жылдап бастан кешкен түрлі жағдайды қорқып кетіп көзімді тарс жұмған үш-төрт минут ішінде еске түсіріп үлгерсем керек. Сонан соң бөлме ішінен кісі өлімінен кейін болатын айқай-шудың естілейтініне таңырқап есік жаққа сығырая қарағанмын. Бағанағы төрге қарай бөкі лақтыруға оқталған Тоқаң сол қалпында әлі тұр. Өзірше қорқып кеткен мен ойлағандай ағат қимыл жасап үлгермепті. Менің оң жағымда қолжазбаға тұқшиған Шөкең де дін аман.

Шөкеңнің алдындағы қағаздан неге бас көтермей қалғанын да енді түсіне бастадым. Есіктің қыр көзіндегі кісіден әжептәуір сескенгенімен. “Қанша жауыз болғанмен көрмеген, білмеген жанға ұқсаса не істей қояр дейсің” деп үміттенетін тәрізді.

Бірақ оның бұл әрекеті есіктің табалдырығынан ішке қарай аттамай қаһарына мініп, жараған бурадай шабынған кісінің онан

сайын қитығына тиетіні уақыт өткен сайын аңғарыла бастады. Шынында да оның ашуланатындай да реті бар еді. Қолына қалам ұстаған қауым алдынан кесе өтпейтін Тоқаш Бердияровты “Екі паровоз” атты өлеңдер жинағына Шона Смаханұлы редактор болғалы қашан. Сонан бері Тоқаң поэзия бөлімінің редакциясына бірнеше рет соққан. Шөкең Тоқашқа кейбір өлең жолының астын сызып “мыналарды жөнде” деген. Тоқаң “Әлсем де қайта қарамаймын” деген. Бөлім бастығы Сағи Жиенбаев: “Тоқаңды ұстап қайтесіз, өндіріске жібере салсаңызшы”, – деп бірнеше рет өтініш жасап еді, бірақ Шөкең оған да иліге қоймаған. Айтқан уәжі: “Жұрт мақтағанға көкірегіне нан пісіп дандайсып кеткен. Өлеңді құбылтам деп қазақтың байырғы сөзін қасақана бұзады.. Мен ондай жинаққа қол қоя алмаймын”, – болған.

Осы өңгімені есіткеннен кейін барып Тоқаң кісі ұшы-қиырына үде шықпас кикілжіңге ұшырағанын ұқса керек. Ақшасыз Алматыда итырқылжыңмен жүре беру кімге оңай дейсің. Шымкентке кетіп қалайын десе кітаптың шықпай қалатын түрі бар. Шарасыз пенде кейде не істемейді. Таңның жаңа ғана атқанына қарамастан ащы судан ұрттап алғаны бөлмеге тараған иістен байқалып тұрды. Ал енді өзі ашулы оның үстіне ішіне жың кірген, соғысқа барып қан көрген жаннан қандай инабаттылық күтіп жарытпақшысың. Нақ солай болды. Кітабының тағдырын шешуге тиіс редактордың Тоқаш ақыннан қорқу орнына өзіне мойын бұрып қарамайтыны әбден қытығына тигені сонша даусын барынша қатайтып әдепкі сөзін тағы бір қайталап:

– Әй, Шона. Өлген жерің осы! – деді де бөкі ұстаған қолын бөлменің төріне қарай сілтеп кеп қалды. Қызылсапты бөкі көзді ашып-жұмғандай уақыт ішінде шағын бөлменің ауасын қақ жара зулап Дүйсенбектің көзәйнегін жанай өтіп, менің де маңдай алдымнан жылт ете ұшып барып Шөкеңнің столының үстіне дік етіп қадала қалды.

Басқаны күтсе де нақ мұндай жауыздықты күтпеген Шөкең ажал тілеп өзіне қарай ұшқан суық қару маңдай алдынан төрт елі қашыққа келіп шаншылғанын көріп, шоқ басқандай орнынын атып тұрды. Сосын:

– Қанішер! – деп айқайлап жіберді де артынша шалт қимылдап, бөкіні столдың бетінен жұлып алып қалш-қалш етіп қолын жоғары көтерді. – Оның маған суық қару жұмсағанына бөрің куәсіңдер! Қазір милиция шақырамын.

“Милиция” деген сөзді естігесін бе, табалдырықтың арғы жағында шіреніп тұрған Тоқаң атылып келіп Шөкеңнің бөкі ұстаған қолының қоспасына саусағын сарт еткізіп жабыса кетті. Сосын:

– Өкел бөкімді, өзіме бер, – деді ол алқына сөйлеп.

– Бермеймін, – деді Шөкең де көзіне тік қараудан тайсақтап Тоқаңның танауының астындағы аумағы бармақ басындай мұртқа ежірейе қарап.

Сол сол-ақ бөлме ішінде апыр-топыр арпалыс басталған да кеткен. Арашаға Сағи, Әбдікәрім келіп араласып “Тоқаңды соттатып қайтесіз. Ақынды ақын соттатып жатыр деген есіткен жұрттан ұят қой. Шона деген атыңыз бар, бір жолға ашуыңызды бізге қиыңыз», – деп жалынып-жалпайып жүріп Шөкеңдегі Тоқаңның бәкісін қайтарып бергізді. Бұдан кейін екі жақ бітісуі керек-ақ еді. Бірақ Тоқаң бәкісі қолына тигеннен кейін қайта күшіне мініп:

– Әйтеуір осы жерден бір шығарсың, ішінді қақ жарып, ішек-қарныңды аяғыңның басына бір түсірмесем Тоқаш атым өшсін! – деп бөлмеден шығып кеетті.

– Қап, сендер айтқан ақылды тыңдаймын деп бәкіні бекер бергенім-ай, – деді Шөкең де өкініп – Милицияға ұстатып жібергенде дұрыс болатын еді..

Ол күні Шөкең түскі үзіліске шықпады. Тоқаш замандасы тағы да қолына пышақ ұстап жетіп келердей есік жаққа жалтақ-жалтақ қарап қояды. Енді Шөкеңнің Тоқаңнан қорқатыны маған да әжептәуір әсер ете бастады. Тіпті кез келген қалтарыстан әйтеуір бір жауыз қолындағы суық қаруын кезеніп қарсы алдымыздан шыға келердей Шөкең екеуміз тізбектесіп бір мәрте әжетханаға өзер барып қайттық.. Сонан өзімізше сақтанып жұмыс аяғына қарай кешкі уақыт алтыдан аса бере сыртқа қосақтасып бірге шықтық. Ертеңіне поэзия бөлімінің қызметкері түгелімен түске дейін тырп етпестен қолжазба дайындайтын дағдысы бойынша ақ қағаздан бас көтермей отырған. Түскі үзіліске шығуға жарты сағаттай уақыт қалғанда ғой деймін еден әлденеден солқ ете қалсын. Еріксіз бас көтеріп дыбыс шыққан жаққа мойын бұрсам, нақ көшегіше есіктің қыр көзінде Тоқаш ақын тұр. Тісін қайрап қашыр-қашыр еткізеді. Беті қазанның түп күйесіне ұқсап түтігіп кеткен. Тағы да қандай екені белгісіз әйтеуір бір бөленің боларын біліп іш тарта бастағанмын. Соның салдарынан ба ақынның мұрнының астындағы бармақ басындай қара мұрты біресе жылжып танауының оң жақ шетіне, біресе сырғып сол жақ шетіне шығып қабырға сағаттың тілінше теңселіп тұрғандай көрінді маған. Тіпті артынша, әлгі бармақ басындай қара мұрт бүкіл аузын шыр айналып қайтадан мұрнының астына барып тұра қалмасын ба. “Ол мүмкін емес, бұл қорыққанға қос көрінеді деген сияқты бірдеңе” деп өзімді-өзім өзер ақылға келтірдім.

Тоқаңның қаһары негізінен Шөкеңе бағытталғанмен қолжазбаны өндіріске жіберуге жәрдемі тимеген поэзия редакциясындағы басқа қызметкердің қай-қайсына да қатысты екені оның бөлмедегілердің бірде-бірімен амандаспағанын былай қойғанда табалдырықтан ішке аттамауынан-ақ аңғару қиын емес-ті. Оның үстіне ақ қағазға қадалған төрт-бес редактордың бірде-бірінің ашуын тарқатуға өрекет жасамағанына қалай қаны қайнамасын. Енді жаңа бір тосын қимыл жасамаса, мына өркетсіз қалпында бұрындары жұртты сескендіріп жүретін Тоқаш ақын енді беделден жұрдай боларын

іші сезгендей кенет үстіндегі ақ көйлекті басынан асыра сыпырып шешті де желке тұсына қарай иығынан асыра лақтыра салып еді, сырт жағында сыбайластары тұрғанын аңғартып, тасадан созылып ербең еткен екі-үш қол көйлекті жерге түсірмей қағып алып, қайтадан жоқ болып кетті.

Көйлекшең тұрғанда отырғандарға үрей шақырған Тоқаңның кіндіктен жоғары жалаңаш денесі үлкен кісіден гөрі аш-арық балаға көбірек келеді екен. Қабырғасы ырсиған. Кеудесі қушиған. Төс сүйегіне жабысқан терінің екі жерінде қап-қара болып ер кісі емшегінің белгісі көрінеді. Қарны қабысқан көтеремнің нағыз өзі ме дерсің. Сонысына қармастан Тоқаң бұлшық еті болар болмас қана байқалатын екі қолын екі жаққа кере созып сәл тұрды да жұдырығын барынша түйді. Сосын айтқанға көнбей қолжазбаны ұстап жүрген редакторды ықтырып алу ниетімен қос білегін қарының үстіне барынша тістене құлатып қалш-қалш етіп:

– Әй, Шона, еркек болсаң шық далаға! – деп айқайлады.

Кісі намысын шаптан түрткен мына сөзге шыдамаған Шөкең орнынан атып тұрған. Мен қолынан ұстап, сабырға шақырып орындығына қайта отырғыздым. Тоқаңның да шашбауын көтеріп еріп келгендер ойламаған жерден өрт шығып бөлеге қалармыз деп сескенді ме Тоқаңды жан-жағынан қаумалай қоршап, сүйрелеп есік алдынан алып кетті.

Сол күннің ертесінен бастап Шөкең үстіне ақшыл шапан киіп жүретінін шығарды. Жұмыс аяғының бірінде аялдамаға қарай келе жатып:

– Шілденің шіліңгірінде шапан кигеніңіз не? – деп сұрап едім, ол түймесі салынбаған шапанның сол жақ өңірін сыртқа қарай қайыра ашып:

– Мыналарға бола.– деді. – Енді түсіндің бе?

Шапанның ішкі омырау тұсына қадалған қос түймеге бүлдіргісінен ілінген сабына жез ораған сегіз өрім қамшы мен шағын шоқпарды көріп таң қалғанымды жасыра алмай:

– Бұлар Сізге не үшін керек? – деп едім, Шөкең:

– Тоқаш үшін, – деді салмақтана тіл қатып.– Сен білмейсің ол сұрай оңашада кезіге қалса,, пышақ салып алудан тайынбайды. Сондайда босқа өлгенше жастығымды ала жығылайын деп...

Мен нақ бір шым-шытырық ертегі тыңдап, әлгі ертегідегі түрлі қорқынышты оқиғаның жалмауызын ойша Тоқаш ақынға ұқсатып, енді ол көшедегі дарақ ағаштың бірінің тасасынан қолына пышағын ұстап шыға келердей жан-жаққа сескене жалтақ-жалтақ қарап қоямын. Ал Шөкең өлгіде айтқандарына мені онан әрі де сендіре түсу үшін сөзін жалғастыра түсті.

– Сен білмейсің, ол айтары жоқ қанышер.

– Рас па?

– Рас, рас. Өз сөзі куә. Ұмытпасам Курск майданы кезі деді

ғой деймін... Қызыл әскер атакаға шығыпты. Сол кезде бұл да бір топ немісті жалғыз қуа жөнеліпті. Сөйтіп қуа, қуа өз полкінен қалай ұзап кеткенін байқамай қалады. Әдепкіде қашқан топтың қарасы әжептәуір көрінгенімен енді бірде қараса жалғыз фриц қана қалыпты. Қашқан жауға қатын да ер демекші жалғыз фашист қалғанын көріп күшейіп алған Тоқаш “Ханды хоқ”! дейді. Өлгі қорқып кеткен неміс мылтығын тастай салып қолын жоғары көтереді. Қолын көтергенмен мойнына асып алған тамағы ба-рын байқап қалып, оны немістің тірі тұрғанда өлмей бермейтінін, ал өзінің бірнеше күннен бері ашқұрсақ жүргенін ойлап, аузының сілекейі шұбырған жауыз Тоқаш винтовканың шүріппесін тартып кеп қалады. Неміс жалп ете қалады. Сосын имансыз неме фрицтің дорбасын мойнынан шешіп алып, аузын ашып ішіне үңілсе, құдайым-ау ішінде не жоқ дейсің. Қызыл әскер сарбазының түсіне де кірмейтін қағазға оралған ақ нан, қара нан мен шошқа етінен дайындалған консервінің екі-үш түрі жатқанын көреді. Сосын жалмажан фашистің майқұйрығының үстіне отыра қалып нан мен консервіні жей бастадым деген. Басқаларымыз аш құлақтан тыныш құлақ дегендей үнсіз тұрғанбыз. Нақ осы жерге келгенде шыдамай кеткен Оспанәлі Иманәлиев “Бұл өлікті қорлау ғой. Обал емес пе?” деп еді, Тоқаш: “Сонда не істеуім керек?!” деп баж ете қалмасы бар ма. Сасып қалған Оспанәлі: “Тізе бүгуге қара жерде жететін еді ғой” деп мұрнының астынан міңгірлеген. Міңгірлеуі мұң екен Тоқаш бұрынғыдан да бетер сызданып: “Ақылының сиқын қарашы. Жоспары мені простотит ету. Эх, егер осы сөзің үшін-ақ майданда жолыға қалсаң сен залымның қақ маңдайынын ата салар едім”, — демесін бе. Мұнан өрі әңгімесін тыңдасаң шатақ шығып көтер деп тарқап кеттік.

— Құдай біледі бар ғой Тоқаң нақ осы әңгімені басқалар өзінен сескеніп жүру үшін ойдан шығарған, — деп пікірімді білдіріп едім, Шөкең ұнатыңқырамай менің бетіме төменнен жоғары қарай тесіле қарап:

— Неге олай деп ойлайсың?— деп сұрады.

— Ойланатын түгі де жоқ. Рас, немістің дорбадағы нанын сыртқа шығарып алып асай берсін, ал енді темір қалбырдағы шошқа етін аузын ашпай жедім деуі әңгіменің шылғи өтірік екенін айғақтап тұрған жоқ па.

— А-а, солай ма?— деп Шөкең сөл уақыт қалбалақтап қалып барып қайтадан бұрынғы нық сенім қалпына ауысты.— Мүмкін консервіге тойдым дегені өтірік болса өтірік те шығар, бірақ немістің жас жігітін атып өлтірдім дегеніне күдік келтірмеймін.

— Енді, соғыс болғасын қайтсын... Амалсыз кісі не істемейді. Сол амалсыздықтан жауға қарсы оқ жаудырғанның бірі өзіңіз емес пе. Сондайда ажал оғының кімге тиіп жатқанын қайдан білесіз,— деп едім Шөкең:

– Жоқ,– деп ышқынып кетті.– Мен бойым қысқа болғасын емес, ойым да солай болатын. Мылтығымды қазылған ордың рашына сүйеп аспанға ататынмын. Шынымды айтсам орыстың жерін қорғап немістің обалына қалғым келмейтін...

Бұл әңгімелесуден кейін арада екі-үш күн өткен. Бөлмеде бөріміз шұқшиып жұмыс істеп жатқанбыз. Танаулатып жетіп келген баспа директорының алдында отыратын хатшы қыз ішке қарай табалдырықтан аттар-аттамастан:

– Поэзия бөлімі түгелімен директордың кабинетіне тез жиналсын деп жатыр!– деп айтты да етегіне от тигендей қайтадан жоқ болып кетті.

Түкке түсінбесек те асықпасақ директор жеткізетін жақсы хабардан құр қалатындай отырған орнымыздан сыпырыла көтеріліп дәлізге шықтық. Сосын қабылдау бөлмесіне кіріп, оған кідірместен директордың кабинетінің есігін ашқанбыз. Ашқан бойда аумағы ат шаптырым бөлменің қақ ортасында қолына сабынан қысып ұстаған, суық жүзі жалаңдаған бөкіні төрге қарай кезеніп, жараған бураша шабынып тұрған Тоқаш ақын бірден көзге түсті.

Әманда үлкен столға қойылған сәнді креслода шалқайып отырғанда жазушы атаулы мен баспа қызметкерінің қай-қайсынан да айбаты асып тұратын директор бұл жолы қара былғарымен тысталған орынтақтан безе қашып, қабырғамен екі ортадағы бос жерді паналапты. Қимыл қозғалысына қарағанда тіпті онан да өрі қашатындай-ақ сыңайлы, егер қанша дегенмен Әбілмәжін Жұмабаевтың білдей мекеменің бірінші басшысы екенін ескеріп, баспадағы екінші тұлға – бас редактор Есет Әукебаев пышақ кезеніп қаны қарайған Тоқаш Бердияровтың алдын сәл де болса бөгеген сыңай танытып алдын кес-кестемегенде.

Әбекең қорыққаны сондай ақсары өңі ғана емес, бүкіл бас терісінің піскен помидордай қып-қызыл болып кеткені сұйық шыққан ақ шашының арасынан ап-анық көрініп тұрды. Оның есесіне қарасұр Есағанның өңі құп-қу болып қуарып, жуған шүберекке ұқсап қалыпты. Ол Тоқаң кері аттап шегінсе, “директорды өлтіргенше мені-ақ құрбандыққа шала сал” дегендей жолды кес-кестеп:

– Тоқа, Тоқа, қойсайшы,– деп алға шығады. Артынша тентек ақын қайтадан бөкісін кезеніп, тап беріп ілгері аттаса “Сенің жауың мен емес, мынау”,– дегендей директордың алдынан тая қашып бір шетке шыға қояды.

Осы бір баспа басшылығы мен ақын арасындағы арбасу көзді ашып-жұғандай уақыт ішінде екі-үш қайталанған. Өзгелер ес жиам дегенше ортадан суырылып шыққан Шөкең Тоқаңның пышақ ұстаған қолына сарт етіп жабыса кетті. Өлгіде суық қарудан сескеніп иіріліп тұрған біздер де есіміз енді ғана жиып Шөкеңе жәрдемдесуіге кірістік. Құдайшылығын айтқанда бағаналы бері поэзия редакциясы қызметкерінің арашаға келуін күтіп тұрғандай Тоқаң да бізге

бөлендей қарсылық жасаған жоқ. Тіпті Шөкеңді өлтіруге тиіс екенін де ұмытып кеткен тәрізді. Тек қайта-қайта қайталап:

– Жұмабаев, иманыңды үйіре бер, бүгіннен қалдырмаймын, өлтіремін! – деп айқайлап қояды. Бәріміз жабылғанға ұқсап Тоқаңды қабылдау бөлмесіне шығардық. Бәкісінің тілін жауып қалтасына салдық. Милиция шақыртып ұстатып жібергісі келген Шөкеңді де езер тоқтаттық. Содан кейін таныс екі ақынға қосып, қалтасына тиын-тебенін салып, Тоқаңды Жазушылар одағының барына қарай шығарып салып, өзіміз қайтадан директордың кабинетіне беттедік.

Кірсек директорымыз өзінің мәртебелі креслосына қайта жайғасқан екен. Қимыл-қозғалысы әлгідей емес, бұрынғы сабырлы қалпына түсіпті. Бастыққа тақау отырған Есет Әукебаев “бір ажалдан аман қалғандарын” айтып, тәубасына келген сыңай танытуда екен.

Біздер толық отырып болған кезде директор өзінің бұрынғы бір қалыпты биязы да жұмсақ қоңыр даусына салып:

– Жігіттер, Тоқаң неге ашуланып жүр? – деп сұрады.

Қалыптасқан тәртіп бойынша жауапты бөлім бастығы Сағи Жиенбаев берді. Ол бір сөзі бір сөзіне сүрініп:

– Жинағын өндіріске жібермей жатқасын шығар... “Шөкеңе сол тұқымың құрғырға қол қоя салшы” деп едім көнбей жүр ғой, – деді.

Сөл ойланып қалған Әбекең артынша басқамызға қарап:

– Сіздер жұмыстарыңызға бара беріңіздер, – деді. Онан кейін Сағи жаққа мойын бұрды. – Сол қолжазбаны қазір маған әкелші.

Сол күні түске дейін-ақ директор: “Тоқаш Бердияровтың “Ескі паравоз” өлеңдер жинағы өндіріске жіберілсін”, – деп қол қойыпты деп естідік. Тіпті авторына алпыс пайыз қаламақысын төлетіп жіберіпті деген сыбыр-күбір де біразға дейін басылмаған. Бұл хабарға Шөкең өлде осы шулатқаным да жетер деп қанағат етті ме екен, өлде “Бөледен машайық қашыпты” дегендей абайламай ұрынған “қызылкөз” ақынның дауынан директордың құтқарғанына іштей шүкіршілік еткені ме, әйтеуір ешқандай мән бермейтін кейіп танытқан.

Көп кешікпей-ақ Тоқаңның қаламақыға тиіс ақшаны алып, Шымкентке тайып тұрғанын оның поэзия редакциясына келмей кеткенінен-ақ ішіміз сезе бастады. Бұрынғыдай емес, Шөкең екеуіміз қай бұрыштан пышағын кезенген біреу алдымыздан шыға келер ме екен деп үрейленбей түскі тамаққа баратынды шығардық. Оның үстіне Шөкең шілденің шіліңгірінде ылғида быршытып терлетіп жүретін, ішкі омырауына қамшы, шоқпар асқан ақ шапанын үйіне қалдырып, қысқа жең көйлекпен жұмысқа келіп жеңілдеп қалды. Соған арада бір жұма өтер өтпестен-ақ кей-кей өнер адамына тән анда-санда қылаң беріп қалатын бала мінезден арылып, нағыз азамат ақынға тән дана қалпына қайта оралып:

– Адамжан, бұл болмайды, – деді. – Қазақ мектебін көптеп

ашқызып баланы өз ана тілінде оқытпасақ ұлт есебінде құрып кетеміз.

Айтты бітті. Нақ бір өз тіршілігіне қатысты өзге қам-қаракет жоқтай, енді қалайда мемлекет ұстанған орыстандыру жүйесін күйретпей қоймайтын жандай, оның өзі жеке кісі өміріне өте қатерлі жұмыс екеніне қарамастан қазақ тіліндегі мектеп ашқызу жұмысына қызу кірісті де кетті. Сол сол-ақ Алматы қаласының бірде ана ауданынан, бірде мына көшесінен “қазақ мектебі ашылыпты” деген хабар ұлтының болашағын ойлаған жұртшылықтың жан-дүниесін жылытып жатты.

1986 жылғы желтоқсан көтерілісінің ызғары өлі басылмаған кезі. Менің 1987 жылдың қаңтар айында Мәскеудегі оқудан қысқы демалысқа шығып Алматыға келген кезім. Жазушылар одағының үшінші қабатындағы “Жұлдыз” журналының проза редакциясының бөлмесінде 6-7 жазушы қауышып қалдық. Ішінде Шөкең де бар. Қай-қайсысының жүзінен де “енді не болар екен?” деген үрей табы байқалып тұрды. Дегенмен сөйлегенді ұнататын қауым емес пе, ендігі жерде Қазақстанда орын алатын саясат жайлы сыздықтатып айта бастаған. Сол кезде бір жазушы биліктің жүргізіп жатқан саясатына дән риза екенін жеткізіп қалғысы келгендей:

– Алаңға шығып не әкелерінің ақысы бар. Жастар, жастар дейміз, сол жастарда түк ақыл жоқ. Өлсе әркімнің өз обалы өзіне... Артын қысып үйінде отырмай ма, – деді. – Қуғын-сүргіннің көкесін енді көресіңдер. Колбин алаңға шыққандарды ұстап тауысқаннан кейін, күні ертең сочувствующилерді түрмеге жабатын болады. Сондайлар таусылғанда ғана біздер тыныш өмір сүретін боламыз.

Шөкең мағнасы өзіне онша түсінексіздеу “сочувствующий” деген сөзден шошынып:

– Солай ма, рас па? Онанда, 37 жылғы қуғын-сүргін қайта басталады, талай азамат жазықсыз жапа шегеді десейші... – Алматыдағы қазақ мектебін жиырмаға жеткізсем бе деп жүр едім, енді оның да жолы кесілетіні ғой.

Жиналғандар сақтана сөйлеп, кей пікірдің қылтитып төбесін көрсетуге тәуекелі әзер жетіп күңкілдесіп жатты. Мен Шөкеңнің уайымын жеңілдету үшін – қазіргі уақытта Коммунистік жүйенің қоғам дамуының фарс сатысында тұрғанын, онда жаппай қуғын-сүргін жасауға биліктің дәрмені жетпейтінін, рас жарық күні бітуге тақау жанталасқан мемлекет қолындағы жазалау жүйесі арқылы ғана жеке кісіге қастандық жасауы әбден мүмкін екенін түсіндіруге тырысып баққанмын.

Осыдан кейін Шөкең екеуміз жұрттан жырылып сыртқа беттедік. Ол жолшыбай өз елінің астанасында қазақ мектебін қандай қиындықпен ашып жүргенін, алдағы уақытта қандай күрес күтіп тұрғанын айтумен болды. Шөкең жоспарын айтқан сайын мен өлгіде білгішсініп өзім айтқан: “Құлауға күні тақаған қоғамның өзінде

де жазалау құрылымы арқылы жеке кісіге қастандық жасалуы әбден мүмкін” екенін ойлаудан бір құтыла алмай-ақ қойғанмын.

Пенде атаулы алпыс айлалы ажалдың кейбірінің қайдан келіп, кімнің қолымен жасалғанын қай кезде біліп жарытқан. Менің білетінім өзі өмір сүрген уақытта ұлттың мәңгілік мұратының баһадүрі болған Шона Смаханұлының күш-қайраты қайтпаған, атқарсам деген қызыметі қыруар шағында 1988 жылы дүниеден озғаны ғана.

АҚЫННЫҢ ҚАНАТТЫ ҒҰМЫРЫ

Өткен ғасырдың алпыс үшінші жылы. Онда КазМУ-дың үшінші курсына оқып жүрген кезім. Көктем айының бірі еді. Пәтерде бірге жататын студент жігіт Әбдіқани үзіліс кезінде іздеп келіп:

– Әй, Қармақшы, Қармақшы,
Қалтында сенің бар ма ақша? – деді.

Қармақшы деп тұрғаны мен туған ауданның аты. Өзі Аралдық. Ұзынағаштық ақын Әнуарбек Дүйсенбиев ағамыздың кейде басы ауырған кезде қызметтес қармақшылық досы Нәсіредин Сералиевке өзінің сол сәттегі “мүшкіл” жайын осылайша жеткізеді екен деп еститінбіз. Әбдіқани енді соны өзі шығарған өлеңдей ғып маған келіп айтып мырс-мырс күліп тұр. Мен:

– Ақша таусылған, – дедім. – Енді не болса да кешке дейін шыдайсың.

– Ондеше, – деді Әбдіқани. – Жүр кеттік. Қазір бір сағаттан соң Жазушылар одағында Зейнолла Шүкіровтің өлеңі талқыланады екен. Жинағы аман-есен өтіп кетсе, қонақ үйге барып дастарқан жаяды деп естідім. Жұрт сыртқа шыққанда қалып қоймай ілесу керек.

– Танымайтын кісім, ұят болады. Бармаймын.

– Жарайды, жарайды. Намыстанып қалдың ғой деймін. Қонақүйге бармасақ та талқылауына қатысайық та, – деді Әбдіқани.

Онда әдебиетке қатысты әңгіме айтылады екен десе, құлағымыздың елеңдеп тұратын кезі. Досымның соңғы сөзін жөн көріп соңына ілестім. Ол кезде университет қазіргі өнер институтының ғимаратында болатын. Одақ пен екі ара сідік шаптырым жер. Өп-сәтте-ақ жетіп бардық. Жиналыс өтетін белмеге ендік. Кірген бойда қатар-қатар қойылған орындықтың ең алдына жайғасқан көзәйнекті, қайратты қалың шашты кісі бірден көзге түсті. Нақ сол сәт Әбдіқани құлағыма сыбырлап:

- Өне, Шүкіров, – деді.
- Анау ма?
- Иә, сол. Жүр амандасайық.

Келушілердің көбісі алдымен сол жаққа қарай бет түзеп жатыр. Біз де жағаласып жүріп әлігі кісіге қол ұсындық. Сосын кейініректегі бос орындықтың біріне барып жайғастық.

Талқылау белгіленген уақытта басталды. Бірі жинақтың жетістігін айтып мақтаса, екіншісі кемшілігіне көбірек тоқталып қазымырланады. Әсіресе талқылау соңына қарай сөз алған “Жазушы” баспасының бас редакторы Аманжол Шамкенов Зекеңнің “Жүрекке өмір жүрмейді” поэмасына шүйлігіп кеп берсін. Мұнан кейін кітаптың баспадан жарық көруіне күдікпен қарауға әбден болатын. Өйткені ол кезде қазіргідей емес, қазақстан бойынша прозаны да, поэзияны да кітап қып шығаратын жалғыз орын “Жазушы” баспасы еді. Енді соның көркемдік те, идеялық та сапасына жауап беретін ең негізгі тұлғасы кітаптың жартысынан астамын құрайтын поэманың кемшілігін жіпке тізіп, іске алғысыз етіп жатса не үміт, не қайыр.

Басқаны былай қойғанда бұрынғы жақтап сөйлеген біраз кісі көзімен жер шұқып, бөлме іші бір сәтке тым-тырыс бола қалды. Үндемеу себебі бас редактордың сынын кез-келген жазушының терістеуі болашақта өз жолын өзі кесумен пара-пар ақкөздікке саятын.

Бірақ төңірі жарылқайын десе қиюын келтіреді-ақ екен. Кенет мінбеге ақын Мұзафар Әлімбаев көтерілді. Бұл Мұзағаңның “Қазақстан” поэмасын жариялағаннан кейін ұлт поэзиясының философиялық ұстанымдағы құндылығын қалың елге мойындатып үлгірген шағы еді. Мұзағаң өңгімені сонау әрідегі әлем поэзиясының қызықты жайларынан бастап, талай маңызды мағлұматқа тоқталып тыңдаушы қауымды ерекше ықыласпен өзіне қаратып алды. Сосын бірте-бірте талқыланып жатқан Зейнолла Шүкіровтің жинағына ойысты. Әлігідегі Аманжол Шамкеновтің әрбір айтқан сынына жеке-жеке тоқталып баспаның бас редакторының ескертпесін бүтіндей жоққа шығарды. Ақынның өлеңді талқылаудағы мәдениеті мен терең білімінің нақтылығы соншалық жинаққа енген әрбір өлеңге қоса поэманың да көркемдігінің кемелділігіне, мазмұнының мағаналылығына тірі жанның титімдей шүбәсін қалдырмады.

Мен Аманжол ағамыз отырған жаққа қарап едім, жүзі күреңітіп, ызадан жарылып кетердей боп тырсыып үнсіз отыр екен.

Мұзағаңның сөзінен соң әлігіде ғана шығу-шықпауы неғайбілге айналған жинақтың бағы жанып сала берді. “Кідіріссіз өндіріске жіберілсін” деген Жазушылар одағының қаулысы бірауыздан қабылданды.

Арада қанша жыл өтсе де осы бір талқылау менің есімнен ешуақытта шыққан емес. Себебі Аманжол да, Мұзағаң да

Павлодарлық жерлес, тіпті бір-бірімен рулас кісі екенін талқылау бітіп жұрт тарқап үлгірмей жатып-ақ естіп білгенмін. Соған қарамастан кейбіреулердің түсінегі бойынша қайдағы бір аралдық, оның үстіне тағдыры күрделі кісіге араша түсіп өз ағайынымен ащыласып қалған ағаның әділет үшін жасаған батыл әрекеті маған ылғида қазақ халқы армандайтын қамқорлықтың ең үздік үлгісіндей көрінген. Рас, сол сәт Мұзағаң жеке адамды емес, ақынның шығармасын қорғады. Тұрмыстық сана салтанат құрған заманда ішкі пенделік есептің шырмауынан шығып өзінің білім-білігін жарқырата көрсетіп, қазақ топырағындағы поэзия деген қиын да, жауапты өнерге тәуекелі жеткен жанның қамқоршысы бола білуі қандай гибаратты іс еді десейші.

Міне сол күннен бастап маған Зекеңмен көп уақыт бойы тұз-дәмдес болуды тағдырдың өзі бұйыртса керек. Әдепкі кезде Әбдіқани қайдан еститінін қайдам, әйтеуір Зекеңнің қай күні қандай поезбен Қызылордадан шығып Алматыға қай уақытта жететінін, қай қонақ үйге түсетінінен мені күні бұрын хабардар етіп отырды. Алғашында барудан тартыншақтағанмен кейінірек үйреніп алғаным сонша, Зекеңді туған бауырын күткен жандай сағынып жүретін әдетке ұшырадым. Ең бастысы Зекең келгенде ол кісімен сәлемдесуге жиналатын Алматыдағы біраз атақты ақын-жазушымен жүздесіп, өңгіме тыңдап бір жасап қалатынмын.

1964 жылғы жазда Әбдіқани университетті бітіріп Ақтөбе облысына кетті. Енді Зекеңмен байланысым үзілетін шығар деп ойлағанмын. Бірақ Зекең Алматыға келген сайын жерлес жігіттің әйтеуір біреуін жұмсап қалайда мені шақыртып алып жүрді. 1965 жылдың басында қысқы сессияны бітіріп диплом қорғауға шыққанан кейін Тельман Жанұзақов ағаның шақыруымен ақпан айынан бастап “Лениншіл жас” газетінде жұмыс істей бастағанмын. Онда редакция осы күнгі Жібек жолы көшесі мен Абылайхан даңғылының қиылысқан жерінде болатын. Зекең редакцияға телефон соғып:

— Маған келіп кетші, — деді.

Жұмыстан соң ол кездегі Алматыдағы ең тәуір саналатын ЦУМ-нан сәл тменірек орналасқан “Қазақстан” қонақүйінің 210 бөлмесіне бардым. Менің алдымда біраз кісінің келіп-кеткені байқалды. Өйткені елден өзімен бірге шыққан сапарлас жігіт стол үстіндегі ыдыс-аяқты жиыстырып жүр екен. Хал-жай сұрасқаннан кейін:

— Бала, мен ертең ауруханаға жатамын, — деді Зекең. — Дәрігер ең кемі бір ай емделетінімді ескертті.

— Сонша ұзақ па? — дедім мен түкке түсінбей таңырқап.

— Әрине аз уақыт емес, — деді ол күрсініп. — Оның үстіне мына номердің 25 күніне ақша төлеп қойып ем. Қолжазбам мен азын-аулақ киім-кешегім де осында. Сен жатақханадасың ғой. Ерінбесең мен келгенше осында жата тұрсаң қайтеді.

Қуанып кеткенім сонша:

– Жарайды, жарайды, – дей беріппін.

Ертеңіне Зекең ауруханаға барып жатты. Мен қонақүйге келіп жайғастым. Жұмыстан қолым қалт еткен сәтте ақын аға жатқан ауруханаға соғып тұрамын. Ол:

– Қалай, жағдайың дұрыс па? – деп сұрайды.

– Тамаша, – деймін мен.

Шынында да солай болды. Жатақханадағыдай емес, у-шуы жоқ қонақүйдегі тыныш өмір көп күттірмей жазуға отыруыма мүмкіндік берді. “Әбілда Төжібаевтың драматургиясы” тақырыбы бойынша дипломдық жұмысымды тамамдап, оны “өте жақсы” деген бағаға қорғап шықтым.

Осыдан кейін-ақ арамыз мүлде жақындап кеткен. Зекең Қызылордадан Алматыға келе қалса, өзін қарсы алатын Қабдікөрім Ыдырысов, Сағи Жиенбаев, Әнуарбек Дүйсенбиев, Ғафу Қайырбеков, Насірәдин Сералиев, Шәміл Мұхамеджановпен қатар басқа да толып жатқан ақын-жазушымен жиі араласатын болдым. Сондайда әлігі достары бірінен соң бірі кезектесіп үйіне шақырып, жас баладай құшағына алып көтеріп, үлкен қаланың әр түкпіріне қарай жол тартып, думандатып бара жататын.

Кейінірек естіп білдім емес пе. Сөйтсе ол екінші сыныпта оқып жүрген шағында түйеден құлап өкпе тұсынан сәл төмен жердегі омыртқасы ішке қарай омырыла шығып сал болып төсек тартып жатып қалған кісі екен. Шамасы сол жұлынтұтадағы екі омыртқаның жігі ажырап ішке қарай бүктетілгенде сүйек арасына жұпыны қысылып қалған болса керек. Сонау екінші сыныптан кейін-ақ аяғын тік басып тұра алмайтын жан қайдан мектепке барсын. Зекең сол түйеден құлаған жылдан бастап сынып атаулының табалдырығын аттай алмай қалыпты. Соған қарамастан Зекең сезімге толы сұлу жырлары мен ұлт өмірінің қилы кезеңдегі тарихи тұсын суреттейтін, мұндай шеберлік тек қана ұшан-теңіз білім жинаған таланттың қаламынын ғана тууы мүмкін дерліктей шығарманы бірінен соң бірін жариялап оқырман қауымды қайран қалдырып жататын.

1966 жылдың наурызынан бастап “Лениншіл жас” газетіндегі жұмысты тастап Қызылордаға барғанымда Зекең Мұқан Төлебаев көшесіндегі екі бөлмелі үйде тұрады екен. Қашан барсаң да бірі келіп, бірі кетіп жатқан кісі. Анасы Набат қабақ шытпай солардың бәрін қарсы алып, шығарып салып үнсіз ғана қызымет етуші еді. Тіпті дастарқаны жиналмайтын. Бейне бір баласының жарымжан болып қалғанына өзі кінәлідей, енді қалған ғұмырын соның дос-жарандары төңірегіне жиналып көңілін көтеруге жараса бітті басқа бейнеттің қандайына да пейіл жандай жасының егде тартқанына да қарамай үнемі етегі елпі, жеңі желпі күйде жүретін. Ал Алпысбай бірде әжесінің омырауына жармасып, енді бірде Зекеңе еркелеп, келген-кеткендерді әртүрлі қызық сөзі мен қылығына мез қылып, келушілерді қарсы алып, кететіндерді шығарып салып тыным таппайтын.

1967 жылы Зекең төрт бөлмелі Чехов көшесіндегі жаңа үйге көшті. Енді бұрынғыдай емес, келушілер де емін-еркін отырып қилы тақырыптағы әңгімені қоздататын. Мұндайда Зекең арқаланып кететін. Ғылымның қай саласынан сөз қозғалмасын ағытыла жөнелетін. Тыңдаған кісі “үйде жатып алып осының бәрін қайдан біледі екен” деп қайран қалатын. Оқып үйренген шығар дейін десең маңайында ыбырсып жатқын кітап, не газет-журналды көрмейтінсің. Сөйтсек өзіне қажетті кітапты таптырып алып бір-ақ рет оқып шығып, сосын басқаларға беріп жібереді екен. Ал енді қай уақытта болмасын әлгі кітаптың кез келген бетінің мазмұнын сұрай қалсаң жаттап алғандай ғып айтып беретініне талай кісі куа.

1967 жылдың көктем айы болатын. Зекең жаздың жылы кезінде жайғасатын аумағы атшаптырым залға шыға қоймаған кезі еді. Күннің салқындауына байланысты жылуды жақсы ұстайтын түптегі шағын бөлмеде екен. Мен барғанда әдеттегіше сол бөлмедегі төрге салған төсек үстінен түсіп көлденең жатыр екен. Төсектің етегіне қарай қызы бар, жігіті бар төрт-бесеуі жайғасып алыпты. Отырғандар ішінен институтта математикадан сабақ беретін оқытушыны бірден тани кеттім.

Әлгі нақ бір әдебиет жайындағы әңгімені ұнатпайтындай оқушы дәптерінің бетіне өлденені шатпақтап жазып басын қағаздан көтерер емес. Оған қоса Зекең ұнататын студент қыз да басқа дүниені ұмытқандай, институт оқытушысына иіле бұрылып, ол шимайлаған таңбалардан көзін алар емес. Осы бір қалыпта арада жарты сағаттан астам уақыт өтті ғой деймін. Кенет институттың математика пәнінің ұстазы басын көтеріп:

– Шықпады,— деді.

Бағанадан бері Зекеңе сәлем бере келген кісі ұстануға тиіс төртіпті ұмытқандай әңгімеге араласудан аулақтап қағаз шимайлап кеткен мұғалімнің теріс мінезін жақтырмай отырған екі-үшеуі қатарынан:

– Не шықпады?— деп бөсең дауыспен сыбыр ете қалысты. Математика пәнінің оқытушысы:

– Мына баланың есебін айтам,— деп қызды иегімен нұсқады.— Екі-үш тәсілге салып көрдім, шығатын түрі жоқ.

Басқалармен жайбарақат сөйлесіп отырған Зекең кенет қабағын түйіп, математика мұғаліміне кіржие қарады. Сосын кекесінді дауыспен:

– Онан да шығара алмай отырмын десейші,— деді.— Сені де математик деп...

Әдемі отырысты елеусіз етіп қызбен оқшауланып алған жігіттің қылығын іштей жақтырмағанын алдымен қабағымен аңартқанымен ақыр соңы ақылға жеңдіріп кекетсе де жүзінен ептеген жылылық танытқанын аңғарып, қалғандар ақын ағасын қоштап, мөз болып қалды. Өзін қоштаушылардан қанаттанып алған Зекең, қызырақтап қалған жігітке қарай қолын созып:

– Өкелші бері? – деді.

Онсыз да өзін ыңғайсыздыққа ұшыратқан есептен тезірек құтылғысы келгендей математик жігіт өзімен екі арадағы ауада жайылған алақан үстіне дәптерді тастай салды. Өзге отырғандар оның Зекеңе не үшін қажет екенін түсіне алмай аң-таң.

Дәптерді алдына алған Зекең көзінен көзәйнегін шешіп, оны жанындағы жатқан орамалмен барынша ысқылап сүртіп қайта киді. Сосын көрпеше үстін сипалап шынтағының астындағы жастықтың бір ұшына бастырылып жатқан шыны шақшаны тауып алды. Тығынын ашты. Бір атым насыбайды алақанына салып, аузын ашып тілінің астына қарай ырғытып жіберді. Артынша дәптерге шұқшиып, қаламсаппен аққағаз бетін шимайлауға кірісті. Арада бес-он минут өтті ме, өтпеді ме әлгі дәптерді:

– Мә, алыңдар!– деп студент қыздың алдына қарай шиыра лақтырып жіберді.

Отырғандар бойжеткен қолына ұстап үңіле қараған қағазға қарай мойнын созып, дауысын қаттырақ шығаруға әлдеқалай боларына дұдамал екендерін сездіріп алмауға тырысатындай:

– Не болды?

– Шығып па? – десіп сыбырлап қана сұрай бастаған. Дәптерге үңілген қыз сөл үнсіздіктен кейін басын көтеріп:

– Иә, шығыпты, – деді бөсең дауыспен. Сосын құлағының екі ұшы сөл қызараң тартып Зекеңе қарай қымсына мойнын бұрып, – рахмет аға,– деді.

Әдепкіде құлағы елеңдеушілер қыздың мына жауабына сенер-сенбесін білмегендей бір майдан аңтарылып отырып барып, артынша естерін жиып әдебиет емес, жоғары математикадан Зекеңнің нақ мұндай білімі барына қайран қалғандарын жасыра алмай шуласа жөнелген.

Сол жылы жазға салым Зекең маған:

– Бала, Алматыға барып қайтуға қалай қарайсың,– деді.– Ғафуға айтсам “ тұңғыш кітабыңды” жоспарға енгізер де еді.

Кітап шығару дегеніңіз ол кезде жас жазушы үшін арман. Ал Зекеңнің айтып тұрғаны 600 жол өлеңнен тұратын жас ақынның тырнақалды туындысы. Мен баспаның поэзия бөліміне сондай көлемдегі өлеңімді 1963 жылы тапсырған едім, бірақ бөлімнің мен сөйлескен кейбір редакторы уәдені үйіп-төккенмен ақыр соңы су аяғы құрдымға айналып келе жатқан. Ойланып жатпастан бірден келістім.

Айтса-айтқандай сапар жаман болған жоқ. Мұзағаң Зекеңді үйіне шақырып, соның арқасында жеңгіміз Шәпаудың қолынан мен де дәм таттым. Онан кейін жандосы ақын Әнуарбек Дүйсенбиев шақырды. Ал енді Жазушылар одағының хатшысы, ақын Қабдікөрім Ыдырысов ағамыздың Зекеңді қонақасыға шақыруының аяғы кішігірім тойға айналды десе де болғандай еді. Қабдікөрім ағамыздың үйіндегі жеңгіміз Бәтеш осы бір ғажайып кешті қабақ

шытпай, таң атқанша жүгіріп жүріп атқарды. Зекең төрде. Онан кейін жайғасқан Насірәдин Сералиев, Әнуарбек Дүйсенбиев ағаларымыз Алматының аспанын күн шыққанша дүрілдете оқыған елеңімен, әуелете салған әнімен тербетіп тұрған-ды.

Не айтары бар Зекеңнің достары аяқпен жете алмаған жеріне оны ылғи да көкке самғата ұшырып жеткізетін қанаты сияқты еді.

Ол сапардан “Тұңғыш кітабыңды” жоспарға енгіземін деген уағда естіп мен де көңілім көтеріліп қайтқанмын. Бірақ бір қызығы сол елең жинағым араға тоғыз жыл салып барып қана 1976 жылы баспадан кітап болып шыққан.

Зекеңнің Қызылордада әманда есігі ашық, дастарқаны жаюлы болатын. Ал облыстың тізгінін ұстаған азаматтары ол кісіні қатты сыйлаушы еді. Соның ішінде облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Исатай Әбдікәрімов Зекеңді ерекше құрметтеді. Ол кісі әр мейрам сайын қарамағында істейтін лауазымды бір топ кісісімен келіп құттықтап кететін. Кейін:

—Зеке, мініп жүріңіз,— деп су жаңа “Волга” жеңіл машинасын алуға қаулы шығарып берді. Ол кез үшін “Волга” қазіргі кездегі “Боинг” ұшағын сыйлаумен парапар жүрегі жомарт ер кісінің ғана қолынан келетін тарту болатын.

Мен сол кезде Зекеңнің кеңесімен түрлі әдеби жанрдың қыр-сырын тереңдете оқуға кіріскем. Ал әдеби ағым туралы әңгімелесу үшін үйіне арнайы жұмыс қып баратынмын.

Біз құралпылар сол кезде Зекеңнің үйіне бұрын жинаған білімін ұштай түсу үшін жиі соғып тұруға тырысатын. Ақынның жазудан қолы босаған кезін ылғи да аңдып жүретінбіз. “Келе ғой” деген сөзді есітсек-ақ бітті жетіп баратынбыз. Сосын әңгімені әдебиет мәселесіне қарай бұрғанша асығатынбыз. Зекең ондайда ағытыла жөнелетін. Тіпті энциклопедиялық білімі бар кісі деп ба-тыл айтарлықтай еді. Әсіресе әдеби жанрдың қыр-сыры мен әдеби ағым жайлы сөз бола қалса ағытыла жөнелетін. Ол кейде символика, романтика, экстенциализм, футуризм, модернизм, постмодернизм жайлы шет елдің Сартр, Камю, Гессе, Кафка, Абэ сияқты тағы басқа көптеген жазушысынан мысал келтіре отырып сөз қозғаса, кейде натурализм мен реализмнің аражігін ажырата алмағандар көпсөзділікке ұрынатынын айтып жас достарын сақтандыратын.

Қызылордадағы думанды ортаны тастап мен 1973 жылдың желтоқсан айында Алматыға келіп “Қайнар” баспасына қызыметке орналасқам. 1975 жылдың маусым айынан бастап “Жазушы” баспасына редактор болып жұмысқа ауыстым. Бірде бөлім бастығы марқұм Мағзұм Сүндетов :

— Мынау жоспарда тұрған кітап, дұрыстап қарарсың,— деді де бір қолжазбаны столымның үстіне әкеп қойып бөлмеден шығып кетті.

Ол кезде қолжазба жоспарға енсе көп жағдайда өндіріске жіберілетін. Папканы ашып қарасам Зейнолла Шүкіровтің “Жанқожа”

атты тарихи романының бірінші кітабы екен. Кідірместен екі күн ішінде оқып шықтым. Романның ұлтымыздың тарихи санасын бүтіндеуге ықпалы тиетін шебер жазылған нағыз көркем туынды екенін айтып редакторлық пікір жазып, баспаға ұсындым.

Арада бір жеті өткенен кейін Мағзұм Сүндетов кабинетіне шақырып алып:

– “Ұлт арасындағы жанжалды жазған шығармаға Мекебаев неге қол қояды” деп Есағаң боғын пышақтап жатыр,— деді ренжи сөйлеп. “Есағаң” деп отырғаны баспаның бас редакторы Есет Әукебаев еді. Редактордың өндіріске жіберген қолжазбасынан ылғи да саяси қате тауып, ұжымның құтын қашырып жүретін кісі. Ал Мағзұм “тілегенге сұрағанның” нақ өзі еді. Тіпті Есағаң екеуін бірін-бірі айтпай түсінісетін кісілер еді десе де болатын.

Осыларды білетіндіктен де мен шығармаға деген көзқарасымды түсіндіре бастап едім, ол:

– Жарайды, ақталмай-аққой, қалғанын өзіміз реттерміз,— деді.

Арада төрт-бес күн өткен. Коридорда кездесіп қалған баспаның директоры Әбілмәжін Жұмабаев түсін суытып:

– Сен, Шүкіровтің кітабын неге ұстап жүрсің?— деді.

– Мен өндіріске жіберілсін деп әлдеқашан қол қойып бергенмін,— деп шыр ете қалдым. Сосын қолжазба төңірегінде болып жатқан жағдайды қысқаша баяндап бердім. Үнсіз тұрып тыңдап алды да, жауап қатпастан жүріп кетті.

Ертеңіне бір жұмыспен Әбекеңе барғанмын. Кабинетінде жалғыз отыр екен. Тағы да Зекеңнің романы жайлы сөз бола бастап еді, Әбекең:

– Біз аяймыз ғой, бірақ бізді кім аяйды,—деп ауыр күрсініп қалды.

Ол кезде Әбекеңнің бұл сөзді нені мегзеп айтқанын түсінбегенмін. Кейін білдім әлгі сөзді күнде дегенмен кұнара өзінің үстінен түсіп тұратын “домалақ” арызды мегзеп айтқаны екен.

Бұл 1978 жылдың күзі болатын. Поэзия бөлімінде істейтін Әнуарбек Дүйсенбиев ағаға кейде соғып сөйлесіп тұратынмын. Ол кісіні де Зекеңнің романына қатысты әңгімеден хабардар етейін деп барсам, бөлмеде жалғыз отыр екен. Жасаураған көзі мен солғын тартқан жүзінен айықпас мұңның табын байқадым.

– Ән-аға бір жеріңіз ауырып отыр ма?— деп сұрап едім, ол кісі:

– Қабдікөрім қайтыс болды ғой,— деді даусы дірілдеп. Суық хабар төбемнен жай түскендей әсер етті. Көңіл айтып мойнынан құшақтадым. Ән-ағаның көңілі онан сайын босап:

– Енді өмір сүрудің де қажеті жоқ шығар,— деп қалды.

Соншалықты таусыла сөйлегенінен шошынып:

– Ол не дегеніңіз Ән-аға,— деп жұбатқан болдым.— Қайта Қабдікөрім ағаның аяқтай алмай кеткен жұмысын жалғастырмайсыз ба!

Жауап қайтарған жоқ. Екеуіміз үнсіз біраз отырдық. Мұндайда Зекеңнің романы жайлы сөз қозғау тірі пенденің тынымсыз тырбанысына қатысты кісі қазасына қарағанда айтып ауыз ауыртуға тұрмайтын өңгіме сияқтанып тіс жарғаным жоқ. Сонан түскі үзілістен кейін бірлі-жар кісі келе бастаған кезде ғана бөлмеден шығып кеттім.

Мен 1979 жылдың жаз ортасынан бастап кезекті демалысқа шыққанмын. Қайтып келсем, Зекеңнің романына Мағзұм Сүндетов ұзын ырғасы “Ұлттар достығына зияны тиетін, идеялық тұрғыдан залалды шығарма” деп пікір жазып, қолжазбаны кері қайтарыпты.

Жолым түсіп сол жылдың қыркүйек айында Қызылордаға бардым. Зекеңнің үйіне соқтым. “Жанқожа” романы төңірегінде болған өңгімені түгел айттым. Зекең бірақ ол жайында тіс жарған жоқ. Тек Әнуарбек Дүйсенбиев ағамыздың үйіндегі Рабиға жеңгемізге көңіл айтып жазған өлеңі бар екен, соны оқып берді. Сосын қалың бір қайғыға батып:

– Қабдікәрім мен Әнуарбек бұ дүниеден өтті. Енді маған да өмір сүрудің қажеті жоқ шығар,— деді.

Мен нақ осыған ұқсас сөзді Әнуарбек Дүйсенбиев ағадан естігенімді есіме алып, табан астында не дерімді білмей отырып қалдым. Бірақ сол сәт үндемегенмен кейін көкейде қалған күдіктен құтыла алмай-ақ қойғанмын. Тіпті үйден қоштасып шыққаннан кейін де, Алматыға келгесін де ақынның әлгі бір өз өміріне жасаған соңғы байламы сияқты етіп жеткізген пікірі ылғи да құлағымда ызыңдап тұратын. Ақыры сол ақын жаны күйзелген кезде жүректі жарып шыққан тілек лебізі қабыл болған болса керек.

Нақ сол 26 желтоқсан күні мына жалғаншы дүниеде – қамыққанда көңіліңе қанат бітірген, сапарға шықса қарсы алған, қауышқанда жас сәбидей құшақтап апарып төріне отырғызған достарының артынан мәңгілікке аттанып кетіпті деп естідім.

АССАЛАУМАҒАЛЕЙКУМ, ДЖО!

Әмеке, сіз мені танымайсыз. Мен сізбенен қол алып амандасқан кісі емеспін. Амандасқанды айтасыз, жұмысым болмаған соң жаныңызға жақындап бармаппын да. Тек 1985 жылы қызым орта мектепті бітіріп, осы күнгі Төле би мен Ахмет Байтұрсынов көшелерінің қиылысындағы физика-математика факультетінің корпусында шығармадан емтихан тапсырып жатқан кезде қасыңызға бес-алты кісі ертіп келгеніңізді сыртыңыздан ғана көргенмін. Әрине қасыңызға жақындасам сәлемдесуіміз сөзсіз еді. Қазақ қашанда

ақын-жазушысын сыйлаған ғой. Бірақ олай істемедім. Кейін соным ағат болды-ау деп ойланып та жүрдім. Ойланғанмен есесіне сіз басшылық етіп салдырған ҚазМУ-дың ғимаратында балам келесі жылдан студент болып оқи бастады. Мұны еске түсіріп отырған себебім, кісіні жақсы көру үшін тамыр-таныс болу міндетті емес екен. Сізді көрмесе де маң далада жүріп-ақ сыртыңыздан сыйлайтын қазақ жетерлік. Әйткені, сіз бейтаныс адамдар үшін де тер төккен адамсыз. Ол – ҚазМУ қалашығының құрылысына байланысты студент балалар ата-аналарының ішкі алғысы.

Несін айтасыз, ҚазМУ қалашығын біз Алатау деп атап жүрген Төңірі таулары бауырындағы әсем Алматы ішіндегі өз алдына сән түзеп, салтанат құрған шағын шаһар десе де болады ғой. Ал, енді оның ішінде қанша жастар біліммен сусындап есейіп, қаншама тұлғалар қалыптасып биікке өрлеп, нешеме тағдырлардың өркені өсіп, көсегесі көгеріп жатыр десейші. Сол ғажаптың аты аталса-ақ Әмірбек Арысланұлы Жолдасбековтің есімі қоса айтылатыны тағы бар. Міне, бұл ерекше тұлғаларға деген халық сүйіспеншілігі ғана емес, қабілетті кісінің мына жалғаншы дүниенің кемді күнгі қызығын қуып кетпей, болашақ ұрпақ үшін арнайы тұрғызған өз ескерткіші десе де жарасар. Кісі қамшының сабындай қысқа ғұмырын мәңгілікке ұластыратын тұсы деп осындайда айтатын-ақ шығар. Ал сіз оны жарты ғасырға жетпейтін өміріңіздің өзінде-ақ жасап үлгеріпсіз.. Қандай бақыт десейші.

Сіз, әрине, ол кездерде бұлардың бірде бірін ойлап, атақты болуды армандап жасаған жоқсыз. Тек әншейін Құдай бойға құйған қаттың арқасында тыным таппадыңыз, бала кезде қалыптасқан ұлттық сана жетегінде ынтамен ілгері ұмтылдыңыз. Тіпті, сонау мектеп қабырғасында жүрген кездің өзінде-ақ оқшауланып, мектепті алтын медальмен бітірдіңіз.

Отбасында өскен балаға қарағанда сыртта, ата-ананың төк-тәгінсіз ержеткен жасөспірімде ерекшелік болатыны рас. Олар еркіндеу, бірбет, өжеттеу келеді. Ойын да бүкпесіз айтады. Күн көрісте ешкімге арқа сүйемей, өз бетінше әрекет жасауға дағдыланады. Мұның жаман да, жақсы да жағы бар. Жаман жағы – пікірін ашық айтып жұртқа жақпай қалатын тұсы аз емес. Жақсы жағы – қашан да тәуекелге бел буып, көзді жұмып іске кірісіп кетеді. Сіз осы мінезбен Шымкенттен шығып сонау қияндағы Мәскеудегі М.Л. Ломоносов атындағы мемлекеттік университетке барып оқуға түстіңіз. Дарынды студент атандыңыз. Бұл соғыстан кейінгі қиын жылдар ғой. Тамақ, киім жетпейтін. Ал, сізде оның үстіне ел жақта жәрдемдесіп, аз да болса жәрдем жасайтын кісі атымен жоқ-ты. Сонда да қатарыңыздан қалмау үшін түнде теміржол бойындағы станцияларға барып вагондардан көмір түсіретінсіз. Содан соң жатақханаға келіп жуынып-шайынып, үш-төрт сағат көз шырымын алып, таңертең түк көрмегендей мұнтаздай боп киініп, уни-

верситетке дәріс тыңдауға баратынсыз. Соның арқасында киіміңіз бүтін, тамағыңыз тоқ жүрді. Кейін келе-келе орыс мектептеріне математикадан сабақ беретін дәрежеге дейін жеттіңіз. Ауылдан шығып алып орыс империясының қақ жүрегінде жүріп, сол үстемдік құрып отырған ұлттың балаларына қазақтың бозбаласының сабақ беруі айтарлықтай-ақ нәрсе емес пе. Бірақ оның бірде бірі сіздің ойыңызға кіріп-шықпайтын. Тек іркіліссіз, еңбектеніп, сол еңбектің жемісін теруді ғана білдіңіз. Сол жылдары ғой, бұрыннан ептеп таныстығы бар аққұба қыз Майя Михайловнаны бауырыңызға тарта бастайтыныңыз. Қыздың да кет әрі емес екенін байқағасын демалыс күндерін құр жібермей Мәскеудің атышулы театрларының бірінен соң біріне шақыратынсыз. Және ылғи да билеттің ең қымбатын, бірінші қатардан алатынсыз. Кездесуге барғанда гүлсіз бармайтынсыз. Соған қарап жұрт сізді байдың баласы деп ойлайтын. Осылайша басталған жарастық соңы бесінші курста жүргенде үйленумен тынған. Студенттің басым көпшілігінің тірлігі қалт-құлт еткен стипендиямен ғана өлшенетініне қарамастан сіз дүркіретіп той жасадыңыз. Ол үшін тірнектеп қаржы жинадыңыз. Әрбір қуаныштың ұзақ болуы үшін ақшаны адалдан құрастырғанды ұнаттыңыз.

Майя тағдырдың талай соқпағын көрген қазақтың қаршадай қызы болатын. Әкесі Мұхамедәлі 1927 жылы мұсылман фракциясын басқарған, кейін партия қызыметін атқарған кісі еді. 1937-1938 жылдары сталиндік сүргінге душар болып атылып кетіп, бесіктен белі енді шыға бастаған Майя Ресейдің ішкі жағында тәрбиеленді. Марқұм әкесінің артында бір суреті де қалмапты. Майяның мамасы КарЛАГ-та он жыл отырады. Әуелі Майя бөбектер үйінде, Ресейдің Урал облысындағы Сорочинск станциясында тәрбиеленіп, 6 жасында балалар үйіне ауыстырылады. Ес білмей жатып орыстардың ортасына түскен сәби қайдан ана тілін білсін. Орысша судай ағып тұрғанмен қазақшаға келгенде қатты қиналатын. Соған қарамастан, Майяға ерінбей қазақша үйреттіңіз. Абырой бергенде еңбегіңіз еш болған жоқ.

Осындай қиындықтарды бастан кешкен Майямен дәм-тұзыңыз жарасып жаңа өмір бастағансыз. Бұл бір сіз үшін алаңсыз еңбекке берілген күндер еді-ау. Өйткені сіз ешқашан да өмірдің тапшылығы мен тарлығынан қорыққан кісі емессіз. Майя да сол рухани биіктен көрініп, жаныңызға жалау бола білді. Ал, сіз болсаңыз осы бір кезде механика факультетінің деканы болып қызмет атқардыңыз. 1961 жылы Мәскеуде аспирантура бітіріп, осы жоғары оқу орнының оқытушысы болдыңыз. 1962-1964 жылдары қарапайым доценттіктен өсіп, кафедра меңгерушісі, декандыққа дейін жеттіңіз. Содан 1970 жылға дейін қазақ политехникалық институтының ғылыми жұмысы жөнінде проректоры болдыңыз. 1970-1986 жылдар аралығында Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры қызметін атқардыңыз.

Сіз елуден аса ғылым кандидатын, 20 ғылым докторын дайындап шығардыңыз. Ұстаздық ете жүріп, тұңғыш рет қолданбалы математикадан қазақ балаларына оқулықтар жаздыңыз. Бұларға қоса ҚазМУ қалашығының іргетасын қалап, ерекше ғимараттарды тұрғыздыңыз. Осы кезде ғой, Сіздің көп кісілерге шақ келмейтін мінез-құлқыңыз бен іс-әрекетіңізге қарап АҚШ-тың кинофильмдеріндегі Техас штатының босстарының белсенділігіне ұқсатып, халықтың “Джо!” атап кеткені.

Бірақ, өмір қай кезде кісіге шуағын төге берген. Әсіресе, әлсіз адамдар қай кезде де күшті, іскер кісіні сүріндіруге құмар келетін әдеті ғой. Соның реті келіп, жамандардың тілегін Құдай беріп, 1986 жылы Сіздің басыңызға да бұлт үйірілді. Сізді желтоқсан оқиғасын ұйымдастырушы деп те, ішіп қойған, жеп қойған деп те қаралаушылар табылды. Ректорлықтан түсірді. Бір жылда 86 комиссия тексеріп, ішкен-жеген бес тиын тапқан емес. Сонша молшылықтың ортасында жүріп, тіпті, өзіңізге саяжай да салдырған жоқ болатынсыз. Сонан соң тексерушілер сіздің көзқарасыңыздан ұлтшылдықтың нышанын іздейтін. Бәлкі, сіз тұңғыш рет сол жылдары ұлтыңыздың тәуелсіздігін армандап, түн ұйқыңызды төрт бөлген де шығарсыз-ау. Сосынғы уайымыңыз біраз жұмыс біткенмен, ҚазМУ қалашығының әлі де аяқталмай жатқан құрылысы ғой деп жобалауға болады.

Сізді соңғы кезде сырқаттанып жүр деп естідім. Құдай шипасын салса, тәуір де болып кетерсіз. Сондайда жолыға қалсам, неге екенін қайдам, інілік назбен еркелеп, сізбенен “Ассалаумағалейкум, Джо аға!” деп қол алысқым келеді.

ЖАҚСЫНЫҢ ШАПАҒАТЫ

Адам баласы ер жетіп есейген шақтарының өзінде де қиналған кездерінде ғайыптан пайда бола кететіп қол ұшын созатын әлдеқандай бір жебеушіні іздей бастайтыны қашаннан бергі әдеті емес пе. Ондай қамқорлықты көбіне көп басқадан бұрын айналасындағы таныстарынан, бұрыннан жылы қабақ танытатын жақын-жуық жекежаттарынан күткені де белгілі. Солай сезінгендерімен әлгі өзі аңсаған мейір-шапағатты мүлде өзі араласпаған бейтаныс кісілерден көріп жататын кездері қаншама. Несін айтасын, ондай мейірбандықтың кейбірін Жаратушы Иенің өзі сүйген құлына арнайы жіберген сыйына баласа жарасар. Сондықтан ондай сыбаға бұйырған пенденің ризашылығында қайдан шек болсын.

Әрине оны нақ сол сәт жалпақ жұртқа жария етуге шама-шарқы

жетпегенімен ұзақ жылдар бойы есте сақтап жүретіні, тіпті кейін есейіп, тіршілік үшін үлкен күрес кезінде кейде жеңіліс тауып, тізесі бүгілген сәттерінде де бұл фәни дүниеде сонау балаң шағында көмек қолын созған әлгідей ақ жүрек пендеге ұқсайтын өйтеуір бір жанның табылатынына сеніп өмір сүретінінің өзі не тұрады.

Бұларды мен жайдан жай емес, кезінде қазақ әдебиетінде тарихи міндетін атқара алған көптеген өлең мен драмалық шығармалардың, сондай-ақ «Таң атты», «Тоқаш Бокин», «Доктор Дарханов», «Сенім» романдарының авторы, халық арасындағы атақ-абыройы асқар таудай жазушы Зейін Шашкинмен арада болған осыған ұқсас жағыдайды өз басымнан көшкендіктен де айтып отырғанымды жеткізгім келеді.

Дегенмен сол бір болған азғантай қарым-қатынастың жай-жапсарына тоқталмас бұрын алдымен Зейін ағамен жүздесуіме менің проза жанрындағы тұңғыш шығармам себепші болғандықтан еңгімені сәл әріректен бастауды жөн көріп отырмын.

Не айтары бар, сағымдай сылаңдап, құмдай сусып өтіп жатқан бір уақыт емес пе. Сонау өткен ғасырдың алпысыншы жылы оқуға түскен студент біздердің өлем әдебиетінің классиктерін былай қойғанда қазақтың қай-қай қаламгерінің де тасқа басылған шығармаларын көзден өткеріп, сонан соң газет-журналда жаряланып жататын орыс пен шет ел жазушысының көркем туындысын іздеп жүріп оқып барып қана жанымыз жай табатын кезіміз ғой. Соның өсерінен бе, бұрын өлең жазатын мен енді университеттің үшінші курсын бітірген жылдың жазынан бастап, ойымды қара сөзбен қағаз бетіне түсіретін әдет тапқанмын. Бірақ орындықтан бөксе көтермей ұзақ уақыт бойы қадалып отырғанда ғана әрең нәтиже беретін проза жанрында еңбек етуді іштей қанша қалағаныммен күнделікті тыңдайтын дәріс пен кітапхана жағалап семинарға дайындалудан қол босайтын.

Сондай бір күндердің бірінде көктемге салым факультетің профкомы Ерсайын жымия күліп тұрып: «Мен саған университеттің профилактикалық санаториясына путевка берейін, сен соған барып тегін тамақ ішіп, қоң жинап қайт» демесін бе. Бұрын сырттай атын естігенмен есігін ашып көрмеген шипажайға баруға бірден келісім бергем. Бірақ былай шыға бере-ақ ағаттық жасағанымды аңғара бастадым. Өйткені сабақ кезінде мені ешкімнің де 24 күндік санаторияға жіберіп шалқақтатып қоймайтыны, тіпті екі-үш рет сабақтан қалған күннің өзінде 40 сом стипендиядан қағылатынымды (ол кездерде қызымет істеген кісінің көбісінің айлық жалақысы 90 мен 110 сом аралығында болатын) енді ғана есіме алып саса бастағанмын. Сонан соң әрі ойланып, бері ойланып сабаққа қатысушыларды журнал бетіне белгілеп отыратын курстың старостасы Жандарға бардым. Осылай да осылай деп жағдайды айтып шықтым. «Соны сенімен ақылдасайын деп келіп

тұрмын» дедім. Жандар: «Жарайды, жәрдемдесемін, санаторияға бара бер, тек жетісіне бір-екі рет төбе көрсетіп тұрсаң болғаны» деп мені қуанып тастады.

Мұны мен сол профилакторияға барған күнен бастап, көптен бері оқиғасы оқтын-оқтын мазалап қоятын «Жаза» повесін жазуға кірісіп кеткенімді аңарту үшін ғана еске түсіріп отырғанымды жеткізгім келеді. Профилакторияда уақытты жырымшыламай еңбектенгеннің арқасында повесті толық бітрмегеніммен сұлбасын жасап шыққанмын. Соның өзі-ақ қара сөз жазуға деген сенімді нығайтып, мені әжептәуір қанаттандырып тастаған еді.

Сол 1964 жылдың жазында, 4 курсты аяқтап Қызылорда облысындағы Қызылқұмды жайлап отырған үйге бардым. Ит арқасы қиян дегенмен мұнда да жолы түсіп ат ізін салатындар ұшырасып тұратын. Олардың көбісі тіршілік тауқыметі мыжырайтып тастаған можантопай емес, өкіметтің қақпайына мойын ұсынбай дала кезіп, ат үстінде күн кешкен, ұлт дәстүрін бойына сіңірген оқшау бітім иелері болып келетін. Кеңшар орталығындағы «салпаңқұлақтардан» сақтанып, жан-жағына жалтақтап қарап мұрын астынан міңгірлейтін ауыл қарттарындай емес, сөйлей қойса ағытыла жөнелетін шетінен шешен болып келетін. Сондай-да маған басқа түге табиғаттың өзі де демін ішіне тартып тыңдап қалатындай көрінетін. Әсіресе қымыз ішіп қызара бөрітіп отырып ет піскенше дастарқан басында айтатын әрқайсысының тайы бөлек әңгімесі – мен оқыған атақты романдардың қай-қайсысынан да тақырыбы әлдеқайда ауқымды, айтар ойы әлдеқайда марадымы сияқты көрінетін. Олардың кейбірінің халық бастан кешкен тағдырды баяндап емес, сол қалпында майын тамызып суреттейтіндері соншалық көпке дейін түрлі азапқа төзіп, азаттыққа жетуге жанталасқан түрлі қайсар мінез қазақтың кескін-келбеті көз алдымнан кетпей қоятын. Қонақтар ас ішіп аттанып кеткеннен кейін де мен солардың әңгімесінің әсерінен арыла алмай, қағаз бен қаламға жармасатынмын. Әрине бәрін игеру мүмкін болмағанымен сол кездегі шама-шарқыма қарай шағын суреттемелерді жазып тастауға тырысатынмын.

Солардың төртеуі жазғы каникуль аяқталып Алматыға оралғаннан кейін «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газетінде жарық көрді. Кейін сол мақалалардың арқасында құдай қолдап 1965 жылдың ақпан айында (диплом жұмысын жазуға шыққан кезде) сол «Лениншіл жасқа» қызметке шақырды. Жастар газетінде жұмыс істеп жүріп, мамыр айының 9-ы мен 20-сы аралығында біраздан бері көкейде жүрген көп оқиғаның тағы бірінің алғашқы нұсқасын қағаз бетіне түсіре бастадым. Жазуын шапшаң жаздым. Есесіне жеті ай бойы жөндедім. Атын да «Жадыра» деп қойдым. Сол жеті айдан соң 1966 жылдың қаңтар айында машинкаға бастырып үш данасын қолыма ұстағанмын да. Бірақ енді не істеу керек

екенін білмей дағдарғам. Ақыры бір күні тапқам. Өзіме көптен та-
ныс ақын, «Балдырған» журналының қызметкері Өнуарбек Дүйсен-
биев ағаға оқытып алуды жөн көргем. Айдап отырып кабинетіне
барғам. Амандық-саулықтан соң қолжазбаны қолына ұстатып
қайта шыққанмын.

Өн-аға үш күннен соң телефон соқты. Уағда бойынша екеуіміз
көшеде кездестік. Повестің ұнағанын айтты. «Осы бағыттан
таймасаң түбінде мақтаулы жазушының бірі боласың» деді. Сонан
соң повесті сол кездегі «Жұлдыз» журналының жауапты хатшысы
Сансызбай Сарғасқаевқа алып баруыма кеңес берді. Сөкең Жа-
зушылар одағына соққан сайын сөлемдесіп жүретін кісімнің бірі
болатын. Ертесіне барып кабинетінің есігін қақтым. Ішке кірдім. Ол
кісі мен ұсынған қолжазбаны алып жатып: «Өнуарбек мақтауын
жеткізді, бірақ бұл сенің прозадағы тырнақ алды тұңғыш туындық
болғандықтан беделді жазушының біріне оқытып алған жөн. Мен
журналдың редакция алқасының мүшесі Зейін Шашкинге өтініш
жасап көрейін. Келіссе жолыңның оңғарылғаны. Айтпақшы, ол кісі
қазір осы Одақ ішінде болуы керек. Кетіп қалмай тұрғанда жолығып
қалайық. Жүр, көні» деді.

Сол күні Жазушылар Одағында дәстүрлі жиын «Жыл
қортындысы» өтіп жатқан-ды. Сөкең мені дедектетіп дәлізге
алып шықты. Екінші қабатқа баспалдақпен төмен қарай түсіп келе
жатқанбыз. Бірінші хатшының кабинетінің алдындағы алаңда
сөйлесіп тұрған үш кісіге көзім түсті. Бірден тани кеттім. Екеуі түрлі
жиындарда кездестіріп жүрген Қалижан Бекқожин мен Сафуан
Шаймерденов болса, үшінші суретін газет-журнал беттерінен талай
көріп жүрген, мұрнының астына бармақ басындай етіп мұрт қойған
орта бойлысы Зейін Шашкин екен. Менен сәл ілгері келе жатқан
Сөкең:

– Жолымыз болады екен, – деді маған мойын бұрып, – Зекең
кетпепті.

Сөкең олардың қасына барып үшеуімен амандасып жатты. Мен
сөлем беріп қол алысқанмен әдеп сақтап ысырылып шеткері шығып
тұрғанмын. Зейін Шашкин маған қарай мойнын бұрып:

– Мынау қай бала? – деп сұрады.

– Бұл өзіңіздің жолыңызды қусам деп жүрген талапкер, – деді
Сөкең. – Құралақан емес, қолтығына қысқан жазған-сызғаны бар.
Ал мен соны оқып көріп, пікіріңізді білдірсеңіз екен деп журналдың
атынан сізге қолқа салғалы келіп тұрмын, – деді.

Зекең сәл ойланып тұрып:

– Жазушының қолы қашан тиген. Дегенмен жас жігіттің меселін
қайтару жараспас. Көні, қолжазбаң қайда әкел бері – деді.

Мен қолтығыма қысқан шығармамды ұсындым. Ол кісі маған
өзінің тұратын көшесін, үйінің және пәтерінің санын көрсетіп қағазға
жазып беріп тұрып:

– Бірсікүні сағат алтыда үйге кел, – деді. – Оған дейін уақыт тауып оқып қоярмын.

Мен негізгі шаруам біткен соң үлкендермен қоштасып сыртқа беттедім. Пәтеріме қарай келе жатып бұрынғыдай емес басқаша қобалжитынымды байқадым. Аяғымды аттаған сайын «Бірсікүні ол кісі маған не айтар екен» деп өз өзімнен күбірлеймін.

Тіпті сол бір көңіл күйден жазушы межелеген күнге жеткенше арыла алмай-ақ қойғанмын. Ал араға күн салып сағат кешкі алтылар шамасында атақты жазушының құттыхана мешітінің табалдырығын аттағанмын. Үстіне от басылық жұқа сәнді шапан киген жазушы мені жылы қабақпен дауыстай сөйлеп қарсы алып, өзінің кабинетіне ерітіп барды. Орындыққа жайғасып отырғаннан кейін стол үстінде жатқан қолжазбаны аударыстыра бастады. Сосын:

– Көркемдігі жоғары жақсы шығарма жазыпсың, – деді. – Тек Жадыраның өлімін тездетіп жіберген екенсің соны мына беттен мына бетке дейін сенімді етіп жазып маған қайтадан әкеліп бер.

Мен жазушы ағаның қасиетті шаңырағынан ерекше бір шалқыған сезіммен көшеге шықтым. Ау, қалай шалқымассың өз заманының белді де беделді қаламгері жазғаныңды мақтап жатса.

Пәтерге жеткен бойда басқа дүниенің бәрін естен шығарып қолжазбаға шұқшидым. Абырой болғанда жазушы аға ескертетін повестің бас кейіпкері Жадыраның өмірмен қоштасар тұсының уақытын бұрын екі-үш күнге созып жазған болатынымын. Бірақ оны кейін бір күнге қысқартқанмын. Енді сол екі беттік бұрынғы жазылған нұсқаны қайта қалпына келтірдім. Ертеңіне сол беттерді машинкаға бастырып, тиісті жеріне киюластырып желімдеп, түс ауа жазушы ағаның үйіне алып бардым.

Жазушы жаңадан қосылған беттерді үнсіз шұқшиып оқып шықты, сосын басын көтеріп:

– Жарайды, қолжазбаны журналға өзім апарып беремін. Жазарың көп, жолың жарқын болсын, – деді.

Мен қоштасып сыртқа беттедім.

Арада екі-үш күн өткен соң Сансызбай ағамен хабарласып едім ол кісі: – Ағаң сенің аяқ-қолыңды жер-көкке тигізбей мақтап, екі беттей «Сәт сапар» жазып, қолжазбаңды бөлімге әкеліп тапсырып кетті. Енді қам жемесең де болады. Журналға жариялаймыз, – деді.

Жақсы хабарды есіткен бойда құстай ұшып «Жұлдыз» журналының редакциясынан бір-ақ шықтым. Асығып-аптығып жазушының «Сәт сапарын» оқуға кірістім. «Сәт сапар» негізінен маған арналып жазылғанмен көптеген айтар ойы жазушының өзінен кейінгі ізбасар інілеріне артатын сенімі мен айтып артында қалдыратын өсиетіне ұқсайды екен. Мен «Сәт сапардың» олайша жазылуының сырын сол жылдың наурыз айының басында Алматыны тастап Қызылорда облысындағы Қармақшы ауданында тұратын әке-шешемнің қасына жеткен соң, арада екі ай

өткенде газеттерден бүкіл саналы ғұмырын сөз өнеріне арнаған, жаны жомарт зиялы жан Зейін Шашкиннің о дүниелік болған қазанамасын оқығаннан кейін ғана барып түсінгендей болдым. Қатты қайғырдым...

1967 жылдың наурыз айының бас кезінде жол түсіп Алматыға барғанмын. Жан-жаққа мойын бұрмастан Сансызбай Сарғасқаев ағаның кабинетінен бір-ақ шықтым. Мен ештеңе айтпағаныммен ол кісінің қатты қысылып қалғанын байқадым. Қысқаша амандық-саулық сұрасқаннан кейін отырған орнынан ұшып тұрды. Мені ерітіп алып өзі отырған кабинетке қарсы беттегі бөлмеге барды. Есік алдынан өрі ұзамай қалт тоқтады. Бөлімдегі әр қайсысы өз столында қағаздан бас көтермей шұқшиып отырған бес-алты кісіге көз жүгіртіп шығып:

– Мекебаевтың повесі қайда? Неге ұсынбайсыңдар? – деді. – Сосын сұрағына оңды жауап ала-алмағанына ызаланған кісідей даусын көтеріп, – Мекебаевты сыйламасаңдар да Зейіннің аруағынан қорықпайсыңдар ма, – деп салды.

Маған Сөкеңнің сөзінен кейін отырғандардың кейбірі селкете қалғандай болып көрінді. Әсіресе «Зейіннің аруағынан қорықпайсыңдар ма» деген сөзі проза бөлімінің бастығы Рахметолла Райымқұловтың шымбайына қатты батып кеткені байқалды. Ол:

– Опырмай, Сансызбай-ай, қатты айттың ғой, – деді. Сосын өзіне іргелес столда тұқшиып отырған Әбіраш Жәмішовке қарап тіл қатты. – Сен мына баланың повесін кешіктірмей журналдың бесінші санына дайындашы. Сол-сол-ақ Әбекең тартпа суырмасында жатқан қолжазбаны сыртқа шығарып алдына қойды. Бірақ Зейін Шашкин жазған «Сәт сапарды» қанша іздегенмен таппады. Жоғалып кетіпті.

Әйтседе жазушы ағаның аруағын тебіrentкен «Жадыра» повесі сол жылдың мамыр айында жарық көрді. Оны журналдың сол кездегі Бас редакторы, атақты ақын Сырбай Мәуленов повесть авторын «Жұлдыздан шыққан жұлдыз» деп «Қазақ әдебиеті» газетіне мақала жариялады. Осылайша жақсының тигізген шапағатының арқасында менің прозадағы тұңғыш шығармам қалың оқырманға қарай жол тартқан.

Мұның өзі бұдан жарты ғасырға жуық уақыт бұрын болған, көзбен көрген куәгерлері өлдеқашан мәңгі сапарға аттанып кеткен, жазайын десем өзіме қатысты тұсы болғандықтан қисынын келтіре алмай жүрген іште жатқан мөлтек бір сыр еді.

Солай дегенмен кей-кейде атын атамасамда Зейін Шашкиннің мейірімді жүзін көз алдыма елестетіп тұрып, әлгі бір өзінен кейінгі өзге топырақта өсіп-өнген қазақтың жеткіншектерін бөліп-жармай жақсылық жасайтын бейтаныс жазушы жайлы аңызға бергісіз ақиқатты айтып тыңдаған жұртшылықты таң қалдыратынмын. Енді шал болған кезде жас кезінде естіген жылы сөзді қайталар

болсаң: «Біз білмей жүрсек мынаның өзі нағыз мақтаншақ екен ғой» деп айтып қалар деп қысылардай енді бізде не қалды. Қайта мына пенде атаулының өмір мен өлім арасында өтетін сапарында жол-жөнекей ұшырасып, сол аз уақыт ішінде шапағатын тигізіп үлгеретініне қарамастан кейін ұмытылып қалып жататын көптеген жақсы жандардың ғибаратты ісін ескеру сауап болмас па.

Мұны айтып отырған себебім, мына эссе өз басымнан кешкен сондай көп оқиғалардың ақ қағаз бетіне түскен алғашқысы ғана.

Келесілері де, Құдай сөтін салса, сол баяғы тосыннан тап болып, елеусіз ғана шапағатын тигізіп көз алдымыздан қас қағым уақыт ішінде ғайып болып кетіп жататын Зейін аға сияқты жақсылардың жақсылығы жайлы болмақ.

МАҚАЛАЛАР

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЛТАЙЫ

Көк Төңірі жарылқап, бойына ерекше қабілет дарытып, қолына қалам ұстатқан, пешенесіне ел тағдырын ойлауды жазған жандарды өмір сүрген тарихи ортадан бөле қарау мүмкін емес. Әсіресе, бұл тұрғыдан жиырмасыншы ғасырдың алғашқы жартысында ес біліп, етек жапқан қоғам қайраткерлері мен өнер адамдарының тағдыр талайы ерекше деуге болады. Солардың алдыңғы сапынан бой көрсеткен ерен тұлғалардың бірі Қалтай Мұхамеджанов екені даусыз.

Тәуелсіздікті қолдан шығарып алу немесе оған жете алмау қай ұлтқа да шексіз қасірет әкелетіні қашаннан-ақ белгілі жай. Оның ең басты шарты тәуелсіздігін жоғалтқан ұлттың экономикалық дербес бағыт-бағдар ұстау мүмкіндігінен айырылатындығында. Демек, қолынан қазынаның кілтін шығарып алған қандай қайсар халық болмасын – мүсәпір. Жігерлі дегендердің өзі жетім баладай жалтақ. Азулылары ас-су үшін арпалысқан мүскіндер.

Әрине, пенде атаулының ешқашан жаман болғысы келмейтіні белгілі. Бірақ саяси билік тізгінін бірыңғай қолына алып алған үстем ұлт қажет санаған жағдайда немесе мемлекет қаржы-қаражаттан күйзеліске ұшыраған тұста алдымен экономикалық тетіктер арқылы бағынышты ұлтты шөміштен қысып қана қоймай, олардың көпшілігін қорлыққа бой үйретуге дейін құлдырата алатынын басқалар білмесе де, қазақ халқы жақсы түсінсе керек.

Мұны айтып отырған себебіміз, Тәуелсіздіктен айырылғаннан бергі көп ғасыр бойы жерінің кеңдігі мен мінезінің өрлігінің арқасында қыл мойынға бағытталған қыл бұраудан кейде жалтарып, кейде қарсылық жасап қашып-пысып тіршілік еткен қазақ халқының басына Қазан төңкерісінен кейін мүлде қараспан орнаған десе де болады. 1932-1933 жылдардағы қазақ халқына қасақана жасалған жауыздық пен 1937 жылғы қуғын-сүргіннен кейін, 1941-1945 жылдардағы соғыстан соң қазақтың тәуелсіздікті армандауы былай тұрсын ұлт мүддесін көздеушілердің өзін іздеп табу қиынға айналғаны барша жұртқа белгілі жайлардың бірі еді. Тіпті, мұның өзі де аздық еткендей, сол замандардағы идеологиялық үстемдік, енді қазақ халқының бойында қалған ұлттық сананың соңғы тірегі ана тілін тоздырудың амалына көшкені әлі ұмытыла қоймаған ақиқат. Мұның өзі қазақ халқын ұлт есебінде жер бетінен жоюдың нағыз амалы еді деп айтуға тұрарлық зобалаң болатын. Оның мәнісін түсіндіру үшін жаңалық ашудың да қажеті шамалы. Себебі, бұны үстем ұлттың бағынышты халыққа өу бастан-ақ жүзеге асыруға тиіс ұзақ мерзімді саясатының заңды жалғасы деп қараған жөн. Өйткені тәуелсіздіктен айырылған ұлттың өз-өзінен

сыпырылып, экономикалық дербестіктен де айырылып қалатыны сияқты бағынышты ұлт тілінің де үстем ұлт жасақтаған мемлекеттік қаржы-қаражат жүйесіне қажетсіз болып, тек тұрмыстық, отбасылық мұқтаждықты өтеумен ғана шектелетіндігінде. Міне, осыдан бaрып бұрынғы өз топырағында көктеп-көгерген ана тілінің шет елдің ақшаға, саясатқа қарсы сөздерімен шұбарланып, ақырында кісі танымастай өзгеріске ұшырайтыны, соның нәтижесінде кейде бір ұлттың бірнешеге бөліну процесі басталатынын белгілі. Және мұны ең алдымен бағынышты ұлттың қалың нөпір зиялылары алдымен құптап жарияға жар салатындығында. Тіпті олардың жақсы көрініп, тұрмыс-тіршілігін бұрынғыдан да бетер түзей түсу үшін, үстем ұлттың өкілдерінен де өткізе байбаламдап, өз ұлтына топырақ шашатындығында. Мұның өзі тәуелсіздігінен айрылған елдің ес жиып азаттық үшін күреспеген жағдайда түптің түбі тілінің түрлі қыспаққа ұшырап, этнос есебінде жойылып кетуі де мүмкін екендігін көрсетсе керек.

Нақ осындай шақта сонау елуінші жылдардың өзінде-ақ ұлттық сананы сақтап қалудың қажеттігін сезінген саусақпен санарлықтай жазушылардың өртеңге шыққан сүйіріктей бой көрсете бастағанын бұл күндерде өткенге ой жүгірткен кісінің байқауы бөлендей қиын шаруа емес. Олар Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатовпен қатар, тағы басқа көптеген қазақтың марқасқа ұлдарының қастандықпен дәуір сахнасынан ығыстырылуымен бірге қаратүнек басқан ұлт санасына қайтадан сәуле түсіруге талпынған жандар болды. Солардың қақ ортасында жұлдыздай жарқырап тырнақалды туындысы “Бөлтірік бөрік астында” комедиясымен ана тілінің тағдырына жанұшыра дауыс көтерген Қалтай Мұхамеджанов жүргенін уақыт өткен сайын айқынырақ танимыз.

Жалпы, әдебиет тарихына көз жіберсек, өз уақытында шекесі шылқып өмір сүрген өнер адамдары саусақпен санарлықтай ғана екеніне көзіміз жетеді. Өйткені, оның Құдай жаратқандағы табиғаты да, азаматтық міндеті де, қоғамдағы кемшілікті өшкерелеп, адам баласын дұрыс жолға салуға жәрдемдесу ғой. Қазіргі кезде классик деп көкке көтеріп, оқулыққа енгізіп, сөзін жаттап жүрген таланттардың көбісі тірісінде не көрмеген бейбақтар дейсіз. Сондықтан да көптеген өнер адамдары шындықты халыққа құпиялап жеткізудің түрлі жолдарын қарастырып, шығарма жазудың мысал, символика, экзистенциалистік тәсілдерін ойлап тапқан. Бұл орайда Қалтай Мұхамеджанов жүрек түбінде жатқан ішкі ниетін алғашқы шығармасынан-ақаңғартып, өз жолын бөлек бағытта белгілеп алған талант иелерінің санатына жатады. Ол — өмірдегі келеңсіз, өжуа құбылыстарды, кісі бойындағы жарамсыз, оспадар жайларды күлкі ету арқылы халқы армандаған биік мұраттарға бағындыруды алдына мақсат етіп қойып, халық басындағы мұң-мұқтажға батыл кірісудің

кілтін таба білетін көркемсөз шебері. Соның нәтижесінде де сонау жылдары қатерлі саналған көптеген халық басында қордаланған мәселелерді баяндаудан, хабарлаудан гөрі оны жинақтап сахнаға шығара алған. Оған басшысынан кешесіне дейін орыс сөзін араластырмаса сөздің сәні келмейтін кейіпкерлер мен қазақшасы аннан-саннан бір төбе көрсететін Марфуға мен Арыстандардың диалог, монологтері мысал. Марфуға: "Преподователіміз несерьезный адам, ужасно сөйлейтін, елден келген Бейсенова дейтін қызға четверка қойды. Қалада өсіп, өмірі орысша сөйлейтін маған двойка, смешно даже", немесе: "...Заниматься етсем, орыс грамматикасын какнибудь білуге болады. Ал қазақ тілінен миды ашытқаны, просто не терпимо"! десе мұнан артық халықтың іштен іріп-шіруін, тозуын көрсету мүмкін бе (1 том. "Жазушы" баспасы. 118-бет). Тіпті, алыстағы ауылдан келсек те Марфуғаша сандырықтағанды сән көргенімізді қайтерсіз. Ана тілінде сөйлей алмаудың, басқа тілде бұлбұлдай сайрап тұрудың, өзінді басқа ұлт алдында қорлауға, төмендетуге итермелейтін мүсәпіршіліктің ең төменгі шегі екенін де ұқлаппыз ғой. Бір сәттер драматургтің бізді ес жинауға шақырып, тіл тағдырының қыл ұшына ілініп тұрғанын ескертіп отырғанын да ұмытып кетіппіз. Міне, бұл тәуелсіздігінен айрылған бодан елдің мінез-құлқының, дүние-танымының кісі сенбестей дәрежеге дейінгі өзгеруінің нағыз айғағы. Біз оны Қалтай Мұхамеджанов жазған шығармалар арқылы айқын сезінеміз. Сезінеміз де ойға батамыз. Ана тілінің тағдырына қазірдің өзінде де еріксіз күйзелеміз. Асылы, талант құдыреті деп осыны айтатын болса керек.

Құдай сақтағанда сол жылдардағы сыншылардың шығарманы талдау деңгейінің төмен болуы қандай абырой болған десеңші! Әйтпесе сұңғыла сыншы табылып Қалтай Мұхамеджановтың түпкі ойын аңғарып қойса, қылышының қан тамған заманда драматург тағдырының немен тынарын кім білген. Бұл не сонда, көзсіз ерлік пе? Әрине, ерлік! Өлде халқын сүйген талантты жанның кемеңгерлігі ме? Әрине ұлтына деген сүйіспеншіліктен туған кемеңгерлік.

Қалтай Мұхамеджановтың қашан да халық басындағы толғағы жеткен проблемаларды мәмілеге айналдыру үшін ақ қағазға үңілетін қалам иесі екенін "Құдағай келіпті" комедиясынан да аңғарамыз. Әдепкіде пьесадағы тартыс Сұңғатпен тұрмыс құрып елге кеткен қызы Марфуғаны шешесі Айшаның қалаға алып кету әрекеті төңірегінде ербитіні сияқты көрінгенімен драматург ауыл адамдарының көкірегін шерлі еткен проблемаға қарай кенеттен жалт бұрылғанын әдепкіде өзіміз де байқамай қаламыз. Кеңес өкіметі кезінде бодан елдің кісіден гөрі малдың жауапкершілігінің салмақтырақ болғанын отбасында отырып күкілдегенімізбен, сыртқа шығарып шерімізді тарқатуға қайсымыздың батылымыз жетіп еді.

Драматург халық басындағы осы батылсыздықтың орнын толтыру үшін түн ұйқысын төрт бөліп, шығармасының алтын қазығына айналдырып әлеуметтік әділетсіздікті әжуа етеді. Малшылардың

балаларына арнап интернат салу үшін мектеп оқушылары құйған жетпіс мың кесекке алдымен колхоз бастығы Сәрсеннің өзіне үй тұрғызғысы келіп қолқалауы, мектеп директоры Кеңестің малшы балалары жатып оқитын интернат керек деп шырылдауы, соған қарамастан ақырында кесектің Дауылбай сиыршыға қора соғу үшін берілуі, біріншіден сол кездегі қазақ халқының мүшкіл халінен хабардар етіп тұрса, екіншіден бодан елдің кісісінен гөрі малдың қамының жоғары саналатынын айғақтайтын бірден-бір дәлел емес пе?

Мемлекет ірге тасының беріктігі — адам тәрбиесі, соның ішінде жастарға тәрбие беріп, сан-салалы маман даярлауға қатысты десек, социалистік жүйенің халықты тегін оқыту, тегін емдеу сияқты көптеген игілікті мұраттары болғанымен, сол мұратты жүзеге асыруға келгенде, түрлі тосқауыл, кемшіліктерге ұшырағаны белгілі. Осы сырқаттың бірте-бірте асқынып, жазылмас ауруға айналған шағында көрермендермен сырласу, мұңдасу үшін Қалтай Мұхамеджанов бұрынғы дағдысынша столға отырады. “Өзіме де сол керек” комедиясымен жоғары оқу орындарына бала түсірудегі парақорлықтың ел арасына етек жайып біткенін тағы да келемеж күлкіге айналдырады. Оңай олжа табу үшін Хайдарбек сияқтылар не айтпайды десеніңізші: “Айталық, енді біз тарихи шындыққа келейік, біле білсеңіз Қобыланды сіздің жаныңызда жіп есе алмайды. Сіз социализмді қорғадыңыз, ол ше?... Вот мәселе қайда жатыр, ол найзаның заманы, сіз оқ пен өртте шайқастыңыз” (205 бет).

Хайдарбек қыңыр кісі, Сардарды алдай алмағанымен оның әйелі Кенжегүлдің қалтасын қағып кетеді. Ата-ананың осал жері — бала, оның болашағы. Бодандықтың зардабынан тартқан тауқыметін қараңғылығынан көрген қай қазақ ұрпағын оқытуға немқұрайлы қараған. Осыдан-ақ Хайдарбек сияқтылардың қақпанына түсетіндердің қаншалықты екенін есептей беріңіз. Оның үстіне: “Ана жақтағы малдың басында кемпірден басқа жан жоқ. Мен ертеңнен қалмай қайтуым керек. Ініңді қолынан жетекте, алақанына ақшасын салдым, не қылсаң о қыл. Менің тапсырмам осы. Өз еңбегің де далаға кетпес, тақымыңа арналған тайым және бар дейтіндер қаншама (218 бет). Баланың білімділігі сарапқа түспей, болашақ маманның тағдырын ата-ана жинаған тиын-тебен шешкен соң, мұнан артық ұлттың күйреуіне апаратын төте жолды іздеп таппассың. Ал енді осы әлеуметтік зұлымдықтың сыры неде десеңіз, оны да осы комедияның өзінен табасыз: “Хайдарбек: ...Алло... маған проректорды қосыңызшы... Облисполкомнан... Бұл председательдің приемныйынан. Сізге Сардаров Алмас деген баланың документі тапсырылған шығар. Жазып алыңыз. Сардаров Алмас. Соны үлкен кісі өзі айтуға білесіз ғой. Мен жәрдемшісімін.... Ертең үлкен кісімен командировкаға жүреміз. Сол енді қаперіңізде сақталсын, кейін ұят болып жүрмесін. Результатын кейін өзім сұраймын (Телефонды қояды). Міне, шаруа бітіп жатыр. Өткен жылы да осындай үлкендердің атымен төрт баланы

тоғытып-тоғытып жібергенбіз. Иттің біреуі алғашқы семестрден-ақ тоңқалаң асты. Үшеуі көзі жайнап оқып жатыр. Мұндайда алған ақшаның мұрты шағылмай өз қалтаңда қалады. Енді анау тиыны өз алдына, тай мінізем деген әкейдің баласын...(Ойланып) кімнің атынан жылжытсам екен? Ертең кездескеннен кейін кірісермін бұған”(228 бет). Демек, әлеуметтік зұлымдықтың түп-төркіні жеке адамның алаяқтығында емес, үстем ұлт қалыптастырған әкімшілдік, өміршілдік мемлекеттік жүйенің өзінде екен. Егер біз тәуелсіздікке жеті қазақ халқының ғасырлар бойғы арманы, мақсаты болса десе, Қ. Мұхамеджанов осы өз халқының басындағы мақсат, мүдделерін қиын заманның өзінде де ұштастыруды көксеген жазушы болғанын көреміз.

Қалтай Мұхамеджанов алғашқы қолына қалам ұстаған күннен бастап “Алаш” партиясының көсемдерінің қастандықпен жойылуымен бірге халықтың еріксіз бой тарта бастаған ұлттық сананы қалпына келтіру үшін, сонау қылышынан қан тамған қиын заманда қажыр, қайратын сарп еткен қалам иесі.

Өйткені ұлттық сана оянбаған жерде ұлттық мүдде, тәуелсіздік, экономикалық дербестік жайында сөз қозғаудың өзі ағаттық. Өйткені халық басындағы барша қадір-қасиет, мінез-құлық, тіл мен діл, дәстүр мен діннің бастау алар жері осы ұлттық сана. Сондықтан да Қалағаң Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін де күдікті тұсымызды дөп басып, публицистикалық мақала жазудан жалықпаған сөз зергері, қоғам қайраткері.

Қалағаң туралы шағын мақалада ол кісінің қадыр-қасиетін, шығармашылық шеберлігін, әдебиетке әкелген жаңалықтарын, сіңірген еңбегін түгендеп шығу мүмкін емес.

Қалағаңның қай шығармасы да (“Жат елде”, “Көктөбедегі кездесу” драмалары) заманнан заман ұластырып, шұқшия оқып, терең зерттеуді қажет ететін туындылар. Өйткені Қалтай Мұхамеджанов – кезінде көптеген қаламгерлеріміз ауызға алуға сескенетін XX ғасырда өмір сүрген, қазақтай ұлы халықтың ішкі шерін сыртқа шығара білген, шындықты дер кезінде айта алған жазушы. Бұл нағыз талантқа, ұлыларға ғана тән қасиет.

МӘНГІЛІК ӨМІРДІҢ ЖЫРШЫСЫ

Өмір шындығын көркем сөзбен бейнелеу арқылы адам баласының эстетикалық талғамын байытатын жазушылар қатарынан табылу оңай шаруа, оңай өнер емес. Оның үстіне егер ондай жазушы ғасырлар бойы бодандықтың шырмауында қалған,

ең әрісі тарихын да түгендеп үлгере алмаған ұлттың ортасынан шықса, онда ол жазушының лайықты бағалануы, өз ортасынан әділ төрелік күтуі – қиынның қиыны болмақ. Бұл – оған деген дұрыс ниеттілердің табылмауына да байланысты емес, тіпті мақталудан кенде қалған деген түсінікке де саймайды. Оның сыры – үстем идеологияның шашбауын көтеріп үйренген ортада – өнер атаулыны былай қойғанда – жақсылық пен жамандыққа дұрыс баға берудің өзінде де жаңсақтыққа бой алдыратындығында. Ондай қоғамда өмір сүрген жазушы болашаққа ғана үміт артып шығарма жазбақ. Міне, сондықтан да біз Марал Ысқақбайды тәуелсіздік алғаннан кейін тұлғалана түсетін, әдебиет сарапшылары қайталап соқпай өте алмайтын, бүгінгі тың өзгерістерге орай мүлде тың көзқараста бағалануға тиіс жазушылардың бірі деп есептейміз.

Марал Ысқақбай – 1937-нің қанды соқтасынан бір жыл кейін, онан да жойқын болған отан соғысынан үш жыл бұрын дүниеге келіп, балалық шағы қазақ ауылы азабын шеккен таршылық пен жетім-жесірлер қасіретінің куәсіне айналған ұрпақтың өкілі. Сонау ес біліп, етек жапқан кезден көкірекке шөмен болып қатқан таныс тағдырлар қатарын молықтыратын, шағындығына қарамай, түйер ойы өзгеше «Көңіл жұбанышы» повесінің дүниеге келуі – соның айғағы.

Бірақ жазушы Марал Ысқақбайды көркейтіп, құнын арттырып тұрған өмірлік материалдың молдығы да, оқиғалардың өткірлігі де емес. Жазушыға әлгі компоненттер шығарманы жасақтауға, сол арқылы іштегі ойды сыртқа шығаруға ғана қажет. Марал Ысқақбайдың көркем прозадағы негізгі табысы – оның өзі өмір сүріп отырған дәуір кеңістігі шеңберінен шығып, өткен мен болашақ арасын қабыстырып жатқан философиялық концепциясында; осы кезге дейін біз қабылдап келген уақыт, кеңістік, оқиға өтетін орынға қатысты ұғымды кеңейтіп, оқырман көретін мына көз алдымыздағы жалғаншы дүниені биік жаратылыстармен ұштастыра білуінде.

Жазушы «Ұят туралы аңыз» хикаясын: «Бұл өзі өте ертеде өткен көне оқиға. Көнелілігі сонша, дәл қашан өткенін бүгінде дәп басып ешкім айта алмақ емес» («Ғашық боп көрмеген келіншек», «Жазушы, 1996, 365-бет) деп бастаса, шығарманы оқып тәмамдағаннан кейін жай жазыла салған баяндау деп қарай алмайсыз. Оны автор көтергелі отырған, пенде атаулы көз жұмып аттап өткен жағдайда жазырын тартпай қалуы мүмкін емес – шапағат, кесапат, күнә, ождан, ар, ұят, сезім, ақыл, қанағат ұғымдарын қамтитын мәңгілік мәселелер деп түйесіз. Егер сүреңсіз тірлік салдарынан әлдеқалай жауапкершілікті жеңілдетіп алған жағдайда адам баласының қайғысы үстемелетіндігіне шүбәңіз қалмайды.

«... Ол өзі бір Жақия да, Будда да, Иса да, Алла-тағаланың өзі де адам санасынан орын тебе қоймаған кезі еді. Не жанарымызға сыймайтын, не ақылымызға сыймайтын бүкіл мына Адам атамен

Хауа анадан өзге тірі пенде көріп-білмеген, көзге де, көңілге де қараңғы о дүниені де Тәңірі жеке-дара билейтін. Ол заманымызда ғарышымыз тап бүгінгідей шексіз емес – бар-жоғы үш қабат әлемнен ғана тұратын» (Сонда, 365-бет) дейтін кездің өзінен басталған Тәңірінің алдындағы Шапағат пен Кесапат періштелерінің – жер бетіндегі Адам ата – Хауа анадан таралған ұрпақтар саны «Пейіштен қуылғанда екі-ақ жан еді, қазір ұзын саны бірер мың» (Сонда, 380-бет) деуге өзер келетін шақтағы – ождан, қанағат, ұят жайындағы пікір тайталасы күні бүгінге дейін өз өткірлігін жоймай келе жатқан, шешуін сан-саққа жүгіртуге болатын күрделі мәселелердің бірі екенін амалсыз мойындайсың. Сол кездің өзінде-ақ Шапағат періштесі Тәңіріден пенде атаулы үшін жалынып-жалпайып сұрап алған екі қоржынбасы ұятқа ылғи да қырсығын тигізіп, оң істің берекесін қашыруға жаралған, осы күні де арамыздан табылатын Кесепат періштесі: «Қос шеңгелін бір-бір жүгіртіп үлгереді» (Сонда, 380-бет). Жақсылықтың жоқшысы қашанда аңғалдау, өзгені өзіндей көретін, әсіресе көңілденген кезде сақтықты ұмытып кететін өдеті. Кесапаттың суық қолын асығып жүріп Шарапат сезбей де қалады. Жерге жетіп адамдарға үлестіре бастайды. Жарылқаушы періште жер бетінде жаралғалы бері алғаш рет адамдардың ұялғанын көріп іші жылып, мәртебесі өсіп қалады. Бірақ қуанышы ұзаққа созылмайды. Өйткені «Шарапат қоржынындағы ожданның қажетті мөлшерден кемдеу екенін кеш аңғарады. Бұл түрімен жұртқа түгел жетпесін сезініп, қалғандарына бір ұятты екіге бөліп үлестіруге» (Сонда, 380 бет) мәжбүр болады.

Шығарманың оқырманын өкіндіретін де, ойландыратын да тұсы – осы тұс. Себебі: «Ақылдың ала-құласынан ұяттың ала-құласы жаман. Ақымақтың қасында кемеңгерлік биік те, арлының алдында – арсыз үстем. Ал бұдан былайғы тіршілік не болмақ?» (Сонда, 381-бет) деп сенің де уайым шекпеске лажыңды қалдырмайды. Сөйтсе онсыз да ұрланып-жырланған жартыкеш ұятты ылаждаудың жолы бар екен. Оны Шапағатқа: «Беттегі қызылдан сызаттап көкірекке нұр жетпегесін, нәтиже аз. Ол сәулелің аты – қанағат. Қанағатсыз көңіл ұяттан аттап, міз бақпай жүре береді...» (Сонда, 382-бет) деп жаратушы Хақ Тәңірінің өзі айтады. Осы бір қашаннан көпке белгілі діни аңызды қайта жаңғырту арқылы, мифтік бейнелерді оқиғаларға араластыра отырып, жазушы – Ұяттың панасы Қанағат екендігін ұғындырады. Егер пенде бойындағы қанағат әлсіресе, ұяттың ұятсыздыққа ұласатынын; қоғамда жеке кісінің көптің несібесіне жармасатын алаяқтықтың белең алатынын; сүйіспеншілікке ардан безіп күнәға бататындардың жосықсыз көбейетінін мегзейді. Байқап қарасақ, тастанды баланың көбеюі, маскүнемдікке, нашақорлыққа, жезөкшелікке салыну да қанағатсыздықтың салдарынан ұяттан безгендердің тірлігі, кешірілмес қылмысы екен.

Қанағат пен ұяттың себеп-салдары нәтижесінде шапағат пен

кесапаттың, жақсылық пен жамандықтың араларына от тастай отырып, оқиға өрбітіп, өмір шындығына жету – жазушы Марал Ысқақбай шығармаларының негізгі лейтмотиві деуге болады. Тіпті сырт қарағандарға табиғат пен адам арасындағы ара-қатынасты саралауға, салмақтауға бағытталған «Кезек дүние» повесіндегі өзекті мәселелердің өзі, шындап келгенде, пенде атаулының жандүниесіндегі Қанағат сәулесінің өлсіреп, Ұятсыздыққа ұласқан шағында мына қоғамда болатын экологиялық апаттың көрінісі деген жөн. Басқаны былай қойғанда, сонау алпысыншы жылдардың бас кезіндегі Сұлутөр жұртының саялаған Имантай бұлағында, Табанқайнарда, Анарбек сайында, Кіші Шыңбұлақта жырытылып айрылатын аң-құстың арада отыз жыл өтпей жатып аяқ жетер маңайдан ізін таптырмай, құрып кетуін адамдардың ашқарақ мінез – Қанағатсыздығынан демегенде басқаша не деп түсіндіре алмақсың. Далада ержетіп, қаланы паналағанмен, кейде сол қаланың ырылдырыл дыбысы мен қолқаны атқан машиналардың көк түтінінен қажып, туған жерге барғанда өрт шалғандай өсімдік пен аққолтық қарақұс, сауысқан, қарғаларды ғана көрсен: «Ағашы ғана емес, аңы да сұйылды ғой» (Сонда, 88-бет) деп бас кейіпкермен бірге сенің де іштей өкінбеуің мүмкін бе? Бірақ өкін – өкінбе, өткен қателігіңнен қорытынды шығар – шығарма, ерік өзінде. Ал табиғат қалайда тепе-теңдігін сақтайды. Өзге тіршілік иесіне қанағатсыздықпен қырғидай тиіп, қырып-жойғаныңды қоймасаң, күндердің күнінде адам баласы өзің де құрбан болмай тұра алмайсың. Міне, кезек дүние деген осы! Онсыз да құрып бітуге айналған, азын-аулағы Көк Төңірі шындарының қия-жартастарын паналап қана, құрып кетпей жансақтап жүрген арқар мен тауешкісінің ізіне түсіп, ақырында құздан құлап мертiтетiн, шатқал табанында жатқанда аузына су тамызатын жан табылмай, өлексе шоқитын аққолтық қарақұстар мен сауысқандардың торуылына түскен повестің бас кейіпкері Балташ тағдырының тұспал мәні осыған меңзейді.

Тіпті, қамтитын тақырыбының оқшаулығы жағынан да, суреттелетін дәуірдің бөлектігі тұрғысынан да, бір-біріне мүлде ұқсамайтын «Ғашық боп көрмеген келіншек», «Жойқын төбе» повестерінің кейде біртұтас, жанға жақын, осы күннің өзекті мәселелерін көтеріп тұрғандай әсер қалдыратынына таңданатын шағың да ұшырасады. Ұшырасқанмен іштей талдау жасай келе түрлі заман, қилы оқиғаның басын тұтастырып, ортақтастырып тұрған алтын арқау – Қанағат пен Ұяттың мәңгілік проблемалары екенін түсінбей қалмайсың. Шындықтан гөрі қиял-ғажайыпқа көбірек ұқсайтын «Ғажайып бала» повесінің өзі де түптеп келгенде қоғамда түрлі кесапатқа ұшыраған ұят туралы шығарма. Сәбилі болуды сылтауратып Мұсаханмен күнәға батып, ақ некелі Мырзабектің көзіне шөп салған Қабира тағдыры осыған дәлел. Өкінішке орай, көбіне пенде атаулының қателік өтіп кеткеннен кейін

опынатын қашаннанғы әдеті емес пе. Қабира да болар іс болғаннан кейін бармағын шайнайды. «Осы қылмысқа ол (Қабира) соңғы бір-екі жыл бойы дайындалған сияқты, демек осыншама уақыт адал болмағаны ғой. Арымды таза ұстасам дейтін адам ең әуелі ниетін таза ұстауы керектігін ол қазір ұққандай. Бұзық пиғыл бұзбай тынбасын дер кезінде неге ойламады екен» (Сонда, 20-бет) деп жазушы да толғанады, қанағатсыздықтың қандай ұятты іске ұрындыратынын көз алдынан өткерген повесті оқыған кісі де кейіпкермен бірге күйзеледі.

Марал Ысқақбай «Күмбез» әңгімесінде сансыраған мына заманда Қанағат пен Ұяттың өз әрін жоғалтпай паналаған жерін де ишаралап көрсетеді. Ахатай қарттың төбесіне күн тигізбей, табанына сыз өткізбей мөпелеп өсіріп, оқытып-тоқытқан екі ұлының қызмет қуып алыстағы қалаларға кетулері, елде қалған әкеге көлеңкелерін түсіру орнына олардың ұятсыздықпен кезек-кезек келіп алақан жайып ақша сұрауы, балаларынан көңілі қалып қана қоймай күдерін де үзген жетпіс алтыға келген шалдың өзіне күмбез салдыруы, ақырында сол күмбезге арақтан өлген кіші ұлын жерлеуі қанағатшылдықтан оянатын ұят сәулесінің ауыл қарияларының бойынан әлі де сарқылып бітпегендігін сездіретін жанды суреттер. Осындайда Ахатай қарттың тәубәшіл мінезіне тәнті болып қана қоймай, сондай әулие қарттардан қазақ болып туғаныңа мың мәрте шүкіршілік етесің.

Бұл әлбетте, Марал Ысқақбай шығармасы тек қана Ұят пен Қанағат төңірегінде ғана шектеледі деген сөз емес. Рас, олар шығарманың ылғи да айналып соғатын түп қазығы тәрізді. Солай бола тұра қанағатсыздық туындатып ұятсыздықты өрбітетін, тіршілікте күнде аяқ басқан сайын ханнан бастап қараға дейін ұрынатын жайлардың бірде-бірі жазушы назарынан тыс қалмайды. Мысалы ұятты жылы жауып қойып қанағаттану нәтижесінде дүниеге келген ғажайып бала тағдырына байланысты қоғам атаулыда қалыптасатын үйреншікті нәрселерден басқаның баршасына тосырқай қарайтын, кейде тосын жақсылықтың өзінен шошылатын адам мінезіндегі кертартпалық туралы, «Ғашық боп көрмеген келіншек» повесіндегі қырғыз келіншек Бұбия бейнесіне талдау жасай отырып, талай ойдың көзін аршуға болар еді, бірақ оны мақала көлемі көтермейтіндіктен аттап өтуге тура келеді.

Жазушылықта белгілі бір концепцияны тұрақтандыру арқылы оқырман жүрегіне жол табу алдымен стиль қалыптастырғанда ғана бетін бері бұратын, тәңір берген дарынға қоса, қыруар білім жинақтауды қажет ететін қасиет екені белгілі. Ал осындай қасиеттердің бәрі жазушы Марал Ысқақбай бойында бар екені күмәнсіз. Бұл тұрғыдан Мәкең бойына энциклопедиялық білім жинаған. Тек ол өз білімін ғылымды дамытуға да емес, сыншылыққа да емес, жазушылық шеберлікті ұстартуға, сөйтіп сөз құдіреті арқылы

тылсым дүниенің кілтін табуға ұмтылған талант. Басқаны былай қойғанда « Ұят туралы аңыз» хикаясындағы оқиғаны өрбіту үшін өте ертеде, сонау бағзы замандардан да әрідегі біздің бабаларымыз тауап еткен Төңірінің өзінен бастауы, оның жанындағы Әзірейіл де емес, Жәбірейіл де емес, Шапағат пен Кесапат періштелері екендігін жазу үшін жазушының қанша кітап ақтарып, ой жинақтағанын кесіп айтудың өзі қиын. Бұл тұрғыдан Марал Ысқақбайдың хикаясы ең кемі үш мың жылдай салтанат құрып, осыдан оншақты ғасыр бұрын ғана бабаларымыздың санасынан сырт жаулардың өшпенділігімен өшіруге кіріскен ұғымдарды жаңа ұрпақ бойында қайта жаңғыртуға алғаш рет әрекет жасаған, даламызда қирап төбеге айналған, кейде жанынан өзіміз де жайбарақат өте шығатын ескі қалалар төрізді Хунну, Фун, Сақ, Түркі, Оғыз қағанаты халқы тағзым еткен, қазіргі шақта топырақ басқан Төңірі дінінің шалғайын аршып, оған тұңғыш сәуле түсіруге әрекет жасаған қаламгер деуге болады.

Нағыз таланттың қолынан шыққан көркем шығарма қашанда қиындықсыз оңай оқылған ғой. Бірақ бұл ұғынықты етіп қағазға түсіру оңай деген ұғымды білдірмейді. Бұл жазушыдан сөзбен, оймен, заманалар ағымымен арпалысқан талай күн мен нешеме түнді қажет ететін ауыр еңбек. Осындайда дарынды адамдар ғана қабылдай алатын түрлі қасиеттермен қатар сөз байлығы ерекше орында тұрады. Асылы дұрыс түсінген, орнымен қолдана білген кісіге қазақ сөзінің берер мүмкіндігі шексіз. Өйткені мыңдаған жылдар бойы жарты әлемді уысында ұстаған түрлі қағанаттар тұсында мұқтаждықтан тілге оралып, қатынас құралы ретінде қолданыла бастаған өрбір сөздің пәлсапалық тұжырымының шамшыл киесі бар деуге әбден болады. Ал сол бір киені бойына емін-еркін дарытқан, сол қасиеттің молдығына қарамай, киесіне ұшырамас үшін қастерлеп, әлпештеп жүз ойланып, мың толғанып барып шығармаға пайдаланатын жазушының бірі Марал Ысқақбай.

Рас, шығармада кейде түсінбейтін сөз бен біз білмейтін есімдік атауының ұшырасатыны да бар. Ол тіпті аз да емес. Енді біз соның бірнешеуін мысалға келтіріп көрейікші. Олар: қозығас, шине, қылимау, қожына, іспелеп, ілә, жанан, шырғанақ, шыралжын, андыз, т.б. Солай дегенмен де ол сөздерден ат тонды ала қашуға ешбір құқымыз жоқ. Өйткені Марал Ысқақбай саусағын сорып, жанынан сөз шығаратын жазушылардың қатарына жатпайтын, қайта жанындағы байлықты қайда сыйғызарын білмей жүрген, таулы жерде өскен қазақ перзенті. Ал бізге кейде түсініксіздеу болып көрінетін сөздердің мәнін білгіңіз келсе, оның сыры әріде. Ол бір замандарда Ұлы Дала халқының қанасына сыймаған теңіздей шалқып, адамдарының толқынындай сапырылысып жатқан кезінде көшпелі ел ортақ пайдаланған, ал әлгі теңіздей шалқыған ел – тағдырдың түрлі қыспағына түсіп, көл-көлшікке бөленіп, ақырында отырықшылдыққа бой үйреткен кездегі бірінің тілінің ұшында,

екіншісінің құлағында қалған асыл қазынамыз деп түсіну керек. Ал жойылып кетуі мүмкін қазынаны халқына қайтарған кісіге алғыстан басқа не айтуға болады.

Марал Ысқақбай кеңес өкіметі кезінде әр түрлі әжептәуір қызметтің құлағын ұстап жүргенмен ешуақытта мезгілдік саясаттың шашпауын көтеріп, сойылын соққан кісі емес. Сондай-ақ қаламақидан қарбыта асауды көздеп, суын көлкітіп, жыл аралатып қырық баспа табақтық роман да шимайламапты. Өзі өскен ортадан дарыған қанағатшыл мінезімен өмір бойы нақышына келтіріп, илеуін қандырып қана жазыпты. Бірақ қандай шығармалар десеңізші! Алдыңғы буын ағаларын, кейінгі буын інілерін айтпай аттап өтіп, тек өзіне тетелес төлдерді ауызға алсақ, Әбіш Кекілбай, Мұхтар Мағауиндердің повесть, әңгімелерімен қатар тұрып, қазақ әдебиетін кемелдендіріп қана қоймай, әлемдік кеңістіктегі басқа ұлттардың көдесіне де жарайтын, қазақ прозасының қаншалықты өскендігін молынан дәлелдейтін шығармалар беріпті. Мұндайда қанағаттың қасиетіне қалай бас имессің.

Көсемсіп сөйлеп, көпірте мақтап, көзтаныстың көкейжасық дүниесіне «атақ, абырой» алып беретін заманның да күні өтіп келе жатқаны белгілі. Демек, жақсы мен жаманды «қысылмай» ашық айтатын, сөйтіп осы кезге дейін жақсыны жасырып, жаманды асырып, халық танымын қойыртпаққа айналдырған келеңсіздіктен арылып, рухани тазаруды бастайтын кез де қашық болмаса керек. Сондай-да Марал Ысқақбайдың сөзден соққан ақ ордасының мәртебесі қазіргіден де асқақтай түсетініне күмәміз жоқ.

ТӘҢІРІ СЫЙЛАҒАН ТӘЖДІҢ СӘУЛЕТІ

Кейде пендешілікпен мына төбемізден төңкерілген көк аспанның арғы жағында шеті-шегі белгісіз кеңістік жатқанын ойлап бас қатыратын кезіміз қаншама. Кісінің жеке басының итырқылжыңы жетіп артылып жатқан кезде қайдағы бір басына пайдасы жоқ қиялға берілуі оңған шаруа көрінбеуі де мүмкін ғой. Дегенмен сол кеңістіктегі самсаған сансыз жұлдызды кейде қылғытып жұта салатын қарақұрдымы бар әлемнің әйтеуір бір ұшанында күнге кіндігінен байланған жұмыр жердің бір пұшпағын иемденген қазақ деген ел орналасқанын білетін болсаң ше? Оның амандығына шүкіршілік етіп, сонда өмір сүріп жатқан адам баласының жасампаздығын қалай мақтаныш етпессің. Сондайда кейде табанымызды өз отанымыздың топырағына тигізіп тұрып табиғаттың сұлулығына сұқтана бастаған кездерде мына даладағы сан тарау соқпақтың

бірімен жүріп келе жатқан Асанәлі Әшімовті көрсең ше. Мұның өзі саған әлемдік беделге ие қазақ өнерінің кейбір тұстарына пікір білдіруге жасалған мүмкіндіктей көрінсе ше. Сондайда сенің де театрға қатысты бірдеңе білгің келіп талпынатыныңа, әсіресе ағылшынның ұлы драматургі Шекспир неге «Бүкіл әлем – театр» деді екен деп толғанатыныңа еш күман қалмайды емес пе. Сөйтіп қана іздегеніңді табудың амалын қарастыра бастамайсың ба.

Ұлы актермен ұшырасқан сәтті пайдаланып театрды еске түсірудің де өз гәбі бар. Басты құпиясы – жер бетіндегі қандайда бір қанды қақтығыс, әйтпесе күлкі шақыратын түрлі әрекеттің қай-қайсысының да айналып келгенде адам өмірінің үздіксіз тартыс үстінде өтетінін еске түсіретіндігінде. Демек адам баласы – бұл пәни дүниеде тағдыр деген «сахна» алаңында арпалысып тіршілік етіп, актерлерше өз рөлін ойнап, азды-көпті пешенесіне жазылған кикілжіңді бастан кешіп, ақырында сарқылып, кейін ізінен өрген басқаларға орын босатып жарық дүниемен қоштасатын күнәкар пенде ғана.

Бұған қоса ағылшын драматургінің тіршілік алаңын театрға теңеуінің тағы бір себебі адам тағдырының сыртқы қақтығыстармен қатар ішкі арпалыстардан да тұратынын ескертетіні. Оның да көз көріп, қолмен жасалатын түрлі сойқандармен қатар көзге көрінбей ми ішінде жатып-ақ түрлі жасампаздыққа жетекші бола алатыны. Ал тартыссыз, талассыз өнердің талансыз дүние болып шығатынын білдіретіні.

Осы бір өмірде толассыз жүріп жататын ырғасуларды мойынымен көтеретін адам баласының бейнесін театр сахнасы мен кино залында қайта тірілтіп көрермен жан дүниесіне кісі таңғаларлық сілкініс жасай алу, өнердегі дара тұлғалардың еншісіне тиесілі ғана сыбаға. Оның құпиясы ұлы актерлердің өдебиеттің, көркем суреттің, музыканың сезімге әсер ететін сиқырлы күшін бір арнаға тоғыстыруға шамасы жететіндігінде. Сөйтіп барша адам баласына тән ортақ тағдырды жанды жиынтық бейнеге айналдырып, іс-қимыл арқылы көрерменді қиялға жетелеп, қаратастай балқытатыны. Енді кейде бұған бұрыннан қалыптасқан пікірді жаңғыртып, ешкім күтпеген жаңа таным-түсінекке бетбұрыс жасап, әлемдік өнердегі тың шешімдерге жол ашатынын қосып көріңізші. Бұларды өнер шыңына жеткізетін алтын баспалдақ дерсің!

Асанәлі Әшімов нақ осындай көрерменнің эстетикалық талғамын тәрбиелеумен қатар қоғамдағы ашылмай жатқан кей құпияға философиялық тұрғыдан қайта барлау жасауға мәжбүрлейтін ұлы актер!

Әсіресе Асекеңнің «Қыз Жібек» фильміндегі бөлек бітімді Бекежан рөлін сомдауынан бастап, көрермен санасына сіңірген барлық бейнелерінің әлемдік биікке көтерілуі соның айғағы. Бұған «Қыз Жібек» дастанының бұрындары хатқа түскен бірнеше нұсқасы мен

сахналық қойылымдардан біз білетін о жар, қаныпезер, өзімшіл, дөрекі Бекежанның басқа, яғни айтқанда құдай жаратқан пенде есебіндегі болмыс-бітіміне жақынырақ бейнесін жасай білуі дәлел. Шынында да жанын шүберекке түйіп өлін, жерін қорғап жүрген, қысылтаяң шақтарда халықы арқа сүйейтін ер азамат қалайша соншалықты адам айтқысыз жаман болуға тиіс. О бастан-ақ осы бір кісіні қаталдыққа итермелейтін дәлелдердің әлсіздігін сезімталдықпен сезіне білген актер бұрынғы қалыптасқан пайымнан мүлде бөлек шешімге тәуекел етеді. Сөйтіп көрермен түсінегін асқан бір шеберлікпен – өмірдегі жақсылық пен жамандықтың арасындағы қыл көпірдің үстінде ұстайды. Ол үшін Асекең Бекежанды көзсіз о жарлық иесі етуден бой тартып, өзінің бақыты үшін күресе алатын кейіпкерге айналдырады. Ал біз болсақ фильмді көріп отырып Бекежанның да Жібекті сүйетініне көзіміз жетіп әрісәрі күйді бастан кешеміз. Тіпті Жібекті жанына жалау болатын, сағымдай сылаңдаған мұратына жеткізетін, сүйіспеншіліктің бал шырынына кенелетін жалғыз жан деп санайтынын ойлап жан ауыртамыз. Сөйтіп эпостың бұрынғы нұсқаларынан оқып, түрлі қойылымдарды көруден санада қалыптасқан – қос ғашықты көре алмайтын, нәзік сезімді құрметтемейтін қара жүрек жамандық иесі Бекежанға енді жанашырлық таныта бастаймыз. Асекең бейнелеп бірте-бірте күрделендірген кейіпкерге көрермен ретінде енді осылай қарауға мәжбүр боламыз.

Ал енді сорға қарай, сол қыз Төлегенді таңдап Бекежанды сыртқа тепсе ше? Ал Бекежан өзін арманы өлген адам санаса ше? Мұнан кейін өзін ешуақытта бақытты болмайтындай сезінсе ше? Қалған өмірі екінші пен қасіретке айналатынына көзі жетсе ше? Сондайда халқы қоғадай жапырылып сыйлатын ер азаматтың басына қан теуіп, өзі қабылдаған шешімнің дұрыс-бұрысын ойлап жатуға мұршасы келмей қалса ше? Міне бұл Асекең ауыр қылмыстан актерлік шеберлікпен арашалап алған Бекежан тағдыры. Мұндайда болған жайдың ақ қарасын ашып, түбіне жету кімге оңай болсын. Әрине Бекежанның Төлегенді өлтіріп оның қанын мойнына жүктегенін көрермен де қаламайды. Байғұс жесір қалған Жібекті де аяп көзіне жас та алады. Соған қарамастан Асекең сомдаған кеудесіндегі арманы өлген Бекежанды да аяйтыны анық.

Сөйтіп ойың оңға, санаң санға бөлініп кино залдан сәмсіректеп шығасың. Тіпті Асекең бейнелеген Бекежаннан кейін ел тағдырынан мол мағлұмат беретін «Қыз Жібекті» трагедиялық шығарма деуге қимай, киноны үш жастың бастан кешкен тағыры дегің-ақ келеді. Бірақ оған да тоқтай алмайсың. Осылайша ойлана бересің, ойлана бересің. Меніңше, осы бір сырлы құпияның түйіні шешілгенше бұл ғажайып киноны халық көре беретін, көре беретін болса керек.

Жоғарыда айтқандай, егер біздер бұрындары қолға түскен «Қыз Жібек» эпосының өртүрлі нұсқасын кітаптан оқып, қойылымдарын

театр сахнасынан көріп, оның маңдай тірер идеясы махаббат пен зұлымдық жайлы деп қана келген болсақ, Асекең ойнаған Бекежанды көргеннен кейін пікірің мүлде өзгереді. Енді адам тағдырына бұрыннан қалыптасқан көкірек орай көзқарас бойынша емес, философия категориясында белгіленген заңдылықтарды ескере отырып талдау жасауға ықыластанасың. Фильмнің көркемдігімен қатар бір замандарда өресі биік болған, кейін отаршылдардың зорлығы мен қорлығынан көкіректе сұлбасы ғана қалған қазақ ұлтының ақыл-ойға қатысты құндылықтарын қайтадан қалпына келтіруге сәуле түсірген ұлы тұлғалардың еңбектерімен тағдырлас екеніне көзің жетеді.

Сонау бір жылдары компартия сарбаздарының қырағы көзіне түсіп, қырына ілікпес үшін билікке айтар даты бар, халыққа жеткізер мұны бар өнер адамының кезкелгені аяқты аңлап басатын. Сол заманның өзінде парасат пайымымен бүкіл фильмнің жүгін көтеріп тұрған Қасымхан Шадияровтің ролін сомдаған Асанәлі Әшімов «Атаманның ақыры», «Транс сібір экспресі» сияқты ғажайып фильмдерді бірінен соң бірін дүниеге әкелгені баршамызға мәлім. Бір қызығы фильмнің екеуі де негізінен детектив жанрында түсірілгенімен айтуға тыйым салынған кейбір саяси мәселелердің төбесі қылтиып көрініп тұратыны соншалық қазақ халқы ерекше бір қобалжулы көңіл күймен, ынта-ықыласымен кино театрларына қарай ағылған. Себебі олар осы фильмде кісіні еріксіз еліктіріп өкететін шытырман оқиғаларларға қоса, олар біраздан бері кеуделерінде тұншығып жатқан тәуелсіздік жайлы армандарымен қайта қауышқандай сезінетін. Өйткені бұл екі фильм де отар ұлт емес, тәуелсіз мемлекеті бар халық қана атқара алатын саны қорғауға міндетті мүдде жайында еді. Оған қарамастан қазақ көрермендерінің басты кейіпкер чекист Қасымхан Шадияровтің іс-әрекетіне имандай ұйитыны соншалық егер тәуелсіздікке қол жеткізген жағдайда ұлттық мүддені қазақтың да қорғай алатынына еш күман келтірместен кино залдан ерекше бір асқақ сезіммен, көтеріңкі көңіл-күймен шығып кетіп бара жататын. Сол бір ел тәуелсіздігі көктегі жұлдыздай жарқырап көрініп тұрғанымен жанды жылытпайтын жылдарда ұлы актердің ұлтының кеудесіне үміт отын жаққанын қайсысымыз байқаппыз.

Ал «Сіз кімсіз Ка мырза?» көркем фильмінде Асекең басты кейіпкерді бейнелей отырып халқымыз ғасырлар бойы қылышын кекке суарып қол жеткізген тәуелсіздіктің жауының еш уақытта қалғымайтынын, оны сақтап тұру үшін ұлтжанды азамат болумен қатар тіпті жат елде жүргеннің өзінде де жүрегі отан деп соққанда ғана елін сақтай алатынының үлгісін көрсеткенді.

Ұлы таланттар қашанда бұрынғыларына қоса өздерінің кезекті бір ірі жетістіктерімен де әлеуметті дүркін-дүркін таң қалдырып отырған ғой. Сондай бір қазақ халқының ғажайыптан дәмеленіп, өнер әлемінің көк жиегіне көз тіккен бір шағында

Асекең бұрынғыларынан да мәртебелі тағы бір биіктен көрініп, М.Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасына Г.Гауптманның «Ымырттағы махаббат» пьесасындағы Маттиас Клаузен рөлін ойнап сахнаға шыққан.

Бір қызығы Тәңірі діні мен Ислам діні уағыздары бойынша бұрынғы бабалары иманды болуды үгіттегендерімен ұрпағына жарытып мұра қалдырып көрмеген, ал жиған-тергендерінің түптің-түбі талас-тартыс туғызуы мүмкін екенінен бейхабар қазіргі бай-шыкеш қазақтар болса, ақшаны дәріптейтін Христиандық өркениет қалыптастырған мұрагерлік төңірегіндегі тартысқа құрылған драманың бас кейіпкері Маттиастың рөлін шегіне жеткізе ойнап шыққан актердің шеберлігіне тәнті болған сондағы жұртшылықтың тікесінен тік тұрып ұзақ уақыт бойы қол соққанын көрсең егер.

Белгілі бір дәуірде әлеуметтік әл-ауқатты жақсартуға себі тиетін, тіпті билікке шыққандарын жақсылығына кенелтетін қоғамдық құрылымның сол жүйеде өмір сүріп жатқан басқа біреулеріне жамандық жасауға да мүмкіндік беретінін осы спектакльден айқын көруге болады. Қалталы көрі шал Маттиастың қасіретке ұшырауының сыры осы заңдылықта жатқанында. Оның жас қыз Икенге үйленгісі келетіндігі, тіпті ұлы Петрес, қызы Оттиляның қарсы жасайтын әрекеттері, әкенің балаларынан өмірінің соңғы көрер қызығына кедергі келтірмеулерін сездіретіні, кейін ол тілегінің аяқасты болуы, ақырында байлық үшін балаларының әкесін «ақылынан алжасқан» деп жариялауы, нағыз ардан безудің шегі емес пе. Сондай шақта Маттиастың өмірден түңілуі бұл енді қоғамды жайлаған дерттің салдары ғана. Негізгі себебі ақшаға бағынған, тіпті туған балаларының өзін еріктен тыс мәжбүрлейтін мұрагерлікке тиісті капиталда.

Мұны айтып отырған себебіміз халықтың қазынасын үптеп байлыққа белшесінен батқан қазақ капиталистерінің болашақта бастан кешуі мүмкін қасіретті ескерту ғана. Және ондайларға «Ымырттағы махаббат» драмасындағы Маттиас – Асанәлі бастан кешкен трагедияны көріңдер деп кеңес беру. Барғандардың бір емес екі бірдей жақсылыққа кенелетінін ескерту. Оның біріншісі ұлы актерді көзбен көріп рухы биіктер болса, екіншісі өміріне қажетті ой түйіп қайтатыны.

Жалпы, Асанәлі Әшімовтің өнердегі өмірін тегіс айтып та, түгендеп жазып та тауысу мүмкін емес, өзінше бір кең көсіліп жатқан өлем десе болар. Сол өлемнің есігінен сығалаған кісі – басына Тәңірі сыйлаған төжді киіп, өнер патшалығының тағында отырған ұлы актерді көріп бір жасап қалары сөзсіз. Иә, солай. Өйткені қандай ұлт болмасын қашанда елінің тағдырын ойлап ханнан бетер толғанып, құлша еңбек еткен өзінің ұлы перзенттерімен ғана мақтана алған ғой!

СЕЗІМ ПАДИШАСЫ

Ақын Тұманбай Молдағалиев! Құлаққа үйреншікті осы бір бас-аяғы үш ауыз сөздің ішінде қалың қазақтың қаншама сүйіспеншілігі жатыр десейші. Кемеңгер ойлы, келімі келген талантқа халық қашан таршылық жасаған. Ол жайында талай-талай дуалы ауыз ғұламаның жазып, небір сөзге дес бермейтін шешеннің мәртебелі мінбеден жүреужарды жақсы лебіз білдіргендеріне қанша жыл. Әсіресе, олардың қаламгер өлеңінің шеберлігіне жасаған талдауының орны бөлек десе де болғандай. Соларды оқып отырып, көкірекке от тастайтын небір ғажап жеке-дара жолмен алуан түрлі шумақтың мәніне терең бойлай аласың. Сосын әлі де мұндай талдау пікірдің көптеп жазылатынына шүбә келтірмейсің.

Солай дегенмен кей кісіні ақынның айтылып, жазылып жүрген жетістіктерінен басқа – өз ұлтының тыныс-тіршілігіне өзгені де ортақтастыра алатын ерекше қасиеті қызықтырар болса ше? Сондайда ол жайында сөз қозғап, бір нәрсеге қол жеткізу үшін қандай шараға бару мақұл? Алдымен ақынды ұлттық сананың биігіне көтерген бел-белестерге тоқталған жөн бе, жоқ әлде оған қоса түрлі мәселенің тууына түрткі болатын тәуелсіздіктің, экономиканың, идеологияның қилы-қилы заман қайшылығына орай сын сөттерде атқаруға тиіс алуан түрлі міндетке үңілу керек пе?

Шынында да ұлттың қатерлі шаққа тап келген кезде қарамағындағы кез келген зиялыдан, соның ішінде ақыннан да өзін қалайда қорғау қажет екенін сездіретін өктем кезі таң қаларлық жұмбақ құбылыс емес пе? Бұған күдік келтірушілердің табылатынына қарамастан шындық нақ солай. Өйткені, ұлт дегеніміз – дағды-дәстүр негізінде қалыптасқан сананы өзгертіп, мүддеден айыратын барша теріс пиғыл мен әрекетке қарамағындағы барша зиялы атаулыны қарсы әрекетке жұмылдыра алатын ғаламат құпия күштің иесі. Мақала көтеретін жүктің шамасына қарай мәселені одан әрі өрбітпей өткенге осы тұрғыдан өткенге көз салып, Тұманбай Молдағалиев ақын есебінде жаңа таныла бастаған сонау XX ғасырдың 60-жылының бас кезіндегі қазақ ұлтының орыс империясының алдындағы жай-күйін ойлар болсақ онда самұрық құстың жемтігіне дайындаған қоянның көжегін көз алдымызға елестетуге тура келеді. Бірақ, бір ғажабы, соның өзінде де қазақ халқы өлгіде айтқан жұмбақ заңдылық бойынша аман қалу жанталасын тоқтатпапты. Шама-шарқына қарай әр кезде әр түрлі қарсылықпен құтылып кетуге әрекеттеніпті.

Әрине ұлттың өзін-өзі сақтау әрекеті шексіз емес. Егер ұлттың зиялы кісісі жиылып, дер кезінде жәрдемге келмесе, үстем елдің жазасынан қорқып, бас амандап, екіжүзділік байқатса, онда сөз жоқ этностың жер бетінен жойылатынын әлемде болып жатқан

өзгерістен аңғару қиын емес. Бірақ тәңір жарылқап, әзірше біздер ондайдан аман қалып келеді екенбіз. Басты жебеуші күш ұлт зиялысының негізгі бөлігінің қажет жағдайда сезімталдық танытуы. Тұманбай Молдағалиев шығармашылығына қарап отырып осыны аңғарасың, сөйтіп қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихына көз салуға мүмкіндік аласың. Сонау жылы ақынның өзгелермен бірге өз шығармасының құрылым-құрылысымен де өнерді тағы бір белеске көтергенін анықтайсың. Сөйтіп Тұмағаңның өз заманының ірі ойшылы ғана өресі жететін деңгей-дәрежеге көтерілгенін, қазақ поэзиясының өсуіне қосқан үлесін, тарихқа, соның ішінде поэзия тарихына сіңірген еңбегін бағамдайсың. Бағамдай отырып, XX ғасырдың 60-жылындағы қазақ поэзиясының қайта жандану кезінің куәсіне айналасың.

Айталық өткен ғасырдың қырқыншы жылына жеткізбей Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров сияқты жыр алыптарының қазақ өнерінің сапынан мүлде аластатылуы оған дейін сонау жиырмамыншы жылдан бастап ұлттық сананы қалыптастыратын – дағды-дәстүр, дін мен тіл, салт-санадан жеріндіруі, онымен де қоймай ақын-жазушыға социалистік жүйеде атқарылатан түрлі шаруашылық жұмыс пен оның көсемін мақтаған шығарма жазуға мәжбүрлеу, қазақ поэзиясының табиғи дамуын тоқырауға ұшыратпап па еді. Бұл бір ұлттық ерекшелікті даралауға себін тигізетін мемлекеттік биліктің қандайынан да қазақ халқының жұрдай болып айырылған, тіпті айта берсеңіз мүсәпіршіліктің ең шегі көкіректе сайрап тұрған пікірді сыртқа шығарудың өзі кісі өміріне қатер төндірген қаралы күндерінің біріне есептелетін. Бірақ бұл жалғанда мәңгілік ештеңе жоқ қой. Күшті – өлсірейді. Жаңа – тозады. Жанды – өледі. Табиғаттың осы заңдылығы бойынша ұлттық ақыл-ойды тұншықтыруға бағытталған социалистік жүйенің жалын құшып, от шайнаған идеологиясы да елуінші жылға қарай ептеп бөсеңси бастағаны сезілетін. «Құланның қасуына мылтықтың басуы» деп келгендей, нақ осы шақта – дүние жүзіне орыс өктемдігін орнату арқылы билік тізгінін үнемі қолда ұстауды көксейтін ғаламдық топтың тәжін киіп, тағында отырған диктатор Сталиннің кенеттен өлуі, соның ізінше жеке адамның басына табынушылықтың әшкереленуінен алып империяда сірескен тоңды жіпсітетін жылымық дәуірдің басталуы – көптен бері қазақты санасыздандыруға бағытталған саясатқа қарсы ұлттың өз генінде бар сақтану шарасын тез іске қосып, зиялыларды өрекет жасауға итермелеу мүмкіндігін тездеткені белгілі. Мұның өзі орыс отаршылдарының тұншықтырып келгеніне қарамай ми ішінде сақтаулы бұғып жатқан сөз өнерінің құдіретімен сананы қорғауға жол ашылған. Қалай дегенде де осы бір уақыттың сәл-пәл жылы шырай танытуы қазақ поэзиясында отыз жылдай уақыт бойы жүрелеп қалған туған жер, табиғат, махаббат тақырыптарын енді өмір шындығы тұрғысынан басқаша жырлауға, өмір, өлім жайлы философиялық ойды жаңа бағытта толғауға мүмкіндік берді деуге әбден келетін.

Иә, мұның бәрі мүмкіндік деуге ғана жарайтын уәжді. Нағыз еркіндіктің қай кезде келетінін ол шақта ешкім де білмейтін. Дегенмен, қанқұйлы қоғамның көріне ұшыраудан қорқып іштей тынып жүрген біршама талант осы бір империялық саясаттың босаңсуын пайдаланып қоғам қалыптастырып тастаған темір қалыптан тырнақтай да болса тыс тақырыпты игеруге жан сала ұмтылғанмен ескі әдеттен бөлендей ұзап қеткендері шамалы еді. Жалғыз-ақ дәтке қуаты бұрынғыларға қарағанда бөлек бітімде жазатын жас ақынның біртіндеп қылтиып төбе көрсете бастауы зұлымдықты жақсылықтың ығыстыра бастағанының алғашқы нышаны тәрізденетін. Міне, сол шақтың жас перісі Тұманбай Молдағалиевтың қазақ поэзиясындағы әлгі жаңа серпілісті өрге сүйреген топтың алдыңғы сапында жүріп ұлы міндетті мойнымен көтеруге деген талпынысы бүгінгі күндері оны құрметке бөлеп, қадірін асыруда.

Сол жылдары Тұмағанның поэзияда бұрыннан аты шыққан таланттардан да, кейбір өлеңді жаңа бағытта жазатын қалам иесінен де бірнеше артықшылығы болды. Соның біріншісі – замана, уақыт шындығына сай махаббат, сүйіспеншілікті жаңаша жырлап, үзілуге шақ қалған тарихи сананы қайта дамыта жалғастырып кетуі еді.

Басқа ересек ағайынды қайдам, сол кездегі біз құралпы бозбала Абайдың, Сұлтанмахмұттың, сондай-ақ орыс классигінің кейбірінің қазақшаға аударылған жырының арасынан зәуқайым үздіккен сүйіспейшілік жырын оқи қалсақ, ішіміз жылып, өдепкіде тамсанып қалатынымызға қарамастан артынша-ақ әлдеқалай ескірген замандағы қанаушы тап өкілінің зеріккен шақта сүйкей салған жаңа коммунистік қоғамға жат өуезесіндей көретінбіз.

Көпшілікті әлгідей күдікпен қарайтын көңіл күйден сейілтетін Қасым Аманжоловтың өзі қайтыс болғаннан кейін шыққан үш томдық жинағы еді. Онда ақынның халыққа бұрын белгісіз болып келген кейбір альбомдық дүниесі жарияланған. Оның өзі де өдепкіде көз жұмған кісінің шығармашылығына жасалған кеңшілік тәрізді қабылданған. Осы бір отызыншы жыл мен елуінші жыл аралығында идеология құрбаны болумен қатар ашаршылықтың да қасіретін басынан кешкен қазақ халқын бұл бір тұрмыстық сананың құлына айналған шағы еді десе де болатын. Сондықтан да қандай ақынның да ұлт болашағын ойландыратын тарихи сананы жырлауға тәуекел етуі көзсіз ерлік тәрізді көрінетін. Осы тұрғыдан қозғасақ, Тұманбай Молдағалиев кезінде сол көзсіз ерлік жасаған топтың қақ ортасынан бірақ көрінеді. Сөйтіп әрісі Махамбет, Шернияз, Абай, Сүйінбай, берісі Сұлтанмахмұт, Ахмет, Мағжан, Сәкен, Ілияс аңсаған; XX ғасырдың елуінші жылына қарай өшіп қалуға шақ қалған бостандық, еркіндікке деген құштарлықты – махаббат, сүйіспеншілікті жырлай отырып, есеңгіреп қалған қалың қазақты қайтадан армандауға, тамсануға, өзінде жоқты өзгенен үйренуге, жалпы әрекеттенуге себін тигізген талант екені айқындалады.

Осылайша Тұманбай ақын – сезім еркіндігі сайран салатын

поэзия кеңістігін жасау арқылы бірте-бірте тәуелсіздік арманын көксетпей қоймайтын кеңістікке ұластыра алады. Тіпті ұластырумен де шектелмей махаббат жырын күнделікті өмірдің өзіндегідей етіп жырға қосып, коммунистер үздіксіз жүргізіп келген үгіттің салдарынан санада көмескілене бастаған кіршіксіз таза сүйіспеншілікке қатысты инабаттылық пен имандылықты қалпына келтіруге болатынын жырымен дәлелдеп бағады.

Сұлу едің, көрікті едің, ұяң ең,
Көңілдегі қырды кезген қиял ең.
Сол бір үнсіз жанарыңа, жан сәулем,
Тірлігімді, нұр күнімді қияр ем.

Тұмағаң осы рухта жазылған көптеген өлеңді жарыққа шығара жүріп бірнеше ғасыр бойы бізді ұлт етіп сақтап келе жатқан жігіттің болашақ ана — қыз пәктігіне деген шексіз құрметін жыр арқылы ұлт санасына қайта сіңіру үшін еңбектеніпті. Оған тек өзінің күшқайратын жұмсап қана қоймай, басқалардың да еркін қалам сілтеуіне жол ашып беріпті.

Осы жерде тағы бір ескеретін нәрсе, Тұманбай Молдағалиев шығармасындағы жаңалық тек махаббат жырымен шектелмейтіні. Солардың бірі — жеке-дара демегенмен өзі тұстас бірнеше ақынмен тізе қоса жүріп, бұрын ақын Хамит Ерғалиев қолданып келген бір тармақтағы бір бунақты түгелдей ұйқастырып жазуды бұлжымас заңдылыққа айналдыруы дер едік.

Сырт қараған жұртқа — ұйқас, ырғақ және буын санының қатаң сақталуы өлең құраудың басты шарты сияқты көрінгенімен шындығында бұлар поэзия жасаудың негізгі критерийі бола алмайтынын кез келген ақын жақсы білетін қағида. Оған ұйқассыз-ақ өлең жазып, атағы жер жарған Назым Хикмет, Павло Неруда сияқты ақынның есімін атасақ та жеткілікті ғой деп жобалаймыз.

Солай дегенмен, өзінің алғашқы қадамын елуінші жылдың екінші жартысынан бастаған жас талапкердің қай-қайсысының да — өлең жазудағы ұйқастың дүние жүзінде бар үлгісін қабылдамағанын былай қойғанда, қазақ халқы ғасырлар бойы қалыптастырған ұйқастың өзін мансұқтаған Хамит Ерғалиев ағасына еліктеп көп буынды ұйқаспен өлең жазғандар алғашқыда біраз жұртқа тосын да көрінген. Тосын көрінгенмен қалың оқушының тосырқамай қарсы алуы — поэзияның ұлт өміріндегі міндетінің өзгергенін — жаңа заман оқушысының рухани талабын қанағаттандыру үшін тың қадам жасалғанын айғақтайтын.

Сонымен қатар, бұл жаңалық қазақ поэзиясының құлаққа естілу саздылығын өрлендіре түсумен қатар ішкі мазмұнына да айтарлықтай өзгеріс әкелгені уақыт анықтаған шындық. Соның нәтижесінде өлең сүйгіш қауымның эстетикалық талғамы кісі танымастай жаңғырды деп айта аламыз. Ал, өмірге келетін жаңалық қашанда ескіні ығыстырып барып өз үстемдігін орнататыны белгілі. Сондықтан да бұрынғы бір тармақта бір буын ұйқаспен өлең

құрастыратын шайырдың күні күн болмай қалғаны да белгілі еді. Тіпті ондайлардың бұрын әдеби қауым мойындамағандарын, оған қоса көп буынды ұйқасты меңгеруге шалттығы жетпегендерін халтурщик қатарына қоса салу түкке тұрмайтын. Бұл тұрғыдан келгенде поэзияға жаңа леп әкелген жас ақынның бір бунақта бір буынмен өлең құрайтын шайырды менсінбеуі орынды да болатын. Мұны біз Тұманбай Молдағалиевтың өзінің талантты деген достарымен бірге осы бір тарихи ерекше кезеңнің қақ ортасында жүріп, қазақ поэзиясының тағы бір белеске көтерілуіне ат салысқанын ескерту үшін айтып отырғанымызды жеткізгіміз келеді.

Біз жоғарыда XX ғасырдың елуінші жылының орта кезінен басталатын қазақ поэзиясындағы екі ірі өзгерісті түсіндіруге әрекеттенгенде Тұманбай Молдағалиев шығармашылығы тек солармен ғана шектеледі деген пікірден аулақпыз. Мұндағы мақсат сол шамада қолына қалам алған ақынның өз ұлтына қаншалықты жөне қандай ұрымтал тұстан сөз қозғап, тарихи сананы қалпына келтіруге қосқан елеулі үлесін атап өту ғана. Ал, ақынның эстетикалық тұрғыдан оқушы талғамын қалыптастыруға сіңірген еңбегін ұшан-теңіз десе де болады. Тіпті, мейлі жан дүниенің сергітіп, санаға сәуле түсіретін лирикалық өлеңімен болсын, әйтпесе түрлі тағдырдың тарихын арқау еткен кең тынысты поэмасымен болсын қай-қай шығармасында да – уақыт, дәуір тынысы, қоғамдағы өзгеріс, табысудың қуанышы, ажырасудың мұңы, құдай қосқан қосаққа деген құрмет пен перзентке деген үзіліп тұрған мейірім, яғни айтқанда, жақсылық пен жамандықтың ымырасыз шайқасы мейлінше көркем, ерекше талғампаздықпен бүкпесіз жырланады. Оқыған кісіні соншалықты батыл болуға, әділет үшін ашық күрестен тартынбауға еліктіреді. Осылар арқылы ол оқушыға өзі өмір сүріп жатқан дәуірдің ұлылығына қоса өзінің де ұлағатты ақын екенін еріксіз мойындаттырады. Сөйтіп поэзия деген сезім патшалығының салтанатын асырып, өзі сол патшалықтың падишасына айналады.

Міне, бұл – мәңгілік ескермейтін өлең жаза алатын ақынның ғана қолынан келетін биік мұрат.

БҰРЫНҒЫ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ПОЭЗИЯ

Біздің біразымыз соңғы жылдарда отаршылдықтың темір құрсауында өмір сүрген кезде жазуға мәжбүр болған туынды мен қазіргі тәуелсіздік алған шақта жырлауға тиіс шығарманы араластырып алғанға ұқсаймыз. Рас, әзірше халқымыз мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізгенімен ұлттық тәуелсіздігін орната ал-

май дағдарғандықтан ұлтымыздың болашақ тағдырына күдікпен қарайтын көптеген кісінің ұшырасатынын да жоққа шығаруға болмас. Тіпті бұл асықпаған жағдайда күндердің күнінде өз-өзінен ретке келетін шаруа дегенмен біз сияқты тағдыры күрделі ұлттың ескі мен жаңа түсінектің аражігін көп кешіктірмей ажыратудың өз мұқтажы да баршылық. Айтар болсақ, бұрынғы – негізінен интернационалдық сарында жазылып, әдебиет қазылары дәріптеп, дабырайтқан туынды атаулыны осы кезде де мақтауға тиіспіз бе, жоқ елде жатжұрттық насихаттың ықпалымен ұлттық құндылықты төмендетуге бағытталған поэзия, проза, драматургияны ажырата сөйлеу мақұл ма? Немесе қазіргі поэзиямыз ше?

Міне, біз осы тектес көптеген сұрақтың бірсыпырасына жауап іздеу мақсатымен бұрынғы бодан кезде өмір сүріп, сол заманда небір ғажайып шығарма жазған ақын Сағи Жиенбаев пен еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бүгінгі күннің талабына сай ұлтым мұратына жетсе екен деп ой толғайтын азамат ақын Нұрлан Оразалиннің бір-бір өлеңінің мазмұны мен ішке бүккен сырына үңіліп пікір білдіруді жөн көрдік.

Енді өңгімені әріден бастар болсақ, қандай ұлтта да өлең жазатындар жеткілікті дегенмен солардың арасынан суырылып шығатын нағыз ақыны саусақпен санарлықтай ғана дерсің. Оның сыры қолына қалам алған әрбір пенденің – сөз өнерінің ең нәзігін, ең сезімталын қоршаған қоғамдық ортаға өз ойын жеткізудің құралына айналдыруға тәуекел етуі мен оның техникасын жетік меңгеруі мәселенің бергі жағы ғана екендігінде болса керек. Арғы тереңінде өлгілерге қоса елдің мүддесі мен мұң-мұқтажын, арман-мүддіғасын биліктегілерге, ал биліктегілердің ұлттық сананы сақтап, ұлттық мүддені қорғауда жіберіп жатқан кем-кетігін эстетика заңдылығын сақтай отырып дүйім жұртқа жеткізу екені сезілетін кезі көп.

Солай дегенмен мұндай жауапкершілігі қатаң талапты талпынған жанның бәрі бірдей орындай алмайды. Ондайлардың – бұқара халық пен жан-тәні, арман-тілегі біте қайнаған ерекшелері ғана көп ішінен сұрыпталып шығып өз ұлтының мәңгі мұраты жолында қызымет етеді және тарихтан тиісті орын алады. Атақ-даңқы жұрт аузына ілігеді. Бұл әрине көп жағдайда ақын сол өлермендігіне, өжеттігіне сай мына кемді-күнгі тынымсыз тіршілікте шекесі шылқып өмір сүреді деген сөз емес. Ондай дарын атаулы бейнетті белшенде кешіп, басын бөйгеге тігіп өмір сүреді.

Осы жерде олардың бейнет шегуінің мөлшері ұлттың тәуелді немесе тәуелсіз екеніне көп байланысты екенін де айтқан жөн. Себебі ақынның қоғамдағы басты міндетінің бірі – егер өз ұлты өзге елдің езгісінде өмір сүріп жатса, онан қалайда құтылуға үндеу, ал тәуелсіз мемлекет атанса онан айрылып қалмауды ескертіп, үнемі назарда ұстау.

Осы бір этностың зиялы тобы Ұлттық тәуелсіздікке жеткізетін

жолды іздейтін қоғам дамуының алғашқы жылдарында сөз қозғап, пікір білдіруге мәжбүр болатын ақын-жазушының көрмейтін қорлығы, тартпайтын азабы кемде-кем десек те қателеспейміз. Бірақ соған қарамастан олар таңдайтын басқа жол да жоқ. Өйткені талантты қалам иесінің жүрер жолы біреу-ақ. Ол – сөз құдыреті арқылы өз ұлтының эстетикалық талғамын байытумен бірге адамзат баласына ортақ құндылықтарды да молайту болып табылады.

Оған осы күні өзіміз ауымыздан тастамайтын Махамбет пен Абайдың басынан кешкен тағдырын айтсақ та жеткілікті. Біздер олардың есімін неге күн сайын қайталап, ал сол заманда өлең шығарған басқа көптеген шайырдың аты-жөнін ауымызға да аламыз.

Жауабы: Қажеттіліктен!

Махамбет орыс отаршыларының ықпалымен әділетсіз саясат жүргізген ханға қарсы халықты көтерген Исатайдың сөзін сөйлеп, өзі де қару асынып сарбаздар сапында жаумен айқаспаса, біздің қазіргі атақонысымыз әлдеқашан жат-жұрттықтың тиын-тебеніне сатылып кетпесіне кім кепілдік бере алады. Ал енді қазақ халқының басына қатер төніп келе жатқанын айтып қабырғасы қайысқан Абай ше? Сонан соң үкімін жүргізіп отырған отаршылдар мен солардың сойылын соғып өз ұлтының мүддесін саудаға салған болысбилерді сынаса, өз заманында ондай ақынды билік басындағылар қалай ұнатсын. Бірақ сол замандағы билік басындағылар азайып өлсіреген шақта, келесі билікке шығуға үміткерлердің халықтың көңілінен шығу үшін алдыңғы өріптестері жамандаған, құдалаған ақын-жазушыны мақтай бастайтындары тағы бар. Тіпті ұланасыр той жасап, тастан қашап ескерткіш орнататындары да жасырын емес.

Осы бір ақын-жазушының туабытты темірқазық ұстанымын «билікке мәңгілік оппозиция» деп түсінетіндер де баршылық. Шындығында бұл ұлттық тәуелсіздік үшін үнемі шыбын жаны шырылдап отқа түсетін ақын жанының табиғатын түсінбеушілік.

Ойланыңызшы, ел-жұртқа деген ниеті, тілегі түзу қай ақын, қандай жазушы ұлттың мүддесін қорғайтын жүйеге қарсы шыққан. Тіпті айта берсеңіз олардың әу бастағы қоғамдағы орнын анықтайтын басты міндетінің өзі – ұлтының қолы тәуелсіздікке жетпей жүрсе жеткізу, жеткен болса іргетасын нығайта түсу, сол бағытта шалыс басып жатқандарға эстетикалық талғамды өзгерту арқылы хал-қадірінше ескерту жасап, тығырықтан шығудың жолын көрсету емес пе?! Себебі ақын – егер этнос ұлттық тәуелсіздікті орната алған жағдайда билікті сынамайды, керісінше тілекшісіне айналады. Бұл нағыз ақын атаулының ешуақытта өзгеруі мүмкін емес өмірінің мәні.

Дегенмен өткен өмірге зер салсақ, өресі жетпей жатса да өздерін ақынға тән ұлы талапты орындаушылар сапындамыз деп

санайтын өлеңшілер де көп. Солардың ішінен кейде тәуелсіздікті орнатуға қырысы тиеген саясатты қалыптастырған идеологияға иланып өлең жазатындар да аз ұшыраспайды. Ондайлардың кейбірі – әсіресе қоғамдық формацияның алғашқы пәрменді, мейілінше қатал кезінде – жеке басының қауіпсіздігін ойлап, ал кейбірі ұлтты осы ұстанған саяси бағыт бостандыққа, теңдікке жеткізеді деп сеніп, соның сойылын соғып шығарма жазса, кейбірі тұрмыстық сана жетегінде күнкөріс қамын күйіттеп өлең шығаруды дағдыға айналдырғандары көзге ұрады. Мұндайларды кеңес өкіметі орнағаннан кейін социалистік реализм бағытында шығарма жазған көптеген ақын поэзиясынан байқау қиын емес. Кезінде сол идеологияға дем берушілердің қолдап-қолпаштауымен жазғандары дәріптеліп, атақтары дабырайып шыққандары да жетерлік. Бірақ уақыт тезіне төтеп бере алмаған коммунистік жүйенің өзі сияқты, олардың шығармасының ғұмыры да қысқа болды. Себебі кейбірінің әжептәуір шеберлікпен жазылғанына қарамастан олар өз ұлтының ой-өрісін кеңейтуге, әлеуметтік қайшылықтарды талдап-талғауға, тәуелсіздікті көксеп іштей есеюіне емес, керісінше ұлттың ақыл-ойын жаңылыстыратын шығарма жазып, жат пиғылды отарлаушы елдің қолжаулығына айналғандар болатын.

Солдай бола тұра солардың арасынан суырылып шығатын шын талантты бұл жалғандағы өзінің негізгі міндеті – ұлт бастан кешкен тағдырды еріктен тыс қыжылмен еске түсіретін кезі де ұшырасатыны ғажап. Ондай сәттерде пәни дүниеде пендеге тән сақтықты да естен шығарып, алданған көңілдің алыс түкпірінде бұғып жатқан, өзі ортасында өмір сүріп ержеткен халқының бастан кешкен қилы тағдыры қалтарыссыз жырға айналатын кезі таңқаларлық құбылыс десе де кісі қателеспес. Енді сөзіміз дәлелді болу үшін, Кеңес өкіметінің қаһарынан қара өлген шағында соның саясатынан жаппай шеккен қазақ ұлтының тағдырын бүкпесіз жырлаған ең үздік үлгісінің бірі Сағи Жиенбаевтың «Біз екеуміз» өлеңі төңірегінде ой өрбіту үшін, алдымен ақынның жастық шағы өткен ортаға көз жүгіртуімізге тура келеді. Олай дейтін себебіміз күні кеше ғана өзіміз өмір сүрген өткен ғасырдағы қоғамның тыныс-тіршілігінің біразы ескіріп, естен шығуға айнала бастауында. Оған басқаны былай қойғанда, осыдан 40-50 жыл бұрынғы көзбен көрген ақын-жазушының қилы-тағдыры қазіргі кезде ұмтылып бара жатқаны. Не айтары бар уақытысында ол кез ғажайып сияқтанатын. Олардың егделері өздерінің қан майданнан аман оралғанын олжа көріп, ендігі уақытын думандатып өткізуді мақсат еткен жандар болатын. Ал елгі соғыстың азабын ауылда жүріп тартқан, кейін тағдырдың бұйрығымен есем Алматыға жеткендеріне іштей дән риза бір топ жас талант – алдыңғы буын ақын ағаларының ізіне ілесіп шат-шадыман шалқып жүретін. Дұрысына келсек, бұл бір сонау ХІХ ғасырдан басталып, ХХ ғасырдың 50-ші жылына дейін созылған қазақ халқы бастан кешкен – аталуы

өртүрлі азап пен тозақтың Ұлы Отан соғысы жеңісінің дақпыртымен бүркемеленген, соның салдарынан да ұлт зиялысының өз тарихын мүлде есінен шығарып, тәуелсіздік туралы ойлауды ұмытқан кезі сияқтанатын. Олар коммунистік партия нені қаласа соны жазатын. Ол талап орындалмаған жағдайда жазға ұшырайтынын көбісінің іші сезіп тұратын. Орындағаны мақталатын. Бүтін көйлек киіп, той-ып ас ішіп тұрмысын түзейтін. Тіпті шыққан кітапты былай қойғанда газет-журналға жарияланған өлең-өңгіменің өзіне әжептәуір қаламақы алып қарық болып қалатын. Дегенмен уақыт өте келе қандай да бір болмасын қоғамдық құрылымның алғашқы кезіндегі қаһары қайтып, тегеуріні босаңситыны бар емес пе. Сондайда алдымен өнер адамының бойындағы сүлесоқ күйге енген ұлттық намысты оятатын көңіл-күй қайтадан сергіп, өз міндетін атқаруға кірісетіні де белгілі. Қазақ зиялысының мұндай еркіншілікке XX ғасырдың екінші жартысының бас кезінде Н.С. Хрущевтың жеке басқа табынушылықты әшкерелегенінен кейін, жылмық дәуірі аталатын кезінде ғана мүмкін болғаны белгілі. Бұған дейін социалистік реализм тәсілімен өлең жазып дағдыланғандардың біразының еп-теп реалистік бағытқа бет бұратын кезі де осы тұс еді. Міне Сағи Жиенбаевтың ағасы Аташқа арнаған «Біз екеуміз» атты өлеңі де осындай кезде жазылған-ды.

Бұл өлеңнің басталуы да қызық... Жалпы дүниеде адам баласының пайда болуы бірнеше миллиардтаған жылмен есептелгенімен егер бір атаның әр ұрпағына жеке-жеке тоқталған жағдайда, сонау Адам Ата – Хауа Анадан бастап дүниеге келген барлық нәрестенің орташа сүрген өмірі берісі 50-60-та, әрісі жүз жылға да жетпейтін ұзақтықпен шектелмей ме. Осы бір азғантай ғұмыр ұрпақтан ұрпаққа үзіліссіз жалғасып тұратындықтан да пенде байғұсқа кейде өмірдің мәңгілік сияқтанып көрінетін кезі көп. Ал жеке тұлға сол азғантай уақыт ішінде таза биологиялық даму тұрғысынан алып қарағанда алдыңғы өткен бабасы қандай өсу, есею жолынан өтсе, кейінгі іңгалап дүниеге жаңа келгені де, тіпті онан соңғысы да солардың бастан кешкенін айнытпай қайталап отыратындығында. Олар да қызылшақа нәресте қалпында дүние есігін ашқан. Сәби атанып жергекке оралған. Ақын Сағи өзінің ғажайып өлеңін дәл осы сәттен бастайтыны да сондықтан:

Екі гүлміз бір кеудеде қаулаған,
Екі жүрек бір бесікте аунаған.
Екеуміздің үніміз де ұқсайды,
Екеуміздің түріміз де аумаған.

Әрине бұдан кейін нәресте сәби атанып құйрығымен отырған. Еңбектеген. Тәй-тәй басқан. Былдырлап тілі шыққан. Есейіп етегін жапқан. Біртіндеп өріп танып, ежелеп кітап оқыған. Ержетіп, елінің қадесіне жараған. Үйленген. Бала сүйген. Талай-талай жақсылыққа мұрындық болған. Небір кешірілмес күнәға белшесінен батқан.

Атағын шығару үшін, баю үшін жақсыны ғайбаттап, жаманды дәріптеген. Ақырында ешнәрсенің ұштығына шыға алмай қалжырап барып өлген. Мұны айту себебіміз осы аралықта жарық дүниеге келген пенде атаулының бағы мен соры қандай ұлттың өкілі екені мен нендей қоғамдық құрылымдағы саясаттың ықпалында өтетініне тікелей тәуелді болатындығында. Осыны Сағи ақын жақсы білген. Ауыздан шыққан, қағазға түскен әрбір сөзі қаптаған коммунист идеологтың назарынан тыс қалмайтынын да есепке алған. Дегенмен алғаш қолына қалам ұстаған сәттен бастап социалистік реализмнен бойын аулақ салып, романтикалық бағыттағы өлеңге ден қойған Сағи Жиенбаев жылмық дәуірден кейін қоғамдық жүйенің босаңсыған кезін сәтімен пайдаланып, туғаннан бастап, өзі өмір сүріп келгенге дейінгі аралықта бастан кешкен біраз қатігездікті қағаз бетіне төгіп тастайды.

Екеумізде болған емес ат-тұрман,
Өмір бізді жаяу дедек қақтырған.
Бір шаңырақтың маңдайына көп көріп,
Екеумізді екі жаққа лақтырған.

Аңлаған кісіге осы бір шумақ өлеңге қазақ халқы бастан кешкен 1916 жылғы азаттық қозғалысының аласапыраңы, 1917 жылғы төңкерістің зардабы, 1918-1919 жылғы Азамат соғысы уақытындағы зобалаң, 1932 жылғы халықты қырғынға ұшыратқан ашаршылық қасіреті түгелдей сыйып тұр емес пе. Коммунистік идеологияның шексіз қатал саясатының салдарынан бір шаңырақтың астындағы ағайын-туыс, апа-қарындас басы ауған жаққа төнтіреп кетпеді ме.

Ойнап-күліп жүргенменен ол аман,
Мына жақта күндіз-түні мен алаң.
Гүл-бақшада жүрсем де өзім сол жүрген
Сонау құмның ауасымен дем алам.

Алғаш жаңбыр тауға төгіп өткенде
Мен шығамын аласұрып көк белге.
Сол бір жақтан келе жатқан құстар да
Содан хабар әкелердей көктемде.

Ол да мені келеді іздеп шығаннан,
Мен де барып қайтам шығып құмардан.
Көк аспанда сайрап жатқан құс жолы
Екеуміздің жолымыздан құралған.

Тағдыры төлкекке түсіп, тарыдай шашылып бірге туған бауырынан көз жазып қалған қай адам уайым уына өртеніп, қандай кісінің сағыныштан санасы сарғаймайды. Әрине қайғырады. Аласұрып іздейді де. Бірақ өлеңнің құндылығы онда емес, құндылығы белгілі жағдайды жаза отырып тең жартысы төнтіреп кеткен қазақ халқының бөріне ортақ қасіретті әрі батыл, әрі шебер жеткізуінде. Осы бір

Кеңес өкіметі кезіндегі жалпы ұлт басындағы арылмас қайғы-мұңды Сағи ақын тұңғыш рет жырға айналдырып, өлеңіне тарихи міндет атқартқызады. Сөйтіп әділетсіз қоғамның сұрқия қылмысын әшкерелеп қана қоймай, ұлттың өзіне де жат елге тәуелді болудың қаншалықты қорлық екенін де ескертеді.

Мен өзімнің тірлігіммен ырза ғып,
Келем оның көңіліне нұр жағып.
Екеуміздің арманымыз біреу-ақ,
Екі көздің көргеніндей бір жарық.

Бұл жерде ақын көкірегінде сайрап тұрған көп нәрсені ашып айта алмаған деуге болады. Оның сыры жылмық кездің өзінің де қоғамдық жүйенің сірескен тоңын мүлде жібітіп жіберуге шамасы келмейтінін ақынның түсінуінде. Сондықтан да саясаттың сұсынан сескенетіні де сезіледі. Ол үшін кінәраттау да ретсіз. Оның үстіне қоғамдық жүйенің арқауы босаңсыған сайын биліктегілердің ширыға түсетіні тағы бар. Ондайда шындықты айтқандарды шың басынан шыңырауға қарай құлатқысы келетіндердің көбейетіні де түсінекті.

Әйтсе де ақынның ағалы-інілі екеуінің арманы «Екі көздің көргеніндей бір жарық» екенін қағазға түсіруге тәуекелі жетеді. Сөйте тұрып ол арманның – өз отанында бірге өмір сүру екенін ойлап табуды оқушының өзіне қалдырады.

Мен онымен бірге құлап, бір ұшам,
Соның бәрін үнсіз ғана ұғысам.
Жаным менің жатсам тіпті өртеніп,
Жайсыз хабар естірмеуге тырысам.

Мұндайда өзгеге бағынышты ұлттың қолынан – ең жана-шыр жақын жанның өзіне тілекші болудан басқа не келген. Ұлт басындағы осы бір мүшкіл халды ақын өзі мен ағасы екеуінің ішкі тебіреніс-түйсігін оқушысына сездіргенімен айтып тауыса алмайды. Ақын тағы да:

Ол жүргенде менің де жоқ түк қайғым,
Тал басында мөлдіреген шықтаймын.
Екі адамға түскен жүкті көтеріп,
Екі адамға өмір тілеп ұйқтаймын, – дейді.

Бұл енді қоғамдағы жазалаушы топтың қудалауынан ағайын-туысынан, ата-анасынан еріксіз көз жазып қалып, өлі-тірісін біле алмай көкірегі қан жылап жүрген кезде алыс бір елде тіршілік етіп жатқанын есітіп, енді соған да шүкіршілік етіп, күн мен түнін сағыныш-мұңмен өткізетін кездегі кезкелген адам баласының бастан өткеретін мүшкіл халы ғой. Мұндай дәрменсіздік, мүсәпіршілік, жасқаншақтық отар ұлттың үгіт-насихатына иланып өзін қанша бақытты санағанмен шындығында аттаған сайын көретін кемсіту мен түрлі қорлықтан жан-дүниесі үнемі қан жылап тұратын болады. Ғажайып

лирик Сағи Жиенбаев «Біз екеуіміз» өлеңінде өз тағдырының тарихын сыздықтатып сыртқа шығару арқылы бүтіндей ұлт басындағы қасіретті осылайша қозғайды. Сөйтіп оқырманның эстетикалық талғамына әсер ету арқылы тәуелсіздікке талпындыратын ұлы міндеттің бірін қайсарлықпен орындап шығады. Жалған абыройға кенелетін жат идеология ұсынған тақырыпты әсерлеп жазып шығудан бойын аулақ салып, жаны қалаған шындықты жазады. Бұл «қате» сөйлегенді қапаса қамайтын заманда ерлікке парапар батылдық болатын. Сағи қуаты, таланты өз заманындағы қай-қай ақыннан да артық бола тұрып, кеңес өкіметі марапаттайтын тізімге ілікпеуі сол бір ұстанымына байланысты болса керек.

Әрине, Сағи Жиенбаев та алдыңғы ағаларын айтпағанда Тұманбай Молдағалиев, Қадыр Мырзалиев, Фариза Оңғарсынова, Мұқағали Мақатаев, Жүмекен Нажмединов, Төлеген Айбергенов сияқты кезінде ұлты зорлық пен қорлық көрген заманның ақыны. Сондықтан да олардың небір ғажайып лирикасына қоса тәуелсіздікке деген мұқтаждықты сезіндірген туындысын даралап, олардың құндылығын көрсете білу қолына қалам ұстайтын әдебиет қазысының қай-қайсысының да басты парызы болады ғой деп үміттенеміз. Сонда ғана біз жас ұрпаққа тәуелсіз елде өмір сүрудің қаншалықты құнды екенін түсіндіре алмақпыз.

Ұлттың тәуелсіздікке қол жеткізуі биліктегі мен зиялы кісінің біразының бұрынғы дағдылы іс-әрекетін түбегейлі өзгертуге мәжбүрлейтіні белгілі. Мысалы ұлт тәуелсіздікке жеткенге дейін идеологияға баса назар аударып келсе, жеткеннен кейін белгілі бір уақыт аралығындағы экономикаға қатысты түрлі қиындықты шешуге басымдылық береді. Дегенмен уақыт өте келе отарлау саясатының қысымынан санасы өзгеріске ұшырап, жалтақ мінез, жасық ойлы болып қалыптасып қалған қарапайым халықты ендігі жердегі мемлекеттің иесі өзі екенін сездіру қажеттігі туындайды. Осы бір ұлттық тәуелсіздікті жасауға дем беретін идеологияны жүзеге асыру кезінде ақын-жазушының қосар үлесі орасан болатыны өткен тарихтан мәлім. Мұны саясаткердің, философтың немесе тарихшының сыбағасына ортақтасу деп қарамау керек. Қайта керісінше қай заманда да қоғам дамуының алғашқы қиын кезіндегі зиялы кісі атаулы атқаруға тиіс міндетті орындаушылар қатарының көбеюі деп қуаттау қажет. Шынында да сөзінің өткірлігі, сіңімділігі жағынан осы бір кездегі ақын-жазушы айтатын сөзді тәуелсіздікке жаңа қолы жеткен кісінің ұлт алдындағы борышын өтеудің өлшемі десе де болады. Мұнан ақын тек ғана тәуелсіздікті мадақтап өлең жазып, билік басына шыққандарды дөріптеуге тиіс деген пікір тұмауы керек. Рас, ақын қандай тақырыпқа қалам тартам десе де

өз қалауы. Тіпті кейде ақынның жеке тұлға ретінде шабытттануы өз еркінен тыс жағдайда өтетіні де түсінекті жағдай. Оған шектеу жоқ. Бірақ үнемі қыл ұшында тұратын тәуелсіздікті сақтап қалу-қалмауы дұдамалға айналған шақта оны қорғап үн қоса алмау талант аясы тар ақынға ғана тән мінез. Ондай өлеңшілер ел қиналар шақ жақын қалғанына қарамастан майда-шүйде тақырыпты төңіректеп, кем-кетікті теріп зарлай да береді. Ал ұлтқа шын жаны ашитын ұлы талант, тығырықтан шығаруға әрекеттенушілерге қашанда рухани күш беретін шығарма жазады. Құдайға шүкір, қазақ әдебиетінде осы биік мәртебелі міндетті атқарып жүргендер жоқ емес, бар. Солардың бірі ақын Нұрлан Оразалин.

Жаңа қоғамда, Нұрланның жаңаша жырлауының басты ерекшелігі тәуелсіз ел міндеттейтін жауапкершілікті әрбір қазақ отаншылдық жанашырлақпен әлемдік ауқымда қарастырып, оны шешіп отырудың қажеттігін жырлауында. Бұрынғы отарлаушы ел мемлекетті басқарудан, сыртқы және ішкі жаудан қорғанудан, экономикаға қатысты салаға араласудан, ел ауызбіршілігін сақтауға атсалысудан күдерін үздірген кезде қалыптасқан масылдық психологиядан ендігі жерде қазақтың арылу қажеттігін айқындауында. Ол үшін ақын қалың елге жеткізгісі келген сөзін бейтаныс кейіпкер інісіне арнай отырып:

Ел сүйсе ақбоз аттай заулар бағың,

Еріңе сақ бол, інім, аудармағың.

Жер беті тірелмейді Алатауға.

Ұмытпа! Таулардан соң таулар барын, – дейді.

Сөйтіп ақын кейіпкер інісін тар шеңбер ішінде шектеліп қалудан сақтандырады. Жер шетінің Алатауға тірелмейтінін, таулардан соң таулар барын ескертеді. Яғни айтқанда, ақын тәуелсіздік алған елдің азаматының ойының өрісті болуын көксейді.

Ел – Ана тең көргенмен балаларын,

Ел атын асқақтатар дана, дарын.

Жер беті таусылмайды Сарыарқамен.

Ұмытпа! Даладан соң дала барын.

Шындық солай екені рас. Бірақ отарлау саясатының басты ұстанымының бірі ақиқатты өзі айтпау, өзгеге айтқызбау емес пе. «Ел – Ананың балаларын тең көретінін» отарлаушы ұлтқа сездіріп қойса, онда тұтас этносты іштей бөлшектеуді алдына мақсат етушілердің тілеуі кесілмей ме.

Әрине мұның бәрін ақын өлең жазып отырған кезде есте тұтып, өлшестіріп жатпайды. Себебі ақынның кейде пендеге тән қамсыз көңілмен бір сәттік шалқыған шабыттың от-жалынына оранып, ал тән – ақыл-ойдың орындаушысына айналатын кезінде өлең жазатын кезі де болады. Сондайда ақындықтың азаматтық парызы – жазылып жатқан өлеңмен бірге өріліп, оның болмыс-бітімінің өлшемінiң көрсеткішіне айналатын кезі жиі ұшырасатын құбылыс.

Замана төккенменен көп ызғарын,
Ел – Ана санайды ұлдың егіз бөрін.
Жер шеті шектелмейді Атыраумен.
Ұмытпа! Теңізден соң теңіз барын.

Тағы да ақын: «Замана төккенменен көп ызғарын», – деп ұлттың бұрынғы жүріп өткен жолының ауыр болғанын, соған қарамастан Ел – Ананың ұлының бөрін егіздің сыңарындай көретінін жеткізеді. Сонымен қатар бұл шумақта бүтінді бөлшектеп, бауырды араздастырып, «бөліп ал да билей бер» ұстанымының рақатын көрген отарлаушы елдің арбауынан ұлтты құтылуға шақырудың емеуріні де байқалады. Бұдан былай қарай өмірді, қоғамдағы түрлі құбылысты бұрынғыша көз жетер жердегі қашықтықпен ғана өлшемей, алысты барлап-байқаудың, яғни «жер шетінің өзіміздің Атыраумен шектелмейтінін! Теңізден соң теңіз барын», – есте тұту әрбір қазаққа заманның өзі міндеттеп отырған жауапкершілік екенін ақын поэтикалық қуатпен шебер жеткізеді.

Кеңесіп, келіскенмен тәмәм дарын,
Ала алмай келеді ойдың «Қамалдарын»
Соғады сағат тілі мәңгілікке.
Ұмытпа! Адамнан соң адам барын.

Қай ақын тауыса алған жыр ғып бөрін,
Сарқып айт, сарайыңда сыр бұқпағын.
Саналар шарқ ұруда шартарапқа.
Ұмытпа! Құрлықтан соң құрлық барын.

Аптықпа! Айт дегенде – асырмағын,
Шаптықпа! «Шатағыңды» жасырмағын.
Анығын айтады өлі тарих өзі.
Ұмытпа! Ғасырдан соң ғасыр барын.

Ақын бұл жерде «Адамнан соң адам барын», «Құрлықтан соң құрлық барын», «Ғасырдан соң ғасыр барын» – ерні енді ғана аққа тиген елді былай қойғанда екпінінен дауыл соғатын мемлекеттердің өзінің тағдыры үнемі қыл үстінде тұратын тәуелсіздікті қазақ ұлты құрлық бетіндегі алуан мінезді адаммен тіп табысып, қарым-қатынас жасай алғанда ғана ғасырдан ғасыр асып тарих төрінен орын алған ұлтқа айналатынын айтады.

Шулайды... Тарқамайды алаңдарым,
Зулайды... Жеткізбейді замандарым.
Мынау ұлы Дүние– Тұтас, бүгін,
Ұмытпа! Ғаламнан соң ғалам барын.

Нұрлан осы өлеңінде – сөзді алдымен жанында жүрген бейтаныс кейіпкер інісіне тірей айтқанмен, тақырып өрісін кем-кемдеп ұлғайта түседі. Бар қазақ көзбен көріп үлгірмегенімен құлағына сіңісті Ала-тау, Атырау, Сарыарқаны тілге тиек етеді. Сол арқылы қазіргі қазақ

ұлтының ойлау мүмкіндігі мен іс-әрекетінің ауқымын мөлшерлі шеңбер ішінен шығарып, шексіз кеңістікке қарай бет бұруға, ұлт есебінде мойнына адамзат баласына ортақ жауапкершілікті алып, оны ғаламдық тұрғыдан шешіп дағдылануға үндейді.

Тыңдайды бейтаныс та, таныстарың,
Естиді аш-арығың, арыстарың.
Он сегіз мың ғаламың – көз бен құлақ.
Ұмытпа!
Құдай барын...
Ғарыш барын...

Ақын қылт еткенді қағыс қалдырмайтын ұшынып тұрған мына заманда оқырманына ешнәрсені «Ұмытпа!» депті. Бірақ пенде емеспіз бе, нені құптап жарытқанбыз. Әрине кешеліктен емес, кешегі өткен уақытта күнкөрістің қамымен таң атырып күн батырған» денесі қатайып, санасы айтарлықтай өзгеріске ұшырағандықтан. Енді айналдырған он бес жыл ішінде жөндем бола қалу кімге оңай соқсын. Сол ескі дағды бойынша «құдайдың барын» да, «ғарыштың барын» да ұмыттық емес пе. Ал Нұрланның өлеңі сол кемшілігімізді еске түсіріп, қиналсаң да қимылда, ілгері қарай бас деп тұрғандай. Сонда «өзің болмасаң да ұрпағың» еркін жүруі үшін ұлт болып атқаратын жауапкершілікті мойныға алуды «Ұмытпа!» дейтіндей. Міне, мұны жаңа қоғамға қажетті тың идеологияны эстетикалық талғамға сай ұғындыру үшін жазылған қуатты сөз деп қабылдауға өбден болады. Өйткені тәуелсіз елдің зиялы кісісі басқалардан ойын оздырып өрісін кеңейте алған жағдайда ғана басқа мемлекетпен терезесі тең өмір сүре алған ғой.

Турасын айтқанда біздің мұндай қадамға баруымыздың сыры Сағи Жиенбаев пен Нұрлан Оразалиннің стильдік ерекшелігі бір-біріне ұқсамамағанымен есесіне – қоғамдағы саяси-әлеуметтік құбылыстың тамырын тап басып шығармаға жазу тұрғысынан рухтас феномен екендігіне байланысты. Сондықтан да әлі күнге дейін бұрынғы да, бүгінгі де әдеби шығармалардың идеологиялық критерилері анықталмай белгісіз күйде қалып, мектеп пен жоғарғы оқу орнында дәріс тыңдап жүрген жас ұрпақтың талғамын дұрыс қалыптастыруда қайшылықтарға жол беріп отырған шақта бұрынғы, әр сөзі отарлаушы ел идеологының сүзгісінен өтетініне қарамай жанкештілікпен өмір шындығын жазған шығарманы іріктеу мен тәуелсіздік алғаннан кейінгі ақынға қойылатын талапты белгілеу қадеге жарайды-ау деген ойымызды ортаға салдық. Ондағы мақсатымыз қандай заман нендей уақыт болмасын әр ақын өзінің таланты мен еткен еңбегіне сай әділ бағасын алса екен деген ой ғана.

ЖАҢА БАҒЫТТЫҢ ЖЕБЕУШІСІ

Зекеңмен (Зейнолла Серікқалиев) қойма-қолтық араласқан кезім қайтыс боларынан екі-үш жыл бұрын ғана. Соған қарамастан ағалы-інідей араласып кеткенбіз. Кездесе қалсақ ұзақ-ұзақ өңгімелесіп, рахаттанып қалатынбыз. Сондай сәттерде Зекеңнің білімінің тереңдігіне, жанының жайсаңдығына, ойының ұшқырлығына, алған беттен қайтпайтын табандылығына қайран қалатынмын.

Ал оған дейін мен Зейнолла Серікқалиевті өткен жиырма-сыншы ғасырдың алпысыншы жылының ортасына қарай көркем шығарманы ескі сұрлеумен, коммунистік идеология тұрғысынан емес, ұлт санасының даму талабына сай, жаңа бағытта бағалауға тәуекел еткен Әбіш Кекілбаев, Асқар Сүлейменовтермен қатар шыққан сыншы есебінде білетінмін. Алматыдан жырақта жүрсек те жаңадан жарық көріп жатқан әр түрлі шығармаға халыққа деген адал көңілмен, ешкімге бүйрек бұрмай, эстетикалық талап тұрғысынан талдайтын кәсіби қасиеті қатты ұнайтын.

Жалпы, шығарманы қоғамдық-өлеуметтік дамудың шеңберінде философиялық категориялар заңдылығы бойынша, авторға жалтақтамай турасын айтып пікір білдірген сын мақаланың әдебиеттің өркендеуіне, соның ішінде жас талапкерлердің дұрыс қалыптасып өнер жолында қатесіз бағыт-бағдар ұстануына тигізер ықпалы орасан зор десе болады. Бұл тұрғыдан сол жылдарда Зекеңнің сын мақаласын оқыған, сөз өнерін жанына жақын тұтқан кісі ғибратты көп нәрсе үйренетін. Бірақ «турасын айтқан туғанына да жақпайды» емес пе. Оның үстіне ол кездегі ат төбеліндей жалған дақпырттың қолапашына масайраған социалистік реализм, классиктерінің» басынан сөз асырмайтын асау да өктем шағы еді. Әлі жетсе өзі, күші жетпесе жақтастары, оған болмай бара жатса, орталық комитеттің алпауытының біріне айтып, бұғанасы қатпаған жас талант түге, мүйізі қарағайдай «бас бұзардың» өзін қаңғытып жібере алатын. Осылайша қазақ әдебиетінің ұлт санасын қалыптастыруға ауадай кажет сындағы жаңа бастама сол ғасырдың жетпісінші жылдарында-ақ аяқ-қолы маталып, есесіне қызылсөзбен «классиктерді» жарылқауға кеңінен жол ашқан. Тіпті бұл науқанның тегеурінділігі сондай, Әбіш пен Асқар басқа жанрдың қосын жегіп жан сақтауға көшкен. Сондай кездің өзінде де алған бетінен қайтпаған, Зейнолла Серікқалиев жаңа бағыттағы сын жанрының туын көтеріп, өртенген от ортасында жалғыз өзі қала берген.

Қала бергенмен "Жалғыздың шаңы шықпас" дегенің кері келді. Ұлттық талаппен жазылатын сын мақала мейілінше азай-

ып, есесіне шашбау көтерген сыншысымақтардың дәуірі дүркіреп жүріп тұрды. Әсіресе бірін-бірі жарыса мақтаған ақын-жазушы басына бетін бермейтін. Ішінде бірлі-жарымының жілігі татитынына қарамай, көбісінің-ақ есеппен жазылған еспе сөз екені әдебиет жанашырын былай қойғанда қарапайым оқушының өзіне де кәдімгідей сезіліп тұратын. Біреулерді көпінде мақтап, екінші біреулерді жержастата жамандау қазақ-совет әдебиетіндегі шығарма құндылығын «айқындаудың» өлшеміне айналып, мемлекеттік сыйлық алғысы келетін ортақол жазушысымақтарға жол ашып беріп жататын. Ал шындығында мұның өзі сол кездегі қазақ әдебиетінде нағыз көркем шығармаға нақты баға бере алатын, қалың оқушыға жақсы мен жаманды айыруға септігін тигізетін кәсіби сынның болмағандығының бірден-бір айғағы еді.

Сол олқылықтың орнын толтыру үшін, қара қарғаша қарқылдайтын соцреализм, «классиктерінің» төндіретін қатеріне қарамастан өз пікірін ашық білдіріп, әдебиеттің өзекті мәселесін сөз еткен бірнеше мақала жариялағаны да белгілі. Бірақ оның ақыры өзіне ауыр соққы болып тиіп, жападан жалғыз қалғаны жалпы жұртқа тағы аян.

Осы бір әдебиет сынының мейілінше әлсіреген шақтарындағы ортақол талантты ақын-жазушы мен сыншысымақтардың астамсыларында шек жоқ-ты. Сол тұстағы қазақ әдебиеті – орыстың ұлы сыншысы Н.Добролюбовтың: «Белинский өлгеннен кейінгі он бес жыл ішінде балақтағы бит басқа шықты» дейтініндей кезеңге тап болған.

Соның бір айғағы өлгі балақтағы битке ұқсайтындардың сиясы кеппеген қолжазбасы күн құрғатпай газет-журнал бетінде жарық көріп жатқанда – білікті сыншы Зейнолла Серікқалиевтің халық санасын қалыптастыруға ауадай қажетті аналитикалық мақалалары кейде ұзақ айлар бойы жарық көрмей, редакция тартпасында сүрленіп жата беретін. Сондай кездерде басқалардан бұрын өзіне рухани жақын тұтып жүрген дос-жаран мен пікірлес жақын-жуықтың бас бағып үнсіз қалғаны жанына қатты батқанын өмірінің соңғы кездерінде жабырқап тұрып сыр ғып жиі айтатын.

Зекеңе жалғыз әдеби сынның жағдайы ғана емес, тәуелсіздік алғаннан кейінгі өтпелі шақтағы қарапайым халық пен қазақ жазушысының тауқыметті тұрмысы да қабырғасына қатты бата-тын. Соған қарамастан Зекеңнің салы суға кеткен кезі сирек. Әу бастағы арманы – әдебиеттегі сын жанрының қоғамдағы беделін арттыру жолында бірнеше құнды-құнды еңбек жазумен қатар өзінің жолын ұстанған Сайлаубек Жұмабеков, Әлия Бөпежанова, Таласбек Әсемқұлов, Дидар Амантай, Айгүл Кемелбаева, Амангелді Кеңшілікөв сияқты т.б. бірнеше талантты шәкірттің қамқорын соғып, жанына жақын тартып жүретін. Оңаша кездескенде соларды қуаныш етіп айтып та қоятын.

Дегенмен көп жылғы жанрлық бағыт-бағдарды айқындаудағы қиындық, пікір оқшаулығынан туындаған жалғыздық, тіршіліктегі түрлі түйткілді жайлар, сынның болашағына аландаушылық – осының бәрі – уақыт өте келе бірте-бірте ұлғайып, ақырында айықпас дертке ұласса керек. Туралап келген ажалға шара жоқ екен. Ақыры сол дерт өз уақытының ұлы міндетін атқаруға бар күш-қайратын сарып еткен азаматы өз ортасынан мәңгіге ажыратып тынған.

Бірақ әдебиеттегі сынның адалдығы үшін Зейнолла Серікқалиев бастаған ұлы шеру, жалған атаққұмарлар мен ортақол талант атаулының құтын қашырып, үрейін ұшырып жалғасуда. Өйткені ол – өркені өсер елге ауадай қажет, ұлт болашағына қатерлі – өнердегі өтіріктің жолын кесіп сананы шындықпен сәулеттендіретін, мүдіруді білмейтін, күн санап қатары көбеймесе азаймайтын ұлы шеру!

САНАДАҒЫ САҒЫНЫШТЫҢ СУРЕТІ

Бұ дүниеде есті кісіні қинайтын не көп, сұрақ көп, ал бірақ сол көп сұраққа бір қызығы дайын жауап одан да көп. Тіпті оны жұрттан естітіңізді былай қойғанда, газет-журнал бетінен жүздеп, мыңдап табуыңа да болады. Мысалы біздер үнемі қиындықтан, кедейліктен, алауыздықтан, рушылдықтан, мансапқорлық пен жемқорлықтан арыла алмайтын неге сорлы ұлтпыз? Бұл сұрағы. Жауабы үшін бас қатырудың қажеті шамалы. Өйткені ол миымызда әлдеқашан бері дайын: – Біздер демократияның не екенін түсініп үлгірмеген кембағал жартылай жабайы көшпелі жұртпыз. Осы жауап ғасырлар бойы миымызға орныққан. Ал түсінген ұлт әлдеқашан байлық пен бақытқа (қайдан тапса одан тапсын) жырғалып отыр. Оның сырының уағыздалғанына да аз уақыт өтті дей алмаймыз. Бұл уағыз бойынша олар жаратушының о бастан-ақ ерекше ақбілетті етіп жаратқан ұлты. Діні де, тілі де, дәстүрі де жақсы. Сондықтан да ол ұлт барша жер бетіндегі қабілеті орташа этносты «қанатының астына алып» «жарқын болашаққа» қарай жетелейді. «Көнбейтін қиқарларын» көнсе заңмен, көнбесе басқа тәсілмен жөндейді.

Бұл сырт қараған кісіге қазақтың ғана емес, барлық елде өмір сүріп жатқан пенденің көндіккен тірлігі төрізденуі мүмкін. Солай бола тұра бұл әділетсіздікке іштей қарсыласып, дайын жауаптан кейде түңіліп, кейде қайтадан ескіге үңіліп, қордаланған көп сауалға жауап іздейтіндер де ұшырасады екен. Әрине онда да дені сау кісісі емес, психологиялық паталогияға ұшырағаны ғана. Өйтпесе

кім білген... Міне, Төлен Әбдіковтің «Парасат майданын» осылар жайлы повесть немесе ертеректе жазған «Оң қол» әңгімесінде пайдаланған – адам тұлғасының екіге бөлінуі жайлы шығарма деп қоя салуға болар еді. Өйтсе де түрлі күрделі проблеманың қылаң берілуі оқырманды көркемдік-эстетикалық талаптардан гөрі философияны әртүрлі категориясына бағытталған, соның ішінде адам өміріндегі сананың маңызына ерекше ой толғауына еріксіз мәжбүрлейтіні ғажап. Мәжбүрлеп қана қоймай өзіңнің де іштей екіге бөлініп, енді дайын жауаптарға қызылкөзденіп өшігіп алатыныңды байқайсың. Әсіресе повестегі теледидардан күнде көріп, газет-журнал арқылы халықтың бойына әбден сіңісті болып кеткен: «Газет оқудан қалдым. Бетін ашсаң болды, небір сұмдық оқиғалар тасқыны сені жаңқа құрлы көрмей ала жөнеледі. Өзінің анасын зорлаған немесе өлтірген; Өзінің балиғатқа толмаған қызын зорлаған не өлтірген; сәбиін өлтіріп қоқысқа тастаған келіншек; Өз ұлына тұрмысқа шыққан миллионер әйел; Адам етін жеген маньяктар; Еркекке үйленген еркектер; Өлікпен жыныстық қарым-қатынас жасағандар... тағы сол сияқты сорақылықтар туралы шартараптан жеткен хабарлар» деген жолдарға көз жүгіртіп болып табан астында нілдей бұзылып, тасталқаның шығып ашуланасың. Себебі шығарма көтерілген мәселелерді ойша екшей отырып «ерекше қабілетті» ұлттың өзгелерге үстемдігін қалыптасқан ұлттық сананы өзгерту арқылы қол жеткізіп жүргеніне көзің жете бастайды. Мәселенки санасы өзгерген ұлт өкілінің азғындауы немесе азғындық жолға түсіру арқылы ұлт өкілін өзгерту түкке де тұрмайтынын түсінесің. Солай болса неге мұнша қауым, сонша ел осы қиыншылықтан жол таппай адасады деп ойлайсың. Сөйтсе қызы сұраққа дайын жауап үнемі қырсығын тигізеді екен. Нанбасаңыз повестегі бейтаныс құрбының хатынан оқып көріңіз. Онда: «Менің ойымша адам өмірі – жақсылық пен жамандықтың мәңгілік қақтығысы деген қалыптасқан тұжырым әлі де ойлануды қажет етеді» дейді. Сонда әлгі дайын қағиданы ұстанғандардың бәрі де талай ғасыр бойы алданғандардың әулеті болғаны ғой. Демек, олар өзлері қызғыштай қоритын ұлттық сананы өзгертуге жол бергендер қатарына жатпай ма. Міне саған кісі таңқаларлық қайшылық қажет болса. Тағы да: «Бір адамның әрі жаман, әрі жақсы болуы дүниеде ізгілік пен қиянат деп аталатын кереғар екі күштің бар екенін жоққа шығара алмайды», – дейді «сырқат» кейіпкер. Бұл әрине дайын жауап. Кісі осы жауапқа байланған жағдайда пайдалы тұжырым жасай алмай сары уайымға салынатыны белгілі. Солай дей тұрғанмен осы бір былыққан заңдылық әлі күнге дейін өз үстемдігін орнатып үкімін жүргізуден өзiрге қыңар түрi байқалмайды. Басты тәсілі дайын жауаппен бүркемеленуі. Соның нәтижесінде өтіріктің шынға, зорлық пен қорлықтың әділет үшін кесілетін жазаға балануы. Олай болса осының өзі-ақ дайын жауаптан құтылу қажеттігін ескертіп тұр емес

пе. Мәселенки бұрыннан бар тарихи санаға, тұрмыстық санаға, қоғамдық санаға соңғы ғасырда түрлі коммуникациялық байланыс пен корпоративті қатынастың дамуы нәтижесінде пайда болған ғаламдық сана сияқты төрт бірдей категория бірлігінің, біртұтас ұлттық сананы қалыптастыратынын; тарихи сананың – тарихи характерін, тұрмыстық сананың – тұрмыстық характертен, қоғамдық сананың – қоғамдық характертен; соның бәрін біріктіретін ұлттық сананың – ұлттық тыныс-тіршіліктен өрбитінін кім жоққа шығара алады. Бұлардың әрқайсысының ұлт өмірінде өз орны барын, қажетті мөлшерде ұстанған жағдайда тұтастай ұлттық мемлекеттің өрлеуі басталатынын, ал біріне басымдылық берген кезде тепе-теңдік бұзылып қатерге айналатынын, мәселенки тұрмыстық сананы қалыптастыруға мөлшерден тыс жағдай жасалса этнос тек тіршілік қамын ғана күйіттейтін дәрежеге дейін құлдырап, онда тарихи сана әлсіреп керісінше кісінің қоғамдық сана мен ғаламдық сананы төңіректейтінін, оның өзі ақыр түбінде кісінің өз ұлтының дағды-дәстүрін тілі мен дінін қорсынып ассимиляциялануға ұшырауға бейімделе бастайтынын өмірден күнде көріп жүрген құқайымыз емес пе. Ал енді күнде көріп жүргенмен соған қарсы жарытып өрекет жасадық деп қайсысымыз төске ұра аламыз. Тіпті олай істей алмауға қол байлау алдымен дайын жауап екенін қайсысымыздың ашық айтуға батылымыз жетті.

Адам бойындағы осы ағаттықты жазушы Төлен Әбдіков дәл аңғарады. Аңғарғандықтан да қоғамдық сана қалыптастырған сырқат кейіпкерге солай айтқызып, солай сөйлетеді, яғни айтқанда дайын жауаппен өзін қанағаттандыратын бейнені – ауруханаға түскен сырқаттың өзіне қалдырады да, керісінше сол аурудың кеселі өршіп ақыл иелік ете алмайтын кезінде өзіне жазатын хаты арқылы үйреншікті ортаға үрейлі тың пікірді айта бастайды. Осы арқылы көп жұрт аңғара бермейтін жайларға от тастап, санадан өшуге бет бұрған дағды-дәстүрдің, жоқшысына төніп келе жатқан дүниежүзілік қатердің хабаршысына айналады.

Бірақ сырқат түге саудың ішінде барша адамзат тағдырын былай қойғанда ұлттың болашағының өзі жырына да кірмейтіндер қаншама. Олардың «Әй, бауырым, мені білмейтін жан жоқ, өзің қайда жүрген адамсың?» дей салуы түкке де тұрмайды. Өйткені ондайлар санасы тұрмыстың қатал заңы аясында қалыптасқандар. Олар үшін тамағы тоқ, көйлегі көк болса жарайды. Онда барша мұрат, мақсатына жеткені.

Егер біреу: «Мен айса пайғамбармын, көктен түстім, менен қорқып бәрі жабылып, осында тығып қойды. Оны ұйымдастырып жүрген – Біріккен Ұлттар ұйымы» дейтін жан ұшырасса, бұл ғаламдық сана қалыптастыратын ортада сырқатқа шалдыққан жан дей бер.

Бұлардың екеуі де ұлттық сананы мансұқтайтындар. Сондықтан да біріншісі тұрмыстық, екіншісі ғаламдық сананың жетегінде өмір

сүріп ақыр түбі жалғыздықтың азабын тартатын мүскіндер. Бәлкі солардың бірі күн сайын судай сапырып дайын жауапты көбейтуге дағдыланған өзіміз шығар. Әйтпесе кей-кейде неге біздер рухани теоризмнің ықпалына ілесуге дайын тұрамыз. Ілесетін себебіміз миы кеселге ұшыраған повесть кейіпкерінің хатында жазатындай «Ескі ұғым, ескі қағида, ескі дағды біздің ақыл-ойымызды буып, шындық пен ақиқаттың жүзін дұрыс көрсетпейтініне әбден мойын ұсынып алғандығымызда» жатқан көрінеді. Ол құрсаудан босау үшін «... біздің санамызға бостандық керек» екен. Сонда ғана дайын жауаптың арбауынан босанып жан-дүние кеңістігін тың ой, жаңа пайымдаумен байытып ұлт атқаруға тиіс тарихи, тұрмыстық, қоғамдық және ғаламдық характерті үйлестіруші Сананы төрт аяғынан тең бастыра алатынға ұқсаймыз.

Осындай проблемаларды көтеру арқылы жазушы дайын жауаптың астында көміліп жатқан қаншама тың ойды ғаламат қуатты талантының арқасында жарыққа шығара алған десейші. Сондықтан да «Парасат майданы» повесі алыстан көз тартып жарқырап тұрған асыл тас тәрізді. Қанша ойды қозғаймын десең де соған лайық қыры жетерлік. Ал қыры көп шығарманың қашанда айтар сыры онанда бай келетіні бұл енді айтпаса да түсінікті жай ғой. Бұл тұрғыдан келгенде Төлен Әбідков жалғыз сөздің ғана емес, ойдың да мінсіз шағын мұқият қадағалаудан алдына жан салмайтын жазушылардың бірі. Оның басты қозғаушы күші, ұстанған жолы өзінің өлігі повесть кейіпкері айтатын «Ең қатерлі адам – бірыңғай жексұрын емес, бойында аздап та болса жақсы қасиеттері бар жексұрын» деген қағида. Сондықтан да ол өмір бойы қай туындысын да «аздап та болса» деп тілге тиек ететін ілік сөз қалдырмай мінсіз етіп жазды. Бұл жолы да – біз «Парасат майданы» повесінің Төленнің сол өзінің ақаусыз да адал еңбегінің тағы бір сәулетті көрінісіне айналғанының куәсі болып отырмыз. Ал оның Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылуы пісуі жеткен, қалиалы халық күткен игі іс деп білемін.

ТӘҢІРІНІҢ ҮНІ МЕН СӨЗІ

Көшеней текті тұқымнан болатын. Текті дейтінім жырау елін қорғау үшін ұрандап жауға шапқан ұландарының ұстазына ұқсайтын. Арғы атасы Дүзбембет, бергі атасы Жиенбай, өз әкесі Рүстембек те мінеки нақ осындай боз даланы боздатқан айдарынан жел ескен ақын, ауызша тарихты меңгерген шежіре еді.

Жиенбай атақты Сыр сүлейінің дүрі Шораяқтың Омарының апасынан туыпты. Ол дастанға кіріспес бұрын өзінің “Бастау”

толғауымен қамау терін алады екен. Ақын Ө. Тәжібаев “Жылдар, ойлар” ғылыми зерттеуінде: “Сыр өңірінде сол кезде Жиенбайдай ірі жыраудың болуы – елдің құты еді”, – деп бағалайтыны да сондықтан болса керек.

Жиенбайдың жыраулық жолын екі ұлы Рүстембек пен Дастанбек жалғастырады. Дастанбек 1942 жылы Сталинград шайқасында қайтыс болады. 1905 жылы Қармақшы ауданының “Тұрмағамбет” ауылында дүниеге келген Рүстембек 1966 жылы “Ақжар” кеңшарында дүниеден озады.

Рүстембектің жыраулығы 1917 жылы үш жүздің басын қосқан Шонайдың асында танылады. Онда 12-13 жаста екен. Қасына ертіп келген әкесі Жиенбай баласын бәйгеге қосады. Сонда ерекше көзге түсіп “Бала жырау” атанады. Жыраудың есейген кезінде тыңдаған ғұлама ғалым, сақ ел-жұртының тарихын түгелге жуық зерттеген Ө. Қоңыратбаев “Қырық құбылтып ән салған, шіркін Рүстембекке кім жетсін!” – деп сол шақтарда оған тең келер бұ жалғанда жыраудың жоқ екенін ашып жазады.

Кезінде халық жауы деп белгілі қоғам қайраткері Сүлеймен Есқараевтың туысы болғандықтан Рүстембектің басына қатер төнеді.

Осы тұста оған атақонысын өзгертуге тура келеді. Нағашы жұрты Жетірудың Керейтінің ішіне көшіп барады. Сол жерде береке мен тыныштық тапқан жырау олардың мерей-шапағатын ұмытпау үшін балаларына сол рудың Ыдық, Ерші, Көшеней, Бидас, Керейт, Андағұл деген аталарының атын қояды. Бұл ниетінен немере көргенде де қайтпай, біріне Арбалы деп Керейттің тағы бір аталығының атын береді.

Соғыс аяқталғаннан кейін Рүстембек бұрынғы ата-қонысына қайта көшіп келеді.

Әйелі Әнәпия ақкөбек кете руындағы Болаш деген бақсының қызы екен. Келімі келген сол кісіден Ақтайлақ деген жерде қауынға тіккен қамыс қостың ішінде 1946 жылдың 22 тамызында Көшеней туады.

Көшеней дүниеге келген киелі қоныс – қашаннан Сыр сүлейлері: Ешнияз сал, Балқы Базар, Кете Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Тұрмағамбет, Шораяқтың Омары, Абақан кете Аманжол, Нұртуған, Мұзарап Жүсіпұлы, Әлиакбар Жұматаев, Раззақ Мыңжанов, Запа Дәулетбаев, Сабыт Жүсіпов, Байділда Дастанов, Әлиасқар Әлімбаев, Қали Шыңғысов шыққан жырдың жерұйығы еді.

Көшеней өнердегі өмір жолын ән айтудан бастаған. Өртүрлі естелікте композитор Ө. Бейсеуовтің “Ақгүлім”, Жәнібек Көрменовтің “Гүл-гүл” әнін 1969 жылдары шебер орындағаны айтылады.

К. Рүстембеков 1968 жылы Қызылорда қаласындағы педагогика институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітіріп “Ақжар” ауылындағы 28 мектепте мұғалімдік қызметін бастайды. Бұл

бір білімі мен білігі мол, тарихты терең түсінетін, өнерді ерекше құрметтейтін Сәден Нұртаевтың мектепті басқарған шағы болатын. Сол кісі арқылы ақын А. Тоқмағамбетов, ғалым Ө. Қоңыратбаев, фольклор зерттеушісі М. Байділдаев оның талантты жас екенін таниды.

Көшеней 1969 жылдың қазан айында Қазақ КСР ғылым академиясының М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұйымдастырған қазақ фольклорына арналған мәслихатқа шақырылады.

Сол кездерді есіне алған атақты ғалым Рахманқұл Бердібаев кейінірек: “Аз жасаса да өнерде өзіне лайық Көшеней Рүстембеков есімі музыкалық фольклор тарихына енетіні көміл”, – деп көрегендік пікір айтыпты.

Ал Көшенейдің айтыскерлік қабілетіне тәнті болған, атақты Бұхар жырау ұрпағы Жүнісбек Жолдинов оған жыр арнаған

Қазақ әдебиеті мен өнеріндегі: М. Ғабдуллин, М. Қаратаев, Б.Г. Ерзакович, Ш. Есенов, О. Нұрмағанбетова, Н. Смирнова, Р. Бердібаев, Н. Тілендиев сияқты дара тұлғалардың назарын өзіне аударған Көшеней 1969-1971 жылдар аралығында ел аузындағы өлең-жырды жинауға кіріседі. Осылайша ол жыршы-жыраулық өнердің насихатшысы ғана емес, зерттеушісі болуға да белсене кірісіп кетеді.

1971 жылы Мәскеу қаласындағы М. Горький атындағы дүниежүзілік әдебиет институтының шығыстану бөлімінің аспирантурасына түседі. Ал 1973 жылдың 8 наурызында 27 жасқа қараған шағында сол Мәскеу қаласында қайғылы қазаға ұшырайды. Артында асыл жары Ержанова Жұпар мен балалары Арбалы, Нұрбол, Ақнұр, Арнұр және аяулы анасы Өнөпия, апалары Ыдық, Ерші, інісі Бидас қалады.

Көшенейдің дауысы жазылған Ташкенттен күйтабақ шыққан. Қазақтың ұлттық энциклопедиясына енген. 1975 жылы Мәскеуде жарық көрген ғалым О. Нұрмағамбетова мен Н.В. Покровскаяның авторлығымен “Қазақ халқының батырлық эпосы – Қобыланды батыр” атты кітабына Көшенейдің суреті басылып өнері жайлы дерек берілген. Мосфильм киностудиясының режиссері Болат Мансуров І. Жансүгіровтің “Құлагер” поэмасы негізінде түсірген “Ас” фильмінде Көшеней Ақан серінің аманатын арқалаған бейнені сомдайды.

Көшеней жайлы ақын Әбілда Тәжібаевтан бастап, Байжігіт Өбдіразақов, Мардан Байділдаев, Ахат Жанаев, Мұрат Әуезов, Темірше Сарыбаев, Темірхан Тебегенов, Атамұрат Шәменов, Ажар Балтағұлова, Өтеген Күмісбаев, Табылған Әбілқасымов, Нағима Торманова, Нағмаддин Егізбаев, Өтеген Жаппарханов, Ізбасар Пірімов, Уақытбек Сұңғатов, Балашбек Шағыров, Алмас Алматов, Берік Жүсіпов, Ислам Дүйсебаев, Зордан Салықбаев, Айгүл Сүндетова, Бауыржан Шәмшат – төңірдің үні мен төңірдің тілін халыққа жеткізуші дегенді айтады.

Ал мақамы бөлек марқасқа, мәйекті жырдың ханшасы Шәмшәт Төлепова; көненің көзіндей, тарихтың өзіндей Бидас Рүстембеков; ертемен шапса кешке озған, ылдидан шапса түске озған Сәрсенбай жыраудың баласы Алшынбек; шыққан жерін сұрасаң сүлейлердің отаны, боздатқан жырды халқына аруана сынды боталы Сүйінбай Ақбаевтың жеке-жеке мектеп ашып, шәкірт тәрбиелеуі, онан өнер жолына қанат қаққан Ақерке Өтепбергенова, Айнұр Ешбаева, Мариям Садықова, Амандық Бүрлібаев, Руслан Ахметов, Арнұр Көшенеев, Серік Жақсығұлов, Майра Сәрсембаева, Бақтыгүл Сқақова, Жадыра Қожатаева, Жадыра Ермағамбетова тәрізді жас жеткіншектердің республикалық байқаудың жеңімпазы мен лауреаты атануы сонау жылдарда қаһарлы саясаттың қату мінезіне қайсарлықпен қарсы шыққан Көшенейдің еліміз тәуелсіздікке жеткен кезде арманының орындалғанын аңғартса керек.

Ардақты ағайын, әңгімені осы жерден доғарсақ та болар еді, бірақ бұл Көшеней өмірінің біз білетін сырт мазмұны ғана болып қалар еді. Сондықтан қиындығына қарамастан барша қазақ ұлтына тән, ортақ Көшенейді түсіну үшін алдымен жыраулық өнердің сырына үңілуге тура келеді. Ал жыраулық жайлы ой қозғау қазақтың тарихына, өткені мен болашағына барлау жасау деген сөз. Онсыз – дара Көшеней мен бала Көшенейді ажырату мүмкін емес.

Не айтары бар, дара Көшеней “Тұлпардан қалған тұяқ” болатын. Ол тарихы бірнеше мыңдаған жылды қамтитын, біздің бабаларымыз билігін жүргізген өрісі кең, өнегесі мол – сақ, ғұн, түрік, оғыз қағанаттарының рухани дем берушісі – жыраулық өнердің шырағын өшірмеу үшін жаратылған жан еді... Тіпті кейде оның ұлы қағанаттардың қара шаңырағына қазақ иелік еткен тұста бұрынғы дәстүр жалғастығы мүлде үзіліп қалмауы үшін көк Төңірінің жер бетіне жіберген елшісіндей көрінетін кезі де бар-ды. Оны түсінуге Көшенейдің әкесі – Рүстембек Жиенбайұлының фәниден бақиға аттанғаннан кейінгі ұлы даланың жыр жырланбай үнсіз қалған шағын еске түсірудің өзі жеткілікті ғой деп ойлаймыз. Ал қазақ атаулының жыр-дастан тыңдаудан қол үзуі – езілген ұлттың ішінде тұншығып жатқан тәуелсіздікке деген бұлқыныстың бірте-бірте басылуына әкеп соқтырмай қоймайтын – жылдар бойы отаршылдар жүргізіп келе жатқан құйтұрқы саясаттың ең қатерлісі болатын. Нақ осы тұста, яғни жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы жылының аяғы мен жетпісінші жылының бас кезінде – ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан ұлттық дәстүр атаулының аясы азайып, айбыны қораштанып, болашағының бұлыңғыр тартқан шағында күтпеген жерден Көшенейдің жыр-дастан айтып, суырылып көпшілік алдына шығуы кісі таңқаларлық оқиға еді десе жарасып-ақ тұр.

Шынында да Рүстембек Жиенбайұлы фәниден бақиға аттанғаннан кейін шамалы уақыт жыр-дастан айту тоқталғанымен кейде халық арасынан оқшауланып той-томалақта Сыр сүлейі

Ешнияздың, Кете Жүсіптің, Қаңлы Жүсіптің, Тұрмағамбеттің, Шораяқтың Омарының, Қарасақал Ерімбеттің, Абақан кете Аманжолдың, Дүр Оңғардың, Нұртуғанның тағы басқа да көптеген ақын-шайырдың адамгершілікке, адалдыққа, нысапқа шақыратын дидактикалық мазмұндағы бірең-сараң өлеңін түрлі мақамда домбыраға қосатындар да ұшырасатын. Бірақ олар бар ғұмырын тұтастай осы бір ұлы өнерге арнағандар қатарына жатпайтын. Тіпті олардың өзі де ондай ірі атақтан үміттенбейтін. Себебі олар дара бітімді жыраудың қоғамдағы беделін іштей болса да сезетін. Ал бұл кездерде Көшенейдің өн мен әуеннің аражігін ажырата алмайтын балаң шағы еді десе де кісі қателесе қоймайтын.

Дегенмен атадан балаға жалғасқан қанға сіңген ел тағдырын үнге қосып тереңнен толғамаса отыра алмайтын қасиет – осы бір дағдарысты кездің өзінде де оны тыныш қалдырмапты. Ол әдепкіде ауыл, қала клубтарының сахнасына шығып, бұрынғы сал-сері мен осы заман композиторының өнін тамылжыта шырқап жүріпті. Арасында, ара-тұра ата кәсіпке де ат басын бұрып бақ сынап көруге өрекеттеніпті. Өрекеттенгенмен көрі құлақ қарт тыңдаушылардың көңілінен шыға да қоймапты. Бірақ оған Көшеней мойымапты. Қайта жігерлене түсіпті. Жалпы қай заман, қандай қоғамда да үйрену мен ізденудің азабына төзгендер ғана ақыртүбі табысқа жеткен ғой. Бұл тұрғыдан қарағанда Көшенейдің жиырмасыншы ғасырдың орта шенінде жыраулық өнердің рухани демеуімен қалыптасқан ұлттық сананы отаршылдардың онан әрі бұза түсуіне қарсы жасаған батыл өрекетін өнер үшін басын бөйгеге тіккендер қатарына жатқызуға өбден болады. .

Мен 1981 жылы Республикалық “Жазушы” баспасында редакторлық қызметімді тастап роман жазу үшін еркін шығармашылық жұмысқа шыққанмын. Алдымен үлкен прозаға кіріспес бұрын бапқа келу мақсатында Қармақшы ауданының көкжелкесіне мінген космодромның зияны жайлы “Құм дауыл” атты шағын поэма жазғанмын. Оны бітірген бойда ойда жүрген романға материал жинау ниетімен елге келгенмін. Ол кезде Болатбек Сүлейменов ағамыз аудандық партия комитетінің екінші хатшысы. Поэманы оқып шығып қатты мақтады, ауданның сыйлығын алып берді. Келген шаруамды сұрады. Мен өмір бойы Хақ Тәңірінің барлығына иланып, сыйынып келген кісінің кенеттен сол сенімді жоғалтқан жағдайдағы күйзелісі мен жан айқайы жайлы шығарма жазғым келетінін айтқанмын. Бөкең бірден түсінді. Өзі машинасына мінгізіп алып Ақмырзаның көтерілісі болатын Жаңақала кеңшарына алып барды. Елді аралатып, сол кездегі қантөгіске қатысқан кісілермен әңгімелестірді. Сол сапарда жүріп іштей романның сюжетін, композициясын ой сарабынан өткізіп көптеген қажетті детальды іріктеуге кіріскенмін. Енді соларды тезірек ақ қағазға түсірсем деп іштей армандағанмын да... Бірақ менің айтай-

ын дегенім бұл емес, ол Көшенейдің қазасының қазақ өнеріне ауыр тигені туралы еді. Бірде сөз арасында: "Бөке, әкесінен жас қалған Көшеней әдепкіде балаң дауысты емес пе еді. Кейін араға екі-үш жыл салып тыңдап көрсем қатты өзгерген екен. Тіпті айтылуы қиын көптеген мақамның өзін қиналмай орындайтын дәрежеге жетіпті. Қалай тез қалыптасып кеткен деп таң қалғанмын", – дедім. "Е-е, дұрыс аңғарған екенсің – деді Бөкең.– Бірде ауыл клубының сахнасында жыр жырлап отырған жігітті көргенмін. Даусы әжептәуір. Әжептәуір дегенмен әуеннің кей жерін бұзады екен. Клубтан жұрт тарқар кезде жігітті қасыма шақыртып алдым. "Сен Рүстекеңнің баласысың ба?" – деп сұрадым. Ол: "Иә", – деп жауап берді. Халжайды білгеннен кейін аудан орталығына бет түзедік. Біздің үйде Рүстекеңнің магнитофонға жазылған таспасы бар еді. Соны бердім. Қатты қуанды. Үйіне алып барып айлап тыңдап үйреніпті. Оған қоса ауылдағы өздері кәсіп етпегендерімен жыр-дастан айтатын дәстүрге құлағы қанық Үбісұлтан, Әлқуат, Мұзарап атасынан дәріс алыпты. Нағыз жырау болып қалыптасуына солардың себі тисе керек», – деп сөзін тәмамдаған.

Осылардың бәрі сырт көзге қарапайым әңгіме сияқты естілуі де мүмкін ғой. Ал дұрысында оның осы кездегі халыққа көрсеткен қызыметін көрегенділікке, көргенділікке жору жөн. Оны тереңірек түсіну үшін ең алдымен қазақ ұлтының тарихындағы жыраудың алатын орынын анықтау тірі жүргендердің баршасының парызы.

Біздің жыр-дастан орындаушыларға ерекше тоқталуымыздың сыры да сол жыраулық өнердің пәлсапалық мәнін ашуға деген құштарлыққа байланысты. Себебі жыр-дастан айтушылардың қазатты былай қойғанда түркі ел-жұртының ақыл-ойының, мәдениетінің дамуына, қоршаған ортаға деген көзқарасының қалыптасуына жасаған ықпалының маңызы мен мәртебесі кісі айтты тауыса алмастай шексіз әңгіме. Оның сыры сонау бағзы заманнан бері қарай жыраудың мемлекетте идеолог міндетін атқарып келе жатқан өнер иесі екендігіне байланысты.

Ғұламалар арасында әу баста жыраулық өнер сырт жаумен айқаста ерлік көрсетіп мерт болған батыр немесе қиналған халқына қол ұшын созған ер азамат – көз жұмған кезде аза тұтудан, жоқтау айтудан басталған дейтін пікір қалыптасқан ғой. Бірақ бұл өте ерте кезге қаратыла айтылған пайым. Біздің оған қосарымыз ерте дәуірдің өзінде-ақ ұлттық мемлекеттің мұқтажын өтеу үшін шешімі қиын, һәм күрделі мәселені көпшілік талқысына шығарудың қажеттігі жырауды өмір сахнасына мүлде басқа мағнада шығарған дегенге саяды. Өйткені қоғам дами келе ұлт тағдырының күрделі мәселелерін шешу үшін қашанда халық алдына қысылмай, қымтырылмай жүз көрсете алатын батыл, салмағы бар жанға жүктелген ғой. Ал ол міндетті орындау үшін ең алдымен сөзге шешен, ойға көсем тұлғаны дайындаудың қажеттігі туында-

май ма. Осы бір қажеттілікті шешуге деген талпыныс бұрынғыша сөзді саз-әуенге қосып ой-пікірді халыққа жеткізудің ендігі жерде тың бағытқа көшетіндігін аңғартатын. Өйткені сөзді әуенге қосып үн қатушыларға болашақта жеке отбасының қасіретін білдірумен қатар, этнос мүддесіне сай ортақ мәселе туралы ой өрбітуді талап ете бастайтын. Бұл қадам әу бастағы салтқа айналған өлім-жітім, той-томалақ кезіндегі дәстүрді тиып-жимағанымен, соған кедергі келтіруді көздемегенімен шындығында ұлттық маңызды мәселені айтуға маманданған өнерпаздың бедел-салмағының болашақта артық болатындығының хабаршысы еді. Осы өлеуметтік мұқтаждық қоғамдық дамудың кезекті бір сатысында өнерге жақындардың арасында бәсекелестік тудырып мақамды құбылта айтуға мәжбүрлеген күшке айналғаны байқалады. Осылайша өнерпаз қысқа ән салумен ғана шектелмей, оқиғалы дастанды саз-әуенге қосып айту арқылы ел арасында жүріп бедел жинайды.

Әуезді мақамның түрлене дамуы да осы бір өнердің өрлеу шағына тән құбылыс дерлік. Солардың бәрінің басын біріктіретін, ұлттық сананы ұлттық мүддемен ұштастыра ой қозғайтын, ішкі ауызбіршілікке шақыратын, сыртқы жаудан қорғайтын, батырдың ерлігін уағыздайтын, сатқындықты әшкерелейтін, болашаққа деген сенімді арттыратын, отбасының бүтіндігін қастерлейтін, жеке тұлғалардың қоғамды дамытудағы орнын белгілейтін жыраулық өнер осылайша өмірге еркін енеді. Ал оны өрге бастыратын, болашаққа жалғастыратын әрбір жеке тұлға қоғамдағы ең жоғары — жырау деген атақты иеленеді.

Біз бұл жерде жыраудың өншіден, жырышдан, термешіден айырмашылығына тоқталып жатпаймыз. Себебі ол жайында “Даланың соңғы жырауымен қоштасқан жыл” эссесінде жан-жақты түсінек беруге тырысқанбыз. Ал жыраулық өнердің нақты өзіне қатысты айтарымыз қазақ қазақ болғалы бері жырау атқарған маңызы орасан зор өнердің мәнін толық ашу ғалымдарымыздың алдағы жұмысы. Біздіңше бұл мәселенің ұшы-қиырына үде шығу үшін алдымен осы ұлы даланы мекендеген бабаларымыздың қанша дінді ұстанып, қандай қоғамдық жүйеде (формация) өмір сүріп, нендей ақыл-ойдың жетегімен идеологиялық бағытпен табысқа жетіп, немесе қиындыққа ұшырап жапа шеккенін анықтауға байланысты орындалмақ. Себебі байыптап қараған кісіге осылардың бәрі қазақ эпостарында толық қамтылған. Ал эпосты жасаушы кім дейсіз ғой? Жауабы: тек қана жырау!

Не себепті?

Мұқтаждықтан!

Осы мұқтаждықты жан-тәнімен сезіне білген жыраудың бірегейі Көшеней екенін оның жыр-дастан айтуға бірыңғай бетбұрыс жасауынан толық аңғарамыз.

Бірақ бұл пайым пенденің тарығуына қатысты айтыла салатын мұқтаждық емес, тұтас ұлттың талабын қамтитын, қоғамдық-өлеуметтік мұқтаждық.

Оны түсіну үшін ептеп дегенмен тарихқа көз жүгіртуге тура келеді.

Өз уақытысында қоғамдық құрылымның қандай жүйесіне қызымет етпесін жырау идеолог міндетін мүлтіксіз атқара білген тұлғалар. Халықты бірлікке шақырған өнершілдігінің арқасында ғасырдан ғасырға ұласып құрметке бөленген. Сонымен қатар – қазіргі заманда опера, драма театрында қойылып жататын спектакельдің, кинозалында көрсетілетін фильмнің, теледидар арқылы айтылатын түрлі ақпаратты жеткізушінің, радиодан берілетін хабарды таратушының міндетін де қоса атқарған. Сөйтіп жұртшылықтың эстетикалық талғамын тәрбиелеп, рухын көтеріп қана қоймай, өмір танымын кеңейтіп те отырған.

Ал ҮШ ғасырдың басынан бастап Жырау қауымы өз мойнына тағы бір міндетті алуға мәжбүр болады. Ол – сырттан келген басқыншылардың мейілінше қаталдықпен төл әліпбиінен айырғанына байланысты, соның салдарынан жазу мүмкіндігін жоғалтқан ұлттың басынан кешірген қилы оқиға, түрлі тарихын жырдастанға арқау етіп жұртшылықтың жадында сақтап қалуға деген өрекеті.

Санасында саңылауы бар кісі таңғаларлық айғақ емес пе, XX ғасырдың басына дейін евразияға қанат жайып дамып жатқан мемлекеттің хатқа түсірген тарихының болмауы.

Тіпті, онан кейін арада талай уақыт өткізіп барып қолымызға қалам алғаннан бері де араға ғасырға жуық уақыт салғанымызға қарамастан өлікүнге дейін нақты айғаққа сүйеніп жүйелі жазылған тарихымыз бар деп қайыссымыз айта аламыз.

Анығына көшкенде өзірше жоқ!

Оның сыры осыдан мың үш жүз жыл бұрын мөуренахырдағы жұртшылықтың салт-сана, дағды-дәстүріне мүлде қайшы басқа жат дінді зорлықпен қабылдауында жатыр. Сол зорлықтың залалы келе-келе ұлы даланың бар аймағына түгел тарағаны белгілі. Тарап қана қоймай идеологияны, экономиканы, жазу-сызуды, білім алу жүйесін, тіпті айта берсеңіз ұлттық сананы адам танымастай өзгертті деуге де болады. Солай десек, онда жазуы жоқ ұлттың осыншама байтақ даланы қандай үгіт-насихаттың күшімен ұстап тұрған деп ойлауымыз керек.

Жауабы: Тек ғана ауызша айтылып тыңдата алатын жыраулық өнердің құдыретті ықпалымен ғана!

Айта берсеңіз тіпті бұл да аз! Кейінгі бірнеше ғасырда жырау үгіт-насихатшылық міндетке қоса, қазақ халқы басынан кешкен тарихты поэзия тәсілімен жасаушылар деп те айта аламыз. Мұндай қосалқы ауыр міндетке жырау қауымы ұлы дала

тұрғынын монғолдар жаулап алып, Шыңғысхан идеологиясы үстемдік құрған кезде, оған қоса төре ұрпақтары дала демократиясын өздерінің ыңғайына қарай икемдеп, биліктен қара халықты шеттеткен тұста әділетсіздікті масқаралау мақсатында жыраулар төуекел етіп батыл әрекетке барғандары байқалады. Осылайша байырғы халық өзінің ұлттық бет-бейнесін дағды-дәстүрін сақтап қалу мақсатында өз тарихын поэзия тілімен жасауға мәжбүр болады.

Бұл тұста да Көшеней жырлаған дастандардың орны бөлек, қосар үлесі мол.

Тағы бір мысал. “Алтын орда” ыдырағанан кейін біртұтас ел шілдің саңғырығындай тоз-тозы шыққанын бәріміз де білеміз. Міне нақ осы тұста да жыраудың қоғамдағы орны ерекшелене түседі. Олар хан, сұлтандардан гөрі елдің елдігін сақтап қалуға күш-қайратын, ақыл-айласын жұмсаған, өлімнен қорықпай найзалы жауға қарсы шапқан, қалың бұқара арасынан суырылып шыққан қас батырдың өмір дерегін жырға қосып үлгі етуге кіріседі. Сол арқылы жазуы жоқ ұлттың ауызша тарихын жасайды. Осылайша қазіргі кезде біздер санын айтып мақтан ететін бірнеше жүздеген эпос туындыларын дүниеге әкеледі.

Осылардың өзі-ақ біраз жұрт тілге тиек етіп жүргендей, біздегі жыр-дастанның көптігі қазақ ұлтының ерекше талантты екендігінен немесе ақынжандылығынан емес, керісінше жазуы жоқ отар елдің ұлттық сананы қорғау жолында амалсыз барған тәсілі екенін аңғартса керек. Осы жерде қазақ халқы Ресейге отар болғаннан кейін жырау атаулының басынан бақ тайып, түрлі кедергілерге ұшырай бастағанын да айта кеткен жөн. Әсіресе 1822 жыл орта жүзде, 1824 жылы кіші жүзде хандық жүйенің жойылып, ел билеудің жаңа тәсілі – аға сұлтандық енгізілгеннен бастап жыраулық өнердің жолы жіңішкеріп, оның есесіне өн айтушылардың бағы жана бастаған. Мұны да Ресей отаршыларының құйтырқы көп саясатының тағы бірі деп түсіну орынды. Оның түпкі сыры жырау ұлттың ұзақ мерзімді идеологиясын айқындауға себі тиетін дара тұлға болса, өншілік сезімге ғана әсер етіп көңілдің қошын жақсартатын өнердің бір түрі екендігіне байланысты. Ал отаршылдардың алға қойған негізгі мақсаты қалайда қысқа мерзім ішінде қалыптасқан сананы өзгерту арқылы бағынышты ұлтты құлдыққа ұстап, жер байлығын тонау десек, онда бірінші кезекте оның идеологының көзін жоюдың олар үшін тиімді екенін түсіндіріп жатудың қажеті бар ма? Әрине жоқ. Мәселенки Ресей самодержавиесі дүрілдеп тұрған кезде көптеген жыраудың орыс шапқыншылығын әшкерелейтін жыр-дастанын жұрт алдына шығып айту былай тұрсын, ауызға алудың өзіне тыйым салуы соның дәлелі. Ал кеңес өкіметі кезінде ерлік пен елдікке үндейтін фольклорлық шығарманың бәрін түгелдей жоюға бет бұрған. Ол үшін алдымен феодалдық-буржуазиялық

қоғамды көксейтін тап жауы ретінде жырау біткенді қуғын-сүргінге ұшыратты. Шетінен түрмеге жапты. Кейбір ниетінен қайтпағанын көзінен тізіп атып жіберді. Онан қалғаны ұжымдастыру дәуіріндегі ашаршылықтың құрбанына айналды. Тіпті онан да қалғаны Ұлы Отан соғысына шақырылып, шәһид болды. XX ғасырдың екінші жартысына аяқ басқан кезде баяғы бір заманда жауға аттанар сарбаздай самсаған жырау атаулыдан Рүстембек Жиенбайұлы жалғыз қалған еді. Ол да бұрынғы бабаларынша тірлігінде кеуде кере жыр жырлап, шалқып жүріп шәкірт дайындай алмай дүниеден арманда өткен. Сол шақта жиырмадан жаңа асқан мына біздер: "Қазақ жеріндегі жыраулық өнер өлді" деп ойлағанбыз.

Бұл өмірде ұстаздың өзі қызыметін өткізген өнерді болашақта да өрге бастыратын ізбасар шәкірт дайындай алмай өмірден өтуінен ауыр өкініш жоқ шығар. Ал енді ондай мүмкіндіктен жалғыз жарым емес, тұтастай жырау біткен айырылып жатса ше? Жырдастанның мәтіні хатқа түсірілгенімен Ұлы даланы ұранды үнге бөлеген мақамы мәңгілік құрдымына жұтылып жоқ болар болса ше? Өнерден хабары бар қауымның күні кешеге дейін өлердей қорқатыны да осы қатер еді. Бірақ тәңірі жарылқағысы келсе, қиын да болса қиын келтіреді екен. Тас болып бітеліп қалуға айналған жыршылық бұлағының көзін Көшенейдің ғажайып дауысымен қайта ашты да жіберді. Осымен-ақ жаратушы ие біздерге жыраулық өнердің мәңгі өлмейтінін аңғартқан сыңайлы.

Міне оған қазіргі шақта Қызылорда облысының Қармақшы ауданында болып жатқан осы бас қосуды соның бір айғағы десек те қисынды.

Тіпті бұған Көшенейді еске ала отырып озандар озаны Қорқыт атадан Рүстембек Жиенбайұлына дейінгі аралықтағы ел тәуелсіздігін жырлаған бабалар аруағын ардақтап еске алып жатқанымызды қосса да сыйымды.

Осының бәрін халқымыздың сан ғасырлық хатқа түсірілмеген өткен өмір, өшкен ізін біртіндеп қалпына келтіруге қарай жасалған алғашқы құтты қадам десек те шындықтан алшақтамаймыз.

Осылардың бәрі сіздердің Көшеней Рүстембекұлына арнаған мына тойларыңыздың қанасынан асып, жырау бабалардың мерекесіне айналуы қазақ тарихында бұрын соңды болмаған теңдесі жоқ оқиға екенін көрсетеді.

Жақсылығы мен жаңалығын болашақ ұрпақ ешуақытта естен шығармай айта жүретін осы ұлы тойды жасауға басшылық етіп, мазмұн-мағанасына жүрегінен орын берген облыс әкімі Икрам Адырбековке шын жүректен шексіз алғысымды білдіремін. Сіздің Сыр елінің өнерін өркендеткен тұлғаларына деген қамқорлығыңызды ерқашан да жырау бабаларымыздың әруағы қолдап, қорғап жүрсін. Халық өзіне риясыз пейілмен қызымет еткен азаматын ешуақытта ұмытқан емес.

Тәрбиелік мәнін тәңірінің өзі ұқтырған зерделі жырау Көшенейдің мерейтойын өткізу арқылы тәуелсіздік арқасында барша қазақ халқына ғажайып мүмкіндіктің туғанын өз ісімен үлгі етуге ұмтылған аудан әкімі Рзақұл Нұртаевқа да ризашылығымды жеткізім келеді.

Көшеней өнегелі өнері енді ғана өрге шығар, өзі төрге озар шақта өмірден өткен еді. Дегенмен өсиет тұтар сөзі, үлгі тұтар үні артында қалған кісіні қашан да ортамызда жүргендей сезінетін әдетіміз емес пе.

Тойларыңыз тойға ұлассын әлеумет.

ҚАМҚОР КӨҢІЛДІҢ ҚАЗЫНАСЫ

Жұмыр басты пенде атаулы отбасының қам-қаракетін түгендеуге уақыт жеткізе алмай сабылған мына заманда – енді соған қосымша ұлт басындағы мың батпан уайымды кеудесіне ұялату және оны өзімен бірге үздіксіз көтеріп жүру, халық тағдырын өз тағдырымен ұштастыра алатын азаматтың ғана қолынан келетін бейнет десе кісі жаңылыспас. Ал енді сол бір ішіп ас, киіп киім болмайтын көкірегінде қазандай қайнаған көпке ортақ мәселені көз майын тауысып ақ қағаз бетіне түсіріп, қалың жұртшылыққа ұсыну, сол арқылы қалың елдің көкірегінде жүрген үміт пен күдікке барлау жасау, бұл бір құны қымбат, қадірлі еңбек болмақ.

Міне, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, ардагер азамат Сейілбек Шауһамановтың үстіміздегі жылдың 29 тамызында “Түркістан” газетіне жарияланған “Иесі кім, киесі кім бұл елдің?” мақаласын оқыған кісінің нақ осылай бағалайтынына шүбәсізбіз. Ал енді түсінбейтіндер мен түсінгісі келмейтіндер арамызда жоқ деп те айта алмаймыз. Әсіресе, мемлекет ішінде кетіп жатқан кем-кетікті сөз еткенді жақтырмай қалатын шенеуніктер арамызда қаншама? Тіпті ондайларды жау көретіндер ше? Әрине білместік... Себебі ұлттық идеология толық жасалынып үлгермей жатқан кезде, байырғы халықтың қоғамды ілгері дамытудағы ұйымдастырушылық қабілетін толық мойындамауға әкеп соқтыратын соның негізінде басқа майда ұлт өкілінің қай-қайсының да қамқорсыз қалуына негіз қалайтын кемшілік екені, сонау, әлімсақтан бері қарай белгілі заңдылық. Демек бұл басы шешілмеген ұлттық мәселе басқару жүйесінде қызымет істейтіндердің баспайдасын ойлап қана жұмыс істеуге мәжбүрлейтін, соның салдарынан мемлекет қазынасындағы

қаржы-қаражаттың талан-таражға түсуіне мұрындық болатын кемшілік деген сөз. Секеңнің мақаласының шу дегеннен ақ “Қазақстанның тәуелсіздігін баянды ету үшін, іргесін бекітіп, төңірегін түгелдеу үшін қазақ халқы жер бетінде мәңгілік болу үшін: 1. Жер бірлігі, 2. Дін бірлігі, 3. Тіл бірлігі ауадай қажет. Бұл сөз елдіктің, халықтықтың, тәуелсіздіктің, мемлекеттіліктің үш тағаны, үш темірқазығы. Еліміздің иесі, жеріміздің киесі қазақ халқы болу керек!” ,– деп бастайтыны да сондықтан.

Бірақ бұл тізгін ұстаған қауымның төккен тері мен еткен еңбегін түгелдей мансұқтау деген емес. Қайта оларда кетіп жатқан кейбір кемшілікке басқаша тың көзқараспен қарауға шақыратын пікір-ұсыныс деп қабылдаған орынды. Себебі Сейілбек Шайхаманов жазып отырған, еліміздегі кейбір басшы қызметкердің біразы өзінше мемлекеттің өркендеуіне айтарлықтай зияны тимеді деп есептейтін кемшіліктің түптеп келгенде тәуелсіздігіміздің баянды болуына қырсығын тигізуі бек мүмкін екенін нақты айғақтармен дәлелдеп: “Билік басындағы ағайын-ау, алда да күн барын ойланайықшы!” деп жалпақ елге жар салады.

Бір өкініштісі көп жағдайда газет-журнал бетінде қандай ұсыныс айтылса да құлаққа ілмейтіндердің көбеюінде болып тұр. Оған қолына қалам ұстаған бірсыпыра ағайындардың өзі де кінәлі. Себебі кейде өзіміздің “білгіштердің”: “Жазушы барлық уақытта билікке оппозицияда болған және бола береді” деп соға салатыны дер едім.

Өтірік! Тіпті лаққан пікір деуге де келеді. Ойлаңызшы ел-жұртқа деген ниеті, тілегі түзу қай ақын, қандай жазушы немесе журналист ұлттың мүддесін қорғайтын жүйеге қарсы шыққан. Тіпті айта берсеңіз олардың әу бастағы қоғамдағы орнын анықтайтын басты міндетінің өзі – қолы жетпей жүрген ұлтты тәуелсіздікке жеткізу, жеткенінің ірге тасын нығайта түсу, сол бағытта шалыс басып жатқандарға эстетикалық талғамды өзгерту арқылы хал-қадірінше ескерту жасап, тығырықтан шығудың жолын көрсету емес пе! Бұл тұрғыдан қарастырар болсақ, шенеунік деп жүргеніміз ұлттың өзі бір кездерде қажетін өтеу мақсатында мемлекеттік жүйе мен механизмді іске қосу үшін жалдаған зиялы кісінің шоғыры екенін неге естен шығаруымыз керек. Солай десек, қолына қалам ұстаған қауымның неге бәрі бірдей оппозиция болуға тиіс. Рас, кейде билік басындағылардың кейбірінің дандайсып немесе құлқынының қамын күйттеп ұлттың ұлы мақсатын шетқақпай еткен шақта оларды сын садағына алып қалың елге жария етіп пікір қалыптастырулары мүмкін. Оның өзінде де ұлт тәуелсіздігін қорғау мақсатында ғана. Шындығына келсек ондайларды сол тізгін ұстағандардың өзі де жазасыз қалдырмауға тырысады емес пе. Егер оларға биліктің өзі көз жұма қараған жағдайда онда басты қатер алдымен сол биліктің өзіне төнетінін көрі тарих талай

дәлелдеме п е еді. Егер билік басындағы бірқыдыру ағайын айтқанды тыңдамай, ескерткенді есітпей, ақыл-есі ел байлығын тонауға ауса ше? Ондай жағдайда қаламгер қауымының әлігі тізгіннен айрылуға айналған режимді құлатуға әрекеттенген түрлі саяси ұйымның қаруына айналатынын да жоққа шығара алмаймыз. Сонымен қатар заман тыныш, тамақ тоқ кездің өзінде де қаламды қару еткендер арасынан іргесі берік мемлекеттің жүйесін бұрынғыдан да бетер нығайта түсу мақсатында емес, қайта оның шаңырағын шайқалту ниетімен қолына қалам ұстайтындардың да кезігетін жайы баршылық. Оны жоққа шығармаймыз. Бірақ олардың көбісі ақшаға жалданып билікке таласушы топтың сой-ылын соғатындықтан, оның үстіне тәуелсіздікті қорғау орнына жөн-жосықсыз қаралап жұртшылықты адастыруға ниеті ауған жағдайда көркемсөздің де, көсемсөздің де иесінің қоғамды дамытудағы негізгі міндетін атқарушылар қатарына жатпайтынын ескерткіміз келеді.

Мұны айтып отырған себебіміз, тәуелсіздікке деген жана-шырлықтан туатын түрлі пікірді тек ақын-жазушылар ғана емес, жалпы қолына қалам ұстаған – мемлекетте жатқан кемшілікті өз хал-қадірінше түзетуге әрекеттенген, ниет еткен барлық зиялы кісіге ортақ қасиет деп білу қажет. Осы тұрғыдан келер болсақ, Сейілбек Шауһамановтың “Иесі кім, киесі кім бұл елдің?” мақаласын ұлттың қадау-қадау кемеңгер азаматын ғана толғандыра алуы мүмкін асыл сөздің озық үлгісі деуге болады. Мақаланың қаншалықты ауқымды мәселені көтергенін тақырыпшаларының өзі-ақ айтып тұрғандай. Олар: “Жер жөнінде”, “Дін жөнінде”, “Тіл жөнінде”, “Көп қорқытады, терең батырады”, “Ауыл ұлттық дәстүріміздің қорғаны”, “Демография – адам, ұлт, мемлекет тағдыры”, “Отан – отбасының басталады”, “Байлығыңды, бақытыңды бесіктен ізде”, “Аборт – ғасырлық қылмыс”, “Мың күн жұмақтан бір күн тірлік артық”.

Әсіресе Секеңнің мемлекеттік тіл мен ұлттық идеологияға қатысты ой толғамын ұлт тарихына сүйенген талдау деп бағаласақ та артық емес.

Қорыта айтқанда, Секеңнің сырт қараған кісіге біліне бермегенімен шындығында жүрегі елім, жұртым деп соғатын, сол үшін де ұлтының өткен тарихын зерттеуден, келешегіне барлау жасаудан жалықпайтын, жақсылығын мақтан тұтып, кем-кетігін түзейтін түрлі жолды қарастыра жүретін ұлты мақтан тұтарлықтай ірі тұлға екенін осы мақаласы тағы да бір дәлелдеп тұрғандай. Ал біз болсақ, Секеңнің ел тағдырына қатысты билік басындағыларға қарата айтқан ұсыныстары көрер көз, тыңдар құлаққа кез болғай деп тілейміз.

ҚҰЛДЫҚТАН ҚҰТЫЛУ

Сыр елінде сонау жылға дейін қазақтың жұртта шашылып жатқан жыр-әуенін жинаушы оқымыс, жансебіл зерттеуші Мардан Байділдаевтың туғанына 80 жыл толуына байланысты естен кетпес, ел сүйсінген ұланасыр той болды. Тәңірі жарылқап, қазақ қазақ болғалы тағы бір тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері бұрынғы елеусіз қалған көптеген ата-баба дәстүрін қайта жаңғырту үрдісі бөлендей кісі таңғаларлық оқиға болудан қалғалы қашан. Тіпті өсіресе өлі әруақты ардақтау халыққа қадірі асқан тіріні құрметтеу күнделікті өміріміздің дағдылы көп ісінің біріне айналып та кеткен дерсің. Дей тұрғанмен мына тойдың жөні бөлек, жасауы сәнді, мазмұны мәнді болғанын айту لازم. Бұрындары мұндай мерейтой кісінің тірлігінде қол жеткізген лауазымын ең кемі докторлықты қорғаған ғылыми дәрежесін, түрлі лауреаттық пен төске тағатын темірдің құнының қандай және қаншалықты екенін түгендеп барып қана жасалатын. Ал мына Мардан Байділдаев ағамыз, шіркін-ай ең болмаса ғылым кандидаты атанса-шы. Сонша әдеби, мәдени, жыраулық пен халықтың санасы мен көкірегінде өлі өшіп бітпеген саз-әуенді хатқа түсіріп текшелеп жинап жүріп, оны талдап, коммунистік идеологияның ықпалымен ұлттық мұраға тіксіне қарайтын- дарға түсіндіре жаза жүріп, өз тірлігіне қажетті қалыңдығы пышақ сыртындай кітапша шығарып кандидаттық дисертация да қорғаса-шы? Құдайым-ау соған қарамастан лауазымды қызметкен қолы жетпеген, атағы жоқ қоңторғай тұрмыспен өмір сүрген кісіні халықтың мұншалықты сый-құрметке бөлеуі неліктен? Мүмкін — бұл мерекенің ең басты жетістігі өлі күнге дейін әлеуметтік астары ашылмаған көптеген құндылыққа енді жаңа қоғамның тың көзқарасын қалыптастыруға жасаған ықпалында шығар.

Олай дейтін себебіміз Мардан Байділдаевтың ғылымға қосқан үлесі мен өмір сүрудегі “олақтығы” кешегі өткен коммунистік идеологияның темір құрсау ішінде өрбіп, өсіп, жетіліп тағдырын қалыптастыруына тікелей қатысты емес пе. Ал коммунистер басқарған қоғамның ең басты мұраты кісіні кісінің қанауын жою ғой. Осы бір о баста бай мен кедейдің, қанаушы мен қаналушы халықтың тұрмысын теңестіріп қоғамдағы әділетсіздікті түгелдей жоюға негізделген деген утопиялық көзқарас бірте-бірте материалдық игіліктен ауысып, адам баласының бірінен екіншісінің ақыл-ойының артықшылығын болдырмауға бағытталған мемлекеттік саясатта жатыр емес пе. Осы саясаттың негізінде ғылымда, өнерде, әдебиетте орташа қабілеттілер билік тізгінін қолына алғаны да белгілі. Ол үшін бұрыннан да сан жағынан қара нөпір орташа қабілеттілер бірігіп өздерінің ең басты бақталасы нағыз таланттардың сағын сындыруға, тіпті кейде көзін құртуға

жаппай кірісіп кетпеп пе еді. Бұл ниетті жүзеге асыру сол кездегі мемлекет ұстанған идеология тұрғысынан бөлендей қиыншылық туғызбайтын да. Оның ең басты тетігі олардың көбісінің ауқатты отбасынан шыққанын бетіне басса-ақ жететін. Осының өзі-ақ ерекше таланттардың тұқымын тұздай құртуға жетіп артылатын. Оған Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтың есімін еске түсірсек те жеткілікті. Бұл – бір.

Екіншіден ұлттан шыққан ұлы таланттарға тағы бір қатерлі қолбайлау – ғылымда қандай жаңалық ашпа, әдебиетте нендей ұлы шығарма жазба, олар алдымен орыс тіліне аударылып, онан соң орыс зиялысының бірінің назарына ілігіп, сонан кейін әлгі зиялы аузы тұшығанын аңғартқан жағдайда ғана бағаланып бағы жанатындығын да еді. Әсіресе бұл шұрайлы ұлт тілінде жазылған, ұлттық сезімнің талмау, нәзік тұсын шебер суреттейтін көркем шығарма мен сол көркем дүниелерді зерттейтін ғылыми еңбек үшін нағыз кедергінің көкесі болатын. Өйткені ұлт тілінде шеберліктің шыңы саналатын қай-қай шығарма да алдымен жолма-жол аударылып, онан соң орыс тәржімашының қолына тигенмен де мәселе мұнымен бітпейтін. Себебі әлгі орыс аудармашысының шама-шарқы қай деңгейді аңғартса, аударылған шығарма сол деңгейден аспайтын. Демек бұл ол заманда ұлттық бояу-нақышпен жазылған туындыны орыс тілінде ойдағыдай сапалы кітап етіп шығару қиынның қиыны екенін аңғартатын. Басты кінәрат аударма көсібінің қиындығымен қатар, кеңестер одағының құрамына кірген екі жүзге жуық этнос жазушысының, ғалымының, мәдени, саяси жетекшілерінің жолма-жол орысшаланған қолжазбасы – орыстың орташа қабілетті жазушысының көбісіне қаламақы арқылы табыс табудың көзіне айналғандығында еді.

Кеңестер одағы кезіндегі мұндай әлеуметтік келеңсіздік аз ұлттың озық ойлы таланттарының жоғары сапалы еңбегін орыс тіліне сапасыз аудару арқылы орта қол дәрежесіне дейін төмендетсе, ал сол ұлттың нашар жазушысының шығармасы мықты аудармашының қолына түскен жағдайда орташа көркемдікке дейін көтеріліп, авторы қатарға қосылып жататын. Міне осылайша, біріншіден ұлттан шыққан ұлы талант біткен орташа қабілеті болмағаны үшін 1937 жылғы қуғын-сүргінге ұшырап көзі жойылса, екіншіден – қандай көркем шығарма да орыс тіліне аударылған кезде көркемдік бояуы өрсізденіп, құнды ғылыми еңбектің айтар ойы көмескіленіп жарық көріп жататын. Бірақ бұл ешкімнің де басын ауыртпайтын. Оның басты сыры коммунистер басқарған жүйенің басты мұраты қоғамда теңдік орнату талабына толық жауап беріп жатуында болатын.

Соның салдарынан да әдебиетте оқырманның эстетикалық талғамына ықпалы тиетін көркемдік кемел шығарма авторы ата-ну, ғылымда ұлттық құндылықты ілгері бастыратын заңдылықты ашуға ұмтылу, бұл енді, басқа бөле тілегенмен бірдей қатерге ай-

налатын. Осының бәрі сен кім болсаң да өзге орта қабілеттіден артық дүние жасауға құқылы емессіңге саятын. Айтқанға көнбей құнды дүние жасасаң онда қатерге бас тіккенің. Мұндайда кім озық ойлы болғысы келеді дейсің. Тіпті аса қабілетті болғанмен өзі өмірем қаппас үшін бұрынғы құдай берген бойдағы от-жалынды бөсеңсітіп орта қабілеттінің алдыңғы қатарынан орын алып, орташа еңбегімен танылып, әдебиетте омырауына мемлекеттік, лениндік сыйлықтың төстемірін тағып, ғылымда докторлық диссертация қорғап профессор, академик атанып, жайлы өмір сүруді қаламасын. Мысалы “Абай жолы” эпопеясының алғашқы екі кітабын майын тамызып қолмен жазған М. Әуезов кейінгі екі томын машинкаға ауызша айтып-ақ қағазға түсіргенімен орысшаға аударылғанда төрт томының да стильдік, сөздік шеберлігі деңгейінің шамалас болуы соның дәлелі.

Мардан Байділдаев өзі өмір сүрген қоғамда үстемдігін құрып, үкімін жүргізген осы бір идеологияның құрсауынан шыға алған кісі емес. Тіпті басқаны былай қойғанда кандидаттық диссертацияны да қорғамапты. Шындығында қорғағысы келген, жазып та қойған. Диссертациялық кеңеске ұсынған да шығар. Бірақ онан әріге жылжымаған. Анығын айтсақ, сол заманда докторлық, кандидаттық диссертацияны қорғап алған орта қабілетті доцент, профессор, академиктер оның филология ғылымының кандидаты атағын иеленуіне онша құлық таныта қоймаған. Тіпті танылуы былай тұрсын шалғайдан тартып шалып құлатқандары қаншама. Ал Мардан Байділдаев қабілет білімі жетіп тұрғанмен олармен білек сыбанып күреске шығып, өз көзқарасын қорғап қалудан қорыққан. Қорықпай қайтсін би болған әкесі Келдібайдың атын атаудан сақтанып әкесінің ағасының атын иеленсе, өзінің азан шақырып қойған есімі – Шахмарданды Мардан деп жазғызып кең дүниеге өрең сыйып жүрсе кіммен пікір таластырып абырой таппақ. Арам пиғылды бірі “бай-құлақтың баласы” деп үстінен домалақ арызды айдап жіберсе “тоқал ешкі құдайдан мүйіз сұраймын деп құлағынан айрылыптынуың” керін кимей ме. Ғылым академиясының ғылыми қызметкерлігінің өзіне зар болып қалмай ма?!

Осы бір басқа төнген қатерлі жағдай оны барлық лауазым, мансаптан бас тартуға мәжбүрлеп қана қоймай іштей құл болуға да мойынсындырады. Оның бұл шешімін – ауыз әдебиетін төңіректеген орта қабілетті ғалым мен жазушы біткеннің қуанышына айналады. Соны сезген ұлы жазушы Мұқтар Әуезов қабілетті орташаларды текті тұқымнан шыққан кісіні қорлаудан сақтандырғысы келгендей: “Мардан әдебиеттің еңбек торысы, қажымайтын палуаны, Мардан барда әдебиетке құлдың керегі жоқ,” – деп жазыпты. Бірақ оны тыңдар құлақ қайда. Оларға керегі – құл. Құл болғанда жөне қандай құл. Сыр сүлейлерінің ортасында жыр-дастанның шалқарын кешіп өскен, ұлт тарихын көк тәңірінің құлағына жеткізуге құдыреті жеткен жыраулық

өнердің сыйқырлы сырына қанығып санасы қалыптасқан нағыз алтын қазынаның жеке-дара кілтшісіне ұқсайтын құл. Бірақ қандай қызымет атқарсын билігі біреудегі құлдың аты құл емес пе. Ол ел ішінде – идеялық ұстанымы құлдық мінезді қалыптастыруға қарсы бағытталғаны үшін отаршылдардың қаһарына ілігіп бөлағатталған, сөйтіп ескерусіздіктен құруға айналған жыр-дастанды жаяу-жалпылап жүріп жинағанмен, үйіне келіп маңдай терін сыпырып талдап мақала жазғанымен, өзінен жоғары қызыметте отырған кейде ағасы, кейде інісі мақаланың кемшілігін түзеткен, бола отырып күзеп авторлығына да жармасатын.

Десе де Мардан ағамыз көреген екен. Ол кісіні құлша жұмсап, қансорпасын шығардым, атақ-абыройымды асырдым деген орташа қабілеттілер түптің-түбі қателесіпті. Рас, Байділдаев құлдықта өмірін өткізді. Бірақ пенденің емес, Халықтың құлы болып! Ұлтының қамын ойлаған азаматтың арманы да сол емес пе. Қазіргі кезде оған ешкім де шак келтіре алмайды. Тіпті Алтай мен Атыраудың арасын шарлап, жоғалып кетуге шақ қалған жыр-дастандарды ел арасынан жинап мұрағатқа өткізгенін, өшуге айналған жыршылық өнердің соңғы жұрнағын іздеп тауып қолынан сүйреп теледидарға шығаруын айтпаған күннің өзінде, соңғы демін сағат санап күтіп отырған Нышан қобызшыдан басқа адам баласы білмейтін Қорқыттың тоғыз күйін жазып алғанының өзі не тұрады. Сол кезде Мөкең шалттық жасамаса, ұлы бабамыз күңіреніп тартқан ұлы сарын шексіздік құрдымына сіңіп мәңгілік жоғалып кетпес пе еді. Ол аз десеңіз шығыс поэзиясының жеті жұлдызының бірі Фирдоусидің “Шаһнамасының өзіндік нұсқасын жасаған ұлы шайыр Тұрмағанбет Ізтілеуовтың зайыбы мен баласы тімсінген белсендіден тығып киізге орап молаға көмген тоғыз мың жолдық қолжазбасын Мардан Байділдаев қаздырып алып жариялатпағанда дастанның тағдырының қазіргі кезде қандай күйге ұшырауын кім білген. Енді осыларға өткен ғасырдың елуінші жылдарының аяғына таман Сыр бойында құрып бітуге айналған жыраулық дәстүрді қайта жандандырып қана қоймай, оның қайта жаңғырып мектеп боп қалыптасуына жасаған ықпалын қосып көріңізші. Еріктен тыс көргенділік пен көрегендікті қатар сезінесіз бе. Түптің-түбі уақыт өте келе жасанды атақ-абыройдың сұры қашып, нағыз талант күш-қайрат жұмсаған нысаналы еңбектің құрметке бөленетініне сенесіз. Осылардың бәрін жандүниесімен сезініп, бір жыл бұрын “Мардан Келдібайұлы Байділдаевтың 80 жылдық мерейтойын ұйымдастыру және өткізу туралы” өкім шығарған облыс әкімі Икрам Адырбековтің басқаларша мерейтой иесінің бұрынғы лауазым, атақ-дәрежесіне байланып қалмай жаңа заман талабына сай батыл шешім қабылдағанына дәл риза боласың ба. Той кезінде облыс орталығындағы Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің студенттер сарайында болып өткен “М.К. Байділдаев: Сыр бойындағы халық шығармашылығының зерттелуі” атты ғылыми-тәжірибелік

конференцияның мәнді өткеніне де, "М. Байділдаевтың ғылыми еңбегі жинақталған кітаптың және деректі фильмнің тұсаукесері рәсімінің мәнділігіне де, жыршы-термешілердің концертінің салтанатына да университеттің дәстүрлі музыкалық өнер кафедрасының меңгеушісі, профессор Алмас Алматовтың жасаған баяндамасына да көпшілік көңілі бір желпініп қалмай ма!

Келесі күні той Мардан Байділдаевтың туған жері – Жалағаш ауданының жеріне ауысты. Аудан орталығындағы тарихи-өлкетану мұражайы мен мәдени-сауықтыру кешенінде зерттеушінің өмірі мен қызыметіне қатысты көптеген құнды құжат пен аймақтық жыршылардың "жыр күмбезі" атты конкурсының мағналы өтуі бұл мерейтойға аудан ел-жұртының ұйымшылдықпен ел болып дайындалғанын аңғартты. Әсіресе фольклоршы ғалымның туған жері "Еңбек" ауылындағы мектеп үйінің ауласына қойылған қоладан құйылған ескеркіші жақсы кісінің жарқын пейіліндей жарқырап тұрды. Ескерткішті ашар алдында Жалағаш ауданының әкімі Марат Есенов зерделі зерттеушінің өмір жолы мен артына қалдырған қыруар мұрасына қысқаша тоқталды. Облыс әкімі Икрам Адырбеков, ғалым Тұрсынбек Кәкішов, облыстық ардагерлер кеңесінің төрағасы Сейілбек Шауһаманов, ақын Асқар Тоқмағанбетовтың қызы Аягөз, Мәкеңнің туған жеңгесі Жаңыл Бектібайқызы, облыстық мәслихат депутаты Өмірбек Шәменов, Жалағаш ауданының Құрметті азаматы Сәмит Далдабаев сөз алып Сыр елінен шыққан зерттеушінің абыройын асқақтата түсті.

Осылайша айта жүрерліктей салтанатты той тарқады. Той тарқағанмен жұмыр басты пендені тәнті етерлік ой қалды. Ол: кемдікүнгі атақ үшін емес, қатерлі кездің өзінде халыққа адал қызымет етудің жолын табудың ғанибеттігі жайлы, сосын жас тәуелсіз елдің ұлттық идеологиясына үлес қосуға тәуекел етіп, қазақтың қалың елін елең еткізген облыс, аудан басшыларының азаматтығы мен батылдығы жайлы толымды ой еді.

ЖАНЫ ЖАЙСАҢ ЖАН ЕДІ

Бір сәтке де кідіруді білмейтін – қалған ізі тарих – алған бағыты – болжаусыз шексіз кеңістікті түгел қамтыған мәңгілік уақыт аясында жарық дүниеге шыр етіп келген әрбір сәбидің сол сәттен бастап-ақ тіршілік үшін өткен мен болашақты, өмір мен өлімді беттестіретін қылкөпір үстіндегі қарбаласуы ақырғы демі біткенде барып тоқталса керек. Есейе келе жұтқаны бұйырған, шайнағаны нәгүмән екенін өзі ескертіп, жалғаншы дүниені "алдамшы" деп

өзгелерге түсіндіруге тырысқанымен ал өзі бір сәт байыздауға қашан мұрша тапқан? Сөйтіп жүріп бейнеттен бір үздіккен кезінде түстік өмірі бардың кейде тірнектеп кештік мал жинау жанкештілігіне бастарының байланып, демі үзілгенше кейде кәдімгідей иманға ұйып, кейде құдай ұрып күнәға белшеден батып тыпырлай беру бұ дүниелік тірі пенденің пешенесіне жазылған үлес екенін ең болмаса мына біздер мойындасақ-шы. “Өткен өмір – өлген өмір!” екенін ше? Осыларды естен шығарып біріміз рәсуа етіп, енді біріміз құнын көк тиын ғып өлтірген 60, 70, 80, 90, 100 жылымызды тойлап жатамыз. Кім білсін оның өзі тірінің мақтан етуі үшін емес, еткен еңбек төккен терді қалған өмірде көңілге медеу тұту ниетінде, ал жарық дүниемен қоштасқан аруақтардың атақ-абыройын асырудан бұрын кейінгі ұрпаққа өнеге тұтарлық ісі мен өсиет етерлік қаделі сөзін айта жүру қамымен де шығар. Құдай-ау сондайда бұл пәниде бірнәрсе тындырған пенде атанғанға не жетсін. Әсіресе “Өзі өлгенмен артында өлмейтұғын сөз қалдырған” кісі болса, екінші тіпті елтеп дегенмен азайатын шығар-ақ? Оны өзінен кейінгі ұрпақ өлсін-өлі еске түсіріп жатса, сол арқылы ол өмір сүрген дәуірден мол мағлұмат, эстетикалық ләззат алар болса, көшкен бұлттай балалық дәуірмен басталып, көрген түстей көрілікпен тұйықталатын ғұмырда онан артық көңіл жұбатарлық нендей нәтижеге қол жеткізу мүмкін.

Бәлкі әу бастан-ақ соны түсініп ер жетті, бәлкі түсінбесе де тағдырдың өзі қақпайлап сол жолға түсірді, қалайда бұл жалғаншы дүниеде өз өмірін мағналы іспен көркейтуге ұмтылып өткен Сыр бойынан шығып, халыққа қызмет еткен кісінің бірі Айтбай Хангелдин еді.

Біздің өмір деген ұлы сапардың жолында ағамызбен жүзбе-жүз отырып әңгімелесуіміз, тіпті кейде сырласуымыз Айтекеңнің інісі Садықбек Хангелдиннің Алматыға көшіп келуімен байланысты болатын. Сол бір жетпісінші жылдардың ортасынан басталған жүздесіп тұру рәсімі Айтекеңді пәниден бақиға ұзатып салғанша үзілген емес. Бізге Айтбай ағамыз 20-30 жылдардағы оқиғалардың таусылмас шежіресіндей көрінетін. Аты аңызға айналған сол кездердегі қоғам қайраткерлерінің өмірі бірінен соң бірі көз алдымыздан бар болмыс, бітімімен қаздай тізіліп өтіп жататын. Солардың көбісін шығармаларына арқау етіп үлгергенмен Айтекеңнің өлі де жазатыны көп сияқты болып елестейтін. Тіпті оны өзі де айтып отыратын. Халқының бастан кешкен тарихын хатқа түсіріп болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыру қай жазушының да арманы ғой. Бұл тұрғыдан келсек Айтбай Хангелдиннің қазақ әдебиеті тарихынан алатын өз орны нық.

Айтбай Хангелдин 1906 жылы қараша айында Қызылорда облысы, Сырдария ауданындағы Дарбас көлінің жағасында дүниеге келген. 1917-1920 жылдары Қызылорда қаласындағы балалар үйінде тәрбиеленді. Онан соң он төрт жасында Шымкенттегі педагогикалық техникумда оқыды. Ал 1924 Ташкенттегі педагогикалық институтта

дәріс алып, оны 1928 жылы тәмамдайды және осы жылдан бастап қаладағы балалар үйінде ұстаздық етеді. Қызымет атқара жүріп, алғаш жазған өлең, өңгімелерін жариялай бастайды. Ал 1929 жылы Орта Азия Коммунистік университетінің аспирантурасына түседі. Сонда оқи жүріп Өзбекстан Орталық партия комитетінің органы – “Еңбек” газетінде жауапты хатшы қызыметін қоса атқарады.

1931 жылы А. Хангелдин Қазақстан өлкелік партия комитетінің шақыруымен Алматыға келіп, “Еңбекші қазақ” (қазіргі “Егемен Қазақстан”) газетінің мәдениет бөліміне меңгеруші болып орналасады. 1932 жылдың қараша айында қазақ өлкелік радиокомитетіне төраға болып бекиді. Бұдан кейін түрлі партиялық қызметтер атқарды. Ұлы Отан соғысына қатысты. Баспада қызмет істеді.

Айтбай Хангелдин тырнақалды туындысын поэзиямен бастаған. Оның себебі де жоқ емес. Өйткені бала Айтбай атағы Алтай мен Атырау арасына тегіс жайылған Сыр сүлейлері – Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Балқы Базар, Тұрмағамбет, Шораяқтың Омары, Оңғар жырау, Абақан кете Аманжол, Нұртуған сынды дарындардың өлең, дастандарына мейлінше сусындап өсіп, ержеткен таланттардың бірі еді. Сондықтан да оның баспалардан жарық көрген “Құрылыс жолында” (1931), “Шеге” (1932), “Еңбектен”, “Он жылда”, “Жаңа тұрған”, “Жеңіс жыры” (1953), “Қыз жүрегі” (1961) өлеңдер жинағы дәуіріміздің кейбір кезеңдерін өйгілеген туындылар қатарынан орын алды. Оқырман қауымның жүрегінен жол тапты.

Айтбай Хангелдин – оншақты дастанның да авторы. “Сағындық”, “Дулат”, “Ақан Сері”, “Камелия”, “Қыз жүрегі”, “Өседі Ақпан” поэмалары – уақытында әдебиет сарапшыларынан жақсы баға алған туындылар. Әсіресе Айтекеңнің көп зерттеп, ұзақ еңбектенген поэмасы “Ақан сері” (1938-1948). Онда қазақтың өнші-композиторы Ақан Қорамсаұлының қайғылы тағдыры суреттеледі.

Айтбай Хангелдин уақытқа үн қосқан көрнекті прозаиктердің қатарына да жатады. Ол сонау 20-жылдардың өзінде-ақ поэзиямен қатар прозаға да қалам тартқан. Әр жылдарда жазып газет-журнал беттерінде жарияланған өңгімелерін жинақтап “Серік” деген атпен 1931 жылы Ташкенттен кітап етіп шығаруы – соның айғағы. Кейін А. Хангелдин балаларға арнап “Алғыс” (1950), “Ерлік” (1953), “Керемет” (1963) повесть, өңгімелерін жеке-жеке кітап етіп жариялайды. Оның балалар өмірінен жазған өңгімелері күні бүгінге дейін мәнін жоймаған, жас ұрпақ сүйсініп оқитын туындылар.

Айтбай Хангелдин қалам тартқан иықты шығармалар қатарына төрт роман, үш повесті жатқызуға болады. 1954 жылы жазылған “Біздің оттарымыз” романы

ұжымшардағы еңбек адамының тіршілік тынысы мен психологиясынан мол мағлұмат берсе, “Табысқан тағдыр” романы Қарағанды көмір бассейніндегі алғашқы бесжылдық Қазақстандағы жұмысшы табының қалыптасу жағдайына арналған. Бұл роман жайдан-жай жазыла салмаған. 1934-1942 жылдар аралығында жа-

зушы Қарағандыда баспасөз қызыметінде болды. Сол жылдарда мұқият ізденген, жинаған материалдардың жемісі. Сондықтан да романда өмір шындығы адам характерін ашып жүйелі түрде жете сипаттау арқылы бейнеленіп отырады. Жазушының сүбелі дүниелерінің біріне шығыс жастарының жалынды жетекшісі, күрескер Ғани Мұратбаевтың өміріне арналған “Ғанидың жұлдызы” романының бірінші кітабын жатқызуға болады. Бұл романның бірталай оқиғалары Айтбай Хангелдиннің бала кезінде көзі көріп, өзі куә болған, құлаққа сіңісті жайлары Ұғымтал Ғанидың білім іздеп Перовскіге (Қызылорда) келуі, онда төңкеріс қарсаңында Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын семинарияны бітіріп, халық ағарту ісінде жүрген Айтекеңнің туған ағасы Байнияз Хангелдиннің Ғаниды Ташкент қаласындағы оқуға аттандыруға ықпал жасауы – нағыз өмірдің өзінен алынған шындық. Ғани бірнеше күн Байнияздың үйінде болады. Айтекең сол кезде бар-жоғы 11-12 жастағы бала екен. Кейін Ғани өлкелік комсомол комитетінде жүргенде Ташкенттегі қазақ ағарту институтының студенті Айтбай Хангелдин Ғанимен ағалы-інідей жиі жүздесіп, тілдесіп тұрады. Сол кездесулер болашақ жазушының көңілінде өшпес із қалдырған. Есейе келе сол жайлар үлкен шығарма жазуға итермелейді. Алайда шығарма толық аяқталмай, Ғанидың оқуға аттанатын сәтімен басталатын екінші кітап жазушының көз жұмуына байланысты оқыс үзіледі.

Айтбай Хангелдин – “Дудар”, “Арқалық”, “Жайнақтың құпиясы”, “Керемет” атты драмалық шығармалар жазған қаламгер. Бұлардың бәрі республикалық театрларда сан рет қойылып, радио арқылы берілген, көрермен мен тыңдарман ойынан шыққан шығармалар. Әсіресе, Брусиловскийдің белгілі “Дударай” операсына жазған либреттосы күні бүгінге дейін сахнадан түспеуі қаламгердің сахна “құпиясын” да терең зерттеп барып шығарма жазуды ниет еткендігін аңғартса керек.

Ол аударма саласында да өнімді еңбек еткен еді. Қалайда мына қамшының сабындай қысқа ғұмырда ішкенге мас, жегенге тоқ көңілмен уақытты рәсуа еткен де, атаққұмарлыққа салынып өзін-өзі мақтатумен әуестенген де кісі емес.

Алтын ба екен ақындық таласатын,
Қымбат болар алтыннан әрі асатын.
Атақ емес, даңқ та емес іздегенім,
Өз орным бар өзіме жарасатын, -

дейтіні де сондықтан. Үлкен әдебиеттің қарапайым қайраткері, жан сарайына жасықты емес, тек асылды ғана жинайтын қазақтың дана қарияларының қатарынан табылатын Айтбай Хангелдин еманда мақтаныш тұтатын тұлғалардың бірі.

ІШІНДЕ АРМАНЫ ӨЛГЕНДЕРДІҢ ӨНЕРІ

Қандай ұлттың да өнерсіз өмір сүруі мүмкін емес екенін айтпаса да жарар еді, бірақ осыдан жарты ғасыр бұрынғы талай нәрсені көзімен көрген шау тартқандар мен мына қоғамда қазіргі уақытта өмір сүріп жатқан балаң мінез балауса буын жас ұрпақ үшін қазақ халқының өткенін сөз етер тұста кейбірімізге түсінекті сияқты көрініп тұратын нәрсенің өзіне ептеп түсінек беруге тура келетін тұсы да бар. Оның мәні ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы елу жылындағы таным-білімнің осы күнгі біраз кісінің қалыптасқан пайымынан әлдеқайда өзгеше екеніне байланысты. Мәселенки қазіргі жас буынның өнердің музыкаға қатысты озық үлгісінің дүниеге келуін әсем салынған мәдениет сарайы, опера және драма театры арқылы көз алдына елестетуіне байланысты. Өйткені қашанда қарапайым кісінің түсінегі замана қалыптастырған санаға тікелей тәуелді болатындығында. Мұны ескертіп отырған себебіміз 2005 жылы Алматы қаласындағы “Ана тілі” баспасынан жарық көрген филология ғылымының докторы, профессор Серік Негимовтің “Қазақтың сал-серілері” ғылыми эсселер жинағының көтерген мәселесіне орай. Өңгімені әріден қозғауымыздың сыры сал-сері жайлы түсінек тек жалғыз өнермен ғана шектелмей, тұтастай қазақ тарихына қатысты сөз етуді қажетсінетіндігінде болып отыр. Оны түсіну үшін, азғантай топпен көшіп-қонып өмір сүрген қазақ ұлтының өсіресе жаз жайлауға көшіп, жан-жақтан қосылған елдің қарасы көбейген шақта өлгендердің аруағына арнап ас беріп, жас үйленгендердің қуанышын асқақтатып ұланасыр той жасайтын кезін ескерудің мәні зор.

Мұндайда ұлт мырқысынан бастап, бай-манаптарына дейін ел ішіндегі атақ-абыройын арттыру үшін өздері ұйымдастырған маңызды мерекенің жан-жақтан жиналған ел-жұрттың көңілінен шығып, ақырының ауыздан ауызға көшіп аңызға бергісіз сұлу өңгімеге айналуына қайссы мүдделі болмаған. Ол үшін қыш кесектен соққан салтанатты сарайы, күмбезінің ұшар басындағы қоразының төштитіне алтын жалатқан ғимараты жоқ мидай жазық далада қолдағы бар мүмкіндікті пайдаланып көпшіліктің көңілін көтерудің амалын қарастырмасқа амалы да қалмаған ғой. Сондайда ат жарыстың түрлі түрін, көкпарды, күресті, ақынның бір-бірімен айтысын, беташарды, жар-жарды, сондай-ақ күлкі шақыру үшін ит болып ұлып, сиыр боп мәңгіреп кісі көңілін көтеретін түрлі ойынды көпшілік алдына шығарғандарға сый-сияпат белгілеп

отырмасқа не шара. Бұл жайында кітап авторы бір жерде: "Ұлттық поэзия тарихында бір басында ақындық-әншілік, композиторлық-орындаушылық жыршылық-өңгімешілдік, импровизаторлық-ойыншылық өнерді аса сәтті тоғыстырған әнші-ақындардың, сал-серілердің өрелі өнерпаздың табиғаты айрықша мәнділігімен ерекшеленеді" деп ой ербітсе, екінші бір тұста: "Сал-серілер өнерінде театрлық-драмалық элементтер қыруар" деп сал-серіліктің ұлттық дәстүрге айналу себебін тереңдетіп аша түседі. Осылайша ұлы дала құшағы кең, ауқымы адам айтқысыз үлкен өмір сахнасына айналатынын ескертеді.

Мұның өзі дала өнерінің өркендеп ғасырдан ғасырға ұласуына, соның негізінде ұлттық сананы қалыптастыратын көптеген қажеттіліктің өтелуіне мүмкіндік берген ғой. Бірақ осы бір дағды-дәстүр ХІХ ғасырға дейінгі ұлы даланың мерейін өсіріп, абыройын асырған өнердің бастапқы беташар бір бөлігі ғана екенін ашып айту да парыз. Ал күндізгі той-томалақ дүрліккен думаннан кейін желпінген көңілдің желігін басатын – ұлы даланың бүтіндігін сақтап, сақ ел-жұртының бірлігін уағыздайтын, тарихқа терең бойлап, қоғамдағы саяси-өлеуметтік оқиғаларға ой жүгіртіп, эстетикалық тұрғыдан санаға сіңіре тіл қатып идеологиялық міндет атқаратын ұлы дала өнерінің екінші бөлігі басталатынын қазіргі кезде қайыссымыз есте сақтап жарытыппыз. Шындығында оны таңды таңға ұрып Төңірінің тілінде ғаламдық үнмен қаумалаған халқына жеткізетін замана идеологы – жырау бабалар еді. Өрісін айтпай өзіміз білетін Озандар озаны Қорқыт атадан Бұхар жырауға дейінгі аралықтағы өнердің алтын арқауын үзбей келген ұлы өнер иелерін солай атайтын. Олар қолдан билік тізгіні шықпай тұрған кезде ұлт зиялысын қырағылыққа шақырса, басқа жұртқа бағынышты кезде тәуелсіз ел болуға үндейтін. Сондықтан да өз уақытысында дала өнерінің алғашқы жартысы екіншісінің қолпаштаушысы, демеушісі сияқты саналатын.

Осы бір біріншісі мен екіншісінің арасындағы үйлесім қазақ хандығының басын құрайтын үш жүздің бірнеше руды ықпалында ұстаған төре тұқымының бірінен соң бірінің орыс отары болуға келісімдерін бергеннен кейін бұзыла бастағаны тарихтан белгілі. Ресей самодержавиесі қазақ даласына өз үстемдігін толық орнатқаннан кейін, алдымен олар жырау біткеннің жадындағы қазақтың орыс шапқыншылығына қарсы күресін баяндайтын эпостарын халық арасында айтуға тыйым салудан бастайды. Ал ондай әділетсіз шешіммен келіспегендерді түрлі кінәрат тауып қудалауға кіріседі. Осылайша сан ғасыр бойы сырттан тықпаланған жат идеологиямен жан беріп, жан алып жағаласқан жырау біткен ХҮШ ғасырдың аяғы ХІХ ғасырдың басында-ақ отаршылдардың өктемдігіне ұшырап басына қара бұлт үйіріледі. Әрине мұндай өнер адамының басына төнген қатердің ұлттың

ежелгі дағды-дәстүрін бірден тежемей қоймасы да белгілі. Дегенмен сол тұстардан бастап небір ғажайып эпостық шығарманың айтылуы сирейді. Тіпті кейбірінде орысқа қатыстысына қатаң тыйым салынып айтылмайтын болғаны да жасырын емес. Мұның өзі сол кездер үшін тәуелсіздікке талпынған ұлттың төрт құбыласын түгел пайымдауға әжептәуір кедергі келтіргені де белгілі. Ал отаршылдар болса өздерінің идеологиялық бағытта осы бір қол жеткізген алғашқы жетістігін онан әрі өрістете түсу мақсатында саяси өзгерістермен ұштастырып өкеткені мәлім. ХІХ ғасырдың алғашқы ширегінен бастап хандықтың жойылып, қазақ жерін басқарудың аға сұлтандық жүйесінің енгізілуі, тіпті оны да көпсініп, артынша көп ұзамай болыстықпен ауыстыруы бұл енді ұлт санасындағы тәуелсіздікке деген ұғымды жыр-дастан тыңдау арқылы жаңғыртып тұрудың жолын мүлде кесуге бағытталған іс-шара десе де кісі қателеспейтін. Хандықтың жойылып ел басқарудың аға сұлтан қолына көшуі жалпы ұлттың ендігі жерде ұлттық мәселені мемлекеттік тұрғыдан емес, майдалап өлке-аймақ дәрежеге дейін төмендетудің бірден-бір тетігі болды. Ал басқарудың болыстық жүйесінің ұлт санасын ауылдық дәрежеге дейін құлдырауының көрсеткіші десе де жарасатын. Осының өзі-ақ елді тұтастай басқаратын құрылымның құрығанын, демек тұтастық пен тәуелсіздікті дөріптейтін оның идеологының да, яғни айтқанда жыраудың да қоғамдық сұраныстан шеттетілгенін аңғартатын.

Ең бастысы қазақ халқын тұтастай басқаратын құрылымның, оған қоса қалайда ел болу қажеттігін үнемі еске салып тұратын жыраулық өнерді қысымға алғаннан бастап қазақ халқы ұлт есебінде өзінің бет-бейнесін жоғалтты деуге де келеді... Рас ұлт зиялыларының арасынан іштей тәуелсіздікті қалайтындары ұшырасты. Тіпті олар елді бастап бірнеше көтеріліске де шыққан. Шыққанмен дерліктей босқа қантөгумен сәтсіз аяқталғаны да мәлім. Мұндай әрбір шиеленіскен оқиғалардан кейін отаршылдар қазақ халқын бұрынғыдан да бетер қанап қана қоймай қазақ ұлтын ел қорғау, жер қорғау сияқты тарихи міндетінен ажыратып, ешбір міндетсіз қалдырды десе де болатын.

Ал енді ойланып көрейікші, дүниежүзілік мемлекет қауымдастығының арасында өмір сүріп жүріп мойнына өз ұлтына қатысты, биліктің, қауіпсіздіктің жауапкершілігін алмай тіршілік етуі мүмкін бе?

Жауабы: Этностың белгілі бір уақытқа дейін жан созуы мүмкін, егер ұлт өз ішінен іріктеп шығарған зиялы топтың бір бөлігі ел қамынан гөрі жеке басының мүддесін жоғары қоятын азғынға айналса.

Дегенмен ұлт мұндай кездің өзінде де өнерсіз өмір сүре алмайды. Рас, езілген, азған-тозған ұлттың өнері жеке кісіні

эстетикалық ләззатқа бөленгенмен тұтастай ұлтты ойландыратын идеологиялық міндет атқара алмайды. Ұлт ондай билікке көтерілу үшін қайтадан талай-талай өрлеу дәуірін бастан кешіруге тиіс. Оған жеткенге дейінгі уақытты – ұлттың рухани жұтауға ұшыраған қаралы кезі екенін осы ауыртпалықты бастан кешкен қазақ халқы жақсы білсе керек.

Шынында да ХІХ ғасырдың алғашқы ширегінен XX ғасырдың ортасына дейінгі аралықтағы кезі қазақ ұлтының өз жерінде жүріп ел билігінен айрылып қана қоймай, елін-жерін қорғау мүмкіндігінен, оны уағыздайтын идеологиясынан да шеттетілген қаралы кезі еді деп санайтынымыз да сондықтан. Мұндай дәрменсіздік, мүсәпіршілік мыңдаған жыл бойы өнерде идеологтың міндетін атқарып, айлап-жылдап ерлік пен елдікті уағыздап келген жыраулық өнердің тамырына балта шауып, ойын-тойларда бір мезгілдік көңілдің қошын келтіретін эстрадалық өредегі әншілік, өнерпаздық өнердің далада кең өрістеуіне жол ашқаны байқалады. Ер азамат бойындағы елді қорғау сезімінің құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілмеуі ұлт зиялысының сал-серілік жолына түсіп, отаршылдардың түрлі қыспағына түскен қамкөңіл халықтың көңілін көтеріп, ұмыт болуға айналған тәуелсіздікке қайтадан қозғау салатын ұлттық сананы басқаша қалыптастыруға әрекет жасаса, оны өз уақытындағы батыл қадамға баламай болмайды. Бұл тұрғыдан қарағанда автор өзінің зерттеу кітабында Арыстанбай Тобылбайұлы, Құлтума Өтемісұлы, Ыбырай Сандыбайұлы, Шашубай Қошқарбайұлы, Кенішбай Жұбандықұлы, Қалқа Жапсарбайұлы, Майасар Жапақұлы, Тайжан Қалмағанбетұлы, Болман Қожабайұлы, Ғазиз Файзоллаұлы, Шөкен Отызбайұлы, Иса Байзақұлы, Ақан Сері, Мәди Бапиұлы, Серіз Сері, Біржан Сал, Естай Беркімбайұлы сияқты өнер иелерінің өнердегі өмір жолынан терең мағлұмат беріп, қазақ елі бастан кешкен сал-серілік дәуірдің қилы кезеңін жан-жақты зерттеуі сөзсіз құптарлық, қуанарлық жай. Сондықтан да Серік Негимовтің қазақ сал-серілерінің өмірін кітап етіп шығаруы өнер адамының тағдырын жинақтап бір ізге түсірумен бірге, ғалымның өзі жазғандай ХІХ-XX ғасырдағы “бал көмей, жез таңдай, нәзік сезімді тапқыр ойлы әнші-жыршы ақындардың” өмір сүрген ортасын талдау арқылы қазақ ұлтының тарихына ой жүгіртуге мүмкіндік беретін бірден-бір ғылыми құнды еңбек екендігі даусыз.

ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ ЖАДЫ

Егер ұлттық идеология – әлсіреген немесе билікке ескерту жасау беделінен айрылған жағдайда мемлекеттің өзін-өзі қорғау қабілеті кеміп сырт елдің басқыншылығына төтеп беруі былай тұрсын, ішкі қаражат қиыншылықтарынан туындайтын алауыздықтың өзін реттеуге шамасы жетпей тәуелсіздіктің түбіне жетіп тынатынын көрі тарих талай мәрте ескерткен ақиқат. Мұндай қаралы жағдайда халықтың басқа бір қуатты елдің отарына айналатынын айту да бөлендей жаңалық емес. Ал енді сондайда қанауға түскен, әскер ұстауға, қазынадан өз мұқтажына қаржы жұмсауға құқы шектеулі ұлттың қолында – билігін жүргізе алатындай не қалуы ықтимал. Жауабы: Тек ұлттық сана ғана. Оның сыры ұлттық сананың қысқа мерзім ішінде ешқандай күшке бағынбайтыны және оңайлықпен өзгеріске ұшырамайтынында. Бірақ оның да мүмкіндігі шексіз емес. Демек күндердің күнінде сананы да өзгертуге болады деген сөз. Соған дейінгі екі аралықтағы уақытты Тәңірі сыйлаған сынақ мерзімі десе де кісі қателеспейді. Осы сынақ мерзімінде жеке кісі ғана емес, тұтастай ұлттың көрмейтін қиыншылығы, тартпайтын азабы қалмайды десе де болады. Әсіресе сондайда өзгенің байлығын тонап, өздері молшылықта өмір сүруді көксеген отарлаушы ел бағынышты этностың намысына тиюдің де не түрлі тәсілін ойлап табатыны өз алдына бөлек жыр. Мысалға өзіміздікі алайықшы: Дүниеде қай ұлт жаман? Қазақ; Наданы? Қазақ; Жалқауы? Қазақ; Алауызы? Қазақ; Тілі кедейі? Қазақ; Намыссызы? Ол да қазақ; Бұл аз десеңіз, Номад та, варвар да, туземец те, қазақ!

Осының бәрі атамзаманнан бері қарай күн сайын есітіп жүрген қорлау екеніне қарамастан бұрынғы бабамыз да шыдай беріпті, қазіргі біздер де құлақ қақпауға құлықты сияқтымыз. Оны айтасыз, әлгі айтылған, әлі де айтыла беретін пікірдің қайыссы дұрыс, қайыссы ұшқары дегенге де бас қатырып жарытпаппыз.

Мұны айтып отырған себебіміз Жанболат Әлиханұлының (Ауыпбаев) 2004 жылы “Елорда” баспасынан жарық көрген “Өмірге таңдана қара!” кітабына енген “Номад” пен “Тянь-Шанның ковбойы” қоғамдық-әлеуметтік мәні ерекше нақ осындай күрделі сұрақтарға жауап іздеуге сұранып тұрғанында. Біздің осы кітапқа енген басқа да көптеген тамаша дүниелер ішінен “Номад” пен “Тянь-Шанның ковбойын” бөле-жара қарауымыздың сыры еліміз көк байрағын көтерген жылдан бастап қазақ зиялысы жаппай ой бөлісіп, оларын газет-журнал бетінде жиі жариялай бастаған – сарыны ұқсас дегенмен айтар сыры бөлек, түйсікті пенденің

тыныштығын алған – құдыреті күшті көсемсөз өнерінің ғажайып үлгісі қатарына жатқызуға әбден болатындығында. Бұл жерде алдымен сол кездерде ескі жүйені жаңартуға қолқабысы тиетін тарихпен, философиямен, экономикамен, саясаттанумен айналысатын көптеген ғалымның өздерінің байырғы тұжырымдарынан бас тартып, тың пайым ұсынуы санасында саңылауы барды жайбарақат қалдырмаған оқиға болғанын еске алмау да мүмкін емес. Ол ол ма, осы бір ұлы дүрмекке – көркем шығарма жазып атағы шыққан – Қалтай Мұхамеджанов, Марал Сқақбайұлы, Әбіш Кекілбаев, Әкім Тарази, Фариза Оңғарсынова, Мұхтар Мағауин, Бексұлтан Нұржекеев, Ақселеу Сейдімбеков, Қойшығара Салғарин, Смағұл Елубай, Әлібек Асқаровтардың қоғамдық жүйенің қыры-сырын бақайшағына дейін шағып талдауға кіріскендерін де жұртшылық қалай ұмытсын.

Ал енді бұрындары көп жағдайда пікірін ашық білдіруге сараң келетін қоғам қайраткері – Мырзатай Жолдасбеков, Иманғали Тасмағамбетов, Қуаныш Сұлтанов, Оңалбек Сәпиев, Сейіт Қасқабасов, Мұхтар Құл-Мұхамедтердің саяси бағыттағы философиялық пайымдары сол уақытта ұлт санасына төңкеріс жасағанын қалай естен шығарамыз. Бұл аз десеңіз журналист – Камал Смаилов, Сауытбек Әбдірахманов, Ержұман Смаиыл, Қали Сәрсенбай, Әлия Бөпежанова тағы басқалардың өткен ғасырдың тоқсаныншы жылынан бастап, күнделікті атқаруға тиіс кәсіби жазушыдан бөлек мемлекеттік мәселені қозғайтын мақала жазуы ұлт санасын өзгертуге бағытталған ескі саясаттың еңтігін басқан оқиға болғанын несіне жасырамыз. Сөз жоқ бұлардың қай-қайсысы да үш ғасырға жуық уақыт бойы қазақ зиялысының білім-білігі мен ойлау қабілетіне күдікпен қарауға үнемі үгіттеп келген отаршылдар идеологиясына берілген аяусыз соққы еді.

Нақ осы тұрғыдан қарасақ, Жанболаттың өз замандастарының сапына қосылып, ұлттық сананың сырына үңілуге мүмкіндік беретін екі бірдей ғажайып тақырыпты меңгеруі оның азаматтық келбетін байқатып тұрған бірден-бір айғақ десе де жарасады. Өйткені ол отарлаушы елдің өктем идеологиясы – “жаман”, “жалқау”, “алауыз”, “тілі кедей”, “намыссыз”, “номад”, “варвар”, “туземец” деп ғасырлар бойы уағыздап келген қазақтың шындығында қандай халде болғанын қос бірдей азаматының ерлігін суреттеу арқылы тұтастай ұлт тағдырын сөз ете алған қаламы қарымды жазушы екенін дәлелдейді.

Автордың тағы бір ерекшелігі болған оқиғаның ізімен жаза отырып та шығарма қамтуға тиіс майда оқиға шеңберінде шектеліп қалмайтыны. Көптеген шағын детальды күрделендіру арқылы замана келбетін кестелеудің жаңа үлгісін жасауға ұмтылатыны. Сөйтіп ол бабаларымыз ғасырлар бойы ұрпақ бойына сіңірген алуан түрлі қасиеттің ұлт басына қатер төнген шақта, кенеттен, кісі еркінен тыс

батыл әрекетке баруға мәжмүрлейтін күштің бұл жалғанда бар екенін мегзейтіні. Және оны көрінген көк аттының бәрі бірдей емес; еті тірі, есті кісісі ғана сезінетінін кейіпкер тағдыры арқылы қалың елге үлгі етіп ұсынатыны.

Енді пікіріміз дәйектірек болуы үшін алдымен “Номадтағы” Жақыпбердіге тоқталайықшы. Жақыпберді ұжымдастыру дәуіріне дейін мал бағып, аң аулап күнін көріп жүрген өзге жұрттан ешқандай өзгешелігі жоқ, үстем ұлт неше түрлі ат қойып, айдар таққан қарапайым көп қазақтың бірі ғана. Бірақ тыныш өмір сүріп ұрпақ өсірудің өзі де кезкелген кісінің бәріне бірдей бұйыра бермейтін Төңірінің кеңшілігі болса керек. Оны Жақыпбердінің ұжымдастыру науқаны кезіндегі тағдырынан байқау оп-оңай. Жалпы Жақыпберді тек жүрсе тоқ жүретінін білмейтін де кісі емес, біледі. Әйтсе де амалсыз. Себебі ұлт басына қатер төнген кезде сол ұлтты құрайтын адамның басым бөлігінің қиындықтан жеке-дара құтылатыны некен-саяқ екендігінде. Сондықтан Жақыпберді де ол зауалдан ұзап кете алмайды. Қайта ұжымдастыруды сылтауратып о баста орыс шовинистері түздіктерді жер бетінен жоюды мақсат тұтқан жоспарын қызыл империя жүзеге асыра бастаған шақта – атақоныста қалса аштан қыратынын біліп, қоныс аударғысы келсе соңынан қуғыншы өскер шығып қырғынға ұшырататынын түсініп қалайда шамасы жеткенінше пұшайман халықты жеке-дара құтқарудың амалын ойластыра бастайды. Осылайша ауылда алаңсыз жүрген қарапайым азамат замана сынағына ұшырап еріксіз атқа қонады. Өз туған жерінде жүріп өгейден де жаман қысымға ұшыраған халықының көш басшысына айналады. Оның бұл қылығын сол кездегі өкіметтің ұстанған саясатын мойындамау еді десе де кісі қателеспейді. Солай десек, өзіне қарсы шыққан “тентекті” қай өкімет ұнатқан. Бірақ өзгеден бұрын халқының амандығын ойлаған Жақыпбердіге де басқа таңдар жол қалмайды. Арпалысып жүріп 1929 жылы Құлық тауының Айдарлы асуында көштің ізіне түскен аэропланды атып түсіреді. “Бұл шолақ белсенділердің шошандауынан әбден запы болған, әрі ұжымдастыруды қаламай жеке тіршілік кешуді көкसेген елді Қытайға бастап алып бара жатқан Жақыпбердінің кезекті сапары еді” дейді автор. (Жанболат Әлиханұлы (Ауыпбаев) “Өмірге таңдана қара!” 153 бет.) Осы оқиғадан кейін-ақ ОГПУ тыңшылары қалайда Жақыпбердіні ұстап алып аяусыз жазалауды алдарына мақсат етіп қояды. Оны естіген Жақыпберді өзінің көшбасшылық жұмысын амалсыздан тоқтатып, бір жыл бойы елге ат ізін салмай кетеді.

“Содан тек туған елге 1930 жылдың наурызында ғана бой көрсетті”, – дейді автор (Сонда. 15 бет). Бой көрсетіп қана қоймай бірқауым елді шекарадан алып өтуге бел байлайды. Құлық тауының үстіндегі Өмірбай қыстауында жиналып жат елге бет түзеген көштің соңынан тағы да қуғыншы шығады. Уысына іліксе

қанға бөктірмей тоқтамайтынын білетін Жақыпберді оларды сескендіру ниетімен ОГПУ бастығының басындағы баскиімін атып түсіреді. Ақыры Қорғас шекарасындағы үсті сірескен көк мұзды үлкен өзеннен шатқаяқтаған көліктерін демеп арғы бетке алып өтеді. Осылайша бірқауым елді бастап шекара белгісінің келесі жағына тұяқ іліктіреді.

Осы жерде айта кететін бірнәрсе жансауғалап елден кеткендер жалғыз Жақыпбердіге ергендер ғана емес екендігі. Сондайлардың ішінде бөлеге ұшырағандарының көп болғаны. Әсіресе сол жақтағы сібе, дүнген, қалмақтар мал-мүлікін тартып алып, қатын-баласын қорлауды әдетке айналдырғандары. “Мұндай зорлық-зомбылық көрсетуден сол жердің тұрғылықты қазақтары — қызайлардың да қалыспағаны...” (сонда, 156 бет). Бірақ олардың қай-қайсы да басқа қазаққа жасаған қорлығы мен зорлығын Жақыпберді төңірегіндегілерге жасай алмайды. Жаужүрек азаматтың айбынынан сескенеді. Мұны естіп көріп-біліп отырған өзгелерден қорлық көріп көз жасы көлге айналған көп отбасы батырдың төңірегіне жиналады. Бұрын ауып келген қазақты тонап дөніккендер бұған қалай шыдасын. Ақыры олар амалын табады. Қытайдың жергілікті өкіметін Жақыпбердіге айдап салады. Осыдан кейін-ақ Жақыпберді өзін пана тұтып соңына ерген халықты қайтсем аман сақтап қалам деп Тянь-Шанның меңіреу шатқалының бірінен соң біріне із жасырып көшумен болады. Жай көшпейді қарт кісілер мен қатын, бала-шағаны аман сақтаудың сан түрлі амалын жасайды. Әсіресе шығармадағы Жақыпбердінің шеріктермен қақтығысқа түсетін тұсын шытырман оқиғалы романға бергісіз шебер жазылған көріністер десе де болады.

Айтып, айтпай не керек, халық қамын ойлаған асыл азамат — Жақыпберді ақырында 1933 жылдың ызғарлы көктемінде, сол баяғы жергілікті “...зомагер, ақалақшы, зәңгілердің” (сонда, 158 бет) алдауына түсіп жат жерде, жау қолында атылып кетеді.

Жазушының келесі шығармасы “Тянь-Шанның ковбойының” оқиғасы “Номадқа” қарағанда өріден басталады. Шығарма желісі негізінен Жетісу губерниясындағы Жаракент уезінің Нарынқол өңірінде дүниеге келген Мergenбай атты кісінің ерлікке толы өміріне арналған. Оған қаламгердің “... мергеннің есейген кездегі шекараның арғы бетінен келіп дүркін-дүркін шабуыл жасаған барымташы қалмақтармен, ішкі Рексейден қоныс аударған отаршыл казак орыстарымен, сондай-ақ НЭП кәмпеске кезіндегі қызылдар отрядымен қалай жан аямай шайқасқандығы туралы ұрпақтан-ұрпаққа аңыз болып қалған ғажап әңгімелер”,— деуі дәлел. (Сонда, 163 бет).

О бастағы Мergenбай — өзінің көптеген замандасы сияқты ғұмырында ерлік жасауды армандаған кісі емес екені шығарманың алдыңғы жағындағы түрлі оқиғаға араласпай оқшау жүруінен-ақ

аңғарылады. Бірақ оның осы бір тұрмыстың қам-қаракетін күйіттеп тыныш өмір сүруі жеке өзінің қалауынан гөрі тұтастай қазақ ұлтының әлемдік кеңістіктен алатын орны мен тәуелді немесе тәуелсіздігіне тікелей қатысты екені көп кешікпей-ақ анықталады. Оны қаламгер шығармасында “1904-1906 жылдардың шамасы болса керек. Ішкі Ресейден жаяу-жалпылап келген қарашекпен мұжықтар қазіргі Нарынқол селосы тұрған жерге жетеді де өзінше оған Охотничий деп ат қояды. Сөйтеді де ес жиып етек жапқан соң төңіректегі ауылдарға көз алартып күш көрсете бастайды “,— деп алдымен даладағы отар елдің өмірінің күн санап күрделене бастағанын көрсете келіп оқушысын сол дәуірдің қазақ еліне қатысты мәліметімен байытып алады да сонан соң барып:”... келімсектердің зорлық-зомбылығы зорая береді. Олардың шектен шыққаны соншалық, бірде Прохор деген алкеуде мұжық село іргесіндегі қаражолда қаннен қаперсіз кетіп бара жатқан аттылы қазақты қарауылға алып, нысана ретінде атуға дейін барады. Бұдан өткен бассыздық, бұдан өткен қорлық болмас, сірә”, — деп Мергенбайдың халықтың намысын қорғауға келуінің себебін ашады. Бұған өлігі кісі өліміне байланысты М. Әуезовтың “Қилы заман” романының басты кейіпкері Ұзақ батырдың ақылдасуға елді шақыруы себепші болады. Сол жиында Мергенбай мұжықтарға көп болып күш көрсеткен жағдайда Алматыдан әскер шығуы мүмкін екенін ескерте келіп: “... қарашекпенділердің осыған дейінгі қысастығына біз алдымен ел ішіндегі бір тентектің ісі дейтіндей кішігірім қияңқылықтармен жауап беріп көрейік”, — деген пікір ұсынады. (Сонда. 165 бет). Жұртшылық мұнысын мақұлдайды. “Жарайды, бұлай да бір әрекет жасап көрейік. Мүмкін осыдан кейін олар ойланып, ақылға келер” — деп байлам жасаған Ұзақ батыр Мергенбайға батасын береді. (Сонда. 165 бет).

Әдетте ауыл арасында ұшырасып тұратын ұсақ-түйек қақтығысқа да, той-томалақ кезінде кезігетін тентектікке де ұқсамайтын, бүкіл ұлттың намысына тиетін қорлыққа шыдамаған — қазақтың нар тұлғалы бір азаматы үлкендерден рұқсат алған бойда іске кірісіп кетеді. Әрине өзінің жеке басының қамы үшін емес, бүкіл ұлттың тыныштықта өмір сүруі жолында қауіп-қатерге қарамастан жасырынып келіп алдымен орыс атаулы қасиетті деп дәріптейтін пасха күні шіркеудің кресін атып быт-шытын шығарады. Келесі күні қазақты өбден басынып алған орыстың бір топ мұжығы туземдіктердің сазайын тартқызу ниетімен мылтығын оқтап, қылышын асынып, аттанар алдында шіркеуге шоқынуға кіреді. Нақ осы сәтті күтіп жүрген Мергенбай жасырынып келіп мама ағашта байлаулы тұрған отызшақты аттың шылбырын қиып тегіс айдап өкетеді. Осыдан кейін ғана көптен бері қайыру көрмей еліріп алған сол төңіректегі мұжық атаулы тәубасына келіп, Ұзақ батырдың ауылына барып бұдан былайғы кезде тату өмір сүруге бәтуаласып қайтады.

Мергенбайдың тағы бір ерлігі Ұзақ батыр жора-жолдасымен қырғыз еліндегі үлкен тойға аттанған тұста Қытай шекарасындағы қалмақтардың тұтқиылдан келіп бейқұт жатқан ауылға шабуыл жасап “... өрістегі үш үйір жылқы мен желідегі отызға жуық құлынды биені былай қойғанда, тігулі тұрған киіз үйлердің жасау-жабдықтарын да түк қалдырмай сыпырып алып, туырлық пен басқұрға дейін үптеп кеткен” тұсында байқалады (Сонда. 168 бет). Оқиға 1915 жылы Нарынқолдың Сырт жайлауында болады. Мұны ойда шөп шауып жатқан Мергенбай естиді. Заматында екі жігітті қасына ерітіп барымташылардың соңына түседі. Оларды Хантөңіріні жанай өтетін Асутөр шатқалында тосып алады. Алдымен жол бастаушы ұйғырдың иығындағы мылтықты бауынан жұла атып жерге түсіреді. Қалғандарын тұтқындап ауылға айдап өкеледі.

Мергенбай 1924-1930 жылдары Кеңес өкіметіне де қызымет көрсетеді. Бірақ өкіметтің ұжымдастыру кезіндегі солақай саясаты ұнамайды. Әсіресе мал біткенді ортаға алып, түрлі салықтың көбеюі халықты ашындырғанының куәсі болады: “... наразылық ретінде олардың бір бөлігі іргедегі Қытай жеріне ауа көшсе, екінші тобы Тянь-Шань тауының сілемдеріне сіңіп кетіп жатады. Өкімет бұларды “банды” деп атады. Сөйтті де қашып-пысқан бұндай бейбақтардың сары ізіне шөп алып түсіп оларды ұстаған жерінде сөзге келтірмей атып, асуға кіріскенін” де көзімен көреді. (Сонда. 170 бет). Мұнан кейін “Мергенбай үшін енді бір-ақ үміт қалған еді, ол тәркілеу мен салықтан зәразап болып артельге бірігуден бас тартқан сөйтіп Тянь-Шань сілемдерін сағалап отырған қандастарына барып қосылу-тын. Сөйтіп қызылдар қырып тастамай тұрғанда оларды жинап, арғы бетке көшіруге көмектесу болатын” (Сонда. 171 бет). Осы мақсатпен 1929-1932 жылдар жат жерге кетуге тәуекел еткен жеті көшті шекарадан аман-сау алып өтеді. Осылайша бірнеше мыңдаған қандастарын желкесіне төніп тұрған ажалдан арашалап алып қалады. Осы мақсатта алуан түрлі амал-айла жасайды, адам айтқысыз түрлі қиындықты бастан кешеді. Ақырында бір сатқынның ту сыртынан атқан оғынан қазаға ұшырайды.

Міне түрлі хикметтен жұмыр басты пенденің жанын ауырта-тын – Жанболаттың екі шығармасының қысқаша мазмұны осындай. Жанымыздың ауыратын себебі қазақ халқының Тянь-Шань шыңының сан-салалы сайының әйтеуір бір жотасында сонау өткен ғасырдың отызыншы жылдарында құмырсқаша өрмелеп туған жерден безе қашып бара жатқан қандастарымыздың аянышты тағдыры қаздай тізіліп көз алдымыздан өтетіні. Шынында да жазушының ерекше табысы Жақыпберді мен Мергенбайдың ерлігін жазу арқылы қандай қатерлі шақта да қазақ деген ұлттың тапталған намысын қорғайтын азаматтарының жұртшылық арасынан суырылып шығуының заңдылығын көркем бейнелей отырып тарихи оқиғаларды келістіре көрсете алуы дер едік.

Ашығын айтсақ Жанболат Әлиханұлының “Өмірге таңдана қара!” кітабында сөз етуге тұрарлық шебер жазылған туынды аз емес. Бірақ “Намад” пен “Тянь-Шанның ковбойының” ойды қозғау қуаттылығы жағы бізді көбірек қызықтырғандықтан жазушының ұлттық сана да ғана сақталатын – тарихи жадтың көзеуімен атқа қонып елі үшін жанын қиған Жақыпберді мен Мергенбайдың бейнесін жасаудағы шеберлігін сөз етуді жөн көрдік. Өйткені қаламгер қазақ халқы басынан өткерген көп қасіреттің ең зауылдыларының бірін қағазға түсірумен қатар біздерге тәуелсіз ұлт болып өмір сүрудің қаншалықты баға жетпес құнды екенін ескертіп отырғандай сезіндік. Бұл сөз жоқ жазушы таланты гүл жарған тұста ғана қолы жететін тамаша табыс. Мұндайда ауыздан еріксіз шығатын жақсы лебіз бар ғой. Мен де соны айтқым келеді. “Жазар көбейсін, Жанболат”.

«БОЗАРАЛДАН» «ҚОРҒАНҒА» ДЕЙІН

Қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар Ахат Жақсыбаевтың шығармашылығының бітім-болмысы, табиғаты өзі тұстас көптеген жазушылардан мүлде бөлек. Оны өз қатарынан қызықты етіп көрсетіп тұрған бір жағдай – Ахаттың басқалардай ауылда емес, өмірі күшті Алпаның айдауымен Павлодарға қоныс аударған отбасында – қалада тәрбиеленіп, тіпті, сонау сәби шағынан бастап түрлі өндіріс орындарының тыныс-тіршілігін сезініп, тау қопарып, тас уатқан жұмысшы деген халықтың мұң-мұқтажы, арман-мүддіғасын естіп, ержетуі. Ахат Жақсыбаевтың есейген шағында қолына қалам алып, ел тағдырының толғақты мәселелерін ақ қағазға түсірген шағындағы басқаларға ұқсамай өз қолтаңбасымен ерекшеленіп тұруының сыры да осында жатса керек.

Мұны Ахаттың тырнақалды туындысы – «Менің достарым» повесінен бастап, «Қайырлы таң», «Бозарал» тәрізді повестерімен қатар «Егес», «Бөгет», «Қорған» сияқты жұмысшы өмірін жан-жақты камтып көркем жазылған романдарынан айқын сеземіз.

Рас, қазақ қаламгерлерінің арасында өндірістік тақырыпқа қалам тартқан жалғыз Ахат Жақсыбаев ғана емес. Бұл тақырып Кеңестер Одағы кезінде өтімді болғандықтан түрлі қаулы-қарарлардың ықпалымен біраз жазушылардың айлап жолсапарға шығып, жылдар бойы зерттеп жүріп тәп-тәуір шығарма жазғандары да баршылық. Бірақ олардың бір де бірі Ахат Жақсыбаевтай бүкіл шығармашылық талантын тек қана осы бір қазақ үшін өзгеше өмір, тосын тақырыпқа арнап түн қатып, түс суытқаны есте жоқ. Бұл, әрине, мақтанарлықтай

жағдай болмас, бірақ халық бастан өткерген тағдырдың ұсынған сыйы екені даусыз. Оның басты сырын Кеңестер Одағы кезіндегі өндіріс тақырыбының өтімді көрінуі де немесе қазақ даласының тегін жатқан жер асты байлығын игеру ниетінде өндіріс құрылыстарының көптеп бой көтеруіне байланыстыру да жарамсыз. Біздіңше, оның құпиясы жазушы санасының қалыптасу кезеңінің далада емес, қалада – жұмысшы шаңырағының астында, өкпелерін көмір шаңы қапқан сом білекті еңбек адамдарының ортасында өткендігінде. Бұл тұрғыдан келгенде Ахат Жақсыбаев – басқаға ұқсамайтын тұлға. Ол үшін өлгі ортада қара терге малшынған, қас-қабағын шаң қапқан кісілердің күйелеш жүздері сағыныш сезімін, оятатын әсерлі де айшықты құбылыстардың бірі. Себебі прозашы Ахат Жақсыбаев өзі қатарлас басқа қаламдастарындай дала тұрмысына, дәстүріне, салтына тебіреніп, ерекше көңіл-күймен толқып шығарма жазған жазушы емес, есесіне, оның сезімін баурайтын алымды іс-әрекет, адуын қимыл-қозғалыс, нәрлі, дуалы сөз қала маңындағы өндіріс орындарында. Бұл тұрғыдан келгенде Ахат Жақсыбаев – арнайы сөз етуді сұранып тұрған бөлек бітімді жазушы.

Қазіргі кезде қоғамдық құрылымның өзгеруіне байланысты өнерге деген бұрынғы өлшемдердің қайта саралануы – күн тәртібінде тұрған, әдебиеттің әділ қазылары атқаруға тиіс күрделі шаруа. Өйткені, өткен социалистік қоғамдағы кемшілік атаулының қайнар көзі саналатын коммунистік идеологияның ықпалында ұлтымызға кімнің қандай залалы, кімдердің нендей пайдасы тигенін халық білуге тиіс қой. Нақ осы тұста Ахат шығармашылығының тағы бір жағымды қыры байқалады. Ол – прозашы Жақсыбаевтың түрлі оқиғалар арқылы замана тынысын көркем бейне үлгісінде нақыштап жеткізе суреттей отырып күнделікті саясаттың талаптарын шығармаға таңбайтын қасиеті. Осының нәтижесінде түрлі қақтығыстарға түсетін «Егес», «Бөгет», «Қорған» романындағы Батырбек те, Құрмаш та, Есентай да, Нартай да, Арынғазы да, Жандос та оқырманға кеңестік дәуірден мол мағлұмат беретін, өмір шындығын көрсеткен бейнелі кейіпкерлер болып шыққан. Сондықтан да Ахат Жақсыбаевтың қай-қай шығармасында да негізгі таңдау әлеуметтік қындылықты өлшейтін оқырманның өз еркі болып қалуы бұл, әрине, жазушы үшін айтарлықтай жетістік. Ахат Жақсыбаев шығармашылығы бастан-аяқ өндіріс тақырыбынан тұрғанымен оның негізгі нысанасы – адам жанының психологиялық қайшылықтарын ашу, соның сырына үңілу, құпия қоймасының кілтін табу. Осылар арқылы қазақтың ұлы даласында қайта түлеп жатқан өндіріске ұлт перзенттерінің енуінің қилы-қилы жолын көрсету. Тіпті, ең соңғы романы «Қорғанның» өзінде де бас кейіпкер Жандостың іс-әрекеттері арқылы қоғамды тоздыратын, іргетасын шірітетін адамдардың енжарлығы мен көзбояушылығы екенін автор сездіріп отырады. Ал енді осыны қай қоғамда да ескермей өте шығуға болатын нәрсе деп қарауға бола ма. Әрине, жоқ.

Сонау балалық шақты еске түсіріп, қырқыншы жылғылар бастан кешкен тірлік пен тұрмыстың тауқыметін шым-шымдап суреттеп, өткенге деген сағыныш сезімін оятатын «Бозарал» повесінен бастап кейінгі жазған «Қорған» романына дейінгі аралықтағы Ахат Жақсыбаевтың жазушы ретінде алға қойған мақсатын, бір сөзбен айтқанда, адалдық үшін күрес деуге болады. Әсіресе «Бозарал», «Егес», «Бөгет» сияқты үш бірдей қомақты шығарманың бас кейіпкері Батырбек бейнесін оқи отырып осындай ойға еріксіз иланасың. Батырбек – сөз бен саяаттан гөрі істің адамы. Ол не істесе де өз міндетін адал атқарады. Қоғамға да, адамға да қылдай қиянат жасамайды. Қай ортада жүрсе де ұнататыны, бағалайтыны – тәртіп пен жан тазалығы, еңбекке деген ықыласы. Ол – соған қарамастан қақиған қарабайыр да емес, кісінің көкірегінде бұғып жатқан түрлі сырды, көңіл құбылысын айтпай-ақ алыстан білетін зерделі жан. Сондықтан да ол өзімен-өзі оңаша қалған бір сәтте «Әрі-беріден соң мен ол үшін, соның алдында (Есентайдың) бедел алу үшін жанымды салып жүрген жоқпын. Сеніп тапсырылған жұмысты адал атқарып, беріліп істеуге тиістімін. Мен үшін жұмыстың қызығы да, қиындығы да осында. Қиындығы дейтінім – жұмысты жолға қойғанша өзіме маза бермеймін... Тек іске адал болуым керек» деп толғанады.

Осы сөздерді оқығанда кейіпкер Батырбек емес, күнделікті өмірдегі қатар жүрген – ол өз жұмысына шегедей нық, досқа адал, кінәсіз жанға қылдай қиянат жасамайтын, өтірік пен өсекті жаны жаратпайтын, жоқты-барды айтпайтын, айтса бітті – айтқанынан қайтпайтын Ахат Жақсыбаевтың өзін көріп отырғандай сезінесіз.

Ахат – тек қана көркемсөзді ғана емес, көсемсөзді де өндіре жазып жүрген қаламгер. Оның ойы нәрлі, эстетикалық талғамы биік. Өзінің «Қорған» романының бас кейіпкері Жандос сияқты қоғамда кездесетін жақсылыққа жанашыр, кемшілікке төзімсіз азамат. Мына қамшының сабындай қысқа ғұмырда жазушыға да, қатардағы азаматқа да керек қасиет те осы емес пе.

ТАЛАП ПЕН ТАЛҒАМ

Қазіргі кезде өндіре жазып жүрген жазушының бірі – Дүкенбай Досжанов әдебиеттегі алғашқы адымын поэзиядан бастап, одан қарасөзге қарай ат ауыстырғанда жасы бас-аяғы жиырмада екен. Өрине, қолына қаһарлы қару – қалам ұстаған талант үшін жасқа байланысты айтылар сөздің бөрі шартты нәрсе. Өйткені жазушылық өнердің басты міндеті кісінің аз немесе көп жасауымен емес, замана талабына сай оқушыны көркем кестелі сөзбен иландыра

білуіне байланысты екені баршаға мәлім жай. Осы жолда қаламгер қандай тәсіл қолданып, нендей жанрға бұғау тастауға да ерікті. Тек шығарма өз оқушысының рухани азығы бола алатын деңгейге көтерілуге тиіс деп ойлаймыз.

Қай ғасырда, қайсыбір дәуірде болмасын, албырт шақта ет қызумен жазушылықтың аламан бәйгесіне ат қосқан көп үміткер ішінен қолтығы сәгіле кесіліп алға шығатын, сонан соң ғана жазушылық қабілеті жарқ етіп көрінетін үркердей топтың болашағына әу дегенде сәуегейлік жасау қиын, әрине. Түптің түбінде олардың да жеңісі мен жеңілісі аз болмайды. Сондайда жазушы Н.Л.Добролюбовша айтқанда қоғамдағы кезіп жүрген елес-мұраттарды үнемі қамтып отыруы тиіс, ал оның ірі табысқа қол жеткізуі, немесе күйкі күйінде қалуы суреткердің сол қоғамға деген ықыласы мен ынтасына байланысты, әйтпесе бар қабілеттің өзі нысанасын таппаса, ортақол дүние деңгейінде қалады екен.

Демек, ешкім де жақсыны даттап, жаманды мақтап береке таппайды. Нашар шығармаға жанашыр табылғанмен В.Б.Белинский айтқандай, ол сыншының соққысынан емес, өз ажалынан өзі өлетін көрінеді. Әйтсе де тірі пенденің жаман болғысы келмейтіні сияқты, кім жаман жазайын деп ойлайды дейсіз. Бұл жолда – табиғи талапқа қоса «ізденген жетер мұратқа». Мектеп қабырғасынан шыққан бойда келіп оқуға түсіп, студент атанған, одан университетті тауысар-тауыспастан бірнеше поэма жазып, оларды әдеби ортада әр қилы пікір таласын туғызған Дүкенбай Досжановтың кенет өлең жазудан мүлде пышақ кесті тыйылып, бірыңғай прозаға ден қоюын қалай түсінуге болады? Біреулер себепті автор мінезі мен жанр стихиясының тілсіз табысуынан іздейтін секілді. Шындығында, әдеби ортаға өлі еркін еніп, етене болып кете қоймаған, өлең жазудың нәзік сырына енді ғана бой салып ене бастаған шақта, кенеттен екінші бір жанрға ауысу уақыт үнемдеген, алды- артын ойлаған кісіге оп-оңай шешім болмаса керек.

Мұндай сауал сол кездерде де, онан кейінгі жылдарда да әдебиетті қасиет тұтқан талай тұрғыластың кеудесін күдік боп кеміргені рас. Мұның өзі жазушының халықтық іске адалдығы мен пендешілігін безбендейтін өлшем. Қай-қай заманда да бойдағы табиғат берген талантқа қоса, елінің өткен тарихының қазіргі тіршілігінің ертеңгі үмітінің кесек-кесек мақсат-мұратын жаны ауыра сөз еткен жазушы ғана азаматтық парызын өтей алмақ.

Осы автор өзінің тырнақ алды, прозалық туындылары – «Көкпар», «Шортанбай» әңгімелерінің өзімен-ақ кейбір стильдік, кейіпкер бейнесін даралаудағы байқалған олқылығына қарамастан сол кездегі қауымға көнекөз қарияның шыжымдап айтқан қоңыр кеңесіндей ерекше әсер еткені бар. Бұл не, бұл алабөтен Дүкенбайдың жеке басына ғана тән талант ерекшелігі ме, болмаса сол кездегі қолына қалам ұстаған қабілетті лектің қадір-қасиеті ме?

Екеуі де бар секілді. Жұрт көкейінде бүлкілдеп айтылғалы тұрған сөзді тауып кеткені шығар, әлгі әңгімелердің көркемдік кестесі де келісімді. Оның үстіне алпысыншы жылдардың басындағы кесек-кесек бай оқиғалардың қалам тілеп тұрғанын жоққа шығару өмір шындығын ескермеу болар еді. Алпысыншы жылдардың бас кезіндегі әдебиетке келген қуатты лек, шындығы керек, кешегіні көріп, ескіше өмір сүріп, болмыс-бітімі, мінез-құлқы, ой-арманы, діні мен тілі ежелгі қазақ дәстүрімен қалыптасқан ата-ана, ағайын-тума қолында тәрбиеленіп шықты. Мұның өзі оларды ескі ауылда тіршілік еткен адамдар психологиясымен, логикасымен және жаңа өмірге икемделу кезеңіндегі түрлі әлеуметтік ой-санасымен мықтап танысуға, оған анализ жасауға мүмкіндік берді.

Өздерінен бұрынырақ өмір сүрген жазушыларға қарағанда бұл лектің ұтысы сол – ол формацияның кемшілігі мен жетістігі мейлінше талданып, талқыланып, әрбір оқиғаның философиялық, идеялық себеп-салдары ашылған, анықталған кезде социалистік ортада өмір сүре жүріп, ізі суымаған жілікті оқиғалардың тыңдаушысы, зерттеушісі болуында ғой деймін. Әлгі оқиғаларды суреткерлік зердеден өткізіп, көп мәселенің басы ашылған кезінде хатқа түсіре білді. Кешегі ұлы сүреңге қатысқан, құмбыл өзгерістің ішінде болған кісілердің бастан кешкен әңгімелерін ауыздарынан суы құри тыңдап өсті. Күре тамырдай тақырыпты балгердей тап басуға өмірдің өзі орайын келтірді, адам психологиясының әдібін сөгіп, астарын ашуға құлшынды. Қолынан қаламы түспей ізденді. Бұл қуатты лек Ұлы Отан соғысына қатыспағанымен, соғыс салған қасірет-қайғыны үлкендермен тең бөлісіп өсті. Ал кейінірек есейіп, ер жетіп, бейбіт заманның қалың оқиғаларының қақ ортасында жүрді. Тың игеру шеруіне құлақ түріп, шаңын жұтып, нанын татып қайтты, қазақстандық алғашқы миллиард пұт астықты жинауға ат салысты. Халқымыздың «уһ!» деп, арқа-басы кеңіп, жеңіл тыныстаған тұсы да осы кез болар деп ойлаймыз.

Соғыс өртінен аман оралған, бейнеттен қажыған аға буынның өмірдің кішкентай ғана жылт еткен сәулесін қуанышқа айналдыруға жан-тәнімен құштар болған мінезі сол кездегі бозбаланың есінде әлі күнге дейін сайрап тұр. Қан майданда өліммен күнде бетпе-бет келіп жүргенде мына жалғаншы дүниенің құны түптің-түбінде іші қуыс пенде үшін көк тиын екенін түсінгендіктен бе, олар алдымен тапқан-таянғанына қарын тойғызатын да онан ауысқан дәулетіне елді жинап той жасайтын. Сол тұстарда соғыстың қилы-қилы қиындығы ұмытыла бастаған, халықтың бұрынғы дәстүрі қайта жанданып қаулап берген. Салтанат, салтқа байланысты той, терме, айтыс, бет ашар, жар-жар, бөйге, аударыспақ, күрес, көкпар секілді қызықты ойындар жиі-жиі өтіп жататын.

Мұны еске түсіруіміздің мәнісі балалық шағын ауылда өткізген Дүкенбай Досжановтың «Көкпар» әңгімесіндегі Серделі

бейнесінің нанымды, құп үйлесімді шығуы еді. Сердәлі бір күндік оқиғада шынайы суреттеліп қана қоймай көкпар тартудың тәсіл, техникасын бесаспап меңгерген кейіпкер ретінде оқырманның көкейінде терең сіңеді. Мұның басты құпиясы автордың алдымен көкпаршының тыныс-тірлігін, мінез-құлқын бүге-шігесіне дейін жетік зерттеуінде деп білеміз. Ал үңіле зерттеуге өмірдің өзі себепші болған.

Оның үстіне алпысыншы жылдардағы қазақтың ауызға ілігер жазушы қауымы ат төбеліндей аз болғанымен, рухани тереңдігі жағынан жазба тарихы әріден басталатын ешбір әдебиеттен олқы соқпайтын. Сол кездегі қазақ әдебиетінің даму процесінің жылдамдығы, құнарының байлығы, сөзінің қуаттылығы, тақырып айқындығы әдебиет сынының жаман менен жақсыны ажыратудағы пәрменділігі жазуға жаңадан құлшынған жастар үшін қазақ әдебиетінің жеткен биігі мен алынуға тиіс алдағы асуларын жіті барлап байқауға мүмкіндік жасады. Мұның өзі жас жазушылардың басты міндетін тез айқындауға, оны тезірек орындау үшін белсене кірісуіне мұрындық болды.

Әдебиеттің кез келген проблемасы оңай оспақ жазғыштықпен іске аспайды. Проза атаулыға қойылар жанрлық талаптар ортақ болғанымен, жекелеген түрлеріне тән көркемдік ерекшеліктер жеткілікті. Мәселен, психологиялық мәнерде жазылған проза мен шытырман оқиғалы шығарманың арасындағы айырмашылықтарды таразылап көрейікші. Сондай-ақ, философиялық, хроникалық, публицистикалық, детективті, тағы басқа туындыларды жазудың ерқайсысының өзіндік стильдік, композициялық ерекшеліктері бар. Дүкенбай Досжанов өзінің «Көкпар», «Шортанбай» әңгімелерінде тыңнан жарып сүрлеу салуға ұмтылмаған, қайта алдыңғы аға буын жазушылардың қазақ топырағына сіңірген реалистік өңгіме жазудың классикалық үлгілеріне жүгінуді жөн санаған. Соған қарамастан жас жазушы алғашқы шығармаларының өзімен-ақ болашағынан мол үміт артуға болатындығын аңғартты. Мұндағы Дүкенбайдың табысы – өңгіме тақырыбын өзі көріп жүрген, көпшілікке көңігі бүгінгі заман тірлігіне емес, бірте-бірте тұрмыста сирексіп, тарих қойнына қарай жылыстап бара жатқан салт-сана, дәстүрге, ұлттық мінезге қол артуында деп ойлаймыз.

Творчестволық жолының туу басында Дүкенбай Досжановтың әріден келе жатқан халықтық әдет-ғұрыптарға байланысты оқиғаларды көп үйірсектеуінің екі түрлі себебі болуы мүмкін. Оның алғашқысы – автордың шым-шытырық тартыстарға толы өмірлік айғақтардан сюжет құруға, оқиға өруге бейімділігі десек, екіншісі – өзге прозашылар көп шиырылған таптаурын тақырыптарға мойынқос болып, қалам тартқысы келмеуінен секілді. Осы соңғы ізденіс, яғни жазушы бойындағы тақырыпқа деген талғампаздық оны бағзы заман тарихына ат ізін салғызды. 1964 жылы жазы-

лып, кейінірек мерзімді баспасөз бетінде жарияланған екі бірдей шығармасы – «Отырар» мен «Фараби» повестері соны айғақтайды.

Бұл шығармалардың құндылығы – халқымыздың әрідегі тарихынан мол мағлұмат беруінде туған жерге, елге деген патриоттық сезімді үндеуінде. Алпысыншы жылдарға дейін қазақ халқының өткеніне пессимистік көзқараспен қараушыларға жазушы жан-тәнімен, сөз қуатымен қарсы шыққандай сезілгені рас.

Шындықты жазған шығарма қашан да жұртшылық жүрегіне жол таппай қалған емес. «Отырар», «Фараби» повестері де қалың оқырманды былай қойғанда, сол кезеңде ғалымдардың өзіне де ой салған туындыларға айналды. Бұл күндері қираған Отырардың орнында қазба жұмыстары қауырт жүргізіліп жатса, көптеген танымдық еңбектер жазылса, онда жазушы Дүкенбайдың да үлесі бар деп ойлау керек.

«Отырар» повесі он ғасыр бойы өмір сүріп, гүлденген Отырар цивилизациясы жайлы оқырман қауымға кеңінен мағлұмат беріп, ой салған тұңғыш шығарма болды. Повесть 1209 жылы Монғол шапқыншылығына дейінгі қала тұрғындарының ой-сана жетістігі, озық мәдениеті, салты, сәулеті, өнері, әдет-ғұрпы, соғыс тактикасы, өзге мемлекеттермен сауда қатынасы кеңінен сурегеледі.

Дегенмен повесть кемшіліктен құр алақан емес-ті. Сөз саптаудан, сөйлем құрудан, типтік бейне жасаудан, кейіпкерлердің психологиялық ішкі болмысын даралаудан ала-құлалық бой көрсетті. Әйтсе де бұл шығарма жас автордың батыл ізденісін, келешек қаламы қарымды жазушы болатынын айқын аңғартты. Жазушылық тойымсыздығын, қанағатсыздығын көрсетті, әр қилы сын пікірлер жас авторды жасыта алмады. Егер біз дүние жүзіндегі тарихы, дәстүрі еріден басталатын елдердің әдебиетінің тәжірибесіне жүгінер болсақ, онда ол кездегі жас Досжановтың тақырыпты игерудегі төсіл-айласына іштарта қарауға тура келер еді.

Қаламгер өзінен бұрынғылар жазған тақырыпқа соқпасын, қайталап жазбасын деген қағида жоқ. Өңгіме суреткер сол тақырыпты қандай көңіл көзімен, нендей көркемдік құралмен көре білуінде, оқушыны айтқанына иландыруда. Дәлел үшін алысқа жүгірудің қажеті жоқ. Д.Досжанов осы үлкен, көшелі повестің ізін суытпай Отырар опатына қайта оралып «Жібек жолы» деген атпен роман жазды. Бұл жолы жазушы қым-қуыт оқиға, үрен-сүрен соғыс сұмдығына соққан жоқ, ұлттың ірге бекітуі туралы пәтуалы пәлсапа түйді. Сахара жұртын сол заманның тілімен бірлікке, отаншылдыққа, туған жерді сүюге үндеді. Романның эпилогынан шағын үзінді келтірейік: «... лайым ендігі келер буын әңкүстенбей, әділ өтсе, бір-бірінің астына ши жүгіртпесе, көзіне көлгірси күлген болып, сырт айнала бере ішінен жебе тартып жатпаса, дуасыз елшілерге иланбаса, бір-бірімен итше ырылдасып, жұлқысып, жүндей түтіліп өмір кешпесе...» (265-бет).

«Ауруды асқынтқан, аждаһаны басынтқан өзіміз, иә, күнделікті күйкі тірліктің соңында сүмендеп жүргенде, бір-бірімізді менсінбей, білмей, болмашыға малданып дөкейдің соңынан жалпақтап, кішінің төбесіне діңкілдеп келгенде ұтқанымыз қайсы?» (267-бет).

« – Отырар ұмытылса бұл жұрттың күні не болар екен?

– Қазақ ұлысының арты не болар десеңші!

– Шілдің қиындай тоз-тоз болып кетеді-дағы.

– Осыншама ұланғайыр жалпақ далаға кім иелік етер?

– Жігері құм, рухы пәс, төменшік жетімектер толып жүр ғой.

– Күні үшін бербандап, мал жияр, қарны тойған кезде құдайын ұмытар» (467-бет).

Жоғарыдағы үзінділерді автордың көлемді шығармасына арқау еткен мақсат-мұрасы, лейтмотиві десек қателеспейміз. «Өзінді өзің жаттай сыйла», «туған жерінді сүйіп өт» деген идея, шынын айтсақ, жалпы көкірегінің көзі бар азаматтарымыздың көкейінен берік орын алуға тиісті идея. Ал мұндай проблеманы дер кезінде көтеріп үндей білу – ойлы қаламгердің қасиетті борышы.

О бастан-ақ Дүкенбай Досжанов шығарма тақырыбына ерекше мән беруге қалыптасты. Мұны жазушы творчествосына ілтипатпен зер салған кісі қиындықсыз сезер еді. Тарихи тақырыпқа арналған шығармаларынан соң енді ол әлеуметтік мәні бар күрделі кезеңдерді өзі өмір сүріп, сағат сайын тартысқа түсетін ортадан іздеп, өз замандастарын сөйлетуге, сыпаттауға күш салды. Бүгіннің бедерін суретпен көрді, кестелі тілмен сөйлетті. Ол мейлі қалада жүрсін, кіндік қаны тамған аулына барсын, әйтпесе қызмет бабымен сапарға шықсын, бәрібір Д. Досжанов адам жан дүниесінің құпия қатпарын жатпай-тұрмай зерттеу басты міндетке айналғаны анық. Қашан да жүрек қылын дірілдеткен көкейкесті ойды қозғауды, соны қазып жазуды үрдіс еткен жазушының осы талғампаздығын тап басып таныған ақын Олжас Сүлейменов өзінің «Шарада шүпілдеген өмір» (Простор, №9, 1983 ж) атты мақаласында «Меніңше, Досжанов сөз қаруын қасиет тұтатындықтан да қаламға қажетсіз жерде жөнсіз жармаспайтын жазушы. Ал егер сол қару – қаламын қынынан суырса, онда ол ылғи әділеттің жағында болып, әлсізді қорғау үшін, мұңлыны жұбату үшін ғана қару – қаламын сілтейді», – деп жазды.

Досжанов қазіргі ауыл өміріне арнап жазған «Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын» романдарында тарихи тақырыпқа жазған шығармаларындай емес, тек өмірден көргенін, сезгенін, түйгенін ғана жазады, бұл романдарға зор дайындық зерттеуден кейін ғана ат басын бұрған секілді. Батыр, Ғайнекең, Қойшыкең, Далабай, Еділ бейнелерінің кәдімгі күнде ұшырасып, күліп келіп қол алатын танысындай, шындыққа жанасымды шығуы соның айғағы. Бұлардың бірі – дихан, екіншісі – аудандық партия комитетінің бірінші секретары, үшіншісі – дәрігер, қысқасы, өз бейнетінің шырын жемісін татқан ел адамдары. Солардың іс-әрекетін, мінез-құлқын нанымды су-

реттей отырып, жазушы уақыт талабына орай өмірдегі күнгей мен көлеңке, жаңалық пен ескілік, сабырлылық пен салғырттық сырларына терең үңіле біледі, тамыршыдай тап басып айтады. Мұның өзі жоғарыда аты аталған үш романның жазушы творчествосында қомақты орын алатынын дәлелдейді. Әсіресе осы романдар көтерген экологиялық проблемалар – жердің тозуы, судың тартылуы, құм көшкіні оқушыны ойландырмай қоймайды. Табиғатты қорғау болашақ үшін күресудің басты шарттарының бірі екеніне жазушы өз оқырманын еріксіз мойындатады. Жалпы, экологиялық проблема – Д. Досжанов шығармаларының ең бір өзекті тақырыбы.

Қазіргі таңда Дүкенбай Досжанов творчествосында өзгеше сілкініс, қияға ұмтылыс бар деген пікірлер айтылып жүр. Ол өрлеу соңғы үш-төрт жыл беделінде жазылған повестерінен анық байқалады. Бұл қаламгердің творчествосы үшін өсу, іздену әріден келе жатқан табиғи құбылыс екенін жоғарыда әңгімеледік. Бұл – жаны бар пікір. Жазушының кейінгі кезде іштей түлеп, жанып, қатты қайрат танытып жүргені шындық. Үнемі ізденіс үстіндегі қалам иесінің ілгері баспауы, жылжымауы тағы мүмкін емес. Бірақ біз осы жазушының екінші рет дүр сілкініп, тың бағыт-бағдарға бет алуын соңғы «Кісі ақысы» әңгімелер кітабынан айқын аңғарамыз. «Кісі ақысы» өзінің болмысы жағынан бірегей дүние. Тәлімдік мәні мол. Жинаққа енген жиырма екі әңгіменің қай-қайсысы да өмір шындығынан ойып алынған көркем дүниелер. Бұл туындыларда жазушы жымысқылық, құлық, күншілдік, кісі ақысын жеушілік секілді мерезді мінездерді шыншылдықпен суреттеу арқылы ойға қанат, бойға қуат дарытады. Өнердің тәрбиелік күшіне сендіреді.

Адамды мұратқа жеткізетін – еңбек. Бұл – дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Солай десек те, кейде біреулердің бейнетті белшеден кешіп, маңдай тері моншақтап жүріп түкке жарымай, ал біреулердің жаны тыныш, жайбарақат жүріп-ақ кемік май сорып отыратындығы неліктен? Осындай сауалдың қай дәуірде де адамзаттың жамбасына тас боп батып, жанын ауыртқаны шындық. Осы әлі толық шешіліп бітпеген сауалды жазушы суреткерлік көзбен таразылайды, бұрыс пен дұрысты кейіпкердің ар-ождан безбеніне салады, өздерін сөйлетеді, іш қоймасын аша суреттейді. Дүкенбайдың «Кісі ақысы» әңгімесі осындай өзекті мәселеге батыл барлау жасайды. Бұл жерде жазушы ауыл өмірін алақанға салғандай біліп, кейіпкердің жан дүниесіне еркін араласады. Мысалы, осы әңгімеде дөнекерші жігіттің совхозға кассир болып орналасуы үшін берісі ауыл ақсақалдары — Сәрсенбай, Ақөділді жұмсап совхоз директоры Исатайға адам салуы, өрісі астанадағы трест бастығына, ағасына қайта-қайта телефон соқтыруы бір құлқынының қамы үшін жасалған әрекеттер. Былай қарағанда дөнекерші жігіттің көксеп жүрген кассирлігі ауыз толтырып айтатын ерекше қызмет емес. Әйтсе де осы орынға тұруға ол бар өнерін салып бағады. Сонда бұл не, жас ұрпақтың іштей майдалануы ма, жоқ әлде уақыт

құбылысы ма? Мұның құпиясын қара бастың қамын көбірек ойлайтын сол жігіттеріміздің өзі ашып береді. Жұрт үстінен күн көріп, жеңіл өмір сүргісі келетін кейбір жолы болғыш пасықтардың жан иіріміне үңілген сайын арамызды, арымызды тазарақ ұстамасақ болмайды-ау деген тұжырымға келеміз. Әрине, біздің қоғамымызда ондайға мықты тосқауыл бар. Сол тосқауыл күш әңгімеде де нанымды, әдемі берілген. Ақырында оны Исатайдың кабинетінен қуып шығуы, өзінің қараны ақ деп ағат іске барғанын түсініп, Сәрсенбай шалдың ауырып қалуы сол күштің нәтижесі. Д.Досжановтың осынау мақалада тілге тиек еткен азды-көпті шығармалары – үзбей ізденудің, талмай еңбектенудің жемісі. Бұл шығармалар қазақ қара сөзінің әлемінде өзіне бұйырған қызметін адалдықпен атқарып, оқушысын адамгершіліктің күнгей шуағына шақыра береді.

ТҮПСІЗ ТҰҢҒИЫҚ ТУРАЛЫ ХИКАЯ

Қазақ атаулының жиырмамыншы ғасырдың алғашқы жартысында отаршылдардың айласы аяр, өмірі адуын қатерлі саясатының тегеурініне шыдамай, бас сауғалап қашқаны қашып, қашпағандарының көбісі аштықтан қырылғаны; ал ел ұлтанында тірі қалғандарының уақыт өте келе күнкөріс қамының ығына жығылып, орысқа мүлде сіңіп кетуге жанталасқаны сөйтіп тәуелсіздікке жеткенге дейінгі тұтастығы мүлде бүлініп бітуге тақағаны белгілі.

Сол өткен дәуірлерде рухани ыдырауы асқынған ұлттың ішкі үйлесімнің қазіргі кезде де қалпына келе қалғаны шамалы. Оған халқымыздың пиғылының, түсінігінің, өмірді қабылдауы мен салтының, тіпті айта берсеңіз ана тіліне деген құрметтің сол бұрынғы отар кезіндегі қойыртпақ қалпында сақталып тұрғаны дәлел.

Бәлкі сондықтан да шығар қазіргі қазақты сонау бағзы замандардан бастап, беріректегі сегізінші ғасырдың алғашқы ширегіне дейін аспан асты жер үстіндегі тізеліні бүктірген, бастыны еңкейткен өзіндік ерекше мәдениетті өркендете алған – Сақ, Кете, Ғұн, Түрік, Оғыз қағанаттарының жұрағаты деуге аузың бармайтыны. Дегенмен осы соңғы кезде бүгінгі жас ұрпақ арасынан: «Сонау замандардағы ұлы қағанаттың бірінен соң бірі күйреп, ата-баба жасаған құндылықтардың соншалықты құлдырауының сыры неде?» деп ойлана бастауы өзірше көңілге жұбаныш әкелетін, ал болашақта жаңалық сыйлайтын ізденістің нышаны екені даусыз.

Оған осы күнге дейін ешкімнің тісі батпай келе жатқан, ұлтымыз үшін маңызы орасан зор тақырыпты шығармасына арқау етіп алған

Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романын жатқызуға әбден болады. Романның бас кейіпкері Әлішер бір кездердегі даңқты, қазіргі шақтағы жігері жасыған халқының өткенін саралап, болашағына болжау жасап басын тау мен тасқа соққан жан. Бірақ ол қанша арпалысқанмен жанын жегідей жеген сұрақтарына жөнді жауап таппай қиналады. Өйткені Әлішер басынанан бағы тайып өзге ұлттың теперішін көрген ұлт өкілі. Сондықтан да ол толарсақтан қан кешіп жүріп табан іліктірген ел тәуелсіздігі қайткенде баянды болмақ деп уайымдайды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылындағы экономикалық қиындықтарды ретке келтірген Отанының ендігі кезекте – ұлттың рухын көтеретін тарихтың жазылуын көксейді. Және оны философия категориясы негізінде жүйелей отырып, Ұлттық Идеологияны қалыптастыруды армандайды. Өйткені Әлішер күнделікті өмірде ұшырасып жататын тұрмыстың құйтұрқысына басы айналған Жарқын, Тоқтар, Мадияр, Орынбай, Сапура, Марфуғалардан мүлде бөлек, олардың болмыс-бітіміне антипот ойдың адамы. Дидар Амантайдың кейіпкері Әлішер ұлттың өркендеуінің де, құлдырауының да сырын басқа себептерден бұрын қазіргі тілмен айтқанда алдымен идеологиядан іздейді. Сөйтіп ол сонау бағзы замандарда өзінің наным-сенімі бойынша өмір сүрген бабаларының санасына басқа ұлт өздері ойлап тапқан идеологияны дін арқылы санасына сіңіру әрекеті кезіндегі пәрменді насихаттың кейінірек пайда болатын бүліншілікке соқтыратын жойқын күшінің сырына үңіледі. Адамзат баласының күнде көріп жүрген төңірегіндегі дүниені ғаламдық тылсыммен ұштастырып айтылатын түрлі уағыздарға тоқталады. Жазушы сондай кездерде қарсы пікір айтушыларға дін таратушы миссионер мен фанатиктердің қаһарына ұшырап, қарғысын еститінін аңғартуды да ұмытпайды. Сондықтан да Дидар Амантай өзге дінді қабылдағысы келмейтіндердің қарсы уәжін дабыра қылмай қағаз бетіне түсіріп қана байыз табу үшін шығарма кейіпкері Әлішердің өзін жазушы етіп алады. Ал кейіпкер Әлішер мына рухани құндылық атаулы шетке ысырылып, қалталы мешцандардың үстемдігі жүріп тұрған қоғамда қайдағы бір ұрпақ қамын желеу етіп қағаз шимайлаудың көк тиын пайдасы жоқ екенін де біледі. Бірақ бәрібір ол ұлттың өркендеуі мен құлдырауының сырын ашуды бәрінен жоғары қояды. Тіпті кейде: «Мүмкін ешқашан кітап жазбау қажет шығар, бәрібір сіз одан шын бақыт, қалың дәулет, жақсы атақ, үлкен абырой, зор жұбаныш, адал көңіл таппайсыз. Тұрлаусыз махаббаттың әуресі. Үмітіңізді ақтамайды, тұрмысыңызды жақсартпайды... Кітап тек ғұмырдың баянсыз мұратына жалған мағына жүктеген алдамшы мақсат қана» деп те ойлайды. Бірақ Әлішер солардың бәрін біле тұра бойдағы құштарлыққа тосқауыл бола алмайды, ақырында құпиясы ашылмаған игі мақсаттың хатшысы – жазушы болуға еріксіз илігеді. Күнделікті күнкөріс қамын ысырып қойып, қиял жетегінде

кеткен жанның тұрмысы оңған ба? «Екі бөлмелі пәтер іші, шынымен, тым жұпыны, бірақ кітаптарым бар ғой, деді ол даусын көтере сөйлеп». Сөйте тұра-ақ түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырған аласапыраң ойдың ұштығына шығу үшін, ал оны басқа есіткен жұрт «Өткен дәуірді қайта оралтып, өлген дінді тірілткісі келетін қияли кісіге» санайтынын іші сезе тұрса да бәрібір Әлішер алған бетінен қайтпайды. Мақсат жазылып жатқан романды әрі қарай жалғастыру. Міне енді сол үшін Әлішер: «Жазу үстеліне келді. Орындыққа тізе бүгіп, тартпаны ашты. Қолжазбаны шығарды. Романды басынан бастап мұқият оқуға кірісті... Түркілердің қағанат құрған заманына жетті. Көк бөрі басы бейнеленген аспан түстес айыр құйрық туын жорықта үзеңгі табанына тік қойып ұстаған жауынгер көшпелі халық жан-жаққа толассыз шапқыншы жіберіп жатты. Бірақ хатқа түскен тарихи жайт кейіптеліп отырған әулет шежіресінен тыс қалды» деп баяндайды жазушы. Шындық солай. Тарихи жай кейіптеліп отырған әулет шежіресінен тыс қалмай қайтсін егер әңгіме басқасын айтпаған күннің өзінде бөтен діннің экспансиясынан жылнама жазып қалдыруға мүмкіндік беретін өріптен сонау атамзаманда-ақ айрылып қалған ұлт жайында болып отырса. Дегенмен «Төңір есімін ардақтаған туындыда» қолда бар айғақтың мардымсыздығына қарамастан, романда ата дінінің туы жығылмай тұрған кездегі ел-жұрт арасындағы дағды-дәстүр, рулық қарым-қатынас сөз болумен қатар: «Құдыреті күшті Ұлы Төңірге айтылған айырықша мадақ үлгідегі тәмсілдің әр жерінде бүтіндей қайталанып, тұрақты келтіріліп отырады. Сонымен қатар, жоталы қырқа, құба бел сақараға миссионерлік пазыл міндетін атқарып келген мұсылман, крістиан, иаһудей, буддашыл, насырани өкілдерімен дауға түскен Төңір нанымы тақуаларының да діни айтыстары баяндалады».

Романның «Мұса, аләйһис сәләм; Ғайса аләйһис сәләм; Мұхаммед салла(А)ллаһу аләйһи уә сәләм» тарауында Түрік қағанатының тайпа көсемі Еңгүдей мен миссионерлік міндет атқарып жүрген исламды уағыздайтын «...таяғын сүйреткен ала сәлделі...» дәруішпен, «...қауға сақалды, ақ жүзді абыз...» крістианмен, «...төбесіне оймақтай тақия қондырған...» иаһудей дінінің кедошимімен, тағы басқа Дао, Будда, Құңғұдзы сияқты әрқайсысы өз дінін жер-көкке сиғызбай мақтаған миссионерлермен қызу әңгіме өрбітеді. Жазушы олардың айтар сөзін ойдан құрастырмайды, Таурат, Забур, Інжіл, Құран Кәрім беттерінде хатталған сөздердің шығармаға қажеттілерін іріктеп алып, ешқандай өзгеріссіз диалогқа айналдырады. Сол арқылы айтылып отырған әңгіменің шынайылығына оқырманның көзін жеткізіп, толғамды пікірге келуге мүмкіндік жасайды.

Жазушы осылардың өзі-ақ Еңгүдей қанша қарсыласқанмен Түрік ел-жұртының тыныс-тіршілігін көркейтіп, айбынын асырып, Идеологиялық міндет атқарып тұрған Төңірі дінінің көк тіреген діңіне

сызат түсіре бастағанын аңартады. Оның өзі: «...романның орта тұсында (оқиға) үлкен әулеттің қос жікке бөлініп, бір-біріне қарсы шығып, қатты жауығуынан басталады. ... әулет қырық пышақ болып, қырық руға тарап, кете береді. Тәңірі орнатқан заңдарға қарсы шығады, ұсақтаған жұрт азады, жеті атадан ұзап барып – қыз алып, қыз берісіп, құда-құдандалы болу, ілік-шаттыс тәртіп құрып, қадыр-қасиет жоғалады, ел іші – тоқтамаған шабыс – бүлінеді, қырғын апат, шапқыншылықта ес жиылмайды». Соның салдарынан ел Төңірдің жолынан таяды. Ауыр күнаға батады.

Мыңдаған жылдар бойы елдің салт-сана, дағды-дәстүр, ділі мен тіліне ұйтық болып, ішкі бірлігін тұрақтандырып Идеологиялық міндет атқарып келген Төңірінің тура жолынан таяуын енді мұны болашақ ұрпақ талай ғасыр бойы бастан кешер азаптың бастауы десе де болады. Дидар Амантай осы бір шеберлікті қажет ететін оқиғаны шығармасында философиялық мәнмен аастастырып әдемі келтіреді. Сенімді етіп суреттейді.

Жазушының кейде философиялық толғаныстарға берілетін себебі бар гәптің Ұлттық Идеологияға барып тірелетіндігіне байланысты екенін жақсы білетіндігінде дер едік. Ал Ұлттық Идеологияға немқұрайлы қараған ұлттың қайсысы тәуелсіздігін сақтап қала алыпты. Сондайға ұшыраған бабаларымыз жайлы Х ғасырдың басында өмір сүрген Хорезімдік ғалым Әбурайхан әл-Бируни өзінің «Өткен ұрпақтардың ескерткіштері» атты кітабында: «Кутайба бин Мүсілім әл-Балиқи әртүрлі тәсілмен бұрынғының бәрін таратты, жойды; хорезімдіктердің жазу-сызуларын, кітаптарын, бумаларын өртеді; дін қызыметкерлерін, аңыз-әңгімелерді білетін адамдарын, ғылым байлықтарын түгел құртты; Хорезімдіктердің исламға дейінгі тарихы түгел көрге көмілді, қазір оны ешкім де білмейді» деп жазған ғой.

Мұны еске түсіруге себеп, сол YШ ғасырда басталған қасіреттің Сақ елі ұрпақтарының басынан күні кешеге дейін үзілмей келгені. (Сақтың, кетенің, ғұнның, түріктің, оғыздың қазаққа қандай қатысы барын келесі бір мақалада айтатын боламыз). Және араға бірнеше ғасыр салып, бір замандарда арабтар жасаған қанды қырғынды крістіан дініндегі орыс отаршылдарының XX ғасырда қайталап қазақ халқын жер бетінен мүлде жойып жіберуге дейін әрекетке барғаны. Тірі қалғандарын жабайы, көшпенді, номад, варвар, туземец, сауатсыз деп күні кешеге дейін қорлағандары.

Шыныда да орыс отаршылдары айтқандай қазақ халқы әу бастан-ақ соншалықты сорлы болған ба?

Әрине жоқ! Мақала көлемінің көтермейтініне байланысты ертеде өткен ғұламалардың айтқандарын жіпке тізіп жатпай-ақ күні кеше арамыздан кеткен ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың кейбір пікіріне құлақ түрер болсақ: «...бір қанаты Донда, шығыс қанаты Алтайда тұрған» бабаларымыз «Кушандар мемлекеті кезінде Хорезм,

Арал (Дахия) елінде мың сан қала салынып, бірнеше жүздеген канал қазылған... Олардың ескі жазулары болған. Соның бәрін де 712 жылы арабтар (Батута) өртеп жіберген». «Орта Азияға Батута келгенде Қият қаласында хангюй тілінде жазылған кітаптар көп болған. Солардың бәрін де арабтар яжуж-межуж әдебиеті деп санап өртейді» демеп пе еді.

Бұған ғалым М.Жолдасбековтің, А.Аманжоловтың, Т.Досжановтың, А.Мектептегінің т.б. сына жазуын зерттеген еңбектерін қоссақ, бабаларымыздың кемел ойлы болғандарына оп-оңай көз жеткізе алады емеспіз бе!

Өйтседе ежелгі Сақ елінің тарихына қатысты жазылған еңбектер неге аз, барының ең маңыздылары үштікөйлі жоғалып кететіні қалай? Құдайға күнакар болсақ та, кейде еврей тағы басқа ұлттар туралы жазылған шығарларының шып-шырғасы шықпай сақталған Бирунидің Қазақстандағы көшпелі тайпалар тарихы баяндалған «Әл-ард әл Бақия» деген еңбегінің жартылай жоғалуы қасақана жасалған қастандық емес пе екен деп ойланбасақ амалымыз қалмайды. Сондай-ақ Бируни бабамыздың 27 жасында жазған, Э.Захау өз көзімен оқып онда: «Қазақстан елінің картасы, Түрік тілдерінің тарихы, көшпелі жұртшылықтың әдет-ғұрыпы, діні баяндалған» дейтін «Асар әл-Бақия» деген еңбегінің әлі күнге дейін табылмауы қалай? Ал, Мұрат Аджидің, Ватикан кітапханасында Төңірі дінінің екі кітабы сақталған, бірақ оны оқу былай тұрсын көзге көрсетпей құпия ұстайды, деуі тегіннен тегін бе?

Бұл тұрғыдан келгенде Дидар Амантайды қазақ халқының өткені мен болашағы жайлы ғасырдан ғасыр асып ішінде сақтап келген, бірақ әлі сыртқа шықпаған шерін талантты жазылған көркем туынды арқылы қозғаған жазушылар қатарына жатқызуға болады. Мұндайда: «...діни наным мен ол жайындағы ой-пікірлерді талдаудың қандай қажеті бар? – дейтіндердің табылатындарын ескерген Л.Гумилев алдымен өзіне өзі әлгідей сұрақ қойып алып барып артынша, – өйткен себебі идеологиялық жүйе ең терең процестердің – экономикалық, әлеуметтік және этногенетикалық процестердің индикаторы тәрізді» деп жауап берген ғой.

Ғалым өзінің осы пікірі арқылы діннің идеологияға жататынын айтудай-ақ айтқан емес пе. Ақиқаты сол діннің негізінде Ұлттық Идеологиясын жасай алған елдің ғана болашағы сәулемелі болмақ. Жасай алмағандары уақытша экономикалық жетістікке жеткендерімен қуанышы ұзаққа созылмаған. Мұны еуропалықтар өлдеқашан зерттеп білген. Білгендіктен де басқа елге айтқанын істетіп, айдағанына жүргізу үшін христиан дініне кіргізу мақсатында Ватиканнан бата алған миссионерлер жер шарын шарлап кеткен. Өсіресе Америка құрлығындағы Төңіріге (күнге) сыйынатын үндістерді қынадай қырып, мыңдаған жылдық ата-баба дағды-дәстүрінен айырған. Жерін тартып алған. Өздерінің тоз-тозын шығарған.

Нақ осы тәсілін олар Жапон аралдарына да жүргізбекші болады. Тіл үйретемін деп келген иезуит орденінің бір өкілі Жапонияда отыз жыл тұрып христиан дінін таратады. Бірақ олардың негізгі мақсатын білген Жапон елінің самурайлар христиан дінін қабылдаған жапондарды да миссионерлерді де аямайды. Тегіс өлім жазасына кесіп, елін жат діннен құтқарып қалады. Сөйтіп бүкіл әлемде Тәңір дінін жоғалтпай сақтап қалған жалғыз елге айналады. Қазіргі жапондарды сол кездегі ата-бабаларының жүргізген саясатының игілігін көріп жатқан Тәңірі жарылқаған ұрпақ деуге әбден болады. Оған жерінің шағын, жер ресурстарының жетімсіз екеніне қарамастан дүние жүзі бойынша теңдесі жоқ дамыған ел екені дәлел.

Осы тұста ескерте кететін бір нәрсе, Жапондар сәби дүниеге келгеннен бастап Синто дінінің кононы бойынша өмір сүріп, будда дінінің рәміздерімен о дүниеге жөнелтіледі екен.

Біздер Исламды қабылдағалы 1200 жылдай уақыт өткеніне қарамастан Тәңіріні ұмытпаған халықпыз ғой. Оған жатсақ та, тұрсақ та Тәңіріні аузымыздан тастамайтынымыз, ата-баба аруағына сыйынатынымыз, өлгендерге жетісін, қырықын, жүзін, жылын беруден жаңылмай келе жатқанымыз қуа. Мұны айтып отырған себебім біз де Жапондар сияқты Тәңірі дінінің уағыздарымен өмір сүріп, дүниеден мұсылман болып өтсек, ғасырлар бойы қасіреттен көз ашпай келе жатқан жағдайымыз жөнделер ме еді, қайтер еді деген ниеттен.

Қандай миссионер болмасын тіпті сонау атамзаманнан бері қарай, бар мен жоқтың, қиял мен қисынның арасынан сөз өрбітіп дінді уағыздау, өз наным-сенімін өзге ұлттың санасына сіңіріп мақсаттарына жеткісі келетіндердің амал-айласы екенін қазіргі кезде білмейтін пенде жоқ шығар. Соны жазып қарапайым халыққа көркем тілмен жеткізу өте шеберлікті қажет ететіні де түсінекті. Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптары» осы мүддеден шыққан шығарма. Автор романда өрбитін оқиғаны – қазақ халқының көп ғасырдан бері қарай жалғасып келе жатқан берекетсіздікке ұшыраған тіршілігін туындысына арқау ете отырып, қазіргі заманда біздер бастан кешіп жатқан кейбір келеңсіздікке ұштастыра әдемі алған. Оған Марфуғаның тағдырын айтсақ та жеткілікті. Яғни айтқанда қай заманда болмасын діннің өзгеруі, ұлттық сананы өзгерпей қоймайтынын, қандай миссионер болмасын ұлттың тұтастығына сызат түсірмей тынбайтынын осы кітапты оқып көз жеткізуге болады. Кісі жанында жасырын жатқан кейбір күрделі ойға қозғау салумен қатар зерделі оқушы зерттеп оқып ой түйерлік, тілі орамды, көтерген мәселесі қомақты, тақырыбы тың көркем шығарма жазуымен Дидар Амантайды құтықтаймын.

ҚАЛАМҒЕР ҚАРЫМЫ

Небір дүр ақын мен қас батырды жарық дүниеге әкелген Жамбыл ауданының төл перзенті Нағашыбек Қапалбекұлының еңбек жолы сол жердегі «Екпінді еңбек» газетінде (қазіргі «Атамекенде») корректорлықтан басталған екен. Қашанда ілгері талпынған талантты өзін-өзі көрсетпей қалған кезі бар ба? Нағашыбек көп ұзамай радиотілші, жауапты хатшы, редактордың орынбасары, одан кейін сол аудандық газеттің редакторлығына дейін көтеріледі. Қызыметке қоса түрлі тақырыпқа қалам тартып бақ сынайды. Қазір Нағашыбек Қапалбекұлы 28 кітабы баспадан шыққан барша қазақ еліне танымал, еңбегі елеулі қаламгерлердің бірі. Қазақстан Журналистер одағы сыйлығының екі мәрте лауреаты.

Жазушының үш повесть, бірнеше әңгімесінің басын құраған «Біздің ауыл тау жақта» кітабына «Жерошақтың түтіні» атты повесі:

Ақиқатты айқындап жариялар,

Бара жатыр азайып қариялар.

Дауыл тұрса бүлк етіп толқымайтын,

Бара жатыр сарқылып дариялар. — деген

Мұқағали Мақатаевтың өлеңімен басталады екен. Тақырыбына қысқаша тоқталсақ, біразын қазіргі қариялар бастан кешкен, кейбірінің куәсі болған — ашаршылық пен соғыстың қасірет-қайғысы суреттеліпті. Жай ғана қарадүрсін баяндау емес, сол жылдардағы өмірдің ішіне дендей еніп, мәселені тереңнен толғайды. Бұл повестегі басты тұлға — Кеңестің жастық шағынан қартайған кезіне дейінгі кезең терең толғаныспен, сырлы мұңмен өдемі кестеленеді. Шығарманы оқып отырып ерекше күйге енесің. Автордың өзінің таңдап алған тақырыбын ойдағыдай етіп алып шығуы үшін өмірді жан-жақты зерттегеніне көзің жетеді. Хикаяның оқиғасы оқыған кісіні жайбарақат қалдырмайды. Таулы аймақтың өсем табиғаты мен қилы тағдырды бастан кешетін түрлі мінезді кейіпкердің бейнесін жасаған автордың ұсынақтылығына қыбың қанып отырады.

Жазушы «Өрік ерте гүлдеген жыл» повесін интернатта оқыған балалар өміріне арнапты. Соғыс салдарынан олардың ата-анасынан, бауырларынан, жақын туыстарынан ажырап қалған кездегі әрқайсысының бастан кешетін жеке-жеке тағдыры суреттеледі. Бұл өмірде баланың қамқоршысынан айырылып, ботадай боздап қалған сәттегі жан күйзелісінен ауыр не бар дейсің. Сол сәтті жазушы оқырманға көркем тілмен майдалап жеткізіп қана қоймай, оны замана қиыншылығы мен баланың жеке басының жанкүйзелісімен үйлестіре отырып, оқушыны оқиғаға еріксіз ілестіреді. Ал шығарма кейіпкерінің тағдырына кісіні қызықтыра алуы, бұл енді сөз жоқ жазушы меңгеруге тиіс көп қасиеттің бірі ғана емес, бірегейі де.

Нағашыбек Қапалбекұлының әңгімелері де ешкімге ұқсамайтын өзіндік стилдік ерекшелігі бар нәрлі дүниелер. Әңгіме қашанда жинақылықты, тапқырлықты қалайтын шағын жанр ғой. Бір қуанарлық жай Нағашыбек осы мүддеге ұмтылып, сол биіктен көріне алған десе де болады. Мысалға оның “Махаббатсыз өмір жоқ” әңгімесін-ақ алайықшы. Әңгіме оқиғасы оқырманды бірден баурап әкетеді. Адамгершілік, достық жайлы тебіреністен туған «Дос жүрегі» әңгімесінің де оқиғасы тартымды, тілі құнарлы.

Жалпы жазушының қай-қай шығармасын оқысаңыз да, оған кетірген уақытыңызға өкінбейсіз, керісінше рухани тоят табасыз. “Ақ шымылдық”, “Соғыстың соңғы құрбаны”, “Періште көңіл”, “Бір тілім нан”, “Қайран тау гүлі-ай”, “Жұлдыз ғұмыр”, “Шырайлы жыл” әңгімелерінің кезкелгені нәзік лиризмге, қилы-қилы тағдырға құрылған дүниелер. Халықтың басынан өткен ауыр тұрмысы, аянышты тағдыры еске түседі. Нағашыбек шығармаларында сол қиыншылықтарды бастан кешетін кейіпкерлердің кісі жанын тебіrentетін махаббат пен сүйіспеншілікті суреттейтін жарқын тұстары да жеткілікті. Бұл сөз жоқ жазушының өмір шындығын жанжақты қамти алатындығының белгісі.

Жазушының тілдік қорының мол екендігі кез-келген шығармаларынан жақсы аңғарылады. Солардың арасынан “Өнер” баспасынан жарық көрген «Ақ шымылдық» атты кітабын басқалардан бөле-жара қарауға әбден болады. Көркем жазылған бұл кітапты қазақ әдебиетіндегі құнды дүниелердің бірі десе де артық айтқандық емес.

Кім-кімді де өркімнің өзінің туып-өскен жерінің, елінің салт-сана, дағды-дәсүрі қалыптастырады ғой. Әсіресе мұндайда бала жастан құлаққа сіңіп, жүректе жатталған қарттар әңгімесінің орны бөлек қой. Жамбыл ақын өмір сүріп, халқына мәңгілік жыр маржанын қалдырған топырақта туып-өскен Нағашыбек бұл тұрғыдан қарағанда несібелі жан десе де болады. Ол кішкентайынан құлағына сіңген, зердесіне тоқыған небір ғажайып әңгімелерді – есейіп, кемелденген шақта соларды жинақтап “Жамбыл ата” кітабын жазды. Жазып қана қоймайды оны кітап етіп жарыққа шығарады да. Онда ұлы ақынның жастық шағынан бастап, өмірінің соңғы кезіне дейінгі көпшілікке белгісіз көп дүниесі қамтылған. Әңгіме, эссе, сұхбат, ғылыми мақала жанрының басын біріктірген бұл кітап, Жамбыл атамыздың балалық шағынан бастап, атағы әлемге жайылған кезіне дейінгі өмірінен мол мағлұмат береді.

Қаламы қарымды жазушы тарихи тақырыптарға да батыл барып, елін, жерін қорғап, омырауын оққа тосып, толарсақтан қан кешкен бабаларымыздың биік мұратты тұлғасын жасауда да өнімді жұмыс істеп, жақсы жетістікке қол жеткізіп жүрген қаламгер. Әсіресе ол жазған Қарасай, Шапырашты Наурызбай, Өтеген, Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Бекболат, Райымбек секілді ат үстінен түспеген,

құс ұйқылы, айбарлы батырлардың ерен ерлігі мен биік рухы бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге екені даусыз.

Жазушының тағы бір құнды еңбегі «Қызыл жолбарысты Сарыбай би» деп аталады. Жетісу өңірінің сөз бастаған шешені, қол бастаған көсемі, халық батыры Сарыбай би Айдосұлы халық қорғаны болған Сұраншы, Саурық батырлардың үзеңгілес серігі. Жетісу ақындарының алтын діңгегі Сүйінбай ақынның жан серігі екен. Оның ерлігі, ақындығы көпшілікке кеңінен мәлім.

Өз заманының көрнекті ел қайраткері Сарыбай Айдосұлы 1890 жылы көкек айында қайтыс болады. Бейіті Жамбыл ауданының орталығы Ұзынағаш ауылының Батыс жағындағы Қайназар ауылының кіре беріс тұсында. Кезінде Сүйінбай ақын ақыреттік досын жоқтап үш күн, үш түн бойы жыр арнапты дейді. Бұл жыр кейін бүкіл елге аңыз болып таралып кетеді. Атақты биге берілетін ас алты ай бұрын халыққа хабарланады. Асқа қырғыз елінен Жантайұлы Шәбден бастаған манаптарға дейін келген. Кейін кесене тұрғызылып, Сарыбай бидің тікелей ұрпақтары полковник Қасымбек Халықов, генералдар Әмір мен Дәмір Халықовтар, ғарышкер, халық қаһарманы Талғат Мұсабаев бастаған ел ағалары, облыс пен аудан басшылары киелі аруаққа тағзым еткені жазылады.

Нағашыбек Қапалбекұлының Төле би, Балуан Шолақ, Андас датқа, Медеу Пұсырманұлы, Мақыш балуан, Құртқа тәуіп, Түктібай қобызшы, Сәт болыс, Қырбай сал, Досмайыл бақсы, Байсерке болыс, Нұрғиса Тілендиев жайлы жазған тарихи тұлғалардың кез-келгені бүгінгі ұрпаққа таптырмас сабақ, рухани күш.

Нағашыбек жазған Мақыш Райымбекұлының қилы-қилы тағдыры да ер қырынан баяндалған тартымды дүние. Бұрынғы Қастек болысы, қазіргі Жамбыл ауданының тұңғыш ревкомы болған, өнерімен қазақ-қырғызға аты кеңінен танылған, кейін репрессия құрбанына айналған Мақыш балуан жайлы үлкен еңбегі 2008 жылы Астанадағы «Ер-Дәулет» баспасынан шыққан. Бұл құнды кітапта Шапырашты Наурызбай батыр, Назарбай би, Үмбетәлі Кәрібаев ақын да кеңінен қамтылған.

Бұлармен қатар жазушы Жетісу өңіріндегі сал-серілігімен аты шыққан атақты өнерпаз Қырбай сал Бозымбекұлының «Ұрпаққа аманат» кітабын жинақтап, құрастырып, алғысөзін жазып, кітаптың тұсаукесер рәсімін ұйымдастырды. Қырбай сал Бозымбекұлы Алматы обылысы, Жамбыл ауданындағы – Суықтөбе бауырындағы Аққайнар ауылында дүниеге келген кісі. Жасынан өнер қуып, ел аузына іліккен Қырбайдың аты ерте шығады. Қырбай сыбызғыны сыңсытқан, домбыра мойнында он саусағы ойнайған күйші. Суырып салма ақындығы да бар. Сүйінбай, Жамбылдың дастандары мен айтыс жырларын таңды таңға ұрып жырлаған жырау да болған. Оған қоса Жетісу өңірінде сал-серілігімен аты шыққан өнерпаз. Бірақ аумалы - төкпелі кеңес заманында Қырбай сал Қарақыстақ

абактысына қамалып, одан Алматыға айдалып, 48 жасында 1937 жылы атылып кетеді. Жазушы Қырбайдың түрмеде қамалып жатқанда өзінің туып-өскен жері мен елін сағынып жазған өлеңдерін, сондай-ақ Қырбай салдың өзі арабша жазып қалдырған «Бекет батыр», «Дариға қыз» және басқа да жаңадан табылған өлеңдерінің кирилицаға аударылып, оларды «Ұрпаққа аманат» атты кітабына енгізіп, басылып шығу үшін сіңірген еңбегін ерекше атағымыз келеді. Бұл шығарма үлкен ізденістің жемісі, автордың өз сөзімен айтқанда: «Қариялар Қырбай сал өте келбетті, сұңғақ денелі, екі сөйлегенді білмейтін, имандылық пен ыждағаттылықты басына үйіп қойғандай адам еді, қайран ер, халқының маңдайына сыймай кетті-ау», — деп көздеріне жас алатын. Сондай бір бас қосу үстінде Сайын Құрмашев аға: «Нағашыбек, мына бумадағы Қырбай салдың жазбалары өзіңе аманат» — деп тапсырған-ды. Бірақ Кеңес өкметі кезінде Қырбай сал туралы айту да, өлеңдерін жариялау да мүлде мүмкін емес еді. Амалсыздан қолжазбаны үйде сақтап келгенмін. Көптен күткен игілікті істің сәті еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін түсіп, ақын Қырбай сал Бозымбекұлының «Ұрпаққа аманат» кітабы осы жақында ғана «Мирас» баспасынан жарыққа шығып отыр». Сол жинаққа енген Қырбай салдың:

Дүниеде қайғы тартты талай ерлер,
Халқына үлгі болған кемеңгерлер.
Зынданмен осы күнде қатар болды,
Кір жуып кіндік кескен туған жерлер.

Айрылды талай ерлер елдерінен,
Кір жуып кіндік, кескен жерлерінен.
Қайғылы не азамат кемеңгерлер,
Айрылды құрбы-құрдас теңдерінен.—

деген өлеңін оқып отырып болашақ ұрпақтың ақынның өміріне қоса, сол сұм заманның сұрқия саясатынан мол мағлұмат алатынына сенімдіміз.

Жазушы Н.Қапалбекұлы суырып салма, жезтаңдай ақын Саяділ Керімбековтің атақты Көкбайтал жайлы жазып қалдырған «Көксағым» атты поэмасын Ғылым Академиясының қолжазба қорынан тауып алып, оны араб әріпінен кирилицаға аудартып көпшілікке ұсынуының да тәрбиелік мәні зор ғой деп ойлаймыз.

Ал қазақтың жерін қорғап ат үстінен түспеген бабамыз Шапырашты Наурызбай батыр туралы жазылған тарихи романның жарыққа шығуына Н.Қапалбекұлының сіңірген еңбегі бір төбе дерсің. Сондай-ақ оның батыр бабамыз жайында жазған, газет беттерінде жаряланған ғылыми мақалаларын оқи отырып, халқымыздың тарихи мұраларын зерттеуде, еліміздің өскелең ұрпағының бойына отансүйгіштік қасиеттерді сіңіру жолында үнемі ізденіс үстінде жүретініне көз жеткіземіз. Бұларға Нағашыбектің Үмбетелі

Керібаевтың екі томдық толық жинағының жарық көруіне өткен еңбек, төккен терін есепке алар болсақ, онда Н.Қапалбекұлының Сүйінбайдай, Жамбылдай, Үмбетәлідей даңғайыр ақындар елінде туғанын мақтанышпен айтуына толық құқұлы қаламгер дей аламыз.

Н.Қапалбекұлының ғылыми-зерттеулерінің өзі арнайы жеке сөз етуге тұрарлық қомақты еңбек. Оның «Шамшырақ» жинағындағы «Сирек және құнды кітаптардың мұражай залдарынан көрініс табуы», «Құнды қолжазба – асыл мұра», «Кітап мұхитының маржандары» бөлімдері кісіні әлемінің небір ғажайып сырларына жетелейтін бүгініміз бен болашақты пайымдауға себі тиетін дүниелер. Кітаптану жайын мұражай өмірімен байланыстыра әңгімелеген бұл жинақтың ұрпақтан – ұрпаққа жеткізер тағылымы, тәрбиесі мол.

Нағашыбек Қапалбекұлы қай жұмысты атқармасын өзінің ыждағаттылығымен көпшілік көңілінен шыққан, шығармашылық жолында үнемі ізденіс үстінде жүрген қарымды қаламгер екені белгілі. Әсіресе оның атақты бабамыз Жамбылдың өскен ортасын түгендеуде – ақынның бұрын жарияланбаған өлеңдерін, фотосуреттерін, ұнтаспаға жазылған дауысын тауып халыққа жеткізуде өткен еңбегінің мәні ерекше.

Көркем шығарма жазуда да, ғылыми зерттеу саласында да талмай еңбектеніп, таудай міндет атқарып жүрген талантты қаламгер Нағашыбек Қапалбекұлына шығармашылық табыс, қажымас қайрат тілеймін.

Кемел жасқа келген Нағашыбек өз елінің бүгіні мен болашағы жайлы әлі де талай ғажайып көркем шығарма, тарихи тұлғалар туралы небі құнды ғылыми еңбек жазатынына сенімдімін.

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

Алғашқы студенттік кезден бері қарай қаншама уақыт өтті десейші. Сонан бергі өмірімдегі қадау-қадау атаулы оқиғаларды Сәкеңнің араласынсыз өткізген кезім өте сирек десем де болады. Сондайда Сәкең төбе көрсеткен жері жасанып, жайнап сала беретінін айтсаңшы. Бәлкі мұның өзі Сәкеңнің айнала-сын қаумалаған достарын бірге туған бауырындай іштарта жүріп, көңілін көкке көтере білетін қасиетінен де шығар.

Шынымды айтсам, Сәкең маған ылғида салмақты ақылдың, сабырлы ойдың, досқа деген адалдықтың, ағайын-туыс армандайтын бауырмалдықтың кені сияқты көрінеді де тұрады. Оның сыры Сәкеңнің жақын жүргендерге жанашыр пана, алысқа кетіп ойлап қараған жанға дана дерлік тұлға екендігінде ғой деп ойлаймын.

Сәкең сонау студент кездің өзінде-ақ өзін төңіректеген қатар-

құрбысының жасының бөлендей алшақ емес екеніне қарамастан олардың қай-қайсынан да ерекшеленіп, іріленіп көрінетін. Шалбарының қырын сындырмай қатырып киінетін. Жалт-жұлт жанарынан от шашып, қалың ортада ерекше көзге түсетін. Және жай ғана жүрмей неше түрлі іс-шараны ұйымдастырып басшылық жасайтын. Есесіне Сөкеңнің айналасындағы тіпті өзінен бір жасы кіші кісінің өзі шолжаң мінезден арылмаған бозөкпе сияқтанатын. Бір ғажабы Сөкең өзінен жасы үлкеннің де, кішінің де өлгі кем-кетік олпы-солпы тұсын басқаларға байқатпай оп-оңай інінің ағаға жасаған назы сияқтандырып елеусіз етіп еркелікке ұластырып жіберетін.

О баста біздерді Сөкеңмен қауыштырған поэзия-тын. Ал ақындыққа көбіне-көп жаны жомарт, ары таза; оқу мен үйренуден жалықпайтын адам бой алдыратын әдеті ғой. Құдай берген қабілетіне қоса, сол институттың қабырғасында жүрген кездің өзінде-ақ табанды еңбегінің арқасында көптеген жақсы өлең жазған Сөкең өз ортасында нағыз ақын екенін көпшілікке таныта да білген талант иесі болатын. Осы жерде Сөкеңнің жалпы өлеңнің ғана емес, қарасөзді оқудағы шеберлігін де айтпай өту мүмкін емес. Оның аузынан шыққан әрбір сөз қарастың өзін балқытатындай қуатты келетін. Егер Сөкең кейін комсомол жұмысына араласып, өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен көзге түсіп, шығармашылыққа жұмсайтын уақытын сол салаға түбегейлі арнамағанда, бұл кездерде поэзияның атақты тұлғаларының бірі болары сөзсіз еді.

Дегенмен жас кезінде комсомолға қызымет еткен Сөкең кейін Қазақстанның орталық партия комитетінде жұмыс істеді. Ол шақтарда халқына, еліне аянбай еңбек етті. Абыройға кенелді. Сыр елінен шығып жалпы қазақ халқына қызымет көрсетіп алғысқа бөленген кісінің біріне айналды. Бұл да бір кезкелген жанға бұйыра бермейтін бақыт емес пе!

Көзді ашып-жұмған уақыттай да көрінбей өте шығатын мына жалғаншы дүниеде адам баласы жақсылықты да жамандықты да түгендеп барып қарттыққа иек артады ғой деймін. Осы заңдылық бойынша кім-кім де тағдыр маңдайға жазған қуаныштың да, қайғының да дәмін тататын болса керек. Әсіресе сондайда Сөкеңнің барға тасып, жоққа жасымайтын мінезі ғибратты-ақ. Кісі жадында сақтайтын, үлгі тұтатын нағыз қажетті қасиеті ұшан-теңіз. Әсіресе бауырынан өрген балаларын қатарынан кем қылмауға жұмсаған күш-қайрат, ақыл-парасатын айтсаң. Сыртқа байқатпағанмен аңылап қараған адам басқа да ата-ана тәрізді Сөкеңнің жанарынан да үміт пен уайымның ізін қатар аңғарар еді. Бірақ ақыры қайыр, Сөкең қандай қиындықты да жеңетін кісі ғой. Енді міне сол табандылығының арқасында ұлын ұяға, қызын қияға қондырып, кіндігінен тараған ұрпағының қуанышына бөленген шат-шадыман жан.

Қазіргі Сөкең көк аспанды көмкере жайылған қанатының астына бала-шаға, ағайын-туыс, дос-жаранын паналатқан алып құсқа

ұқсайды. Оның қасиетті шаңырағынан үнемі мейірім мен береке, шат көңіл мен ыстық ықыластың шуағы төгіліп тұратыны да сондықтан болса керек.

Қажырлы қоғам қайраткері, талантты ақын; ардақ тұтқан аға, жанаяспас дос Садықбек Хангелдин жайлы айтсам сөзім таусылмас. Өйткені ол жүрегі жомарт, өмірі өнегеге толы жан.

ШЫҢЫРАУДАН ШЫНДЫҚ ІЗДЕГЕН

Бұрын отарлаушы елдің мытып ұстаған уысында бұлқынып, кейін қан кешіп жүріп тәуелсіздікке табан тірегенмен егер билік пирамидасына көтерілгендер белгілі бір кезеңге дейін ұлттық идеологияны жасақтауға дәрменсіздік танытса, онда сан ғасыр бойы еркіндік үшін күрескен байырғы этностың өзін түбегейлі қатерсіз сезінуі екіталай. Демек бұл ұлттық сананың желеп-жебеушісі – зиялы кісі атаулының басым бөлігі мазасыз өмір сүріп, түрлі ой кешуін тоқтатпайды деген сөз. Оған көптеген зиялы кісінің қоғамның алғашқы қалыптасуы кезінде саяси, әлеуметтік, идеологиялық тұрғыдан кетіп жатқан кемшілікті түземек ниетпен ғылым атаулының бұрынды-соң адам баласының игілігі үшін игерген түрлі жаңалығы мен жақсылығын көлденең тартып, ой толғауын жиілететіні, олар жайлы халық арасында пікір туғызуға әрекеттеніп жататыны дәлел. Сондайда олардың арасынан тарихқа көбірек жүгінетіндердің шығатыны да рас. Әрине еріккендіктен емес, ұрпағымыз қайткенде болашағын баянды етеді деген мазасыздықтан. Әсіресе көзі ашық сауатты топтың отар болған кезде – үстемдігін жүргізген бөгде жұрттың езгісінен тұрмыстық санаға дейін құлдыраған ұлтының – бойына сіңіп қалған жалтақтық, жағымпаздық психологиядан арылтуды көксейтіні де сондықтан. Осы жерде қарапайым еңбек торысының немесе басқа мамандық иесінің тарихқа қол сұғуының өзіндік заңдылығы барын ескертпей кетуге де болмас. Оның сыры қысқаша айтқанда – ұлттың сонау бағзы заманнан бастап соңғы кезіне дейінгі қол жеткізген жетістігі мен жіберген кемшілігін, яғни айтқанда тарихын жіпке тізіп нақты айғақпен жазып шыққанда барып, ұлттық философия қалыптасып, сол философия негізінде ғана этнос болашақта бағыт-бағдар етіп ұстанатын идеологияны жасақтауға қол жеткізетіндігінде. Оған дейін Отанына жаны ашитын әрбір тірі жанның толғанбай, ойланбай жүруі және онысын көп талқысына ұсынбауы мүмкін емес. Бұл тұрғыдан қарасақ Бектұр Төлеуғалиұлының «Адай тарихы сыр шертеді» роман-эссесін нақ

осы ниетте жазылған, тарих бетінен әлі күнге дейін қағажу көріп, өз дәрежесінде бағаланбай келе жатқан ірі-ірі бірнеше тұлғаның қазақ мемлекетін құрудағы төккен тер, еткен еңбегін жарқыратып жарыққа шығарған еңбек деп батыл айтқан орынды.

Құдайшылығына келгенде отан тағдырына алаңдамайтын, ол туралы ойланбайтын азамат некен-саяқ шығар. Сондай кезде біздің алдымен қазіргі Қазақстанның картасын көзалдымызға елестететініміз шындық қой. Еліміз бай, жеріміз кең деп мақтанатындар да жетерлік. Көңілге медеу, жанға демеу осы бір мол қазына сонау қадам заманда өмір сүрген Сақ, Ғұн, Түрік, Оғыз бабаларымыздан қалған екен деушілер де табылады. Олар түстігі Амудария – теріскейі Ақ теңіз, шығысы Алтай тауы – батысы Қара теңіз аралығында өмір сүріпті дейтіндер де ұшырасады. Бірақ бір ғажабы ғылыми еңбекте солардың қазаққа қандай қатысы бары айтылып жарытпайтынында шаруамыз жоқ екені де рас. Ал енді мұндайда сөйлеу тілінің жақындығына сүйену де көңілге қонымсыз. Өйткені ондай жағдайда қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, татар тағы басқа туыс-туманы қайда қоямыз. Дін бірлігіне жармасу да қисынсыз. Себебі Сақтың да, Ғұнның да, Түріктің де, Оғыздың да қарақұрым халқы Көк Төңіріге сыйынған. Қазақ болса, баяғыдан белгілі Ислам уағызын ұстанғандар. Сонда қазақты қайдан шыққан халық демекші. Оны айтасыз Бектұр Төлеуғалиұлы өзінің кітабында қазіргі картада белгіленген Қазақстан шекарасын былай қойғанда өлгі жоғарыда аты аталған бірнеше қағанаттың қарамағына қараған жерді Шыңғысхан жаулап алып, бұрын жер бетінде жоқ Монғол мемлекетін құрғанын жазады. Ол туралы автор кітабында былай деп баяндайды: «Жауынгер қолбасшы онымен де шектелмейді. Бір мың екі жүз он бірінші жылы Шыңғысхан Қытайға соғыс ашып үш жылдың ішінде қытайды жеңіп Пекинді өзіне қаратты. Бұдан кейін кідірместен екі жүз елу мың әскерімен Орта Азияға кірді. Сол кездегі Хорезм шахы Мұхаммад күш біріктіріп монғолдарға қарсы тұра алмады. Жеке қалалар қақпасын жауып қарсы тұрғанмен қол күшіне бағындырылған темір қарумен қаруланған, далалық ұрыстарда тәжірибе жинақтап, соғыс тәсілдерін жақсы меңгерген монғол әскеріне төтеп бере алмады. Бір мың екі жүз он тоғызыншы жылдан бастап үш жылдың ішінде Шыңғысхан бүкіл Орта Азияны жаулаумен тынған жоқ, одан кейін аз уақыттың ішінде оңтүстігінде солтүстік Иран, оның терістігіндегі орыстарды, батысындағы Кавказды басып алып, бір мың екі жүз жиырма бесінші жылы Монғол деп аталатын үлкен империя құрып, даңқын жер шарына жайды». (Бектұр Төлеуғалиұлы. «Адай тарихы сыр шертеді» 18 бет). Ол аз десеңіз: «Шыңғысхан кейін өзінің жаулап алған жерін төрт баласына бөліп береді. Себебі қарамағындағы жер көлемі өте ұлғайып кеткендіктен бір орталықтан билік жүргізу мүмкін емес болатын. Сол бөлісте Шағатай – Жетісуды, Мәуеренахырдың нобай жерін, Шығыс

Түркістанды, Үгедей – жоғарғы Ертісті, Тарбағатайды, Монғолияны, Жошы – Дешті-Қыпшақты түгелдей, Жетісудың жартысын, жалпы айтқанда Ертістен төменгі Еділ бойын дейінгі жерге ие болған еді. Ал, Төлей кенже баласы болғандықтан өз жұртына иелік еткізген», – дегенді де келтіре кетеді (сонда. 19 бет).

Әрине бұлардың бәрі сонау «Монғолдың құпия шежіресінен» бастап талай ғұлама бірін-бірі қайталап, сан мәрте хатқа түсірген мәлімет. Соған қарамастан бұлардың бәрі «Адай тарихы сыр шертеді» кітабындағы автордың ойын жеткізуге себі тиіп, ерекше міндет атқарып тұрған маңызды айғақ екенін ескерген жөн. Мәселенки қазақ елінің пайда болуы өзіміз айта беретін бабалардың еркен жайған бірнеше қағанаттың негізінде емес, Шыңғысхан ұрпағы билігін жүргізген Монғол мемлекетіне қарайтын бір ұлыста жеке өз алдына ел болуға ұмтылуынан басталмай ма! Немесе Шыңғысизм идеологиясы мейілінше күшейіп, хан сайлануға тек төрелерге құқық берілген заманда сол Шыңғыс ұрпағының бірінің өзі түркі тілінде сөйлейтін мүлде жаңа қазақ мемлекетін құрудағы мақсаты төңірегінде ойланып көрейікші. Осы тұрғыдан қарағанда осындай қилы сұраққа жауап беру үшін роман-эссе авторының әңгімені сол түркі жұртшылығының елдік нышаннан ақа-тақа айрылып, күні монғолға қарап қалған кезінен бастауының өзі оқыған кісінің бұрыннан қалыптасқан пікірін өзгертуіне, тың пайым жасауына мүмкіндік бермей ме?!

Қолдағы бар айғаққа жүгініп жазылған бұл кітапты оқи отырып, егер Шыңғысхан ұрпағы таққа таласып өзді-өзі қырқыспаса, онда қара халық саналатын түрікі тілінде сөйлейтін бабамыздың кейінгі ұрпағының үстем ұлттың зорлық-зомбылығы нәтижесінде тілін, дінін, салт-дәстүрін сақтап қала алмай монғолға айналып кетуі де мүмкін екенін де осы роман-эсседен оқып үрейің ұшады. Онда қазір біздер өмір сүріп жатқан ұланбайтақ жерде қазақ емес, басқаның немесе санасы мүлде өзгерген ұлттың өмір сүріп жүруі мүмкін екенін қайсымыз ескереміз. Бектұр Төлеуғалиұлы осындай болжам пайыммен оқушысын шошындыра отырып, бұрынғы Сақ, Ғұн, Түрік, Оғыз қағанатының топырағында солар қалыптастырған сананың қайта өрлеуіне дем берген қазақ елінің қалай пайда болғанын баяндайды. Бектұр Төлеуғалиұлының шығармасының құндылығы да осында.

Бұл кітаптағы жазуға қарағанда біздің бабаларымыз ғасырдан ғасыр ұластырып жасаған өркениеттің игілігі монғол ұлтының табысына айналыпты. Онымен де қоймай байырғы түрік тілінде салт-санасы қалыптасқан халықты басқаруға мүмкіндік беретін хан сайлану құқығынан айырып, тобырлық топ дәрежесіне дейін құлдыратыпты. Құдай ондап кейін сол Шыңғыс ұрпағы өзді-өзі билікке таласып жүріп сол Сақ, Ғұн, Түрік, Оғыз қағанаты дәуірлеген жердің ұлтанының ұлтарақтай аумағында қазақ елінің іргетасын

қалапты. Міне, автор баяндайтын, кісіні толғандырмай қоймайтын гәптің бір парасы осы.

Автор алға қойған мақсатына жету үшін тарихтан белгілі жайды қайталап Алтын Орданың ыдырауына қысқаша шолу жасайды. Алтын Ордаға қарайтын жер: «Алтайдан бастап Дунайды қосқанда ұлан-асыр кең жерді жайлап жатқан зор мемлекеттің оң жағы Еуропалық, сол жақ қанаты Азиялық бөлік деп бөлінді. Немесе оның оң қанатын Ақ орда, сол қанатын Көк орда деп атады. Көк орданың алып жатқан жері қазір біздің Қазақстанның жерін толық қамтып жатты. Оның орталығы Сыр бойындағы Сығанақ шаһары еді. Көк ордада билік жүргізген Шыңғысханның үлкен ұлы Жошының ұрпақтары болатын. Көк орда халқы Алтын орданың бір бөлшегі болып саналатын. Солай бола тұрғанмен терістігі Сібір тайпасына дейін, түстігі Сырдарияға дейін, бір жағы Маңғыстауға дейін жерге ие болған әбден кемеліне келген жұрт саяси бірлігі, халқының тұтастығы бекіп, қалыптасып қалған болатын» дейді (сонда 20 бет). Қаламгер бұдан басқа түрлі оқиғаға тоқтала келіп: «... бір мың төрт жүз жиырма жетінші жылы Жошының бесінші ұлы Сайбаннан тарайтын Дәулет-Шайхы сұлтанның баласы Әбілхайыр таққа отырды» – дейді (сонда 21 бет). Мұның бәрін қаламгер Әбілхайырдың малмен айналысқаннан гөрі отырықшылыққа ішінің бұрғанын, оған қоса үсті-үстіне салық салуы халықтың наразылығын тудырғанын, соның негізінде «... бас көтерушілер Орда-Ежен, Тоқай-Темір өулеттері болды. Оларды бастап жүрген Көк Орданың ханы болған Орыс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек болатын» (сонда 22 бет) дей келіп, яғни айтқанда қазақ елінің ірге тасының қалануына қандай саяси-өлеуметтік жағдайдың себебі екеніне тоқталады.

Осы жерде қазіргі қазақтың елге айналуына Жошы ұрпағы Әбілхайыр мен Керей, Жәнібектің бір-бірімен билікке таласының себебі тигендігінің ішкі-сыртқы себебі роман-эсседе бұрынғы айтылып жүргендерге қосымша боларлық өзгеше болжам-пайымға құрылған. Сонау ҮШ ғасырдан бастап ұлттық идеологиясынан айрылған, соның салдарынан аузы бірікпей шілдің қаңсырығындай пышырап әрқайсысы көрінген басқыншының құлына айналған, ал монғол шапқыншылығынан кейін бір заманда тәңірден басқаға бас июді білмейтін ұлы даланың төкаппар ұлының төрелерге тізерлеп тағзым етуге дейін төмендеген, қорлық пен зорлықтың түр-түрін бастан кешкен қара халықтың кенеттен көңіліне бостандыққа деген үміт шырағын жаққан қасиетті жолда қателеспеу үшін жан ұшыра өрекетке кіріскенін қаламгер келісті етіп баяндайды. Сонымен қатар автордың осы күндері айтпасақ отыра алмайтын ру, жүзді былай қойғанда қазақ елі атауының өзі дүниеде жоқ кезінен бастауының өзі кісіні еріксіз түрлі ойға жетелейді. Себебі ХҮ ғасырда Алтын орданың бір бөлшегі Көк орда халқы Шыңғысхан ұрпағы Әбілхайырдың, яғни айтқанда Монғол билеушісінің қоластына

қарайтын. Осындайда билікке таласқан Керей мен Жәнібектің төңірегіне алғашқылардың бірі болып, бірқауым жұртшылықты соңына еріткен Адай бабамыздың топтасуын автордың көрсетуі – Шыңғысхан ұрпағы – төре атаулының билікке таласы мен әділетсіздігінен ығыры шыққан қарапайым халық өкілі – қара атаулының сол шақтарда бостандыққа жету үшін қандай азапқа да төзуге даяр екенін тарихи шындық тұрғысынан көрсете алғаны деп қабылдаймыз.

Автор кітабын толайым Адайдың өмір дерегін түгендеуге құрғанына қарамастан Керей мен Жәнібекке жеке-дара жер-демдескен тек ғана Адай болған деуден де аулақ. Оған Әбілқайырмен арасы алшақтаған әдепкі қарқынның өзінде-ақ Керей мен Жәнібектің «... Алшынның, Аргынның, Найманның, Тарақтының, Керейдің, Қоңыраттың, Уақтың батырлары мен билерін шақырып кеңес өткізгенін» жазғаны дәлел. (сонда. 23 бет) Дегенмен дүниедегі көптеген ғалымның еңбегін зерттей отырып, соның ішінде әсіресе Иран саясатшысы Әл Ибн Бахуридің 1814 жылы жазған «Алғашқы қазақтардың бірігуі» атты еңбегін негізге алған Бектұр Төлеуғалиұлы Адай бабамыздың Қазақ елінің іргетасы қалануға бағыт алған қатерлі де қиын тұстағы атқарған тарихи міндетін нағыз шындық арқылы бетін ашуға күш салады. Адай енді ғана біріккелі жатқан қазақ жұртшылығы еңсесін тіктемей жатып жан-жақтан анталаған жаудың жемтігіне айналып кетпес үшін, алдымен Ұлы дала жұртшылығы арасындағы Керей мен Жәнібектің ықпалын арттырудың орасан зор маңызы барын басқа жұрттан бұрын түсініп майдандағы жеке айқаста жүрек жұтқан қас батыр, саясатта кемеңгер оқшау тұлға екенін дәлелдейді. Сол мақсатта ол жас елге араағайындық, елшілік қызымет көрсетуге кіріседі. Оған кітаптағы Адай бабамыздың Әбілқайырдың ықпалындағы Қобыланды батырдың бетін Керей мен Жәнібекке бұрудағы, Шағатайдың ұрпағы Моғолстанның ханы Исан-Бұғыны өздеріне тілеулес қана емес, жақтас етіп, алу үшін жүргізген саяси шеберлігін жатқызуға болады. Осы келіссөздің нәтижесінде соңына ерген сарбазын шұбыртып, дала кезген Керей мен Жәнібекке Исан-Бұғының: «...Шу, Бадам, Сарысу, Талас өзенінің бойы, Қаратаудың Моғолстанға қарайтын жағы мен Қозыбасына түпкілікті беретінін айтады» (сонда. 50 бет). Бұған қоса қаламгер осы басқосуда Исан-Бұғы Керей мен Жәнібекке Алшынның жас батырын Адайды өзіне күйеу бала етіп алғысы келетінін, оған Бек-Бұғының қызы Айнұрды қосуға ниет етіп отырғанын да жеткізеді. Осындай тарихи шындыққа негізделген түрлі деталь арқылы қаламгер олардың құрған одағының болашақта да баянды болғанын ұқтырады. Соның негізінде Ұлы далада қойдың құмалағындай шашалған бауырлас жұрттың бір-бірімен жақындасып, селбесіп ішкі-сыртқы жауға қалай қарсы тұрып қазақ елінің туын көтергенін баяндайды.

Арада бір жыл өтпей жатып қазақ елі жоңғардың шапқыншылығына ұшырайды. «Адай қолы Амансанды Тайшының он бес мың әскерімен Ақсу мен Қараталдың арасында сәске түстің мезгілінде кездесті»,— дейді кітапта (сонда. 61 бет). Бұл айқаста Адай бабамыздың басшылығымен аз қолмен айтарлықтай жеңіске жетеді. Керей мен Жәнібектің мерейі артады. Олар басқарған ел-жұрттың етек-жеңі кеңейеді.

Қарадан шыққан Адай бабамыз тұңғыш қазақ мемлекетінің шаңырағын көкке көтерген ұлы хан Керей мен Жәнібектің мерейін асырған бұдан да басқа небір жойқын ерлік жасайды. Әбілхайырдың Адайдың басын алып келуге жұмсаған Қаршы басқарған он бес мың әскерді өз жағына шығарып алып, мәміле арқылы мәселе шешудің ең озық үлгісін көрсетеді. Сондай-ақ сол жылы шабуыл жасаған Қытайдың сансыз әскерін қайтадан бетқаратпастай етіп талқандайды. Әбілхайыр өлгеннен кейін таққа отырған Шайх-Хайдармен арадағы соғыста да аруақты батыр Адайдың тапқырлығымен ерлігі баяндалады. Қаламгер осындай тарихи айғақтарды жіпке тізіп жаза отырып, қазақтың тұңғыш ханы Керейдің, ол өлгеннен кейін ағасының өсиетін орындаушы Жәнібек ханның алға қойған ұлы мақсатын жүзеге асыру жолында жасаған баһадүр бабамыздың нағыз бейнесін тарихи шындық тұрғысынан сомдауды алдына мақсат етіп қояды және оны айтарлықтай етіп орындап та шығады.

Бұл кітапта қазақ елін тұңғыш біріктірген, мемлекет есебінде жарты әлемге танытқан Керей мен Жәнібек бабамыз дүниеден өткеннен кейінгі халық бастан кешкен түрлі хикмет те мейлінше тебіреніспен жазылған дерлік. Керей мен Жәнібек тұсында тарих сахнасында атой салып жаумен айқасқан Адай бабамыз жүрсе, онан кейін таққа отырған Бұрындық, Қасым, Есімхан, Тәуке хан кездерінде тарих сахнасына Адай бабамыздың ұлы – Құдайке, Келімбердінің ұрпағы – Қосайдың, Мұңалдың, Шотанның тағы басқа қазақ елін, жерін қорғаған, жауға қасқая шапқан, бірінен-бірі өткен батырдың қаһармандыққа толы қилы тағдыры жазылады.

Біздің қай-қай бабамыз да ұланбайтақ атақонысын аянбай қорғай білген ғой. Аянбайтыны одан өзге өмір сүрудің жолы да қалмайтынында еді. Сондықтан да кезкелген ауылдан небір алапат батыр шыққан. Атынан садаға кетейін, олардың бірде-бірін ұмыт қалдырмай дөріптеу, елдің есіне салу кім-кімнің де міндеті. Дегенмен ұлы баһадүр Керей мен Жәнібек тұңғыш қаланған Қазақ мемлекетінің іргетасын неғайту жолындағы Адай бабамыздың дана пікірі мен ерен еңбегі болашақта қазақ тарихынан ойып тұрып өз орнын алу керектігін, Бектұр Төлеуғалиұлы роман-эссесінде дәлелдеп шығады. Және оны жай айта салмайды, түрлі ғылыми еңбекке сүйене отырып, соның ішінде Қазақ хандығының кемелденуіне, абыройының асқақтап, мәртебесінің биіктеуіне Алшынның Адайы

мен оның үрімбұтағының сіңірген еңбегінің орасан болғанын жазған Әли Ибн Бұхраидың «Алғашқы қазақтардың бірігуі» еңбегінің 145 бетінен: «Сол кездегі ұрыстың немесе басқа да келіспеушіліктің өте қиын тұстарында Жәнібек хан үнемі шешілмей тұрған түйінді шешуге, жеңілмей тұрған жауды жеңуге Алшынның Адайын жұмсап отырыпты», – деп үзінді келтіріп, күдікке, құманға жол қалдырмайды.

Кітапта талантты ақын Сабыр Адайдың ата кесенесін Маңғыстаудың ең биік жері Отпан шоқысының басына орнатудағы еткен еңбегі жайлы да сөз болады. Оқып отырып ақынның азаматтығына риза боласың. Өткенді ойлап Адай бабамыздың қазақ елінің қалыптасу кезіндегі саясатта кемеңгер, соғыста көреген қолбасшы болған ұлы тұлғаның осы кезге дейін тиіп-қашты ғана жазылып келгеніне өкінесің. Сондай өкінішті жағдайдың бұдан да өрі жалғаспауына осы «Адай тарихы сыр шертеді» кітабының себебі тиетініне сенгің келеді.

Турасын айтқанда «Адай тарихы сыр шертеді» кітабы кейбір стильдік, композициялық, жанрлық кем-кетігіне қарамастан құнды шығарма. Оның құндылығы көкпарға түсіп келген тарихымыздағы шындықты айтып, қазақ мемлекетінің негізін қалаушылардың бірегейі Адай бабамыздың ғасыр қойнауында көмескі тартқан ұлы тұлға екенін дәлелдеп шығуында. Бұл сөз жоқ «Адай тарихы сыр шертеді» роман-эссесінің авторы Бектұр Төлеуғалиұлының ғана табысы емес, болашақ тарихшылар есте тұтатын тұтастай Қазақстан тарихын түгендеуді мақсат еткен білікті қауымның да үлкен олжасы.

ІЗГІ НИЕТТІ АҒАНЫ ІЗДЕУ

Онда Қармақшы қыстағындағы Молотов атындағы №26 қазақ орта мектебінің оныншы сыныбында оқып жүрген кезім. Еп-теп зілтемір көтеруге әуестігім болатын. Менен де басқа зілтемір көтеруге зәру екі-үш бала бірігіп мектептің спорт залына барғанбыз. Кілем үстінде күресіп жатқан 5-6 бозбаланың үстінен түстік. Орта бойлы, мығым денелі, басқа оқушыларға қарағанда сәл ересектеу қараторы жігіт зыр жүгіріп тынар емес. Ол екеу-екеуден ұстасып текетірескен балалардың жанына барып, бірнәрселерді түсіндіреді. Тіпті бір сәттерде кейбір тәсілді қалай дұрыс қолданудың қажеттігін көрсету үшін өз де денесін қалайыдай майыстырып мың бұралады. Сырттан келген біздер бұрынды-соң есітіп білмеген, ел ішіне жаңадан жеткен еркін күреспен айналысып жатқандарды қызықтап сағаттан астам уақыт бойы міз бақпай тұрып қалғанбыз. Сонан әлгі жаттықтырушы жігіт шәкірттеріне

жаттығудың аяқталғанын хабарлағанда барып қана орынымздан қозғала бастап едік, сөйтсек кетуге ертерек қамданыппыз. Өйткені әлгі жаттықтырушының спорт киімін киіп үнсіз ғана шетте тұрған өзі қарайлас жігітті қолынан жетектеп, кілем үстіне алып шыққанын көріп қайтадан кідірдік. Артынша-ақ көп күттірмей, екеуінің күресі басталғанына да қуа болдық. Шынымды айтсам, ол кездердегі екеуінің арпалысы маған бұрынды-соң көріп-білмеген сойқанның нақ өзі сияқты көрінген. Бір сәт ұмар-жұмар жұлқысқандардың бірі астында, екіншісі үстінде жатса, әп-сәттің арасында астындағысы үстіндегі қарсыласын берілуге мәжбүрлейтін тәсіл жасап көл жағаға шығып қалған балықша тулады. Әсіресе жаттықтырушы жігіттің шалт қимылы кісіні таңқалдырарлықтай еді. Құдды төрт аяғынан жоғары қарай шалқалата ұстап, кісі бойы биіктіктен төмен қарай тастап жібергенде төрт аяғымен жерге дік ете түсіп, тұра қашатын мысық тәрізді. Қимылына көз ілеспейді. Екеуінің қиянкескі арпалысы біразға созылған. Қайсысының жеңіп, қайсысының жеңілгенін кім білген. Екеуі бірін бірі қолапаштап, екеуі бірінің қолын кезек-кезек жоғары көтеріп, күрестерін аяқтаған.

Күрес біткен соң жан-жақтан жиналған қызықтаушылар тарай бастаған. Біз де көшеге шыққанбыз. Ол кездерде еркін күрестің мән-мағнасы мен ерекшелігі туралы бөлендей жарытып бірнәрсе білмейтінімізге қарамастан әлгіде көргендеріміздің әсерінен арыла алмай, жарыса сөйлеп сол төңіректе әңгіме өрбітуге кіріскенбіз.

– Опыр-ай, жаттықтырушы жігіттің мықтысын-ай.

– Қарсыласы да осал емес екен.

– Айтары жоқ, екеуі бірінен бірі өтеді екен.

– Ал бар ғой, мен сендерге бір қызық жайды айтайын ба.

– Айта бер.

– Айтсам әлгі жаттықтырушы спортшы да емес. Жай ғана балаларды күреске баулып жүрген қарапайым кісісі.

– Рас па? Танисың ба?

– Танимын да, білемін де. Аты – Нағымет. Соғыста қайтыс болатын атақты Әбзали Егізбаев ақынның баласы.

– Онда жаттығуға біз де қатысайық та.

Бәріміз шу етіп келісе кеткенбіз. Келіскенмен онымыздың әдепкі қарқындағы етқызу екенін, мектепті бітіретін кездің тақап қалғанын, ендігі жерде емтиханға дайындалудан өзгеге қолымыздың тимейтінін кейін барып түсінгенбіз.

Құдай-ау, сонан бері арада қанша жыл өтті десейші. Уақыттың ұзақтығы соншалық, жаттықтырушының есімі де естен шығып кеткен. Бірақ еркін күрестің тәсілін қолданып кілем үстіне шыққандарды алғаш рет қызықтағандықтан ба, әлгі бір мектептің спорт залынан көргендеріміздің сол күйі сақталып қалғаны соншалық кей-кейде осы кезге дейін көз алдыма келіп қаз қалпында тұра қалатын әдеті бар.

Сонан ұмытпасам, өткен ғасырдың сексенінші жылының орта кезі ғой деймін, Алматыға көшіп келген бір ағайдың үйінен әлгібір

кездегі жаттықтырушы азаматты көріп, көзіме оттай басылмасы бар ма. Баяғы балаң жігіт кездегідей емес, әжептәуір толыққан. Жүріс-тұрысы да нық. Сөзі байсалды. Таныстырғандар Қармақшы ауданында лауазымды қызыметте жүргенін айтып жатты.

Мен ол кісіге сонау 1957 жылы мектептің спорт залында көргендерімді айтып бердім. Ол кісі де менің жазғандарымды оқып жүретінін өңгіме арқауына айналдырды. Міне, сөйтіп сол күннен бастап екеуміз ол – аға, мен – іні болып туыстық та кеттік. Нөкең Алматыға келсе сөзсіз хабарласатын. Мен де ауыл жаққа соқсам, уақыт тауып сәлемдесуге тырысатынмын. Ең бастысы екеуміз кездескенде шұқырасып қауышатынбыз. Кейде ол жазған өлеңдерін оқып берсе, кейде Сыр сүлейлерінің, елін, жерін қорғаған атақты кісілердің басынан қешкен қилы оқиғаларын жинап жүргенін айтып жанымды бір кенелтіп тастайтын. Халық арасында шашылып жатқан сөз қазынасына иелік етуге икемі бар адамның табылғанына қуанатынмын. Сол кісі осыдан аттай бес жыл бұрын ақпан айында қайтыс болғанда қатты уайымдағанмын. Сол уайым бұл күндерде бірте-бірте ізгі ниетті ағаға деген сағынышқа ұласқан дерсің. Қашанда жақсыны аңсайтын, ажалға қимайтын өдетіміз бар емес пе. Нақ сол сияқты.

ӨМІРІН ӨЛЕҢМЕН ӨРНЕКТЕГЕН АҚЫН

Қорқыт Ата өзінің ел-жұртпен әрбір басқосуының соңында, Қағандардың қағаны қаған Байындардың өзін тәубасына келтіріп:

Енді қане дегенің бек, жарандар,

Дүнием менің дегендер.

Ажал алды, жер жұтты,

Фәни дүние кімге қалды?

Келімді-кетімді дүние,

Ақыр соңы – өлімді дүние! –

деп өңгімесін аяқтайды ғой. Сол арқылы өз уақытында есті жанға талай-талай ізгілікті ұғындырып, замандастарын кемдікүн тіршілікте қанағатпен өмір сүріп, халыққа қайырымды болуды өсиет еткен ғой. Тіпті қазіргі біздерде де мына фәнидің өткінші екенін айтып ойлан деп тұрған тәрізді. Бірақ пенде жарық дүниеге келген соң өз тіршілігінің қам-қарекетін жасамай тұра алмайды. Демек бұл түрлі жағдайға килігіп таң атырып, күн батыруға мәжбүр деген сөз. Сондайда пенденің Жаратушы иені ұмытпай жақсылықтың көш басшысы болғанына не жетсін. Бұл тұрғыдан келгенде Рүстем Ахметов ағамыз артында өнегелі іс, өнімді еңбек етудің үлгісін

көрсетіп кеткен ғажайып кісі десе де кісі қателеспейді. Ал оның бәрі адамның ақылы мен парасатына, білім-білігіне, қажыр-қайратына байланысты екенін кім білмейді.

Рүстекең бойына әлгідей қасиеттің бәрін жинақтаған, жақсы ортада жайсаң жандардан тәлім алған, күнделікті өмірде иман жүзді, инабатты кісі еді. Асықпай-аблықпай шаруасын тындырып жүретін. Түрлі басшылық қызымет атқарған кезде де, асып-тасқанын ешкім көрмейті.

Қашанда жаны жайсаң адамның көңілі кірбіңсіз сәби мінезді болып келетін әдеті емес пе. Ондай азаматтың – өзі өмір сүрген қоғамдағы ортасы, отбасындағы жары мен баласына деген сүйіспеншілігі жан дүниесін үнемі тебірентіп тұратын болса керек. Ал, бұл жалғанда, адам баласын өз өміріне деген ризашылық пейіл мен жарық дүниенің сұлулығына деген іңкәрлықтан асқан асқақ сезім бар ма сіре? Сондайда кісінің жан тебіренісін сыртқа шығаратын жалғыз амал поэзияға жүгіну болса керек. Рүстекеңнің ақындыққа бет бұруының сыры да осында сияқты. Кішкентайынан Сыр сүлейлері Кете Жүсіптің, Дүр Оңғардың, Қаңлы Жүсіптің, Қарасақал Ерімбеттің, Абақан Кете Аманжолдың, Шораяқтың Омарының, Нұртуғанның сап алтындай салмақты сөзін тыңдап, олардың өсиетін санасына сіңіріп ержеткен Рүстекең жас кезінен бастап өлең жазумен шұғылданғанда есейгенде қандай дәрежедегі ақын боларын кім білген? Кейін зейнетке шығып, бейнеттен құтылған шақта ақ қағазға үңіліп, шабыт шақыруы Рүстекеңнің құдай о бастан жаратқанда бойына шайырлық дарынды қоса дарытқаны өлеңдерінен сезіліп тұрады. Өткен өмірін көз алдына елестетіп, ерекше тәгіледі. Оны жора-жолдастарының қимыл-қозғалысы мен өзіл-қалжыңы, Қызылқұмның сан мөрте құбылатын табиғаты мен ағайын-туыстың ілтипаты сағындырады. Тіпті кейде сол баяғы қаруы қайтпаған жігерлі шағына қайта келуді армандайтын да кезі көп.

Жалпы ақынжанды адам арманшыл болып келеді емес пе. Сол мінезбен олар өмірді гүл жайнатқысы келеді, жақындарын мәртебелі биікке жеткізуге асығады. Елінің өркендеп өскеніне баладай қуанады. Ақынға таңның бозарып атқаны да, көшкісін күннің қызарып батқаны да; қыста қардың жапалақтап жауғаны да, көктемде малдың төлдегені де, жазда ботаның боздағаны да, күзде егіннің піскені де таңғажайып шаттық сыйлайтын құбылыс. Шайыр сол шақтардағы жан-дүниесін тебіренген сезімін халықпен бөлісу үшін өлең жазуға отырады. Ондайда ол сырқатын да, шаршағанын да ұмытып шығармашылық бейнеттің тәтті дәмін бастан кешеді.

Рүстем Ахметов ағамыз осылайша бейнеттің зейнетін көріп, жұбайы Сараның сый-құрметінен қанаттанып, балалары Дархан, Руслан, Айнұр, Самалдың есейіп ержеткенін көрген сайын дариядай тасып, інілері Жетпіс, Дастанның құрметіне бөленіп, шығармашылық ләззатынан сусындап, құдай ниетіне беріп бұл

фәниден өзін бақытты сезініп өмір сүріп өткен кісі. Ал тірлігінде қарапайым еңбек адамы мен халықы қол жеткізген тәуелсіздік үшін қызмет етіп, жақын-жуық, дос-жаранға ақ пейілімен қол ұшын созған Құдайдың құлына о дүниеде де пейіштің есігі ашық болғай деп ақ тілекпен қол жайып, тілек тілейік.

ЖАЗУШЫҒА НЕ КЕРЕК?..

1995 жылғы қарашаның 14-ші жұлдызындағы «Қазақ әдебиеті» газетінде Жазушылар Одағының жанындағы «Ағалар алқасы» бастаған бір топ әдебиет пен мәдениеттің, өнер мен ғылымның қызметкерлерінің осылайша кайыршы боп, көшеде калды, Нұреке!» деп Президент атына жолдаған ашық хаты жарияланған-ды. Нақ сонан тұп-тура бір айдан соң «Ана тілінің» №49-50 санында Жарылқасын Боранбаев пен Ләззат Омарова әлгі жоғарыда айтылған пікірге қарсы шығып: «Қадірлі Нұреке! Егер Сіз тағы да, баспаларға, Жазушылар Одағына, Суретшілер одағына т.т. ақша бөле бастасаңыз өнер дейтін киелі әлем қайтадан қара жамылады» дегенді көлденең тартты.

Мұндай кереғар айтыстан қалың елдің іштартып қалғанында күмән жоқ. Өйткені бірнеше ғасыр бойы бодандықтың қамыты мойнынан түспеген, өз бетінше өркен жайып, кемелденген әлеуметтік орта қалыптастыра алмаған, буыны қатайған көш бастар қайраткерлер тобын шынықтырып шығаруға мүмкіндік таппаған халықтан көп жағдайда екіжүзді, опасыз саясатышылардың шығатыны қашаннан мәлім. Мұндайда қай қоғам, қандай заманда да алдымен қимылдап, санадағы құлдық мінезді өзгертуге әрекет етушілердің ең алдыңғы шебінде жүретін, осы рухта дамудың белгілі бір кезеңіне дейін көтерген туды жықпай ұстайтын, сонысы үшін өзі өмір сүрген кезде датталып, болашақта ғана мақталатын талантты ақын-жазушы екенін түсініп, бағалайтын да қарапайым халық.

Өкінішке орай, сол қамкөңіл халық үміт етіп, сүйеніш санаған ақын-жазушы арасында да арпалыс ешқашан толастаған емес. Өйткені олардың бірі «ел үшін жан пида» деп өмір сүрсек, екіншілері жазушылықтың атын жамылып ұлт атынан сөз сөйлеп, мансап пен мәртебе үшін арын сататындар жетіп артылады. «Адам аласы ішінде». Оны жұртқа түсіндіріп, арам пиғылды әшкерелегенше қай заман. Бұған олардың нағыз таланттарға топтанып қарсы шыға қоятын «ұйымшылдығын» қосыңыз.

Мұндай тәсілдің коммунистік идеологияны уағыздаудан басқаны «жат» санайтын дәуірде де тосқауылсыз, әрі ақиқаттың аузын аштырмай, жағын қарастырып өркендегені белгілі. Сондықтан да

аузы дуалы, сөзі уәлі саналатын қауымның шығарма сапасы мен таланттың шама-шарқын белгілеу төңірегінде пікір айтып, жыл қорытындысы, пленум, съездерде кейде ащыласып қалатын кезі ұшыраса қалса, оны қарапайым халық жазушылар арасындағы өзара түсініспеушілікке жоритын да қоятын. Ал енді, жазушылардың қоғамдағы орны мен оларға мемлекет тарапынан жасалуға тиіс қамқорлыққа шөк келтіру – ешкімнің де ойына келген шаруа емес. Өйткені ол социалистік жүйенің өзі айқындап қойған сара жолдың біріне саналатын.

Бірақ амал қанша, мәңгілік ешнәрсе жоқ. Заман озады, заң тозады. Ескімен шіркіндесуден басталатын кикілжіңнің ақыры ымырасыз, бітіспес шайқасқа айналады. Социализм кезінде сырт қарағанға болса да сүттей ұйыған ақын-жазушы қауымының демократиялық мемлекет құрып жатқан кезде кенеттен бүтіндігінің бүлініп, арасына жік түсе бастаған сияқты көрінуінің сыры осында. Енді қоғамдағы өзгеріс атаулы бел алып, оның жаңа идеологиясы бедел жинағанша, кереғар пікір таласы үдемесе, бәсеңсімесі ақиқат. Себебі бұрынғы жүйенің ракатын көргендер өткенді көксемей, ал онан жәбір-жапа шеккендер жаңаны қоштамай, жайбарақат қарап отыруы мүмкін емес.

Бұл тұрғыдан келсек, «ағалар алқасы» бастаған топтың барша әдебиет пен мәдениет, ғылым мен өнер қызметкерлері атынан хат жазып, мұқтажын айтып, мұңын шағуында еш сәкеттік жоқ. Өмірін сарп етіп, еткен еңбек, төккен тер зая кетіп, әсіресе, қайта басылым жолының кесілуі кімнің қабырғасына батпасын. Өткенге үңілсек, ақын-жазушының қылшылдаған жасында еріні аққа тигені сирек дер едік. Тіпті сол кедей күйінде өмірден өтетіндері қаншама. Тек үркердей бір шоғы ғана шау тарта бастаған шағында – онда да егер бұрынғы жазған-сызғандарын қайта бастыруға мүмкіндік тапса ғана шыр біте бастаған ғой. Шіркін, осындайда Мемлекет сыйлығының лауреаты немесе «Халық жазушысы» атанып өлуге келсең ондайда, маңдайыңның ашылғаны дей бер. Ең кемі екі томдығың жоспарға енеді. Алпысқа жетсең алты томға дейін, жетпіске іліксең, сақал сыйлаған халықпыз, он томнан да асырып жіберуге болатын. Ал он том дегеніңіз сол кездің құнымен ең кемі үш жүз мың сом ақша. Сол замандағы мұндай пұлға отыз «Волга», оған қоса шетелдік отыз гарнитур сатып алуға жетіп артылатын. Егер пайғамбар жасынан асып, коммунистік сенімді ақтай алсаң, түрлі лауреаттық пен орденге қол жеткізсең қандай сылтаумен де жоспарға енуден қам жемейтіңсің, әрі кітап шығару үшін қаражатты қайдан табамын деп еш автор уайымдамайтын.

Енді қазіргі кезде ше? Қазіргі кезде «Халық жазушысының» пышақ сыртындай жинақ бастыру мүмкіндігінен гөрі демеуші тапқан кез-келген ептінің қалыңдығы сере келетін кітап шығару қабілеті өлдеқайда артық. Сонда қалай болғаны? Бұрынғы лауреаттықтан

бастап, омырауға тағатын түрлі белгілерді алу үшін жұмсалған ақыл-айла, күш-қайраттың түк қадеге жарамай адыра қалғаны ма? Социализм кезінде атақ-абыройға қол жеткізу тегіншілік еді деп кім айта алады. Алдымен шығарманың идеясын таразыға салып, өлшеп отырған бір қора Орталық Комитеттегілердің ең кемі ризашылығын есітіп, сонан соң өнер төңірегіне жиналған пысықтардың ішінен көңілі жақындарды өз жағына тартып, солар басымдылықпен дауыс бергеннен кейін ғана лауазымды жерге шақырылып, Бірінші хатшының қолымен тағылатын құйтақандай темірге омырау тоспаушы ма еді. Сонан соң барып жазған туындысының рақатын көретін. Және қандай рақат десеңізші.

Қоғамдық құрылымның өзгеруі бұрынғы бұлақтай ағатын қаламақының көзін мүлде тас қып бітеп, байлап тастады деуге болады. Бүкіл тыныс-тірлігін жазумен байланыстырып, сол өнердің ізіне түскен, теориясын көз майын тауысып оқып меңгерген, материалды өмірден іздеп жүріп тірнектеп жинап көркем туынды жасаған қаламгер еңбегінің күтпеген жерден мұқтажды өтемейтін дәрежеге дейін төмендеуі, әрине, өкінішті. «Ағалар алқасы» бастаған қауымның қинала реніш білдіруінің орынды көрінетін тұсы да осыған байланысты.

Десек те, басқаша пайымдаған кісіге Жарылқасын Боранбаев пен Ләззат Омарованың қарсы пікірі де бірыңғай негізсіз емес. Тіпті көптеген жазушы атағын жамылып жүрген ағайынға деген көпшілік ренішін ашық сездірген хат десе де болғандай.

Өңгімені әріден бастайықшы. Атам заманнан бері қазақ «Бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» деп шындықты айтудан ешуақытта тайсақтамаған ғой. Осының негізінде Махамбет қарсы топтың қылышына түсіп, Абай таяқ жеген. Бірақ кезінде ақындар айтқан шындықты бұрмалауға сол қоғамның өзінің де құдірет жетпеген. Ал Қазан төңкерісінен кейін қолынан жазу-сызу келетіндер идеологиялық құрал ретінде топтастырылып, тізгіні коммунистердің қолына бірыңғай тигеннен соң бұл ұғым түп-тамырымен өзгерді. Әсіресе Жазушылар одағының мүшелері мемлекеттік үлкен механизмнің тетігіне оп-оңай айналып кетіп жатты. Олар топтаса тізе қосып, білек сыбына кірісіп, коммунистердің қолына бірыңғай тигеннен соң бұл ұғым түп-тамырымен өзгерді. Әсіресе Жазушылар одағының мүшелері мемлекеттік үлкен механизмнің тетігіне оп-оңай айналып кетіп жатты. Олар топтаса тізе қосып, білек сыбана кірісіп, коммунистердің айтақпауымен халық тағдырына қоса, оның санасындағы ұғым-нанымның өзін өңін айналдырып, өзгертіп отыруды өдетке айналдырды. Мысалға, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж.Аймауытовтарды-ақ алайықшы. Бұлар – халық санасында XX ғасырдың бас кезінде елдің көзін ашуға талпынған демократ, халықты азаттық жолына шақырған ерек тұлғалар еді, ал отызыншы мен сексенінші жыл аралығында «халық жаулары»

атанып, тек тоқсаныншы жылға таяғанда ғана олар жазықсыз жапа шеккендер екен» деп жүрміз. Сонда халық қайсысына сенуге тиіс?

Әрине, түптің түбінде ақиқат айтылар, шындық жарыққа шығар. Бірақ оған дейін ұлттың ақыл-ойын адастырып, рухани дамудың бәсеңситіні, соның нәтижесінде болашаққа деген сенімсіздік жаппай белең алатыны белгілі ғой. Ал мұны ұлт мүддесі тұрғысынан жауыздық демей не демекпіз.

Осындай пікірді Сәкен, Бейімбет, Ілияс есімдеріне байланысты да айтуға да болады деп есептейміз. Біз бұл жерде жоғарыда аты аталған есімдердің көрген азабын, от басының бастан кешкен қайғы-қасіретін, онан халыққа келген орны толмас зиянды, тіпті соларды оққа байлап берген қанды қол жексұрындардың өлі де арамызда жүруі мүмкін-ау деген күдікті ойды да қазбалап жатпаймыз. Бұл жердегі айтпағымыз коммунистік идеологияның халық тағдырын ойыншыққа айналдырып, саналы пайымдаудан алжастыруында болып тұр.

Енді осы бір қылмысты істі жүзеге асыруға ат салысқан кімдер деп ойлайсыз? Көзге шұқып тұрасын айтсақ, басқа жақтан келген жау жоқ. Солардың көбісі Жазушылар Одағының мүшелері. Жарылқасын мен Ләззәттің «...біздің қаламгерлеріміз 70-80 жыл құрдымға кеткен Қызыл империяның идеологиясын жасаумен болды емес пе?» деуінің жөні де осында. Рас «Ағалар алқасының» бастауымен жазылған хатта да «Әдебиет пен мәдениеттің, өнер мен ғылымның халыққа керегі жоқ болғаны ма? Бізде олай емес: бұл төртеуі мемлекетке қажет болмағанымен, халыққа әбден керек» дейтін жері бар екен. Дәстүр бойынша ағаның ініге ұрысқаны жарасады – көсем болса. Онда да ешуақытта жабылып сөкпеген...

Тіпті айта берсең, коммунистік қоғам кезіндегі әдебиетшілер қауымының қиналған халыққа қалқан болған кезін еске түсірудің өзі қиын-ақ. Есесіне реніш білдірер жайлар жетерлік сияқты.

Айталық, 1932 жылы қазақ халқы ашаршылыққа ұшырап кара шыбындай қырылып жатқанда 4-5 кісінің Сталинге жазған хатын есепке алмағанда жөні түзу қандай әрекет жасапты. Ал 1937 жылы ше? Ұлттың бетке ұстаған саналы, аяулы азаматтарын «жау» ретінде үндерін өшірген кезде Жазушылар одағының мүшелігіне өтіп алған дарынсыздар «нағыз таланттарды сыртынан көрсетіп, құм қаптыруға жәрдемдесіпті» деген сөздің жұрт аузында жүруі тектен-тек пе? Әй, қайдам... Сондай-ақ 50-ші жылдардың басындағы «комсомолиттерді» кудалау кезінде ше? Сол елуінші жылдың екінші жартысынан басталатын тың игеру сылтауымен жерімізге Кеңестер Одағының әр түкпірінен небір алаяқтар мен азғындарды каптатқанда өлгілердің қайсысы наразылық білдіріп, халықтың мүддесін қорғапты. Даланы атом, сутегі бомбасын сынайтын алаңға айнадырып, аспаннан у шашып, іште жатқан ұрпақтың өзін дауасыз кеселге ұшырататын космос кемесінің қазақ жерінен

ұшырылуын айыптау орнына жырға қосып қалың оқырманды адастыруды білместік, білімсіздік дейік, ал енді елуінші жылдың аяғы мен 60-жылдың басында Хрущев жерімізді бөлшектеп, одақтас әр республиканың құрамына енгізіп, қазақ атаулының тағдырын мүлде құрдымға құлатуға білек сыбана кіріскен шақта ше?.. Бұл басталса тоқтамайтын, қиуын бір қашырып алған соң қайта қалпына келтіру мүмкін емес, халық басына мың жыл шамасында бір төнетін қатер еді. Оған өзбек ағайындарға кеткен бірнеше ауданымыздың қайтпай қалуы онда тұрып жатқан қандастарымыздың жан айқайын өлі күнге дейін ешкімнің есітпеуі дәлел. Бірақ бір Алланың жарылқауымен ел, жер тағдырын мансап, мәртебеден биік қоятын жалғыз ғана Азаматтың жанкешті батылдығының арқасында аман қалдық емес пе! Тұтастай бір дәуір қасіретінің бетін кері қайтарып, қайғысын жалғыз өзі көтеруге тәуекел еткен қазақ халқының сол асыл перзенті – Жұмабек Тәшенов еді. Сол асыл ер империялық саясатқа қарсы шыққаны үшін қудаланып, азап шеккен кезде ше? Мүшелік билетті қалтасына салып жүрген көп ағайын бірігіп, азаматқа араша түсу орнына бабаларымыздың қанын төгіп, қорғаған ең асыл да ардақты мұрасын «Бауырлас елдерге бөліп беруге болады» деп мырзасынып Орталық Комитеттегілердің көзіне түсіп, солардан жылы сөз есту үшін, ұлттық мүддені құрбандыққа шалып, түрлі өлең, мақаланы газет-журнал бетіне топан судай қаптатқандарын қалың ел қалай кешірімек. Біздіңше өткенді ескірді деп есептеу, ары таза емес күнәкар пенделердің өзін-өзі алдарқатуы ғана.

Енді беріге таман жақындасақ, 1986 жылдың 16-17 желтоқсанында Кеңес Армиясы десантының соққысынан қансырап, қасқыритіне таланған қазақтың ұл-қыздары Жазушылар Үйінің алдына келіп, іште отырған Жазушылар одағы басшыларының ерқайсысының атын атап: «Ағалар, жәрдемдесіндер, бізді қорғаңдар!» деп жалынғанда жайшылықта көсемсіп ауыздыға сөз бермейтін ағалары қол ұшын бермек түгі төбе көрсетуге де жарамай, есікті іштен бекітіп алмап па еді. Егер сонда Жазушылар одағының 600 мүшесі топтаса қиымдасып, жастарға ақыл-кеңесін айтып, жоғары жақпен келіссөз жүргізгенде жағдай басқаша болмас па еді? Жоқ, олай етуге шама-шарықтары жетпеді. Есесіне сол Жазушылар одағы басқармасының хатшылары кейін қандықол Колбинмен достасып, бір-бірімен қауышқан сайын сүйіспесе ішкен асы бойына тарамайтын халге жеткенін халықтың өзі де теледидардан талай көрген.

Демократияның жылы лебі есіп, Мемлекеттік тілдің тағдыры таразы басына түскенде осы күні қазақ өнерінің атын жамылып, алақан жайып Президенттен ақша сұраған пақырлардың біразының қостілділікті жақтап, ұрандап шыққандарын бүгінде ел-жұрт ұмыта қойды деп ойлай ма екен? Сол қостілділікті ұсынып ашық хат жариялау нәтижесінде Ресей мен бүкіл орыс тілді ұлттарды дүрліктіріп,

қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болу мүмкіндігі құрдымға құлап, жоқ боп кетуге шақ қалған. Қазіргі кезде қазақ тілі Мемлекеттік тіл ретінде Конституцияға енсе, ол тек азын-аулақ зиялылардың (зиялы қауым емес) көрегендікпен жүргізген саясатының жемісі ғана деп білеміз. Ал егер осы мүмкіндікті өз дәрежесінде жүзеге асыра алмай жатсақ, оның жолын көрсетуге ақыл таппай отырған өз қауқарсыздығынан.

Тере берсек сөз көп. Бірақ бұл жерде басын ашып айтатын бір нәрсе бар. Ол – ақын-жазушыны тегіс қаралаудан аулақ екендігіміз. Құдайға шүкір, қазақ халқы қашанда шындықты бетке ұрып айта-тын таланттардан ешуақытта кенделік көрмеген. Ел, жер тағдырын ту ғып ұстап, ғасырдан ғасырға жеткізіп келе жатқандар да солар. Сондықтан да қоқыс арасынан алтын тергендей етіп, олар жайлы арнайы сөз ету болашақтағы міндет.

Ал біз көтергелі отырған мәселенің мәні Жазушы мен Жазушылар одағы мүшесінің аражігін ашуда.

Осы жерде, жалпы, дүние жүзі дамыған елдерінің бірде-бірінде жоқ Жазушылар одағы коммунистік қоғам үшін қандай мақсатқа қажет болды екен деген сауалдың бұрыннан-ақ барынан кім-кімде хабардар. Қазіргі шақта жауабы да белгілі, империя саясатын жүзеге асырып, зиялыларды ноқталап ұстау үшін қажет болды. Несін жасырамыз, тіпті күні кешеге дейін солай да еді ғой.

Жазушылар одағы сырттай таза шығармашылық ұйым сияқты саналғанымен іс жүзінде, әсіресе, қаламгерлер арасында коммунистік партияның міндетін атқарды деуге болады. Ол мынадан-ақ көрінеді. Айталық, партияның негізгі міндеті саясат екеніне қарамай, барша материалдық билікті де уысында ұстады емес пе. Жазушылар одағы да айнытпай сол модельді қайталады. Мысалы, Мәскеуден жеткен сол қаржыны реттеу заң бойынша Министрлер Кабинетінің Баспасөз комитетіне жүктелгенімен қолжазбаның тақырыптық жоспарға ену-енбеуін көп жағдайда Жазушылар одағы шешетін. Бұл авторлар үшін материалдық игіліктің кілті Жазушылар одағы басқармасы бірінші хатшысының қолында дегенге саятын.

Кезінде автор атаулының бұл мемлекеттік механизмге қатты мән беруі тектен-тек емес-ті. Себебі автор кітап шығарса ғана қаламақы алатынын білетін. Ал қаламақы өлшемі қашанда – ақша. Міне, сондықтан да Жазушылар одағы мүшелерінің арасындағы даудамай, айтыс-тартыстың басты көзі де осы кітап шығару мәселесімен ұштасып жататын.

Рас, жұмысшы білектің күшімен, жазушы қаламның ұшымен, ұстаз дәріс оқып тіршілік етпек. Оған ешкім де дауласпаса керек. Бірақ кісі қандай тәсіл, нендей әдіспен күнін көрмек керек дегенге келсек, онда әңгіме басқаша. Айталық, капиталистік елдердегі жазушы атаулының кітабы сатылғаннан кейін ғана қолы қаламақыға

жететіні қашаннан мәлім нәрсе. Кітап көп данамен тараса, баспамен жасалған шарт бойынша автор да ақшаны күреп алады. Аз таралса аз, мүлде оқырман керексінбесе ешнәрсе дөметпейді. Демек, бұл мәселені негізінен шешетін тетік – халықтың сұранысы деген сөз.

Енді біз өмір сүрген социалистік жүйеге келсек ше? Мүлде басқаша болатын. Қаламақы әр баспа табаққа өкімет белгілеген кесім бойынша төленетін. Қолжазба қай күні өндіріске жіберілсе, сол күні автор тиесілі қаламақының 60 пайызын қағып алатын. Қалған 40 пайызы баспаханада басылып, сүйінші данасы қолға тигенде-ақ төлене беретін. Яғни, жаңадан шыққан кітап тарала ма, жоқ өлде қоймада үйіліп жата бере ме, онда жазушының, автор атаулының шаруасы болмайтын. Осылайша халықтың туындыға деген сұранысы мүлде ескерілмейтін. Соның салдарынан да көптеген жонынан жарылған «семіз» шығармалар түрлі қоймада шіріп жата беретін. Мемлекет одан қыруар зиян шеккенімен қыңқ демейтін. Бұл жағынан кітап авторына да қояр талабы жоқ. Өйткені шыққан шығынның есесін саяси капиталмен жауып отыратын.

Жылдық мөлшері әспесе кемімейтін осы бір дайын ақшаны заңдастырып алу үшін соған арнап кітап жазу – алпысыншы жылдың екінші жартысынан бастап мүшелік билетке қол жеткізген қаламгер арасында індетке айналып алды деуге болады. Олар үшін күнге сегіз сағат жұмыс істей жүріп, жыл сайын бір жинақты өзірлеп, баспаға ұсыну онша қиын шаруа емес-ті. Тіпті олар келе-келе шағын көлемді шығарма жазса, қаламақыны аз алатындықтан көбісі қалың роман немесе ұзақ поэма жазуға машықтана бастаған. Ұлы талант Ф. Достоевский 37 баспа табақтық «Нақұрыс» романын күндіз-түні қадалып отырып бірнеше жыл бойы жазып өзер аяқтаса, М. Әуезов 83 баспа табақтық атақты «Абай жолы» эпопеясына бүкіл ғұмырын арнаса, Ә. Нұрпейісов 45 баспа табақ «Кан мен тер» трилогиясын отыз жыл бойы мүсіндесе, қаламақидан көбірек қарпуды мақсат тұтқан Жазушылар одағының кейбір мүшесі үшін бес-алты ай шамасында 20 баспа табақтық романды сүйкеп тастау үйреншікті дағдыға айналған-ды.

Әрине, қажетке жарайтын қай нәрсенің де молына ештеңе жетпейді. Тіпті жілігі татыса да не сөз бар. Бірақ, өкінішке қарай, сол романдардың көбісі-ақ көк жасықтың нағыз өзі болатын.

Соғанда қарамастан мұндай бір қайнауы ішінде, асығыс жазылған түрлі туындылар қаптап шығып жататын. Шыққан бойдан мақтауын жеткізген рецензия, көлемді сын мақала газет-журнал бетінде жариялана бастайтын. Үлкен әдеби жиындарда сол уақыттың беделді кісілерінің аузымен мақталып, сонан комсомолдық сыйлықтан бастап, мемлекеттік сыйлыққа дейін алып бергенше тынбайтын.

Біз Жазушылар одағы мүшесінің бәрі бірдей осы жолға түсіп, бәрі бірдей қошемет көрген десек, ол шындыққа жатпас еді. Рас,

олардың ішінде де көлемді дүние жазудың жауапкершілігінен жасқанғандар, ақша үшін әдебиетті аяқ асты етуді арсыздық санаған шын талант иелері баршылық. Сонымен қатар жанкешті графомандар да жеткілікті болатын. Олар жазғандарының кідіріссіз жарық көріп тұруы үшін алдымен оның жолын заңды түрде ашып алу қажеттігін ешуақытта естерінен шығармайтын. Сондықтан да Жазушылар одағының күнделікті жұмыс барысын қадағалап, болашағына жол-жоба көрсетіп отыратын Секретариаттың тізгінін өз уыстарынан шығармаудың маңызын терең түсінетін. Оның үшін алдымен Жазушылар одағын басқаратын бірінші хатшыны өз адамдары ішінен қоюдың қажеттігі туғанды. Ал бірінші хатшы сайлау Жазушылар одағының жарғысы бойынша съезде билеті барлардың ғана дауысы шешетіндіктен болашақтан үміті бар әр топ өзінің мүшесін көбейтуді көздейтін. Көздегенмен нағыз талант қайдан табыла берсін. Табыла қалғанның өзінде де басым көбі ортақолдардан жинақталғандарға – турасын айтпай тұра алмайтын «тентек» мінезді талантты – топқа қосу олар үшін өте қауіпті саналатын. Тіпті шындығына келгенде олар әдебиетті көгертем деп өуреленбейтін де. Жалғыз мақсат биліктен айырылып қалмай, Мәскеу бөлген қаражатты көртіп жеп отырса соған да шүкіршілік ететін.

Осы дауыс жинау мақсатын көздеу негізінде қазіргі 600-ден астам мүше әр жылдарда Одаққа қабылданған. Осы басшылыққа таласу өрекеті нәтижесінде ескіріп, құруға айналған және халқымыздың табиғи болмысына жат құбылыс – руға, жерге бөліну індеті де қайта қоздаған. Сол тұста Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы қызметін кім атқарса, Жазушылар одағының мүшелігіне соның жақтастары көбірек алынған. Сондай-ақ қолдаушылардың қолтығынан сүйемелдеуімен сайланған сол бірінші хатшының да белгілі бір топтың мүддесін қорғамасқа амалы жоқ екендігі Жазушылар одағының күнделікті жұмыс барысында талай дәлелденген. Оған көп жылдар бойы Жазушылар одағына ана тілінде бір жол сөз жазып, бір бет қағаз оқи алмайтын екі бірдей Бірінші Секретардың қазақ жазушыларының әдебиеттегі орнын белгілеп, тағдырын шешіп келгені айғақ.

Белгілі бір топтың қолдауымен орынтаққа жайғасқан Бірінші Секретарь енді өлсе жақсылықты ұмытпайтын – қамқор санап, ал қарсылық көрсеткендерді кешірмейтін көкшіл күшке айналатын. Қолына тізгін тиген бойда жақтас топ жетекшілерін қызметтен өсіріп, түрлі сыйлықтарға ұсынса, қара көбейткендерінің қалың-қалың қолжазбаларын жоспарға енгізіп жарылқап тастайтын.

Ал керісінше – қарсы топқа қатысқандардың ірі басшыларының ең кемі шығармаларын сынға ұшыратып бедел-салмақтан жұрдай қылатын. Ал топқа қатысқан-қатыспағаны белгісіз, бірақ күдіктілер қатарына жатуы мүмкіндердің қолжазбаларын темпланға енгізбей, әдебиет маңынан әжептәуір жерге дейін айдап тастайтын.

Түп-төркіні сонау мемлекеттік жүйеде жатқан осы бір зауалды кемшіліктің, басқаны қайдам, әдебиет төңірегіне жиналғандардың ұйымшылдығына, ұлт мүддесі арқылы бірігуге тигізген зала-лын ашық айтпау, айыптамау күнә. Солардың басты-бастылары мыналар:

– Жалпы халықтың эстетикалық талғамын төмендетті. Соның салдарынан да бірнеше ұрпақ жақсы мен жаманға, әділет пен зұлымдыққа, шындық пен өтірікке немқұрайлы қарап қалыптасты. Ал «жақсы мен жаманды айыра алмаған» халықтың қашан да «бір ұрты май болса, бір ұрты қан», «өмірі қор».

– «Бөліп ал да билей бер» тұжырымын берік ұстанған империялық саясаттың моделін қазақтың өз ішінде жүргізді. Сол арқылы ұлтымыздың ауызбірлігіне жік түсіріп, феодалдық құрылыстың алғашқы сатысында белең алатын рулық, жүздік ауру-ын қайта қоздырды. Жиырмасыншы ғасырдың аяғындағы өркениетті елдердің зиялы қауымын біріктіретін қағидаларынан үйрену орны-на белгілі бір топтың мүддесін жақсарту мақсатымен соған қарсы бағытталған тәсілдерді қолданып, елімізді ілгері бастыратын жақсы қасиеттерді тежеп қана қоймай, кері шегеріп тастады. Оның мыса-лы мектептегі шәкірттерге оқулық шығаруға қағаз таппай жүрген мына заманда қазақты бөлшектеуге негізделген, ғылыми тұрғыдан 90 пайызы өтірік Ру шежірелерін том- том етіп шығаруы.

– Ептеп сөз құрап, өлең ұйқастырғандарымен құлашын кең сермеп биікке самғап кетерлік таланты жоқ, есесіне күнделікті тіршіліктің басқа саласына маманданғанда жақсы жетістіктерге жетуі мүмкін талай кісінің тағдырын тұйыққа тіреді. Солардың көбі қазіргі шақта жөні түзу жазушы бола алмай, кезінде күнкөріскс себі тиетін мамандықты игеруден кеш қалып, пұшайман болуда.

Енді қайтпек керек? Әрине, өткенді өкінішсіз ойлау мүмкін емес. Оны орнына келтірем дегенше қай заман. Қазіргі күйіміздің де жетісіп тұрғаны шамалы. Ең басты қауіп – дағдарғандардың бағытын оңға бұрып жол көрсетеді дейтін зиялыларымыздың өз мұң-мұқтажын айтудан аспауы. Бұл ұлт мүддесі үшін басын бөйгеге тігуге тиіс зия-лы қауымның өлі бізде толық қалыптаспағанын көрсетеді. Ал арыз-шағым, өкімет басшыларына жолдайтын түрлі хатпен жағдайымды жөндеймін деу – жылжытпа жай сөз. Онсыз да өздері біліп отырған кемшілікті өздеріне қайталап айтып бергеннен кім не ұтқан. Егер жөн сілтеп, жоба көрсетсе, дәлелді ұсыныстар болса бір сәрі.

Дегенмен рухани қазынасыз қоғамның өсіп-өркендеп дамуы мүмкін емес. Нағыз таланттың қандай формацияда да мемлекет мойнына мініп, ауыр салмақ салған кезі жоқ. Кеңес өкіметі жылда-рында да тек жазумен шұғылданып күн көрген жазушы некен-саяқ. Қолына қалам ұстағандардың бәрі дерлік әртүрлі мекемеде 8 сағат жұмыс істей жүріп, ұйқы мен күлкі есебінен ғана уақыт ұтып, шығарма жазған. Сол көз майын тауысып, жүйкесін жұқартып, жоқтан бар

жасаған байғұстар еңбегіне не алады дейсіз ғой? Айтайық. Шыққан кітаптың жалпы құнының 8,5 процентін ғана қаламақы ретінде қолына ұстап күнкөріске қосымша нәпақа еткен. Қалғаны ше? Қалғанының 10 процентін әдеби қордың есебіне аударған. Жиырма пайыздайы кітапты бастырып шығару шығынына жұмсалған. Басқа 60 пайыздан астамы ортақ қазынаға құйылған. Бұны мемлекет үшін аз олжа деп кім айтады? Жалғыз-ақ, социализм кезінде оқырман қажетсінбейтін жасық дүниелер, бұрын бөленбай мәрте шыққан том-том қайта басылымдар баспадан қаптап жарық көргендіктен алғашқы есеп әжептәуір кемитін. Кемігенмен көп таратылатын кітаптан түсетін қаржы әлгі жасық дүниелерді шығарудан келген шығынды жауып қана қоймай, жалпы алғанда ақыр түбі пайдаға шығаратын.

Қайталап айтсақ, бұрынғы Кеңес өкіметі дәуірлеп тұрған кезде жазушы атаулының абыройына күйе жаққан төмен қол Жазушылар одағының мүшелері мен жоғарыдан бөлінген дайын ақшаға кітап жазуға дағдыландырған мемлекеттік жоспарлау жүйесі. Өйтпесе, қай қоғам, қандай елде де ақын-жазушының материалдық та, моральдық та залалы ешкімге тимеген. Оған тиын санаған капиталистік елдердің өзінде газет-журнал, кітап шығару өндірісінің үшінші орында тұратыны дәлел. Сонысы үшін-ақ пайда табу мақсатымен таланттар атаулы ерекше қамқорлыққа алынса керек еді, өкінішке орай олай болған жоқ. Қайта нағыз жазушылардың көп уақыты талант тұрғысынан басқалармен өлшестіруге келмесе де, хұқықтық жағынан теңесіп алған ортақол Жазушылар одағы мүшелерінің бақталастықпен, бақастықпен ұйымдастырған түрлі жаласынан ақталуға кететін.

Біздіңше, бұл тұйықтан шығудың жолы кешегі социалистік жүйе қалыптастырған дағдыдан бас тартып, жаңа нарықтық экономика ұсынып отырған бағдар-бағытқа қарай бет бұру. Яғни әрбір автор жаңа қоғамның басқа мүшелері сияқты өз еңбегінің қорытындысын тауар деп қарауды үйренуге тиіс. Ол үшін бұдан былай кез келген жазушы сатылған кітабына ғана қаламақы алуы шарт. Сонда: халықтың сұранысын есептей отырып, өтімді, татымды туынды жазу өмір талабына айналады.

Мемлекет қыруар қаржы жұмсап өтпейтін том-том кітап шығарудан құтылады;

оқырман ой-өрісін кеңейтуге жұмсайтын пайдалы сағат коэффициентін өз талғамы бойынша үнемдей алады;

белгілі бір дәрежеде халық рухани байлықты қажетіне қарай игеруді үйренеді;

Ал енді мынау ауыр шақта әрбір тиын үшін бүгінгі халық, ертеңгі тарих алдында жауап беретін Президенттен негізсіз ақша бөліп бер деп өтіну, қазіргі заман талабын түсінбеуден туған әрекет. Бейнетті белшесінен кешіп жүрген ауылдағылар айлап еңбегіне тиісті

тиын-тебенін ала алмай, жас балалар мектепке жалаңаяқ барып жүргенде өнер мен ғылымды төңіректенген дербес зейнеткерлердің халықтан бұрын өз жағдайларын айтып «...қайыршы боп, көшеде қалдық...» деп таусылуы шындықтан алшақ, жазушы атаулының намысына тиетін мәлімдеме.

Сонда қалай «Әдебиет пен мәдениеттің, өнер мен ғылымның... мемлекетке қажет болмағаны ма?...» «Жоқ, әрине, қажет! Бірақ мемлекет қамқорлығы – бюджеттен бөліп беретін азғантай ақшада да, салық төлеушілердің сыбағасынан жырып алып тағайындайтын жәрдемақыда да болмаса керек. Конституцияда көрсетілгендей мемлекет әр мүшесінің еңбек етіп, тұрмысын түзеуіне жағдай жасауға міндетті. Оны түсіну үшін алдымен Жазушы қазіргі таңда шығармасын бастырып шығару үшін не нәрсеге мұқтаж, өкімет сол талапты қанағаттандыру мақсатында қандай іс-шараларды жүзеге асырғаны жөн деген мәселенің басын ашып алған орынды.

Жазушыға қажеті – кітабының кідіріссіз шығуы және дүние жүзі елдері мөлшерлеген шамада қаламақы алып тұруы. Ал өкіметтің міндеті – баспаларды арзан материалдармен қамтамасыз етіп, баспаханаларды қазіргі уақыт талабына сай техникамен жабдықтауға, кітап саудасын жаңа бағытта дамытуға тиіс. Яғни түрлі заң қабылдауға мұрындық болуы арқылы – өркениетті елдердегідей полиграфиялық өндірісті дамытпай, мәселені шешпей жазушының жағдайын жақсартып алмайды. Бұл тұрғыдан – Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігі – мемлекет тарапынан қаржыландыруды сұранып-ақ тұрған жоқ па. Егер шеттен қағаз сатып алуға, оны басқа елдерден сатып алып, тасымалдауға кетіп жатқан шығынды есепке алсақ, бұл ырғалып-жырғалуды көтермейтін мәселелердің бірі болуға тиіс. Сондықтан да мемлекет алдымен қағаз мұқтажыңыңан құтылмай, кітап тарату жүйесін жөнге келтіріп оны іске қоспай жазушының ғана емес, жалпы, газет-журнал, тағы басқа ақпарат құралдарының проблемасының толық шешіле қоймайтыны күн өткен сайын айқын сезілетінін қайсымыз теріс дей аламыз.

Егер Жазушылар одағының 600-ден астам мүшесі кемді күнгі нәпақалық тиын-тебен сұрағаннан гөрі: «Қадірлі, Президент мырза! Империялық саясаттың ықпалында болып келген түрлі Одақтар апаратын ұстауға жұмсалған қаражатты енді өнер адамының еңбек етуіне мүмкіндік беретін полиграфиялық өндірісті дамытуға және оны бұқара халыққа жеткізуге арнаңыз. Сонымен бірге бұл игі істі кешеуілдетпеу үшін тиісті орындарға шұғыл тапсырма беріңіз!» деп өтініш етсе, ақ түйенің қарыны жарылып ол өтініш орындалып жатса, онда бүгін қиналғанымызбен күні ертең жазушы ғана емес, барша өнер құған қауым қиыншылық пен тапшылық атаулыдан құтылатынына көміл сенімдіміз.

1996 ж.

ҚҰРЫЛТАЙ АЛДЫНДАҒЫ ОЙ

Өріге бармай беріні айтқан күннің өзінде халқымыз тәуелсіздігін біртіндеп жоғалта бастаған он сегізінші ғасырдан кейінгі уақыттың өзінде қазақтың ақын-жазушылары қандай қоғамдық жүйеде өмір сүріп, қаншама саяси қыспақтарды бастан өткермеген десейші. Соған қарамастан өмір шындығын келісті сөзбен кестелеп, сол арқылы эстетикалық талғамды қалыптастыратын көркем шығарма жазумен қатар ұлтты бостандыққа жеткізетін саяси қозғалыстарды ұйымдастыра жүруді де ұмытпаған ғой. Осы бір көзі ашық жұрттың бәрі білетін ақиқатты қайталамаса да болар еді, егер тәуелсіздік үшін отқа түсіп, оққа ұшқан әлгі баба және аға таланттардың мақсат-мұраты кенеттен жиырмасыншы ғасырдың аяғына таман орындалып, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген шақтан кейін олардың ісін алға бастыратын ізбасарлары – қазіргі қаламгерлер бұрынғыша шығарма жазуға деген ынтасына қоса, халық алдындағы беделін де әлсіретіп алмағанда. Соның салдарынан қазіргі уақыт талабына жауап беретін көркем шығарма жазылмай, есесіне жотасына жал біткенмен санасы саяз кейбір билік басындағылар халықтың рухани қазынасын молайтып жүрген қалам иелеріне астамшылықпен кәдімгідей қоқырая қарауға дағдылана бастамаса.

Бірақ бір ғажабы бұған оларды да, басқаларды да кінәраттауға болмайды. Өйткені бұған басқадан бұрын жиырмасыншы ғасырдың тоқсаныншы жылынан кейін өз үстемдігін орната бастаған капиталистік жүйенің заңдылықтарына мойын ұсынып, соның негізінде жазушылық кәсіптің игілікке жеткізетін жолын іздеудің орнына, мәселені бұрынғы социалистік жүйе кезіндегі мемлекеттік меншік тұрғысынан шешуді көздеп өүреге түскен, онан қалса бөтуасыз өңгіменің төңірегінен шырғалап шыға алмаған жазушы қауымның өздері кінәлі.

Осы бір жаңа жүйенің заңдылығын сақтамай, дәурені өткен ескі жүйеге мойын созып уақыт өткізудің теріс нәтижесі халқымыз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі Қазақстан Жазушылар одағы алғаш өткізген құрылтай кезінде-ақ ап-айқын көзге түскен. Ол құрылтай да Қазақстан Жазушылар одағы құрылғаннан бері қарай созылып келе жатқан топтар арасындағы төрағалыққа талас әлі де бұрынғыша жалғаса беретінін аңғартқан. Олар жаңарған қоғамда жазушылардың жағыдайын жаңаша шешу мәселесін талқылау қажеттігін мүлде ескерусіз қалдырып, оның орнына нақ бір кеңес өкіметі құлап келмекке кетпегендей, жазушы шығармасына қаламақыны бұрынғыша мемлекет бұдан былай да өз бюджетінен төлей беретіндей, енді тек әр топ өз адамын төрағалыққа өткізсе бітті

әлібұлыққа жете қалатыдай жан беріп, жан алысқан. Өкінішке қарай, бүгінгі таңда да сол бір отаршылдар қанымызға сіңірген өзімізбен өзіміз жұлқысатын жаман әдеттен арылдық деп айта алмаймыз. Олай деуге ауымыздың барып отырғаны – алдымызда өткелі тұрған құрылтайдың да өзгерген заманның талабына сай жазушылардың шығармашылық, тұрмыстық, әлеуметтік, идеологиялық мәселесін шешуден гөрі, тағы да сол баяғы кеңес әкіметі кезіндегідей төраға сайлау науқанына айналып кету қауіпінің бар екеніне байланысты. Бұл жердегі біз үшін түсінексіз нәрсе, тек бүгінгі таңда ғана емес, сонау ертеден бері қарай – сегіз жүзге жуық жазушы бірігіп бөріне ортақ мәселені шешіп өздерінің шығармашылығын әрі қарай жандандыратын жолды іздеу орнына олардың қайдағы бір қажеті шамалы әңгіме төңірегінде таласатындары. Енді сол бір жаман әдет тағы да қайталанып жүрмесе қандай жақсы болар еді. Өйткені біздер үшін дұрысы 24 қыркүйекте өтетін құрылтайға қатысушылардың ең болмаса осы жолы жиынды төрағалық орнына таласумен емес, жазушылардың алдағы бес жыл ішінде немен айналысатынын анықтап бергені абзал болар еді. Енді құрылтайға қатынасатындардың құзырындағы төрағалыққа тоқталсақ, өтпелі кезеңде түрлі әңгімеге ұшыраған жазушылардың тобын ыдыратпай, бас сұғатын жалғыз мекемесін аман сақтай білген, одақ мүшелерінің қандай сұрағына да пленумдарда ыждағаттылықпен жауап беруден жалықпаған, мемлекеттік бюджеттен көк тиын алмайтын қоғамдық бірлестікті өзінің ұйымдастырушылық қабылетімен қаржыландырып, тірілердің мерейтойын атаусыз қалдырмай, өлгендерді арулап ақтық сапарына аттанырып салып келе жатқан, беделі зор билік басындағыларға жазушылардың мұң-мұқтажын жеткізе алатын Нұрлан Оразалинге де, онымен қанаттас хатшыларға да жазушы қауымның алғыстан басқа айтары жоқ қой деп ойлаймыз. Сондықтан да біз үшін екі құрылтай аралығында жарық көрген шығармаларға жасалатын баяндамалардан кейін ескі әдет бойынша төрағалық орынды көкпарыға салуды тоқтатып, айтар сөзді Президенттің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» бағдарламасына сәйкестендіріп жазушылардың алдағы жылдарға арналған бағдарламасын талқылау әлдеқайда орынды көрінеді.

Енді мәселеге осы тұрғыдан келіп, көптен бері жұртшылықтың көкейінде жүрген, әрі құрылтай делегаттарын құлағдар ету мақсатымен: «Жазушылар тәуелсіз еліміздің келбетін көрсететін жаңа шығарманы неге жаза алмай жүр?» деген сауалға тоқталып көрейікші.

Жауабы дайын: «Әзірше ондай шығарма жазылмайды».

Бірақ бұл қаламгердің жаңа заманның тақырыбын игере алмағандығынан немесе азаматтық міндетін түсінбеушілігінен емес, әлеуметтік жағыдайының мүмкіндік бермейтіндігіне байланысты. Бұдан жазушылар отқа қарап қалған екен деген пікір тумауы керек.

Кезкелгені шүкіршілік дерлік халде өмір сүріп жатыр деуге болады. Демек, бұл жердегі еңгіменің молшылық пен жоқшылыққа еш қатысы жоқ. Бұл жердегі еңгіме көптеген жазушының өмір бойы дайындалып, көкірегінде сайрап тұрған, оны орындап шығу солардың өздерінен басқа еш пенденің қолынан келмейтін роман, повестерді ақ қағаз бетіне түсіріп, халықтың қазынасына айналдыра алмай отырғанында болып тұр. Қазіргі жағдайда ойда жүрген ол шығармалар жазыла қояды деп айту да қиын. Өйткені Л.Толстой, М.Әуезов сияқты ұлы жазушылардың өзі жиырма баспа табақ романға орта есеппен бес жыл уақытын сарып еткен ғой. Осының өзі-ақ жақсы шығарма жазу үшін қандай жанкештілік қажет екенін аңғармай ма!

Ал енді сондай еңбектің құны қоғамда көк тиын тұрса ше? Әлгі қаламгерлер шығарма жазбақ түге қалам-қағазға жоламай, басқа кәсіппен айналысып кетпес пе. Мәселеге осы тұрғыдан қарасақ, қазіргі біздің жазушыларға шығарма жазғаннан гөрі басқа кәсіппен айналысқаны өлдеқайда тиімді.

Осындайда кейде жазушыларға азынаулақ қаламақы төленетін өткенді еске түсіруге тура келеді. Азын-аулақ дейтін себебіміз ол кезде де егер жазушылыққа талаптанған кісі алдымен журналистік мамандықты игеріп, газет-журналдарда қызымет істемесе, отбасы түге қара басын да асырай алмайтын. Яғни айтқанда көп жыл еңбектенгенде барып кітабы жарық көретін жазушыны журналистік кәсіп асырайтын. Бірақ бұл кәсіп еліміз нарықты экономикаға көшкеннен кейін өзгені жарылқамақ түге өздерін де қамтамасыз ете алмайтындай күйге ұшырады. Мұндай жағыдайда қаламын басқаға, тіпті бизнестің өзіне де айырбастауды күнөкарлық санайтын жазушылар не істеулері керек? Біздіңше ондай жазушылар ең алдымен – бұрынғы социалистік жүйе кезінде қаламгерлерге мемлекеттік бюджетте қаралған қаржыға сәйкес тапсырыс берілгенін, ал капиталистік жүйеде оның мүлде өзгеріп кеткенін – яғни айтқанда кітап бар болғаны сапасына қарай ақшаға айырбастауға жарайтын тауар ғана екенін түсінулері керек... Осы бір дүние жүзі елдерінің көбісі қолданатын қоғамдық жүйенің даму заңдылығының тиімді тұсын біздерде елемеушіліктің салдарынан кеңес өкіметі кезінде талай талантты жазушыны жыл сайын 30-35 баспа табақ роман жазатын графаманға айналдырып жіберсе, қазіргі кезде өкіметке алақан жайып қаламақы сұрайтын мүсәпіршілік күйге ұшыратып отыр. Ал жазушыға дұрысы еш пендеге көзін сатып алақан жаймай, өтімді кітап жазып, оны ақшаға айырбастап өз маңдай теріңнің игілігіне кенелу емес пе. Осыны түсініп мәселені түбегейлі шешу үшін алдымен жазушылар қауымдасып кітапты республиканың ірі қалаларынан бастап, алыстағы ауылдарына дейін жеткізетін сауда жүйесін жасаулары керек емес пе. Өйткені капиталистік елдердің бірде-бірінде қаламақыны мемлекеттен емес, жасалған шарт бойынша сатылған кітаптың тиісті пайызын сауда орындарынан алады немесе есепшотына түсіп тұрады.

Бұл жерде ескеретін бір нәрсе мемлекетімізде кітап сататын сауда жүйесінің жоқ емес, бар екені. Бірақ олар көбіне-көп шет ел кітаптарын қаладағы дүкендерге қойып сатуға бейімделгендер. Сондықтан да бұл – шет елдерден әкелінетін кітап салығын көбейтуді, қазақстандық кітаптарды салықтан босатып сауда жүйесін ұйымдастыру қажеттігін өз-өзінен сұранып тұрған мәселе емес пе.

Алайда мұндайда қазақтың санының аздығын, оның үстіне күн санап кітап оқитындардың қатарының кеміп бара жатқанын ескертіп, сондықтан да ондай әрекеттің болашағы жоғын айта-тын «шұбартөстердің» табыла кететіндерін де жақсы білеміз. Ондайларға: «Жазушыға жандарың шын ашыса, халқының саны біздерден әлдеқайда аз Финляндия, Норвегия, Швеция сияқты елдің шығармашылық клубтарының жарғыларын зерттеп, қазақстандық жазушыларға солардың жазушыларының жағыдайын жасап берсеңдер жетеді» деуге тура келеді. Бұл жайлы да құрылтайда арнайы сөз болады ғой деп ойлаймыз.

Шешілуін күткен осындай күрделі жұмыстың көптігіне қарамастан – мемлекеттік заказбен шығып жатқан кітаптарды айтып жазушыларды алдарқытқысы келетін шенеуніктер де баршылық. Алайда бұл іс-шараның халық үшін пайдасы мен зияны бірдей дерлік. Оған оқырман қауымның талғамын бұзатын кімкөрігеннің шатпағының мемзаказбен шығып жатқаны дәлел. Сондай-ақ мемлекеттік заказ бойынша шығарылатын көркем шығармалардың авторларын ескерусіз қалдырып, есесіне ештеңе өндірмейтін, қолдарында мөрінен басқа түгі жоқ, бірақ оңдырып қаламақы төлемейтіндеріне қарамастан жазушылардың қолжазбаларын жинап алуға көніккен баспа қожайындарын тендрге қатыстырып мемлекеттен қыруар қаржы бөлудің қандай қажеттігі бары да түсінексіз. Дұрысы жылдар бойы көз майын тауысып шығарма жазған авторлармен мемлекеттік заказ бойынша министрліктің шарт жасасқаны жөн емес пе. Бұған негізінен өзін-өзі қаражатпен қамтамасыз ете алмайтын, өздері ештеңе өндірмейтін баспаларды салық төлеушілердің есебінен қаржыландырып келе жатқан Қазақстан өкіметі де кінәлі. Олай дейтін себебіміз, егер өкімет қаржыландырмаған жағдайда бәрі дегенмен үш жүзге тарта баспаның кейбірі жабылып қалмау үшін түрлі әрекетке барар еді. Олар жақсы шығарма жазатын қаламгерді іздеп тауып, шығарма жаздырып, оны көп данамен таратып мол олжаға кенелер еді. Ал енді сол баспа басшысына өкімет ақша бөліп жемдеп отырса, олардың шет ел баспагерлеріндей жазушының соңынан жүгіріп не басының іскені.

Сондықтан да өкімет баспаларды тендрге қатыстырып ақша беруін мүлде тоқтатып, кітап саудасын жолға қою үшін мол несие беруі керек. Сонда ғана Назарбаев патшалық құрған заманда атақты өнші, жақсы спортшылармен қатар мынандай талантты жазушылар да ғажайып шығармалар жазыпты деп ғасырдан ғасыр асырып айтып жүретініне еш күмәніміз жоқ.

Мұны соншалықты тәтіпштеп айтуымыздың сыры құрылайда осы мәселе кеңінен сөз болса екен деген ниеттен. Бұл айтар ұсынысымыздың –біріншісі ғана.

Екіншісі, жазушы қауымның идеологиясын жасау. Сонда ғана біз жауларымыздың іштен іріту үшін бірнеше ғасырдан бері қарай санамызға сіңіріп тастаған рулық идеологияның дертінен бірте-бірте айығып, бұрынғы бабаларымыз өмір сүрудің саяси құралы еткен ұлттық идеологияға қайта оралатын боламыз. Бұл күрделі мәселені неге жазушыларымыздан бастауымыз керек дейтіндердің де кездесуі мүмкін. Оның сыры отаршылдардың кезінде рулық идеологияны түсінегі төмен жазушылар арқылы ел арасына таратқандарына байланысты. Қазір сол күнәмізді түзету үшін қолына қалам ұстағандардың бәрі бір-бірімен ажырамас бауыр деген ұранмен өз идеологиямызды жасап, ауызбіршілікті болудың үлгісін басқаларға көрсете білуге тиіспіз. Бұл науқаннан журналист бауырларымыз да шет қалмауға тиіс. Өйткені кезкелген жазушы алдымен журналист. Ал кезкелген журналист қаласа жазушы бола алады. Яғни айтқанда журналист пен жазушы бір туған. Қазақ қашанда сөзді қадыр тұтқан азаматтарынан жақсылық күтіп, үнемі елеңдеп отырған халық қой. Егер жазушы мен журналистердің өнегелі ісі өрісті болып: «Біз қазақ деген бөлінбейтін бір атаның ұрпағымыз!» деген ұлағатты сөзіне бүкіл халық болып имандай ұйып жатса, ұлттық идеологиямыздың қайта оралғаны сол болар.

Үшіншісі, өткен пленумда Бексұлтан айтқандай, осы құрылтайда жазушы мүддесін толық қамтитын болашақ заң жобасын сөз етуді ұмытпауымыз керек.

Әрине құрылтайда бұлардан басқа да талай ұсыныстар болар да-ақ. Дегенмен нені айтып, нені жазсақ та ең бастысы қарақұрым халықтың өздері құрымет тұтатын жазушы қауымына үнемі көз тігіп, елеңдеп отырғандарын ұмытпасақ екен.

ӘДЕБИЕТТІҢ МЕЖЕСІ МЕН МІНДЕТІ

Соңғы он жыл көлемінде бұрынғыға қарағанда сапасының ертүрлі, таралым данасының әлдеқайда азайып кеткеніне қарамастан кітап шығаратын автор саны әжептәуір көбейгені белгілі. Соның ішінде, әсіресе деректі прозаның үлес салмағы мүлде ерекше мол дерлік.

Біз бұларды айтқанда көпсінгендіктен айтып отырғанымыз жоқ. Ылайым түрлі-түрлі дүниелер жазыла берсін. Егер көркемдігі жоғары, айтары мол дүние болса, оны неге артықсынуға тиіспіз.

Солай дегенмен ойланатын жайт та жоқ емес. Ол – соңғы кезде осындай жанрын анықтау кісі қинайтын кітап пен мақала атаулыны деректі прозаға жатқыза салатыны дер едік. Мұның өзі сөз жоқ, деректі проза төңірегінде шешілуге тиіс көптеген проблеманың қордаланып қалғанын аңғартса керек.

Өйткені біздер әзірше сонау тәуелсіздік алғанға дейінгі коммунистік идеологияның шектеулі аясында жазумен айналысып, шопанды да, шоқпытты да; оқымыстыны да. қайраткерді де желпінте көтермелеп, желдірте мақтап кітап жазу сырқатынан айғып кете қойғанымыз жоқ. Тіпті ол аздай, тәуелсіздікпен келген кеңшілікті пайдаланып ауыл-аймақтың атқамінеріне көлдей-көлдей еңбек арнап, ру-рудың шежіресін қойдай тоғытатын болып алдық. Оны көбіміздің ішіміз жақтырмағанымен ылажсызбыз. Өйткені нарық экономикасының заңы бойынша, қандай мәселені де алдымен шешетін ақша.

Дей тұрғанмен, деректі проза жанрының атын жамылған кітапты талдап қоғамды ілгері бастыруға ой салатын немесе ұлт жігерін жануға түрткі болатын құндысын көпшілікке ұсынып отыру зиялы топтың, соның ішінде жауынгер жанрға ден қойған талантты сыншылардың басты міндеті екенін әлемдік тәжірибе соқырға таяқ ұстатқандай етіп көрсетіп отырғаны ақиқат. Бұл, әсіресе, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезде жазылған көсемсөзді жанрлық тұрғыдан іріктеп, сөйтіп қалың оқушыға ұсынылатын кітапты анықтау үшін өте қажет талап.

Бұлай деуімізге еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін бірсыпыра жазушылардың бұрынғы жазып жатқан көркем шығармаларын доғарып қойып, көсемсөз жанрына бет бұрғаны себепші. Мұның өзі жаңа қоғамдық құрылымның талабына сай бұрынғы идеологиялық кеңістікте эстетикалық қажеттілікті өтеп келген көркемсөз ықпалының бәсеңсіп, есесіне жас мемлекетте кетіп жатқан кемшілікті тез аңғарып, жөндеуге себі тиетін көсемсөздің қоғамдағы үстемдігі бел алғандығының айғағы болатын.

Нақ осы жылдарда ең соңы сонау 1937-нің қызыл империяның қуғын-сүргіннен соң елдік мүддені тәуелсіздікке жету арқылы қорғауды күн тәртібіне қоя алатын қазақ зиялысының тегіске жуық жойылып, ал кейінгі ұрпақтың санасы коммунистік рухта тәрбиеленгендіктен, сол тұста арманымен бірге өшкен «Алаш» партиясының көптеген қайраткері кезінде дербес ел болу үшін қандай, қаншалықты күрделі проблеманы шешу қажет деп есептесе, Қазақстан Тәуелсіздігін жариялағаннан кейін де сондай көп мәселені мойынға алу қажеттігін қазақ азаматтарының алдына өмірдің өзі көлденең тартқан болатын. Міне, осы тұста сөз өнерін кәсіп еткен біршама азаматтың Кеңес өкіметі кезінде тиым салынған тақырыпқа қалам тартуы көп кісі күтпеген тосын оқиға болатын. Әсіресе, Тәуелсіздіктің алғашқы кезінде халық ескі коммунистік орысшылдық

ниеттен арыла алмай, бүкіл ұлттың абдыраулы кезінде бұрынғы қалың оқырманның көзі қанығып, құлағы үйренген, сөз бен іске енді кереғар пікір білдіріп, мүлде бөтен сарында ой толғаған Қалтай Мұхамеджанов, Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбаевтың батылдығы мен ішкі дайындығы, бабалар арманымен ой сабақтастығы, әлемдік ірі тұлғалармен үндестігі кісі қызығарлықтай еді. Келе-келе бұлардың қатары көбейді. Айтар болсақ К.Смайылов, Ш.Мұртаза, Ф.Оңғарсынова, Ә.Тарази, Қ.Жұмаділов, Қ.Ысқақов, Т.Әбдіков, Д.Исабеков, С.Елубаев, Б.Нұржекеев, Т.Медетбеков, М.Құлкеновтер тәуелсіздікті баянды ету жолында өз ойларын ортаға салып, ел пікірінің жаңаруына зор үлес қоса алды. Ел ішіне жайылған осы бір рухани алапат сілкіністің билік тізгінін ұстаған азаматтардың да бойынан көрініс табуы – бұл енді талай ғасыр бойы отаршылдар езгісінде жүріп тәуелсіздік үшін басын үнемі қатерге тігіп өмір сүрген бабалардың көп арманының бірінің жүзеге асқанының көрінісі деуге келетін. Мысалы Төлен Әбдіковтің «Жанна дЛАрк феномені» мақаласы, Сауытбек Әбдірахмановтың «Әлемге әйгілі тұлға» айдарымен жарияланған мақалалар циклі, Өлібек Асқаровтың «Мұзтау» жолжазбасы, Мұхтар Құл-Мұхаммедтің әлем әдебиетінің озықтарын сөз ете отырып, өз әдебиетіміздің арғы-бергісіне байсалды талдау жасаған «Әдебиет – ардың ісі» сұхбаты осының айғағы еді. Осы дәрежедегі салиқалы да салмақты еңбекке Нұрлан Оразалиннің үзбей жазып, жариялатып жататын мақаласы мен жасайтын баяндамасын жатқызар едім. Мына бюджеттен көк тиын алмайтын қиын шақта Жазушылар одағын басқарып, қайғымызға да қуанышымызға да ортақтасып, онсыз да жазған еңбегіне ақы төленбейтін қаламгерді ең болмаса мерейтой кезінде жылы сөзімен көңілін өсіріп жүретін Нұрланның басшылық қызметін, елін, жерін сүйетін азаматтың ел тәуелсіздігіне жасаған риясыз қызметі деп қабылдау қажет.

Мұны айтып отырған себебім, Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін деректі прозаға, яғни Көсемсөзге деген талаптың өзгергенін, сөйтіп бұрынғы отаршылдық кездегідей ылғи еңбек, өнер адамын немесе жеке тұлғаны жалаң мадақтап жазуға деген халық сұранысының азайып, енді күн өткен сайын тарихи-философиялық мәндеп деректі шығарманың көшбасына шыққанын, өйткені сол арқылы ұлт санасын жаңа бағытта қалыптастырып, өркениетке жетудің шаралары қарастырылатынын қайталап ескерту ғана.

Бұл бірақ бұрынғы үрдісте жазылатын шығарма атаулы мүлде қажетсіз деген сөзіміз емес. Мәселенің бәрі нені жазуда емес, қалай жазуда. Оған Ахат Жақысбаевтың қаһарман ағамыз Қасым Қайсенов өмірінен роман-эссесі толық дәлел. Жазушы материалды шебер игеру арқылы көздеген мақсатына жете алған. Оқиғаның шымыр суреттелетіні соншалықты тіпті кез келген тарауды ойып алып кино жасауға болады. Сондықтан да мұндай туындылар оқушысын табатыны ақиқат. Енді Жазушылар одағының деректі проза кеңесі

ұсынған кітаптарға келер болсам алдымен бұл жазушылардың қай-қайсысы да қаламы төселген, сөз өнерінің белгілі өкілдері екенін айтқым келеді. Сондықтан да олардың бұрын қаламға ілікпеген тақырыпты таңдауы заңды. Мысалы, белгілі жазушы Қалмұқан Исабаевтың «Мұндайлар болады» кітабы деректі үш повестен құралған. Біріншісі, Югославия Халық Азаттық Армиясы жанынан кеңес адамдарынан құралған «Ерікті батальонда» батальон командирі болған Бейсен Раисов жайлы болса, екіншісі, тұтқыннан қашып шығып, Роберт Мюллер немістің отбасын паналаған қазақ, үшіншісі шетелде орналасқан Кеңес Армиясы бөлімдері қатарында қызмет істеген ерекше бөлімнің қызметімен соңына қауымды ертуден қалған коммунистік идеологияның әлсіреуі сөз болады. Повестер жеңіл оқылады тәрбиелік мәні бар.

Ғабәз (Ғаббас Қабышұлы) «Сағыныш сазы» кітабының жанрын «Сырсандық» деп көрсетіпті. Шынында да айтса айтқандай көбісі бұл дүниеден өткен, сыйлас-сырлас аға-інілері мен құрбы-құрдас жайлы жазушының сыры болып шығыпты. Қарасөздің қай түріне қалам тартпасын, алып та, шалып та жығатын ағамыз бұл жолы да сол биіктен көріне біліпті. Ал осыған ұқсас болғанымен көбіне сын жанрының биігінен көрінуге тырысатын Дидахмет Әшімхановтың «Әңгіме емес әңгімелері» үш бөлімнен тұрады екен. Қаламгер мейлі көркемсөз туралы сөз қозғасын, мейлі замандастар туралы толғасын, мейлі ұлт жайлы көкейдегі ойын ортаға салсын, қалайда оқитындай етіп шегелеп жазған.

Мені көбіне-көп ауылдағы жазушылардың ізденгіштігі, үнемі өздерін еңбекке жегуге уақыт табатындары қызықтырды. Еркінбек Тұрысовтың повесть, хикая, эссе-естеліктерден құралған «Шығыстың шың ұлдары» кітабы соның айғағы. Жазушы бүгінгі заман оқиғасын суреттеумен шектелмей шығыстан шыққан ұлы тұлғалардың тағдырына үңілген.

Серік Байхонов «Бетпақ дала шөл емес» жинағының жанрын «Табиғат кітабы» деп атапты. Бұл кітап жазушының көп жылғы зерттеуінің, сабылып дала кезіп, сарылып тарихты ақтаруының жемісі екенін және оның шығармашылық басты табысы екенін бәріміз де білеміз. Айтары мол, қызық та жақсы кітап.

Мен қарап шыққан авторлар ішіндегі ең жасы Болатбек Төлепберген екен. Соған лайық оның «Көшкен күннің бояуы» кітабы қазіргі өмірдің, әсіресе өнердегі тіршіліктің қыр-сыры сөз болады. Болатбек жалпы талантты жігіт. Сондықтан да оның болашағынан зор үміт күтуге болады. Шаяхмет Құсайынұлының «Жолбарыс жүрек» роман-дилогиясы деректі шығармадан гөрі көркем туындыға көбірек келіп тұр. Жазушының басты табысы композиция құра білетіні дер едім. Егер орнымен қолдана білсе, тіл байлығы жеткілік.

Мақсат Тәж-Мұраттың, Төлен Қаупынбаевтың, Нұрдеулет Ақыштың, Сәрсен-Бек Сахабаттың кітабы жеке бір тұлғаның

өмір-тарихына арналған дүниелер екен. Мәселенки, Нұрдәулет белгілі әнші-сазгер Алтынбек Қоразбаевтың балалық шағы мен шығармашылық өнерінің кейбір кезеңін мейлінше әсерлі, сұлу сезімге толтыра келісті суреттесе, Сәрсен өзінің Төреғұлдың Нәзірі атты кітабының жанрын «Ғұмырнамалық дастан» деп атап, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым-ағартушы, тұңғыш кәсіби дипломат өмірінің түрлі бұралаңды кезеңін жан-жақты сөз етіпті.

Төлен Қауынбаевтың «Қыран тағдыр» атты «Жарық жұлдыз туралы жырына» ғалым Шоқан Уәлихановтың Жетісу жеріндегі ізденістері, ұшырасып, араласқан адамдардың өмірі әңгіме арқауына айналған. Жазушының көп ізденгені көрініп тұр. Ал біздің жағдайымызда жазушы болу деген сөз, алдымен журналист болу ғой. Сол жолда көп еңбектенді. Қиналып жүріп бала-шағасын өсірді. Сонан тек зейнетке шыққаннан кейін ғана жазушылықта кеткен есесін қайтаруға кірісті. Қазір шүкір, өндірітіп жазып жүр және жақсы жазып жүр. Сондай-ақ, Серік Әбдірайымұлының «Бес мүшел белесінде» атты шығармасы арнайы сөз етуді қажет ететін салмақты кітаптың бірі. Мен «Алтын төркін» кітабының авторы Хамза Көктөндіні жақсы тілек, түзу ниетпен қолына қалам алған кісі деп ойлаймын. Жоғарыда деректі прозаға деген талап мүлде өзгерді деп айттық қой. Бұл шарт, әсіресе, алдымен тарихи танымға өзінің тереңдігімен ықпал ете алатын, сол арқылы қоғамның дамуына себі тиетін, философиялық категория негізінде ұлттық тәуелсіздіктің қамын жейтін ерекше мәндегі шығармаға ғана тән талап. Ондай шығарма әп дегеннен қалың бұқараға түсінікті бола да қоймас, тіпті оны кез келген оқушының оқып, пайдаға жаратуы да екіталай шығар, бірақ ұлттың өзін зиялы санайтын кез келген кісісі ондай шығарманы бір емес, бірнеше қайтара оқуы міндетті. Меніңше Мақсат Тәж-Мұраттың «Ғұмыр Қараш» кітабы да жоғарыда аты аталған алдыңғы буын ағалары қозғайтын әлемдік биікке ұмтылған шығармалар сияқты құнды дүние. Автордың бір кісінің жөдиция қозғалысына қатысын сөз ете отырып, халықтың арғы-бергі тарихына ой жүгіртуі және оны терең білімдарлықпен іске асыруы шығарманың құнын асырып тұрған ерекшелік. Болашақта осындай еңбектер көбейер болса, онда біз ұлттық тәуелсіздікті бекем орната алатынымызға бек сенімдімін.

29.04.2005 ж.

СҰХБАТТАР

ҚАЛАМҒЕР ПАРЫЗЫ

– Адеке, Сіз жазған оншақты хикаят пен драмалық шығармаларыңызбен қатар ауылдың өмірін арқау еткен «Періште келіншек» романы мен Байқоңыр ғарыш айлағының халыққа тигізген зардабын запырандай төгілткен «Дауылды жер» романыңыз баспадан 1988 жылы басылып шыға сала халқымыздың бастан кешіп жатқан ауыртпалыққа арналғандықтан да өрекше ықыласпен оқыған едік. Дегенмен кезінде соны ашып көрсететін, талдап беретін сын неге мардымсыз болды?

– Біздегі сын шығарманы ұлт мүддесін ескере отырып қоғамдық-өлеуметтік тұрғыдан талдауға бара қоймайды. Жер-көкке сыйғызбай жалаң мақтайды, жер-жебіріне жетіп дәлелсіз даттайды. Мұны ұлттық сананың тарихына сүйенген философияның, соның ішінде эстетикалық тұрғыдан жүйеленген ғылымның жоқтығымен дәлелдеуге болады. Демек, мұның бәрін *Ұлттық Идеологияны* айтпағанда, халқымыз ғасырлар бойы армандап қол жеткізген тәуелсіздікті баянды ету үшін қызмет көрсететін *Мемлекеттік Идеологияның* да жоқтығынан деп ұғу қажет. Соның салдарынан бұрынғы кезде қазақхалқының санасына сәуле түсіріп «тәуелсіздікке жеткізу үшін жазылған шығарманы жамандап немесе елеусіз қалдырып, есесіне, отарлаушы елдің үгіт-насихатын дәріптейтін көркемдігі нашар туындыны мақтап түрлі сыйлық алып, лауазымды қызметке көтеріліп келген болса, сондай үрдіс әлі де жалғасуда. Бізде шығарманы идеологиялық қаруға балап, оған мән берудегі айнала қоймаған. Бұл сөзсіз мемлекеттік тұрғыдан алып қарағанда түптің-түбі сан соқтырмай қоймайтын үлкен кемшілік. Сондықтан да жалғыз менің ғана емес, бұрынғыларды да, кейінгілерді де айтпай өзіме тетелестерді ауызға алсам Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбаев, Марал Ысқақбаевтардың біраз шығармасының ішкі мәні, жазу шеберлігінің сыры, ұлт мүддесін ұлықтаған қырлары әлі күнге дейін ашылмаған күйі қозғаусыз жатыр деп айта аламын. Әрине бұл жазушыларды мақтаудан кеңде деп мүсіркеп отырғаным жоқ. Бұл жердегі өңгіме олар жазған кей туындылардың ұлттық мүддені санаға сіңірудегі ізденістің философиялық мәнінің ашылмауында жатқанын ескерту ғана.

– *Сіз кейін публицистика жанрында қалам тартуға ден қойдыңыз? Неліктен?*

– Тәуелсіздікке сіңіріміз шығып, үміт үзілуге айналған шақта өзер жеттік емес пе? Әдепкіде осыдан айырылып қалмасақ жарар еді деген үрей басым болған. Қазір де өз басым сол үрейден арылғаным шамалы. Сондықтан да білгенімді билік пен зиялыларымыздың санасына жеткізу үшін түн қатып мақала жаздым. Қазақ тарихы қамти алмаған айақтарды іздестіріп өз ұсынысымды дәлелдеуге тырыстым. Сөйтіп тәуелсіздіктің үш түрі, идеологияның үш түрі болаты-

нын Тәуелсіз елдегі Мемлекеттік тілдің міндетін тарихи оқиғаларға үңіле отырып талдап барып, тұжырым жасауға ұмтылдым.

– Жаңа сіз нағыз ұлттық тәуелсіздікке жете алмадық дедіңіз? Сонда тәуелсіздіктің басқа да түрі бар ма?

– Бар. Мен тәуелсіздіктің үш түрі болады деп есептеймін. Біріншісі – әлемдік тәуелсіздік. Бұған Біріккен Ұлттар Ұйымы мойындаған ұлтын, ұлысын бөлшектеп қарамай, барша адам баласына ортақ, дүние жүзі халқы қол жеткізген жетістіктерді жатқызамын. Мысалы, адам құқығын мен қай елге барсам да заңды түрде талап ете аламын. Сондай-ақ сайлауға байланысты да...

Екіншісі Мемлекеттік тәуелсіздік. Бұл тұрғыдан Қазақстанның төрт құбыласы түгел, барлық рәміздері өз орнында...

Үшіншісі – Ұлттық тәуелсіздік. Бұған әзірше біздің қолымыз жете қойған жоқ. Қазақ халқы өзінің байырғы отанында өмір сүріп, тәуелсіздік үшін мың жарым жыл бойы отаршылдармен аяусыз күрескен ұлт екеніне қарамастан ұлттық тәуелсіздігін қамтамасыз ете алмай келеді деп ойлаймын. Оған қазақ тілінің өз елімізде, өз жерімізде қатынас құралына айнала алмай отырғаны дәлел. Мұның басты өкінішті жайы қазіргі кейбір саясаткерлер орыс тілін қолпаштау арқылы Қазақстанда қоғам дамуының тежегіш күшіне айналуы. Яғни олар біздің жерімізде өмір сүріп жатқан барша ұлт өкілдеріне қазақ халқының қамқорлық жасап, ауызбіршілігін қадағалайтын, майда этносқа ірілерінің қыр көрсетуіне жол бергізбей, ізгі саясат арқылы реттеп отыратын жауапкершілікті өз мойнына алуына жол бермеуінде. Кейбір қаламгерлер мұндай зардапқа қарсы қаламсілтеудің орнына осындай теріс концепцияға бой ұра бастады.

– Сонда қаламгерлер де сатқындыққа бейім деп ұғынуға бола ма?

– Амалсыздан... қазақтың салт-дәстүрін, тілін, дінін менсінбеу, оған күйе жағу сатқындықтың белгілері емес пе? Ал бұларға қарсы күреспеу өз алдына, бөз-біреулер солардың құйыршығы болып жүр емес пе.

– Қазақ тілінің іске қосылмауын демографиялық ахуалға, қазақшаға жүйрік кадр тапшылығына байланыстырып жүрген қаламгерлер аз емес қой.

– Мен мұндай пікірмен келіспеймін. Айтар болсақ, Мемлекеттік тілді толық енгізудің бірнеше жолы бар. Сондай жолдың бірі Ұлттық Банк іс-қағазын мемлекеттік тілге көшіріп, қаржы (финанс)-қаражат (экономика) жүйесі мен ақшаны қазақ тілінде сөйлету. Меніңше ең дұрыс жолы да осы. Екіншісі, Мемлекеттік тілге көшпеген облыстардың мемлекеттік қызметте істейтіндеріне 20-30 пайыз көлемінде қосымша жалақы төлеуге Үкімет шешім қабылдаса – бітті, бұл мәселе төрт-бес жыл көлемінде түбегейлі шешілетініне күмән жоқ.

– Бұл женінде Сіз көптеген мақалалар жарияладыңыз емес

пе. Ол концепцияңыз жұртқа белгілі. Ал қазақ зиялылары арасында ұлт тағдыры мен тарихына байланысты дау-дамай, алуан көзқарастар өршуінің себебі неде деп ойлайсыз?

– Оның бәрі Ұлттық Идеологияның жоқтығынан. Тіпті, мұны «идеология» деп дабырайтпай-ақ «Ұлттық өсиет» немесе «Тәңірінің бұйрығы» дей салса да ештеңесі кетпейді. Онда тұрған дөңеже жоқ. Тіпті, ұлттың бойындағы бар мен жоқты түгендеп. «бағыт-бағдар сілтеп отыратын кеңес орталығын құрса, бұл мәселені реттеу мүлде жеңілдемек.

– **Сонда ол қандай кеңес болмақ?**

– Әзірше оны қозғағым келмей отыр.

– Неге?

– Өйткені бұл өз алдына дербес сөз етуді қажет ететін ауқымды тақырып.

– **Сонда ұлттық идеология әлі жоқ дегеніңіз бе?**

– Иә, оның себебі отарлаушылар алдымен сананы өзгерту үшін ұлт тарихын долбарлап жазуға мәжбүр етті емес пе. Сол долбар, жаңсақ тарихпен жастар тәрбиеленген. Қазақ руға, жүзге бөлінетін, көшіп-қонып тіршілік еткен ұлт деп олардың миына сіңірілген. Мұның сөз жоқ ұлт бірлігіне қырсығын тигізіп жатқаны қазіргі өз ұлтымыздың құндылығын бағалауда айқындалуда. Бұл мәселе менің «Ой түбінде жатқан сөз» кітабымда жан-жақты сөз болады.

– **Бұл кітапты қазір оқырмандар қызыға оқып жүр. Сіздің соңғы кездері баспасөзде жариялаған публицистикалық талдау мақалаларыңыз екен. Сонда бұларды жинақтап қандай мақсатпен кітап етіп жазып, жарияладыңыз?**

– Менің мұндай қоғамдық, әлеуметтік, оған қоса әзірше ұлттық тұрғыдан қарастырылмаған эстетикалық ілімді қамтуға бағытталған күрделі тақырыпқа баруым – халқымыз бірнеше ғасыр бойы армандаған тәуелсіздікке жеткенімен енді соны қалай баянды етпек керек деген сұраққа жауап іздеуден бастау алды. Өйткені қазақ халқы бұрын да бірнеше мәрте тәуелсіздікке қол жеткізгенімен артынша онан айырылып қалып отырған ғой. Сол екіншісі жағдай қайталанбас үшін не істеу керек? Міне, осындай сұрақтар мені этносты Тәуелсіздікке итермелейтін ынта-ықыластың алдымен адам Санасында пайда болып, сонан соң ғана бірте-бірте толысып, Сөз арқылы жүзеге асуының заңдылығын қарастыруымды талап етті. Сол заңдылық талабы тағы да мені Тәуелсіздікке бастайтын түрлі арман, қиял, мақсаттың Көркемсөз бен Көсемсөздің үгіт-насихат құралына айналуының жолына зер сала үйіліп, күнде көріп жүргенмен көзге ілінбей бүркемеленген шындыққа назар аудартты. Басқаша айтқанда, ұлт өмірінде Көркемсөз беделінің ерекше екеніне түрлі тарихи оқиғаларды мысал ете отырып ой толғамасқа амал қалдырмады. Бұлармен қатар Сана мен Мүдденің, Мемлекеттік Тәуелсіздік пен Ұлттық Тәуелсіздіктің, Экономикалық Жүйе мен Экономикалық Дербестіктің, Мемлекеттік Идеология мен

Ұлттық Идеологияның әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, тұжырым түйіндеуге тура келді. Сондай-ақ олардың қоғамдағы атқаратын қызметіне Мемлекеттік тілдің, соның ішінде әдеби шығарманың мемлекеттік механизмді жасақтауға тигізетін әсерін анықтауға тырыстым. Осылардың негізінде Көркемсөз бен Көсемсөздің маңызына ерекше мән беріп, қазақ ұлтының Ресейге отар болуының себеп-салдарын ашуға күш салдым. Өзіңіз ойлаңызшы, отарлық құрсаудың езгісіне түскен ұлттың қайта еңсе жазып, ес жинауына Көркемсөз бен Көсемсөзден басқа ненің жәрдемі тиюі мүмкін.

Езілген елде басқадан бұрын ақын мен жазушының, тілге жүйрік би- шешендердің саясатпен айналысып, тәуелсіздік орнату идеясын қозғайтыны тектен тек пе? Ұлттық бірліктің ыдыраған кезінде олардың көшбасшылық қызмет атқаруы – шығармашылық қағылездіктің әсері ме, әлде батылдығынан ба? Бұлармен қатар осы кітапта Зиялы Кісі мен Зиялы Қауымның айырмашылығын ажырата талдадым. Зиялы Кісі деген кім? Ол қоғамда қандай міндет атқаруға тиіс? Шенеуніктер Зиялы Кісіге жата ма? Немесе қазіргі шақта Қазақстанда Зиялы Қауым бар ма? Зиялы Қауым бұрын қандай міндет атқарған? Болашақта не істеуге тиіс? Зиялы Қауымның болмыс-бітімі, тұрағы мен құрамы қандай? Ол қандай тетіктер арқылы халыққа қызмет көрсетеді? Ұлт үшін зиялы қауымның қажеті қанша, оның көркемсөзге қатысы қандай деген сауалдарға жауап іздедім.

– Шынын айту керек, сіз жазған мақаланың қай-қайсысы да бұрынды-соңды тың пайымдауларға толы, кезінде «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланып оқырмандарға қозғау салған. «Құзыры күшті, сана! Құрсауыңнан босат, құрдымыңнан құтқар» мақаласы да осы жинаққа еніпті. Онда отарлаушы елдің бағынышты ұлтқа өздерінің дағды-дәстүрін, әдет-ғұрпын, діни сенімін, тілін үстемдікпен зорлап таңуы арқылы халықтың байырғы санасын қалай өзгертетіні туралы нақты мысал келтіріп, онан енді қалай құтылудың амалын айтқан едіңіз. Қазіргі кездегі ғылыми еңбектерде аражігін ашпай қолданып жүрген Сана мен Мүдденің қоғамдағы қызметі жайлы да тұжырымдар жасағаныңызды білеміз. Енді осы жөнінде айта кетсеңіз...

– Ұлттық Мүддені қорғайтын мемлекеттік тетіктердің өктем ел билеушілерінің қолына толығымен көшіп, Ұлттық Сана сансыраған кезде, Зиялы Кісінің (Зиялы Қауым емес) өз бала-шағасының қамын ойлаудан әрі аса алмай, жағынып өмір сүру тәсіліне көшетінін нақты айғақ келтіре отырып, дәлелдеп шыққан сияқтымын. Олардың отарлаушы ел идеологиясын екіжүзділікпен мейлінше насихаттап күндерін күре жүріп, соның ара-арасында ұлттың еркін дамуына жол ашатын Тәуелсіздік деген киелі ұғымның бар екенін де ұмытпай есіне оқтын-оқтын салып, қозғаушы міндет атқаратынын көрсетуді де естен шығарған емеспін. Сөйтіп XX ғасырдағы қазақ

халқы бастан кешкен қилы тағдырды, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов тәрізді ұлы тұлғалардың Тәуелсіздік үшін жанкештілікке баруының себеп-салдарын анықтау үшін төккен теріме осы күні іштей шүкіршілік етемін.

– **Шүкіршілік қана ма? Мақсат ше?**

– Мақсат – тарихқа зер сала отырып, болашақта мемлекетімізде **Ұлттық Тәуелсіздікті** орнатумен шектеліп қана қалмай, оны баянды етудің тетігін табу ғой. Ондай атты күнге жетсек, Қазақстанда бабаларымыз айта беретін «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» – жұмақ заман туды дей беріңіз. Дегенмен оған дейін де, онан кейін де қоғамдағы Сөздің жетекшілік пәрмені бәсеңсімек емес. Өйткені ол басқалармен қарым-қатынас жасап тіршілік етудің ғана емес, мемлекетті басқаруға қажетті жалғандағы жалғыз қатынас құралы да. Біздің тәуелсіздігіміздің тағдырының алдымен түрлі идеяны жүзеге асыруға себі тиетін Сөзге тәуелді болатыны да сондықтан. «Ой түбінде жатқан сөз» осылар жайында жазылған кітап.

– Өңгімеңізге рахмет!

Сұхбаттасқан Қуанбек БОҚАЕВ.

БҰЛ ДҮНИЕ МЕН БӨТЕН ДҮНИЕДЕ ӨМІР СҮРГЕН КЕЙІПКЕЛЕР

– Кейінгі кездері көркемдігі жоғары, халықтың тыныс-тіршілігін жан-жақты суреттеген, оқиғасы күрделі шығарма жазу да, бірлі-жарым ондай дүние жазыла қалған күнде жартылап пікір айтушылардың да сиреп кеткені жасырын емес. Осындай шақта сіздің «Құпия қойма» романыңыз жайында тек әдебиетшілер ғана емес, өнер адамдарының арасында да кеңінен әңгіме болуы неге байланысты деп ойлайсыз?

– Шығарма қазақ ұлтын мүлде жер бетінен жойып жіберуге бағытталған саясатың салдарын суреттейтіндігіне байланысты болғасын шығар. Менің бір білетінім 1978 жылы белгілі жазушы, білікті сыншы Оразбек Сәрсенбаев «Жалын» баспасы ұсынған повестке жазған жабық рецензиясында (ол кездерде қолжазбаның авторы рецензенттерге көрсетілмей берілетін) «Б.Майлин, М. Әуезовтен кейін ашаршылық туралы шындықты жазған көркем туынды» деп пікір білдіргені. Соған қарамастан онсыз да шағын дүние онан сайын күзеліп 1979 жылы жарық көрген. Кейін ол повесть жайында газет-журнал бетінде не мақтап, не жамандаған мақаланы оқымаппын.

– **Неге байланысты олай болды екен?**

– Біріншіден ол кездерде кезкелген баспадан жарық көрген кітапқа мемлекет қаламақы төлейтіндіктен ашық айтпағандарымен

ымы-жымы бір, шығармасын мақтатуға мүдделі бірнеше топ бар болатын. Олар бірін-бірі мақтайтын немесе өздеріне жақтас «сыншыларға» мақтататын. Сөйтіп жақсы жазушы деген атаққа ие болып, іліп аларлары мемлекеттік сыйлықтың иегері атанып, төмен қолдары қолжазбаларын баспаның жоспарына кідіріссіз енгізуге жол ашып отыратын. Ақша мен атаққа таласқан қарсы топ съезд, пленум кездерінде биік мінберлерге шығып алып бірін-бірі аяусыз «сойып» жататын. Сондайда бұлар енді қайтып бірінің бетін бірі көрмейтін шығар деп қиналатынмын. Сөйтсем, кейін білдім, екі жақтың қарсыластарының көбісі (бәрі емес), ұпайларын түгендеп алғаннан кейін дым болмағандай ауыз жаласып жүре береді екен. Есесіне олар топқа кірмейтін кейбір автор жақсы шығарма жаза қалса, күндей бастайтын немесе тіпті кейде сыбайластары басқаратын газет-журналдарға жамандатып мақала жарялатып та жіберетін. Тіпті оған да шамалары келмесе, елеусіз етіп үнсіз қалатын. Шынымды айтсам, ол кездерде қанша тырысқанмен сондай топтың бірінің қатарына ену қолымнан келмей-ақ қойған. Әрине бұл мақтанарлық мінезге жатпайтынын да жақсы түсінемін. Әйтседе кезінде оған бас қатырған кісі емеспін.

– Кітапқа пікір білдірмеудің бұдан басқа қандай себептері болды деп ойлайсыз?

– Қорыққандықтан шығар. Кеңес өкіметі кезінде ашаршылық тақырыбына қалам тартпақ түге ауызға алудың өзі кісінің зәресін ұшыратын. Оған 1978 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көргелі тұрған бір кітаптың ішінен «1932 жылы» деген ғана сөз барын байқап қалған баспаның бас редакторының 30 мың данамен шыққалы тұрған дүниені тоқтатып, әлгі бетті жыртқызып, орнына басқа бетті желімдеткізгені, сол үшін жиырмашақты баспа қызметкері өздерінің негізгі жұмысын тастап, баспаханада бір айдан астам уақыт бойы қара жұмыс істегендері жазушының бұл тақырыпқа қаншалықты сақтықпен қарауы қажет екенін байқататын.

– Соны біле тұра сіз қалай кітап шығарам деп дәмеленгенсіз.

– Әдепкіде осы тақырыпқа байланысты менің де жанымды бір үмітсіздік иектеп алғаны рас. Бірақ күндіз түні ойланып жүріп, ақыры сығырайған бір саңылауды көзім шалған. Соған жармаса кеттім. Оқиға 1913 жылы болған деп көрсетіп қойып, жұмысқа кірістім. Бәрібір цензура барын ескеріп жазылған дүниеде не береке болсын. Сақтана отырып жазып, түпкі ойымды біліп қояр ма екен деп, баспаға қорқақтап өзер апарып тапсырғанмын.

– Жазылуы қазабат, жолы ауыр тақырыпқа сонша неге құмартқаныңызға таңым бар.

– Асыққандықтан. Себебі халықтың басынан өткерген түрлі хикметі мен аузынан шыққан хикаяның да уақыт өте келе көмескілетін кезі болатынын ескергендіктен. Оған қоса қолына қалам ұстаған кісінің үнемі мәңгілік идеяны іздеп жүретін әдеті бар емес пе. Соны тауып алғандай сезінуім де себепші болды. Ол бы-

лай... Бірде салқын тиіп сырқаттанып қалған көкем басын жастықтан көтеріп шай ішіп, маңдайы жіпсіген шақта сонау отыздар шамасында көзімен көрген бір оқиғаны дастарқан басына жиналғандарға баяндаған еді. Аштықтан қырылып жатқан ауылда жүріп «Бұқарға барсаң нанды жатып жейсің» дегенді есітіп біреулерге ілесіп үлкен шаһарға қарай аттанады. Өліп-талып жетеді. Барып онда да көшеде өліп жатқан, ал тірілері топ-топ болып сәмсіректеп шұбырып жүрген қазақты көреді. Олардың ішінен аш өзегі талып бара жатқан соң пісіп тұрған жеміске қол созғандарын жергілікті тұрғындар таяққа жықса, кейбірін итке талатып өлтіретінінің де қуасы болады. Бірде күнделікті жейтін бір үзім нанға жалданып жер кетпендеп сілесі қатып шаршап келіп тынығып жатса, «Бір қазақты ит талап жатыр!» деген дауысты есітеді. Алып-ұшып жүгіріп жетсе, шынында да киімі келісті, қойнынан алтын ақша төгілген бір кісіні үлкендігі есектей ит талап жатыр екен. Кенет айнала қоршап қарап тұрған кісілердің арасынан біреу: «Ойбай-ау, мынау біздің Тапекең ғой, Таппай болыс қой! Ажыратсаңдаршы!» деп айқай салады. Сонда әлгі итке таланып жатқан кісі алқымына арланның тісі қадалып тұрғанына қарамай, қолын жоғары көтеріп, қырылдаған дауыспен: «Тимендер, таласын! Кезінде біз де елімізді итше талағанбыз!» дейді. Сол кезде төбет тамағын орып жіберіпті. Қанша дегенмен он төрт жыл болыс болған кісі емес пе, қатесін өлер алдында болса да түсінген ғой. Ал маған сонда осы бір сөз – өз елін тонап, халқын қанаған, жат жерден пана іздегендер түптің-түбі ит өліммен өлетінін ескерткен мәңгілік өсиеттей естілген. Енді соны жазбасам әлгі өсиет шексіздік құрдымына жұтылып ұмытылып кетердей сезінгенмін... Осындайда кісінің бірді айтып бірге кететін әдеті бар. Мен 1966 жылы Алматыдағы «Лениншіл жас» газетіндегі қызметімді тастап Қызылорда қаласына барғаннан кейін ақын Зейнолла Шүкіровтің ақыл-кеңесімен оңай жұмыс іздеп әуелі Халық шығармашылық үйіне әдіскер болып, кейін облыстық Мәдениет басқармасының жанындағы атеистік үгіт-насихат автоклубының меңгерушісі қызметіне орналасқанмын. Қызметтің айлығы 60 сом еді. Есесіне жазу-сызуға мүмкіндік мол болды. Автоклуб жүргізушісі екеуіміз әр айдың ең кемі 20 күнін іссапарда жүріп өткізетінбіз. Кісі аяғы өзер жететін қиырларда мал бағып отырған шағын ауылға дейін баратынбыз. Мен ел малын жайғап болғаннан кейін Жаратушы Иеге сенетініме қарамай, діннің зияны туралы дәріс оқитынмын. Артынан жүргізуші кино қоятын. Жұмысымыз аяқталғаннан кейін әйтеуір бір үйге барып бас сұғатынбыз. Сондайда кешкі астан кейін менің дінге қатысты айтқандарыма байланыстырып небір қызу әңгіме басталатын да кететін. Жын дейсің бе, пері дейсің бе жаныңа көліп өзіңмен бірге тамақтанып отырғандай иманың ұшатын. Ондайда қожамолданың ғибаратты үгіт-насихатымен қатар сауатсыз қарахалықты алдап-сулап қанқақсататыны да айтылмай қалмайтын. Осы бір пенде атаулыны бөтан дүниедегі күш иесімен жағаластырып қоятын

түрлі оқиғаларды – үздіксіз бір жыл бойы Қаратау мен Арал теңізі аралығындағы елді мекенді аралап жүріп тыңдаумен болғанмын. Кейін уақыт өте келе әлігі өзім есіткен түрлі аңыз бен қым-қиғаш оқиғаның тұтқынына айнала бастағанымды сезіне бастадым. Сонан соң сол бір өнер адамына пайдасы зор жын-шайтан иектеп алған сезімді уақытысында пайдаланып қалу мақсатымен жылы күздің бірінде столға отырғанмын. Бұл бір Қызылорда қаласының солтүстік шығыс шетіндегі жер үйде тұратын кезіміз еді. Үй түстік беттегі көшеге салынғанымен әжетханасы көршімен екі араны сым тартып бөліп қойған жердің шығыс бетін кенерелеп жүрген кісі 20-30 қадамнан кейін ғана жететін терістік беттегі шекарасына орналасқан болатын. Мұны айтып отырған себебім, түзге шыққысы келген кісі күндіз бөлендей қиналмағанымен кішкентайынан ертегі есітіп өскен қазақ баласына түнге қарай түртінектеп, адам бар жерден алыстау кәдімгідей үрей шақыратын. Сондықтан да – жын, шайтан, дию, пері, албасты, көрбақпен – шартты түрдегі ортақ кеңістікті мекендеп, солармен қатар жүріп арпалысып өмір сүрген повесть кейіпкерінің қай-қайыссының болмасын іс-әрекетін көбіне-көп күндіз жазуға тырысатынын. Бірде сол дағдымнан жаңылып, байқамай түн ортасы ауғанша отырып қалғаным бар-ды. Жатар алдында жеңілденіп барып ұйықтайтын әдет бойынша есіктен сыртқа шықсам, қара дауыл әуіп соғып тұр екен. Екпінінің қаттылығы сондай тәлтіректеп кеткенмін. Бірақ бөлендей таңырқағаным жоқ. Өйткені Байқоңырдан зымран ұшырылса-ақ бітті 5-6 сағаттан соң жазда дауыл, қыста боран соғатынын білетіндіктен оған бас қатырып жатпастан ойға алған шаруаны тезірек бітіруге асыққам. Дауыл көтерген шаңды жұтып, көзге ұрған топырақты елемей әжетханаға жүгіріп жеткенмін. Кенет сарнаған дауыл дыбысының арасынан тағы бір бөлек бөтен үн естілді. Артынша гүрс етіп құлаған дыбысты құлағым шалды. Қорыққаным сондай кері қарай зыта жөнелдім. Ертесіне әлігі менің зәремді ұшырған нәрсенің көршілердің бірінің шатырының дауыл жұлып өкеткен қаңылтыр түнікесі екенін көріп не айтарымды білмей тұрып қалғанмын. Мұны уақыты бөлек, бөтен кеңістіктегі оқиғаны жазу кезінде жазушы өмір сүрген тұрмыстық жағдайдың шығарма оқиғасын ширықтыруға пайдасы тиетінін жеткізу үшін ғана еске түсіріп отырғанымды жеткізгім келеді. Шіркін, қорқынышты оқиғаны денең тітіркеніп отырып жазғанға не жетсін.

– Повесті қанша уақытта бітірдіңіз?

– Алғашқы сұлбасын жиырма күнде қағаз бетіне түсіргенмін. Бірақ кейін басқа еш нәрсеге алаңдамай жеті-сегіз ай бойы тапжылмай отырып он шақты рет қайта көшіріп шықтым. Сонан соң ғана барып қолжазбаны қолтықтап облыстық «Ленин жолы» газетінің редакциясына бардым. Сұраған ақшасын беріп машинистканың қолына ұстаттым. Кейін уағдаластық бойынша бір жетіден соң қайта соқсам, әлігі машинистка бар болғаны повестің үш-ақ бетін ғана басыпты. Ол есіктен кіріп келе жатқан мені көрген бойда аузымды аштырма-

стан: «Мынауыңызды алып кетіңіз, – деді. – Баспаймын». «Неге?» деп сұрасам, «Кісінің зәресін ұшыратын қайдағы бөлені жазғаныңыз не, – деп өзіме кейістік білдірді. – Осыны бастап басқаннан бері ұйқыдан қалдым». Мен ол кісіге (қаладағы ең таңдаулы машинистка болатын) қанша жалынғанмен өтінішімді өткізе алмай-ақ қойдым. Көндіре алмаған соң басқаларына да ұсынып көріп едім қызметтес құрбысының айтқандарын естіген соң ба, әлде жұмысы көптіктен бе, әйтеуір олар да ат тонын ала қашты. Ол кез қазақша басатын машинистканың саусақпен санарлықтай кезі ғой. Біраз мекеменің есігін қаққанмен ешнәрсе өндіре алмадым. Ақырында ақын Зейнолла Шүкіровтен машинкасын сұрап алып, келіншегіміз екеуміз 150 бет қағазды 1,5 ай басып төмемдағанбыз.

– **Шығармаңыздың атын не деп қойдыңыз?**

– «Жезтырнақ» деп.

– **Оқырман жақсы қабылдаған болар.**

– Жиырма төрт мың данамен шыққан кітаптың бір айдың ішінде таралып кетуі қарапайым халықтың шығармаға деген ықыласын аңғартса керек. Бірақ әдеби қауым арасында екі түрлі пікір қалыптасқанын айтуыма тура келеді. Оның біріншісі Тұрман қожаны жағымсыз кейіпкер деп санап, авторды қожа жұртының беделіне нұқсан келтірушілердің қатарына жатқызуы болса, екіншілері атеистік тақырыпқа арналып жазылған туынды деп түсіндіруге тырысқандары. Бұл екі пікір де негізі жоқ бос кінәраттау болатын. Өйткені жазушы шығарма жазардан бұрын алдымен оның концепциясын басында пісіріп алады. Сонан соң барып өз байламын оқушыға жеткізу үшін түрлі тәсілге жүгініп, композициясын құрастырады. Ал енді менің бастапқы жоспарым бойынша шығарма – жастықпен жаза басып, ағасының қарғысына ұшырап, ел кезіп кеткен диуананың кенеттен өмір бойғы көксеген жар сүю арманына жетудің мүмкіндігі туған шағындағы жанталасқан күресін бейнелеп оқырманға жеткізу болатын. Мен сол мақсатқа жету үшін халықтың мистикалық дүние танымына қатысты ел аузында жүрген аңыз-өңгімелерін кейіпкердің характерін ашатын деталь есебінде пайдаландым. Бұл мені негізгі кейіпкерді ақылды да, айлалы; діннен хабары мол кісі етіп суреттеуге итермеледі. Өрине Тұрманды молда, ишан немесе сопы деп те атауға болар еді. Бірақ жазушы қашанда оқырман оңай қабылдайтын детальдан бас тарта алмайды. Сондықтан да Тұрманның өмірдегі прототипі Бәбеке деген рудан екеніне қарамастан қожа деп атауға тура келді. Мұнан ешқандай құпия да, құйтұрқы да іздеудің қажеті жоқ, таза әдебиетке қатысты шаруа. Енді екіншісіне тоқталар болсам, бұл ешқандай да ислам дініне қарсы жазылған шығарма емес. Қайта мұсылманшылықтың қағидаларын қандай жағдайда да өз мақсатына жету ниетімен оны құрал есебінде пайдаланатындарға қарсы жазылған шығарма. Өйткені исламды жақтайтындар мен қатар оны жаратпайтындар да мына біздерменен қатар өмір

сүріп жатқанын қалай естен шығарамыз. Оны біліп тұрып жасыру, күнәһарларды өшкерелемеу Алланың атын жамылып қылмыс жасаушыларды, кісі өлтіретіндерді, ақшаға сатылып түрлі террорды ұйымдастырушыларды бүркемелеу болып табылмай ма. Сондықтан да бұл повесте Алла тағаланың құлы Мұхаммед саллалаһу өлейһи уассаламның үмбеттерін дүние мүлікке, нәпсіқұмарлыққа қызығып жазым басудан сақтандыру үшін жазылған шығарма деп қараған жөн. Оған қоса мен өзімді сан ғасырлар бойы қазақ арасында дінге байланысты ауыздан-ауызға көшіп келе жатқан аңыз-өңімелерді әлемдік ақпараттың тасқына көміліп, ұмытылып кетпей тұрғанда ақ қағаз бетіне түсірген кісімін деп есептеп әжептәуір қомпиып та қаламын. «Құпия қойма» романының жазылуы да нақ осындай себептерге байланысты. Өзіңіз ойлаңызшы ертеректе ашаршылық апатын басынан өткерген, сондай-ақ сол жылдардағы сұмдықты көзімен көрген кісіні кездестіру бөлендей қиын ба еді. Ал қазір ше? Қалса, солардың саусақпен санарлықтары ғана қалған шығар. Рас, олардың көбісінің әңгімесі бір-біріне ұқсас болып келетін. Соған қарамастан адамға тигізер әсері ерекше еді. Соны білгендіктен де сөздің сезімге әсері әлсіремей тұрған кезіндегі қалпын сақтап қағазға түсіруді мақсат еттім. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін басқа жазып жатқан шығарманы ысырып қойып, ашаршылық тақырыбына қайта оралуымның сыры да осында болатын. Қоғамның өтпелі кезеңінде болатын тұрмыстың ауырлығына қарамай, күндіз жұмыста болып, кешкісін балалар сабағын оқып біткеннен кейін төсекке жатқызып, жазу солына отыратынмын. Кейін араға бірнеше жыл салып шығарма бір шамаға соқты-ау деген кезде өз қаражатыма жазған дүниемді аз данамен тасқа бастырып та алғанмын. Оның азын-аулағын пікірін білу мақсатында әдебиетте салмағы бар деген бірнеше кісіге таратқанмын да. Бірақ ешқайыссы тіс жара қоймаған-ды. Сондай кездің бірінде романға ауызша болса да алғаш рет пікір айтқан кісі болды. Ол жиырымасыншы ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қара сөзінің қас шеберлерінің бірі, классик жазушы – Марал Ысқақбай еді. Қашанда ұлылықтың бір белгісі жан-дүние жомарттығы ғой. Ондай тұлғалар өзі шыққан биікте тұрып, өзінен кейінгілердің бойынан ұлтының болашағына титімдей тигізер пайдалы қасиетті көрсе, баладай қуанатын әдеті. Ал егер шәкірттерінің біреуінің дүниесін таман жұрттың алдында өз дүниесінен де бетер мақтанышпен сөз етер болса, ол да Алла Тағаланың өзіне ұқсатып жомарт қылып жаратқандығының бір белгісі дерсің.

– «Қазақ әдебиеті» газетінің тігіндісінен ғалым Хасен Әдібаевтың: «Адам Мекебаевтің «Жезтырнақ» повесі мен «Құпия қойма» романын оқығанда алдымнан жарқ етіп жасыл алқап шыға келгендей болды... Романның көлемі шағын. Бірақ жаны жоқ қалың романдардың бірде біріне ешқашан да айырбастамаған болар едім» дегені мен белгілі жазушы Ахат

Жақсыбаевтың: «Құпия қойма» романын оқып шықтым. Шынымды айтсам, таң қалдым. Бірнеше күн бойы осы кітаптың әсерімен жүрдім. Құдай өзі кешірсін, осы соңғы уақытта бұдан басқа шығарма жоқ секіді көрінді маған» деген сөздерін оқыған едім...

— Иә, Жазушылар одағында талқылау кезінде айтылған сөздер ғой.

— Сыншылар ше? Тек қана сынмен айналысатындарды айтатын. Олар талдап мақала жазбады ма?

— Ащы да болса ашығын айтсам, олардың жазуы да мүмкін емес (бұл жердегі әңгімеге ғалым-сыншыларға, кейде өз пікірін білдіріп жүретін жазушыларға еш қатысы жоқ, тек таза әдебиет сыншыларына қаратыла айтылға пікір екенін ескертеміз). Рас, бұрындары сыншылар арасында шығарманың жетістігі мен кемшілігін көрсетіп пікір білдіргісі келетін мамандар ұшырасқан. Байғұстардың ақырында сол адалдығының азабын шегіп тентіреп кеткендері қаншама, тентірегісі келмегендері екі жүзді болуды үйреніп алды. Осылайша кейінгілер эстетика заңдылығы бойынша шығарма талдауды мүлде тоқтатқан. Сөйтіп отарлау саясаткерлері қалыптастырған сана бойынша, мақта дегенді мақтап, жаманда дегенді жамандайтындардың аты озып, айдарынан жел ескен. Мұндай ұстаным тек ғана әдебиетте ғана емес, қоғамдық жүйенің барлық саласына еніп бірте-бірте емі жоқ індетке айналған. Осы теріс дәстүр әсіресе шығарманы бағалауда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін де сол бұрынғы қалыпын сақтауда. Яғни айтқанда қазіргі «сыншылардың» тоқсан тоғыз пайызы әзірше өлгі тапсырманы орындаушылықтан қол үзбегендер.

— Сіз «Ой түбінде жатқан сөз», «Мың жарым жылдық қате» атты екі бірдей саяси-философиялық кітап жазған қаламгерсіз ғой. Айтыңызшы, отар болған кездегі жағыдай түсінекті дейік, ал енді тәуелсіздікке қолымыз жеткен кезде бұл дерттен әлі күнге дейін айықпауымыздың сыры неде деп ойлайсыз?

— Сонау бағзы замандардан бері қарай атын есітпеген әлем жұртшылығының өзі ойланып қалатын қағанаттардың ұрпағы екенімізді бұлтартпас айғақтармен дәлелдеп, өзгелерді мойындатып, өзіміз жақсылығынан үйреніп, жамандығын қайталамауға өрекеттенетін қазақ халқының тарихының жазылмауында. Егер жазылған жағыдайда өмірді танып білуге жәрдемі тиетін философия категорияларын өзіміздің ұлттық салтымыз бен дәстүрімізді мысалға келтіре отырып, қоғамда болып тұратын қиындықтардың себебін халыққа түсінекті етіп ұсынар едік. Ондай жағыдайда философияның эстетикаға қатысты саласы да дамып, өнер туындыларын қазіргідей жобамен емес, қоғам қайшылықтарының заңдылықтары бойынша талданар еді. Бірақ біз күні кешеге дейін орыс идеологиясының ықпалымен өмір сүріп (азын-аулақ ірі

тұлғалардан басқамыз) солардың тарихында жамандағандарды жамандап, мақталғандарды мақтап шығарма жазып келдік емес пе. Мысалы Ресейге еркімізбен қосылғанымызды дәріптеп қаншама тарихи роман жазылды. Ал бүгін сол Ресейге зорлықпен, түрлі саяси қулықпен бодан болғанымыз анықталған шақта әлгі романдардың құны көк тиынға айналды емес пе. Тарихы жөнді жазылмаған ұлттың өмірінде мұндай келеңсіздіктер көп ұшырасады.

– Олай болса тәуелсіздігімізді алған шақта ұлттық мүдде тұрғысынан тарихты жазуға не кедергі келтіріп тұр?

– Біріншіден ғалымдардың әлі күнге дейін орыс шовенистерінің саналарына сіңіріп тастаған тұжырымдарынан арыла алмай жүргендері. Соның салдарынан біздің бағзы замандағы бабаларымыз – қазіргі тілмен айтқанда – нендей саяси-әлеуметтік реформалар арқылы өсіп өркендеген, онан кейін атауы әртүрлі қағанат кезінде қалай эканомиясын дамытып, саясатын жүргізген, қазір біздер солардың қиюын келтіріп, қиындықтан құтқаратын үлгі-өсиеті негізінде бір замандарда айрылып қалған тәуелсіздігімізге қайтадан қол жеткізіп отырмыз ба, жоқ әлде басқа себептер бар ма дейтін сұрақтарға байламды жауап бере алмай отырғандары. Екіншіден – біз сақтың, ғұнның, түріктің ұрпақтарымыз дейді, бірақ оларды қазақпен байланыстыратын нендей жағыдай дегенге айтар жөнді жауабы жоқ. Халықтың білгісі келетіні осы емес пе. Сондықтан да дүние жүзінің басқа елі біздердің ұлы қағанаттардың мұрагері екенімізге күдікпен қарап отыр. Үшіншіден – алдымен әлем тарихына азық болып жүрген қағанаттарды рет-ретімен бір ізге түсіру орнына, бізге белгілі 96 қағандықтың (қағанат емес) кейбірін Қағанатпен (қараханит, самрат т.б.) шатастырып жүргендерінде. Төртіншіден – кейбір оқымыстыларымыз сақтың ұрпағымыз деп желпінгендерімен онан кейін өсіресе Еуропа мемлекеттерінің өркендеуіне ықпал еткен Геродот, Страбо́н, Иордан өз еңбектерінде жазып қалдырған – Гет қағанаты мен соған тікелей қатысты – кет, масагет, острогот, везеготтарды ауызға алмай аттап өтетіндерінде. Бесіншіден – жұлмалап үш жүздің шежіресін жазғандарымен – қазақ өлі ел атанып өз шаңырағын көтермей тұрған сонау Түрік қағанаты кезінде-ақ Ұлы Далаға ислам дінінің дөнін сеуіп идеологиялық міндет атқарған қожа жұртын бұлар араб деп атап, олардың қазақ елінің бір руына айналып кеткенін ескермей қазақ тарихын жазуларында. Шындығында қожаны қазақтың текті руының бірі екенін айттып жатудың өзі артық. Олардың ерекше бір кісі сүйсінетін қасиеті қазақтың басқа рулары сияқты өздерінің де, өзгелерді де жүзге бөлмейтіндері. Бөлінбеген соң олар тұтастай қазақ елінің мерейінің үстем, рухының биік, экономикасының қарымды, саясатының алымды жүргізілуіне мүдделі. Осындай ұлы қасиет Мұхтар Әуезов, Қалтай Мұхамбетжановты тарих сахнасына шығарған. Қазіргі атқа мініп жүрген азаматтардан да сол қасиетті күтуге болады. Қаламдас

іні Аманхан Әлімнің қазақ халқын жамандағысы келетін басқа ұлт ішінен шығатын қараниеттілерге жұрттан бұрын газет-журнал бетінде тойтарыс беріп жүретін қызуқандылығы ана сүтімен бойға сіңген қасиет деу абзал. Сондай-ақ сонау он үшінші ғасырдан жиырымасыншы ғасырға дейін ел тізгінін қолдарынан шығармаған хан, сұлтандарды төре руынан шыққан қазақ деудің орнына моңғол деп қорлап келгенімізді кешірілмес күнә, үлкен әбестік деп есептеймін. Ойлаңызшы Қазақ хандығының іргетасын өз қолымен қалаған Керей мен Жәнібек төре руынан шыққан қазақ болмай кім болады?! Біз әрине мемлекеттігін сақтап экономикасы өрлеп тұрған ұлттың тілін тез меңгеріп қатарында жүргісі келетіндердің, ал басына бұлт үйірілген шақта тұрмыс жағдайымен онан қашып басқа бақуатты ұлтты паналайтындардың жиі ұшырасатынын да жақсы білеміз. Оған арабқа, орысқа сіңіп кеткен қандастарымызды мысалға келтіре беруге болады. Бірақ оны халыққа түсіндіру тарихшылардың міндеті екенін де ұмытпаймыз. Оған қоса біз сонау ертеден бастап, күні бүгінге дейінгі тарихы жазылмай келе жатқандықтан ненің не екенін түсінбей қорлықты көп көріп келе жатқан халық екенімізді де естен шығармауымыз керек. Әсіресе жирмасыншы ғасырдың басынан бастап Қазан төңкерісін, 1920-22, 1932-33 жылдардағы ашаршылықты, 1937 жылғы қуғын-сүргінді, 1941-45 жылдардағы соғыс азабын бастан өткерген қазақтың өлмей тірі қалғандары жер бетінен жойылып кетпеуі үшін империалық саясаттың үйретуімен дүние жүзіндегі бірін-бірі жек көретін ұлтқа айналғанын да айта жүру қажет. Қазіргі қазақтың біразы бірін-бірі көрсе қуанбайды: «Мына сұмырай қай жүз, қай ру, қай жерден екен?» деп ойлап тұрады. Бағзы замандардағы бабаларымыздың бауырмалдығы былай тұрсын он сегізінші ғасырдағы сонау Самарқанда жүріп, Жетісудағы қазаққа қалмақтардың шабуыл жасағанын есітіп 20 мың сарбазбен жәрдемдесуге баратын Жалаңтөс баһадүрлерді қазіргі кезде өңің түге түсінде де көре алмайсың. Ондай қасиет көптеген қазақтың бойынан мүлде құрыған. Міне осының бәрі бұрынғы тарихымыздың бұрмаланып жазылуы мен қазіргі кезде дұрыс тарихты жаза алмай жүргеніміздің салдары.

– **Сіз айтқандай тарихты жуық маңда жаза қоятындай кісі табыла қояр ма екен.**

– Неге табылмасын. Басқаны қайдам жазушылар арасынан Мұхтар Мағауинді, Марал Ысқақбай, Әнес Сарайды, Бексұлтан Нұржекені атауға болады.

– **Өзіңіз ше?**

– Ақылдасуға шақырса айтарым жоқ емес, бар.

– **Әдебиеттегі маман сыншылар жайлы сөз қозғаймыз деп оның тарихқа қатысын қузап біраз жерге бардық қой деймін. Басында әңгімені «Құпия қойма» романынан бастап едік, енді соған қайта оралайықшы. Айтыңызшы, сіз осы**

романыңызды туындыларыңыздың ішіндегі ең үздігі деп есептейсіз бе?

– Мен повестерімді де, романдарымды да барынша жауапкершілікпен жаздым. Өйткені әрқайсының өзінше көтеріп тұрған жүгі бар. Дегенмен «Жезтырнақ» пен «Жер кіндігіндегі өлемет» романы таңғажайып ертегіге ұқсас ерекше құбылыстармен астаса жазылғандықтан ба, кейде ойыма түсе қалса, іштей бір сүйсінгендік сезімге бөленетін кездерім болады.

– Елге танымал, белгілі кісілердің бірі оңашада сіз туралы бір әңгімесін айтып еді. Жазғандарыңызды бұрын оқымаған, сөйтіп сіздің шығармашылығыңызға онша мән бермей жүріпті. Содан бірде «Құпия қоймаңызды» оқып қалыпты. Оқығаннан кейін сізден қатты ұялдым дейді өзі. Жарасқан Әбдірәштің де сізге арнап:

*Көз тігеді тек асуға,
көріп жұрттың сөзін ұсақ.
Жазушылар арасында
жалғыз Адам өзі құсап, –*

деп жазған эпиграммасын оқығаным бар еді.

–2010 жылы «Құпия қойма» романын тұтастай бір жыл бойы қайта жөндеп шыққанмын. Көп жерін қайта жазып, сюжетке кірікпей тұр деген эпизоттарды аяусыз қысқарттым. Мақсатым роман жазудың еуропалық стандартына жеткізу болды. Жұмыс аяқталғаннан кейін өз қаражатыма үш жүз дана етіп шығарып та алғанмын. Осы нұсқасын оқыған зиялылар романды өте жақсы қабылдады. Ал енді сенің сұрағыңа келер болсам, жалпы кісінің бір нәрсеге қатты берілуінің өзі кемшілік. Бірақ өнер атаулыға ықыласыңды түгел аудармасаң тұрмыстық мұқтажды қанағаттандыра алғаныңмен өмірлік мұратыңа ешуақытта жете амайсың. Міне, жазушы атаулының басында болатын көп қайшылықтың біреуі осы. Әйтседе осы жерде В.Белинский айтатын таланттың да түр түрі болатынын ескерген жөн. Көп жағыдайда орташа қабылетті пысықайлар мәртебеге тезірек жетіп жатса оған таң қалудың қажеті жоқ. Өйткені оларда әдебиет – халықтың эстетикалық талғамын тәрбиелейді, жақсылыққа баулиды деген ұғымнан гөрі көзге түссем, көп ақша тапсам, сыйлық алсам деген мақсат басым келеді. Ал мен өзім әлгі бар ықыласын өнерге аударатын кісілердің қатарынан көрінуге тырысатыным рас. Ал ол ниетімнің қаншалықты жүзеге асқан аспағанын бір құдай ғана біледі. Әйтеуір қолдан келгенше жақсы жазудан аянбағаным өзіме мәлім. Оқшау жүретінімнің тағы бір себебі, мен елден жырақта, құмның ішінде, маң далада өстім. Оның үстіне Алматыға үшінші курста ауысып келдім. Топқа қосылмауыма сондай жағдайлар да себепші болған шығар. Бұл менің артықшылығым емес, кемшілігім деп ойламаймын қазір... Бірде көшеде кетіп бара жатсам, бір жігіт машинасымен жаныма кеп тұра қалды. «Апарып

тастайын, аға, қайда бара жатырсыз?» деді. Отырдым. Жазушы болайын деп жүрген жігіт екен. «Аға мен сіздің кітабыңызды оқығаннан кейін сіз секілді жазып, сіз секілді ешкім білмейтін, елеусіз жазушы боп қалар ма екенмін деп қатты қорықтым» деді. Сол жігіттің сөзі ызындап көпке дейін құлағымнан кетпей қойған.

– Жетпіс үш деген үлкен жас қой. Ана заманда да шығарма жазған, бүгін де қаламын қаңтарып қоймай жазып келе жатқан адам ретінде айтыңызшы, жұртты кітап оқуға қайтару үшін не істеуге болады?

– Қазақ кітап оқымайтын болды деген бос сөз. Әрине жаман жазылған немесе бөленбай рет қайта басылған классиктерді бұрын оқығандықтан тап қазір ешкім де оқымайды. Ал жақсы тартымды жазылған жаңа шығарманы неге оқымасын. Гәп сол жаңа шығарма жазатындардың жолының кесілуінде болып тұр. Өйткені кім болсаң да, немен айналыссаң да, қайда жалдансаң да бала-шағаны бір қараға жеткізу үшін еткен еңбегіңнің өтемін алуың керек қой. Қанша қанағатшыл болғаныңмен күнкөріс қамы кісіні соған мәжбүрлейді. Соны ескерген Кеңес өкіметі кезінде кітап жазғандарға алдын ала қазынадан қаржы бөлетін. Мұның жақсылығымен қатар жаман жағы да болды. Жамандығы дайын ақшаға жазатын халтуршілерді қара шыбынша құжынап жіберген. Қазір ол заман келмеске кетіп, нарықтық экономика заманы орнады емес пе. Енді нағыз жазушылардың бағы жанатын шығар деп үміттенгенмін. Бірақ үміт ақталмады. Себебі кітап нарық экономикасының талабына сай тауарға айналып, сатуға шықпай тұр. Меніңше бұл мәселені шешу үшін алдымен жазушылардың өзі бас біріктіріп кітап саудасымен айналысатын акционерлік қоғам құру қажет. Ол банктен несиесі алып, тек Қазақстанда ғана шығатын кітапты барлық облыс, аудан, ауылға жеткізіп сататын дүкен ашуы керек. Кітап шығаруға кететін шығынды азайтып, ал сырттан әкелетін кітаптың салығын көбейткен жөн. Сонда ғана саудадан түскен қаражатқа кенеліп нағыз жазушының бағы жанатын болады. Мен өзім он миллион қазақтың ішінен кітап оқитын елу мың адам шықпайды дегенге сенбеймін.

– Осы заманның портретін жасаған роман жоқ деп жиі айтамыз. Сіз неге жазбайсыз сондай шығарманы?

– Қазіргі заман туралы керемет шығарма жазуға болады. Егер мемлекет тапсырыс берсе. Күнкөріске жететіндей жағдай жасаса.

– Жастарды оқисыз ба?

– Оқимын. Олардың басында баспанасы жоқтығы мен жазғандарына жарытып қаламақы алмайтындары мен үшін үлкен уайымның бірі. Өйткені әдебиеттің болашағы солардың қолында.

– Өңгімеңізге рақмет.

Сұхбаттасқан Елдос Жалғасбаев

РУЛЫҚ, ЖҮЗДІК, ТОПТЫҚ АМБИЦИЯНЫ ҰНАТПАЙМЫН

немесе

ЖАЗУШЫ МЕН ЖУРНАЛИСТІҢ ТҮБІНЕ ЖЕТЕТІН ТЕНДЕР

— Соңғы кезде «Жазушылар өмірден қалып қойды, заманның ағымына ілесе алмай жатыр. Сол себепті де заман тынысын көрсететін, бүгінгі күннің романы, осы күннің типтік кейіпкері жоқ» деген пікір айтылып жүр. Бұған не дейсіз? Жазушылардың бүгінгі күні шығарма жаза алмауы неліктен сіздіңше?

— Құдайға шүкір, қазақ таланттан кенде емес. Бұрын да бар болған, қазір де жеткілікті. Бірақ, көз майын тауысып жазғандарына көк тиын алмайтын болса, бостан-босқа не үшін еңбектенеді? Қазіргі заманның бейнесін жасайтын көркем шығармаға отыру үшін алдымен жазушының еңбегіне сай қаламақы төленуі керек қой. Бірақ, жазушылардың беделінің жоғалып кеткені олар өзіне қажетті нәрселерді істей алмай отыр. Мәселен, Л. Толстой, Ф.Достоевскийлерге шығармашылығы өмір бойы қызмет етті. Шетелде Ч.Диккенс, жапондағы Кэндзабуро Оэ, Або Кобэ сынды жазушыларға да солай. Олар мемлекеттен ешқандай ақша алмайды қазір. Бұрын да сұрамаған. Біз қаламақы бер деп мемлекетке қол жаямыз. Қаламақы сұрау — заманның талабы, шетелдік жазушылардың деңгейі тұрғысынан ұят. Ал бізде керісінше. Жағдайымыз бен беделіміз нарықтық экономиканың кезеңінде жақсы болады деп ойлағанбыз. Кітаптан түскен ақшаны шетелдегідей жазушының өзі алатын болса, жағдайымыз түзелер дегенбіз. Алайда, бізде маркетинг дамымаған. Мәселен, шетелде жазушының кітабы дүкендерде сатылып, одан түскен қаржының белгілі бір пайызын қаламгер өзі алады. Былайша айтқанда, кітап саудасы жолға қойылған. Ал біздің қаламақы ала алмай қақсағанымызға 21 жыл болды. Одан шыққан нәтиже жоқ. Жазушылардың көбі жазушылықпен қоса журналистікті қатар алып жүр. Жазушы болып қана жүре берсең күн көре алмайсың. Толстой «Война и мирді» жазып біткенше қарызға батып қалыпты. Есесіне «Война и мирдің» бірінші кітабы жарыққа шығып, саудаға түскеннен кейін Толстойға ақша өзен боп аққан. «Жақсы қаламақы төлейміз, бүгінгі күннің өмірін жаз», — деп мемлекет Марал Ысқақбаймен, Смағұл Елубаймен, Бексұлтан Нұржекемен шарт жасасса, олар жазар еді. Еңбегің өтелмесе кітап жазып керегі не? 20 баспатабақ кітап жазсақ, небәрі жүз мың теңге ақша аламыз. Ол жүз мың теңге кітапты компьютерде тергізуге де жетпейді. Баспаны да, газет-журналдарды да мемлекет тендерге телміртіп қойды.

Тендер – жазам деген адамды тұсайтын тұсау. Тендердің кесірінен журналистердің де соры қайнап жүр. Қаламақы тұрмақ айлығын да ала алмайды. Тендер болмаса, баспагерлер шетелдегідей жазушы мен жақсы жазатын журналистің соңынан жүгірер еді. Сөйтіп жақсы дүние жазуға мүмкіндік болар еді. Сондықтан тендер деген бәлені құрту керек.

– Қаламақының жайы түсінікті. Әйтсе де бүгінгі күннің романын жаза алмай жатқан себебі, қазіргі жазушыларда өмірлік багаждың жоқтығынан емес пе? Мүмкін бүгінгі өмірді бейнелейтін, заманауи романның жоқтығы қаламгерлердің білімінің таяздығынан шығар...

– Өмірлік багаждың жоқтығы жайлы айтқаның дұрыс. Қазіргі кездегі атағы дардай көптеген жазушылар университетті бітірген бойда Алматыда қалғандар. Олар сонау бала кездерінде көргендері мен құлағында қалғандарын жиып-теріп, ауыл өмірінен роман жазды. Ал ауылдың бұл кездерде өзгеріп кеткенімен шаруалары шамалы. Өрине сонан кейін нашар шығармалардың жазылатыны белгілі.

– Ал өзіңіз ше?

– Мен университет бітірген соң бір жыл «Лениншіл жаста» істедім де, бір жылдан кейін ауылға кеттім. Мүмкін ол тағдыр шығар. Сегіз жылдай елде тұрғанымда Қызылорда облысының Қаратауынан бастап Аралға дейінгі аралықты жаяу аралап шықтым. Сөйтіп материал жинадым. Дастарқан басында отырып айтқан ауыл ақсақалдарының әр әңгімесі бір повесть жазуға тұрарлық еді. Бірақ жақсы шығарма жазу үшін естіген-білген оқиғаларыңның өзі аздық етеді. Оған қоса жазушы оқырманына оқиғаны сендіре білу керек қой. Ол үшін талантқа қоса білім де қажет. Гюстав Флобер «Бовари ханым» романын жазғанда Эмманың мышьяк ішіп өлетінін шынайы беру үшін екі ай бойы жазуын тоқтатып қойып, медициналық кітаптарды оқыпты. Сөйтіп Эмманың у ішкенінен кейінгі қиналысы мен жан азабын бір абзац етіп жазып шығады. Біздің жазушыларға да сондай талғам мен ізденіс қажет. Енді қазақ жазушылары бүгінгі күнді неге жаза алмай жүр немесе кешегі романдардың кейбірі неге сәтті шықпады деген сауалға жауап издесек, бұл ұлттық идеяның жоқтығына байланысты. Ұлттық идея алдымен ұлттық тарих жазылғанда ғана қалыптасады. Мысалы, бұрынғы тарихи шығармалар «Ресейге қосылғанымыз қандай жақсы болған, өйтпегенде жойылып кететін едік» деген сарында жазылды. Ал тәуелсіздік алғаннан кейін ол тұжырымдар мүлде өзгерді емес пе?

– Сіз өміріңіздің біраз жылын елде, Қызылордада өткізіп, кейін Алматыға, әдеби ортаға оралдыңыз. Шыныңызды айтыңызшы, ауылда өнімді еңбек еттіңіз бе, қалада ма?

– Өнімді еңбек еттім деп елде жүрген кезімді айтамын. «Жадыра», «Жаза», «Кездік», «Жезтырнақ», «Бойжеткен» дейтін повестер жаздым. «Аңызак», «Жар жағалаған қыз» повестерінің басын елде бастап, Алматыға келгенде аяқтадым. Алайда, елде жүргенде

жинаған материалдарымды Алматыда толық жазып шығуға мүмкіндігім болмады. Қаладағы уақыттың жетімсіздігі соншалық, «Періште келіншек» деген романымның бірінші кітабын жазуға жеті жыл уақытым кетті. Алматыға келген соң қым-қуыт қала тірлігіне еріксіз енесің де кетесің. Оның үстіне жақсы жазатын жазушының емес, бұрқыратып көп жазатындардың желі оңынан тұрған бір заман болды ғой. Оған күнделікті айтылатын өсек-аяңды қоссаң уақыттың пайдалы коэффициенті үнемі ұтылып отыртыны өз-өзінен түсінікті.

– Шығармаларымның көбін елде жүргенде жаздым деп жатырсыз ғой. Ауылда жүргенде шығармашылық адамының қамалып, қарайып қалғандай болатыны бар. Елде жүрген жылдарыңызда сізге дем берген рухани-әдеби орта болды ма? Жас кезіңізде қандай танымал адамдармен аралас-құралас болдыңыз?

Ауылда рухани орта болмады емес, болды. Зейнолла Шүкіровтің бір өзі бір әдеби әлем еді. Зекеңнің бас аяғы үш кластық білімі болатын. Сөйте тұра бір оқыған дүниесін өмірі ұмытпайтын. Жады мықты тұғын. Жоғарғы математиканың есептерін қиналмастан шығара беретін. Түрлі қисса дастандарды жатқа соғатын. Маған Альбер Камюді, Франс Кафканы, Габриэль Маркесті оқуға бағыт берген Зейнолла Шүкіров еді. Студент кезімде Тельман Жанұзақов, Өнуәрбек Дүйсенбиев, Сейдахмет Бердіқұлов, Қабдыкөрім Ыдырысов, Сағи Жиенбаев, Оспанхан Өубәкіров сынды ғажап адамдардың арасында жүрдім. Бәрі де туған ағамнан кем қамқорлық жасамайтын. Кейін 1973 жылы Алматыға қайтып келдім ғой. Келсем ақын-жазушылардың арасы қатты өзгеріп кетіпті. Жазушылар Одағындағы қаламгерлердің ру-руға, топ-топқа бөлініп алғанын көрдім, Құдай сақтасын. Рулық тартыс өршіп алған. Руға бөлінудің не екенін сонда білдім. Кейін қай жерде қалай сөйлеу керектігін меңгердік қой. Бір жолы қызық болғанда қалжыңдап найманмын деп айтып, пәтер алып кеткенмін. Өмірде осындай да қызық болады екен. Алматыда рухани тірек тұтып, жақсы араласқан тағы бір кісім – Нұрғиса Тілендиев еді. Ол кісі туралы талай естелік айтуға болады.

– Сізді сұхбатқа шақырғаным сіздің аштық туралы романыңыз жайлы арагідік болса да жақсы пікір естіп қаламыз. Мәселен, Ғалым Жайлыбай, Қонысбек Ботбай т.б. ақын-жазушылар бұл бір көп-көрім кітап екен деп ауызша болса да әдеби ортада пікір айтып қалып жүр. Бірақ әдеби процестің айналасында бұл романыңыз жоқ. Неге? Сіздің шығармаларыңыз туралы әдеби ортада көп айтылмайды. Ол неліктен? Оның үстіне сіздің өзіңіз де әдеби айналыста, ырду-ырду жазушылардың ортасынан көрінбейсіз. Өзіміз іздеп, сұхбатқа шақырмасақ, тыныш қана үйіңізде жатырсыз...

– Мен бүкіл шығармаларымды 45 жасыма дейін жаздым. Ол кездерде біреудің шығармамды бағалаған, бағаламағанында шару-

ам болған жоқ. Сынағысы келгендерге бір-екі рет жауап бергенім бар-ды. Содан кейін олар үндемейтін әдет жұқтырды. Мен не жазсам да ләм демейді. «Құпия қойма» романымның өткен жылы көп жерін қайта жазып бітірдім. Қазақтың классик жазушысы Марал Ысқақбаев романды жан-жақты талдап, құндылығына ерекше тоқталды. Ғалым-сыншылар Нұрдаулет Ақыш, Темірхан Тебегенов, Қансейіт Әбдезұлы өте жоғары бағалап, газет-журнал беттерінде өз пікірлерін білдірді. Тіпті орыстілді орта да көп мақтады. Ал әдеби орта жым-жырт қалды. Жазушылардың ортасынан көп көрінбейтінім мен рулық, жүздік, топтық амбицияны ұнатпаймын. Бар қазақты алаламай, бөлмей, тұтастай жақсы көремін. Сол тұрғыдан шығармаларымды жаздым, сол тұрғыда пікірімді айтып жүрмін. Жазушылардың арасында руға, жүзге бөліну бар, оны жасыра алмайсыз. Кешегі Кеңес заманында да қаламгерлердің арасында рулық тартыс өршіп тұрды. Топ-топқа бөлініп алып жазушылар атаққа, ақшаға қырқысты. Әуезовтың өзін әдеби орта кезінде қан қақсатты емес пе? Әдеби ортаға кіре қояйыншы, жазушылардың бел ортасында жүрейінші деймін. Бірақ араласа кетсең, әркім өз тобына тартады. Маған оның керегі не? Сондықтан Жазушылар Одағының ішінде «бүкіл жазушы біргеміз, бөлінбейміз» деген идеология жүргізу керек. «У ішсең руыңмен» дегенді «У ішсең ұлтыңмен» деп өзгерту қажет. Сабыр Адайша, әркім: «Әр қазақ менің жалғызым», – деп сөйлеуі тиіс. Елбасының «Төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген саясатын жазушы мен журналистер бірігіп, ұлттық идеологияның тірегіне айналдырып, қалың елге үлгі етіп көрсетуге жұмылуымыз керек. Ол бастаманы бүкіл халық қоштайтындай етіп, төрге шығаруға тиіспіз.

– Жөн екен. 700-ге жуық жазушымыз бар дейміз. Атақты, талантты жазушыларымыз да жоқ емес. Бірақ азғантай ғана қырғыздың әлем таныған Айтматовы бар. Мұхтар Әуезовтерден кейін қазақ жазушысын әлем танып жатыр деу қиын. Біздің жазушылардың шығармаларын неге әлем танымайды, неге әлем тілдеріне аударып басылмайды?

– Шыңғыс Айтматов – әдебиетке көп жаңалық әкелген адам. Бізде де ондай жазушыларымыз жоқ емес. Мысалы, Әбдіжәміл Нүрпейісовтың «Қан мен тер» трилогиясы қандай?! Біздің жазушылардың атағының әлемге тарамауы аудармашылардың жоқтығынан болса керек.

– Адам өмірінің қай кезеңі жемісті болады? «Берерін елуге дейін беріп болмаған жазушы жазушы емес» дейтіндер бар. Бұған не дейсіз?

– Олай айту дұрыс емес деп есептеймін. Толстойдың өзі жетпістен кейін де ғажайып шығармалар берді. Жазу дегеніңіз тек шабытқа ғана емес, ізденіске, адамның денсаулығына, ынта-сына да байланысты. Оның үстіне он рет қайта жазылып, он рет көшірілмеген шығарманы өз басым шоқтығы биік туынды санамай-

мын. Сол себепті, мен үшін жазушы өмірінің қай кезеңі жемісті болатынын тап басып айту қиын.

– Жетпістен асқан жазушысыз. Шыныңызды айтыңызшы, жазушылықтан не таптыңыз осы?

– Жазушылықтан ештеңе де тапқан жоқпын. Қызылордада жүргенімде қызметте жақсы өстім. Алматыға кетіп қалмағанда, жоқ дегенде аудан әкімі болар едім. Кетерімде мені жеті машинасы, ақшасы көп мекемеге бастық етіп қоймақшы да болды. Елдегілер кетпе деп кейіді. Жарылқасын Үмбетов деген бастығым: «Жазушы болып не істейсің? Мына мекеменің құлағын ұста. Ақшаны жақсы табасың. Кабинетің өне, жеті машинаның қайсысын мінім десең де өз еркің», – деді. Алайда, жазушы боламын деген романтикалық құлшыныс мені осында жетеледі. Халыққа бірдеңе айтқым келді. Сондай бір қыжыл жүрегіме тыныштық таптырмады. Алматыға келіп біраз дүние жазған болдым. Арасында бизнеспен де айналыстым. Жап-жақсы келе жатқанда романым жазылмай қалып барады деп бизнесімді жауып тастадым. Кейде соның бәрін ойлай келе, саналы адам баласы өлгенше халқына қызмет етуі керек қой деп өз-өзімді жұбатамын. Жазғандарымның бәрі болмаса да, кейбірі елімнің көдесіне жарайтынына сенімдімін. Бәлки, материалдық тұрғыда көп нәрсеге қол жеткізе алмаған шығармын. Елдер керемет машина мініп жүрсе, мен жаяу жүрген шығармын. Бірақ менің көңілім тоқ. Өйткені, мен – құдіреті күшті Құдай халқым бастан кешкен тағдырды қағазға түсіріп, болашақ ұрпаққа қалдыруға мүмкіндік берген ерекше қасиетті жанмын.

Сұхбаттасқан Қарлыға ИБРАГИМОВА

ТАР ЖОЛ, ТАЙҒАҚ КЕШУ КЕЗЕҢДЕ

Белгілі жазушы, жерлесіміз жуырда іссапармен елге келіп қайтқан еді. Оның журналист Айжарық Сәдібекұлымен сұхбатын, жазушы және уақыт туралы толғамдарын «Сыр бойы» оқырмандарының назарына ұсынып отырмыз.

Айжарық Сәдібекұлы: Жылдас, құрдас досым, екеуміз облыс өлкесінің екі шалғайында туып өскенмен бір-бірімізді бойдақ кезден, сонау 1961 жылдан білеміз ғой. Тағдыр бізді Қызылорданың пединститунда тоғыстырды. Бір тілім нанды бөліп жеп, бір бөлмеден өріп жүрдік. Бізді ешкім маңдайымыздан сипаған емес, қорлымыздан жетелеп жүріп оқытқан, қолтықтан демеп қызметке тұрғызған көкелеріміз де болған жоқ. Бізге әуелі бір Алланың өзі жар болды, одан соң кешегі Кеңес үкіметі қамқор болды. Соның арқасында оқып, білім алып, аяқтанып кеттік. Қадамымызды нық бастық, белгілі бір мақсатпен бастадық мына өмірді. Солай емес пе?

Адам Мекебаев: – Сөзіңнің садағасы... Бәрі есімде, біз көзімізді тырнап ашқалы комсомол рухымен тәрбиеленіп өстік, романтик болып бой түзедік. Коммунизмнің «орнайтынына» кәдімгідей сеніп есейдік. Біз қиялмен, арайлы арманмен өткіздік бүкіл жылдарымызды. Журналистік кәсіппен айналысып, жазушылық «жолға» түскен соң өзің еріксіз қиялшыл болып алады екенсің. Қиялшыл болмасаң шығарма туар ма! Есінде ме, «есінде ме» деймін-ау, бәрі көкірегіңде сайрап тұрған шығар ғой, мен Қызылорда пединститутынан Алматының университетіне ауысып кеттім, сен Қызылордада қалдың. Бірақ, біздің байланысымыз үзілді дей алмаймын. Хабардар болып тұрдық. Бірде елге келгенімде сен жазғы каникулыңда Қармақшының «Коммунизм шамшырағы» газетінде істеп жүр екенсің. Сол жолы хирург досымыз Қонақбай Сыздықов туралы жазған очеркімді алып кеттім де, апарып «Лениншіл жасқа» бастырдым. Жазуын сен жаздың, мен сенің фамилияңның астына өз фамилиямды қостым. Менің ең әуелгі сыншым да өзің болдың. «Жадыра» деген повесіме жазған рецезияң облыстық «Ленин жолы» газетіне жарияланды емес пе? Әуелгі басылымында кеткен кемшілігімді сол балаң кездің өзінде атап көрсеткеніңе тәнті болғаным бар. Сол үшін де кездескен сайын сенімен алғаусыз өңімелесіп, ой бөліскім келіп тұрады.

Айжарық Сәдібеков: – Білем, сенде өтірік көлгірситін мінез жоқ. Сен, менің пайымдауымда не жазсаң да, жаныңды шүберекке түйіп отырып жазасың. Сенің соның ұнайды. Ал, саған менің қай ерекшелігің ұнап жүргенін қайдам. Қырып тастаған нем бар? Ештеңемде жоқ. Әлгінде баяғыда «Лениншіл жаста» өзің жариялатқан очеркімді айттың. Ол өзі қолыма «біссімілла» деп қалам ұстаған студент кезімде жазған екінші очеркім еді. Сен баяғыда маған Ұзақбай болып кездесіп едің. кейін Алматы бардың да Адам атандың. Осы «әдебиеттік» есімің саған құт болды білем. Шығармаларыңды бірінен соң бірін балалатып бердің. Өзіңді өзің аямайтын не деген жанықас едің? Сенің саусақ сорып көз майыңды сарыққан азапты жолыңда не тындырғаныңды мен білгенмен, былайғы қалың қауым толық білмейді ғой. Оқырмандардың бір тілегі болсын, өз аузыңнан айтып жіберші.

Адам Мекебаев: – Е-е, менен не сұрайсың. Өзің білесің, әуелгі шатпақты өлең жазудан бастадым ғой. Кейін анау айтқан арқалы ақын бола алмайтыныма көзім жеткен соң прозаның қалың орманына кірдім де кеттім. Бұл бір азаптың өзі екен. Шынымды айтсам балаларымның өзім сияқты қиял қуып қалам ұстамауын тіледім. Солай болды да. Отыз бес жыл қолымнан қалам-қаруымның түспей келе жатқанына. Осынша жылдарда халқымның рухани қазынасына 3 роман, 10 повесть, 2 драмалық шығарма, бірнеше очерктер мен проблемалық мақалалар қосыппын. Бір кеудеге көп болмағанымен аз да емес шығар. Жанашыр дос ретінде сен өзің қалай ойлар едің?

Айжарық Сәдібеков: Қалай десем болар. Туындыларыңның саны жағынан атақты қырғыз Айтматовпен қарайлассың. Шыңғыс ағамыз да 3 роман, 10 повесть беріпті. Әлбетте, әлемдік әдебиетке. Әлгінде өзің айтқандай, қарымды қаламгер «сыпыртып» жазудан қиналмас. Сөзді кестелеп, содан «сурет салудан», әдебиетке сөзден образ шығарып, тың тұлға әкелуден қиналар. Сенің «азап» деп отырғаның сол болар. Қалай, жазу барысында қиналасың ба?

Адам Мекебаев: — Қатты қиналам. Қиналатын себебім, жазып шығуымнан сызуым асып түсіп жатады. Құдай біледі деп айттайын, әрбір шығармамды кемі он қайтара көшіретін шығармын. Әрі-беріден соң жазу столынан безіп кететін, беттемей қалатын кездерім де болып тұрады. Роман, повестке қаймықпай барған соң, әлбетте образ, таныс-бейтаныс кейіпкер жасауың керек. Досыңды сол қинайды.

Айжарық Сәдібеков: — Маған салсаң, сен — суреткерлік сырына қаныққан кемел жазушысың. Оны мен емес, шығармаларыңның өзі айтып тұр. Повестерің кезінде Мәскеудің «Советский писатель» баспасында жарық көріп, одақтық сыншылар тарапына жоғары бағасын алды емес пе? Сенің көтерген тақырыптарың жай мәселе де емес. 1932 жылғы ашаршылық нәубеті туралы алғашқылардың алды болып роман («Жер кіндігіндегі апат») жаздың. Ұлттық әдебиетімізге Байқоңыр туралы да бірінші болып роман берген жазушымыз («Дауылды жер») сен емес пе едің? Осы екі романыңның өзімен-ақ әдебиетіміздің алтын қорынан ойып орын алдың білем. Арал аймағының проблемасы туралы да ертерек үн көтердің. Қысқасы, сен туған жеріміздің «сүтін» ақтадың деп білемін. Бізде таланттар шоғыры өте көп болған соң да қадірі (бұл бір себебі) елене бермейді. Көркем шығармаларды жарытып оқымайтындар мен оқымағандар — әдебиеттің, өнердің не екенін түсінбейді. Түсінбегендіктен де, кімнің кім екенін білмейді, жақсы мен жасықты айырып та жатпайды. Тіпті, осы күні ақын, жазушы, журналистерге пысқырып қарамайтын, қолдарын қайырып бір сілтейтін ісінген тобырлар пайда болып келеді. Мұның арғы жағынан ұлттық мәдениетіміздің келешегінен жақсылық нышанын көре алып тұрғаным жоқ. Әлде, менің ой өрісімнің шамасы солай ма... қайдам...

Адам Мекебаев: — Сен менің де көкейімде жүрген бір ойымды қозғадың. Дегенде, ал, айтпақшы, соған кім кінәлі? Алдымен қаламгерлеріміздің өздері кінәлі дер едім. Бізде, жалпы өнер өрісінде жүргендер біріне бірі жақсылықты қимайды. Ара қатынастары қымқиғаш, бірін-бірі көре алмаушылық індетіне шалдыққан. Кейде өзімнің осы күніме қалай жеткеніме, жүрегіме қалай кір шалдырмай жүргеніме таң қаламын, төубе деймін. Бұлар жүрген жерлерінде халыққа бірінің жазған шығармасын бірі насихаттап жүрудің орнына

қайдағы жоқты бықсытып жүреді. Кешегі Кеңес дәуірінде коммунистік идеология жазушыларға деген қамқорлығын аяған жоқ. Ұсақ-түйек, көбең-көпсік таланттар (әлбетте, дарын емес) сол қамқорлықты көтере алмады, төрт құбыласын түгендеп, «болдым-толдым» деп алған соң, шамаларына қарамай «жаппай жарыс» демекші, жаппай атақ қуалауға шықты. Бұл – кәдімгі пендешілік еді. Ал, қалам иесі пендешіліктен жоғары тұруы керек қой! Меніңше жазу-сызудың бел ортасында жүргендер өз қадірлерін өздері кетіріп алады, көп жағдайда. Ал, шын мәнінде, өшіінде дақпыртқа сенгіш қарапайым қазағымыз шындықтың қанын сорғалатып жазатын қаламгерлерін төбесіне көтереді., ата салтымен қаумалап қадірлей де алады.

Асылы осы өмірдің өзі қарсыласқан, шарпысқан парадокске толы ғой. Анау таныс-бейтаныс тоққарын шіренгендер қаламгерлерге өздерінше пысқырып қарамайтын болса, астапралла-ау, бұл жазушыларымыздың ішінде де оларға такаппар қарайтындары толып жатыр. Кейбір сәттерде (ситуацияда) олары дұрыс та. Бірақ, осы, кейбір салауатты дейтін жазушыларымыздың ой өрістері өздерімен өзектес журналистерге шекесімен қарайтындарына қайран қалып жүретінмін. Еліміз дербестік алып,, кешегі кеңестік қамқорлықтан жұрдай болған соң журналистерді жақтырмайтын өлгі «кереметтеріміз» редакцияларды жағалап кетті. Күнкөру керек, амалсыздан тілші болуларына тура келді. Алла-а, «дүние дөңгелек» деген. Анау Шолохов, Симонов, Әуезов, Мүсірепов, Нұрпейісов, Айтматов корифейлер очеркті жатырқамай үлгі көрсеткенде, мына кейбір күпінген «классиктердің» салмақсуы – адами жаратылысының дефектісінен бе деп ойлаймын. Біле-білсек, журналистер қандай да бір қоғамда болсын, авангардтық роль атқарып келді, атқара да бермек. Журналиссіз мемлекеттің таңы атып, күні бата ма деші? Ал, олардың жазатын негізгі жанры – публицистикаға келетін болсақ, бұл бүкіл халықаралық тыныс-тіршіліктің бүлкілдеп соғып тұрған тамыры ғой. Әдебиетке проза да, поэзия да, сын да, драма да, публицистика да керек. Осы жанрлардың бірі болмаса, ондай әдебиет – бір мүшесі кем, кетік әдебиет болмақ. Халыққа жазушыдан да, ақындардан да публицист жақын. Жазушы романын аяқтаймын деп толғатып жүргенде, кемел публицист халықтың мұң-мұқтажын, еліміздің зәру проблемаларын табанда жариялап, қоғамда ұтырлы қозғалыстарға себепші болады.

Айжарық Сәдібеков: – Сөзіңді бөлейін, Адам. Жазушының да жазушысы, журналистің де журналисі, ақынның да ақыны бар. Олардың бәрі бірдей саф алтын емес, бәрі бірдей алтынның сынығы да емес. Бұл ыңғайдағы ойыңмен келісемін. Сен өзің қанатың жазылып, қаламың жүріп тұрған дер шағыңда прозадан жеріп, публицистикаға ауыстың білем. Бұрқыратып қояр емессің...

Адам Мекебаев: – Оның рас. Үшінші романым «Періште келіншек» «Жазушы» баспасынан 1983 ж. жарық көрді. Содан соң екінші кітабын жазуға оқталып, ой қоздатып материал жинап біраз жүріп қалдым. Екі жылым Мәскеуде оқумен өтті. Шығармаларымды орысшаға аударту да біраз уақытымды алды. Сөйтіп жүргенде еліміз дербестігін жариялап, тәуелсіздік алды. Мені ұшқыр жанрға бет бұрғызған, тіпті еркімнен тыс деуге де болады, өңіміз тұрғай түсімізде күтпеген, қуаныштан жүрегіміз жарыла жаздаған осынау тарихи ұлы оқиға болды. Ауыр қозғалатын роман сүресін қоя тұрдық та, ұшқыр жанрға қамшы бастық. Әуелгі әуеніміз жаңа тұрпатты мемлекет құруға кіріскен ел басшысы саясатын қолдау, халықтың көзін ашуға көмектесу болды. Осы бағдарда қолтығымыз сөгілгенше бауырымызды жазып, білгенімізше көсемсөз кестеледік. Алайда, тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіне жоғары басшылықта ағаттықтар, қателіктер кетті. Соның зардабы енді еліміздің қос өкпесін қысып тұр. Ашық қоғам жаратылысынан бейғам жұртымыздың ұлттық менталитетіне әуелден-ақ кереғар келді. Президентіміздің өткенде: «Мемлекетті жайлап алған бұл неғылған бассыздық» – деуі (Что за бардак в государстве») сол ашық қоғамның алдымызға «табағын тартқан сыйы» болар. Елді тоқыраудың кері ағысы керней бастағанда үйде пештің түбінде көсілтіп роман жазып қалай жайылып отыра алармыз. Біз қайда бет алдық, қазіргі қазақстандық қоғам дұрыс рельске орныққан ба? Осы ой шырғалаңы тыншытпайды, кісіні кейде еріксіз ой қажытады. Түн баласы төсекте тыныш байыз таппайтын мезеттер бізге бұйырған ба? «Жазушыға не керек?» деген толғаныс сондай жағдайда туған болатын. «Жұлдыз» журналынан оқыған шығарсың.

Осы сапарымда Қармақшы ауданында, Қуаңдарияда болдым. Баяғы шаруасы шалқыған ауыл күйзеліп-ақ қалыпты. Айдың күннің аمانында туған ошағын бұзып көшіп кеткенді біз жатжұрттың қол астында емес, өз теңдігіміз өзімізге тиген кезде көріп отырмыз. Ауылдан жаным жабырқап құлазып қайттым. Осыдан кейін қолға қалам алмай жаным қалай тыншиды? Жазушы атымыз бар ғой. Ауыл шаруашылығы ө дегеннен күйреді, өндірістің өкпесі қабынды. Еліміз экономикасы «ауа жетпей» алқынып тұр. Мұның өзі сайып келгенде, тәуелсіздігімізге қауіп төндіруде. Иә, иә мен ұлттық тәуелсіздігімізді айтып отырмын. Қазақстан өмір сүре береді, оның төрт құбыласы түгел ашық, әлі-ақ Айы оңынан, Күні солынан туатын кезі келеді. Ал, бірақ, қазіргі беталысымызда біздің ұлттық тәуелсіздігіміз тар жол, тайғақ кешуде тұр. Халқымыздың ұлттық мәртебесіне көз алартушылардың дербестік алған бұл жылдарымызда ұлттық мүддеміз сөз болған мәселелерде қарсыласпаған кезі болды ма? Конститутциямыз, тіліміз, тарихымыз, тарихи атауы бұрмаланған жерлеріміз, тіпті басқа-басқа, Қаныш Сатпаев атына көше белгілеу мәселесінде де алдымыздан өре түрегелмеген кезі жоқ. Бір елде,

бір «үйдің» ішінде өмір сүріп отырып, мысықтілеулестіктің жаныңнан табылатыны сұмдық емес пе?

Осының бәрі жүрекке шаншу. Кейде қорланасың. Бұл аз болса, әрқилы тәрбиеде, тілі мен ділі бөлек ортада тәлім алған, евроцентристік бесіктен түлеген өз ұлтымыздың ұрпағы арасында да ауызбіршілік жоқ. Бірлігіміз селкеу. Жерімізді сатқысы келетіндердің өз елімізден шығуы соның айнымас мысалы ғой. Осындай аумалы-төкпелі жағдайда, қаламгерлер Ө. Нұршайықовпен, Х. Әбдібаевпен, А. Ашировпен, Қ. Салықовпен, Әкім Таразимен, академик Ө. Нысанбаевпен философия ғылымының докторы Ғ. Есімовпен ой-пікір таластырып, көкейкесті сұрақпен «алқымдарынан алуым» қоғамдық ойға қалайда пайдамды тигізсем деген мақсаттан туған еді.

Онымен де тоқтамай қолға қалам алып жер дауына араластым. Халқымыздың келешегі, бүгінгі, ертеңгі тағдыры (мемлекеттілігіміз), таихымыз, зиялыларымыз, Арал тағдыры, ауыл жағдайы, ұлттық мүдде, заң, ұлттық саналылық туралы проблемалық мақалаларымды жарияладым. Бізде тіліміз туралы пәрменді саясат ұстану орнына уақыт созып ырғасу басым. Мемлекеттік тілдің мерейін орнықтырудың бір-ақ жолы бар Ол банк системасына мемлекеттік тілді енгізсе, іс бітіп жатыр. Бар мәселені шешетін ақша ғой. Тіршілік тірегі – ақша емес пе? Ақшаның жүрген жерінде бәрі болады. Банк системасы мемлекеттік тілге көшті бар ма, бұл Қазақстан байтағында қазақшаны үйренбеген пенде қалмас еді. Өзі үшін, өзінің игілігі үшін үйренеді. Тіл үйренуі қиын емес...

«Қайсыбірін айтайын, көкіректе арман көп» деп, ақын асылы дұрыс айтқан ғой...

«Сыр бойы» 12 қазан 1999ж.

Әдебиет деген – адамгершілікке сүйіспеншілік деген сөз. Өйткені шын мәніндегі көркем әдебиет азаматтық терең ой-дан, адамгершілік асыл идеядан, биік парасаттан туады. Ендеше, қаламгерлердің болмыс-бітімі мен кескін-келбеті олардың шығармашылығының ойлы тұстары Айнұр Шамшейітованың «әдебиет әлемі» хабарында.

Жазушы, халықаралық Алаш әдеби сыйлығының иегері Адам Мекебаевтың көзі тірісінде хабарласып, әдебиет әлемі хабарына сұхбат беруін өтінгенімізде: «Таңертең тоғызда үйге келе қойыңдар, үйде жеңгелеріңмен бірге отырып, әдемі сұхбат құратын боламыз. Оның үстіне кітаптарымыңның бәрі үйде ғой», – деп айтты. Ертесіне таңертең ол кісінің үйіне бардық. Әдемі сұхбат болды. Адам Мекебаевтың бала күнінде көрген қиындықтарын есіне түсіріп айтқанда, көзімізге еріксіз жас та келді. Ағамыз да көзіне жас алды. Жеңгіміз «естелік болып қалады ғой» деп бізді суретке түсіріп те жатты. Міне, сол кездегі Адам Мекебаевпен болған сұхбатты

өздеріңізге ұсынуды жөн көрдік. Ендеше, «әдебиет әлемі» деген хабарды бірге тыңдайық.

– Армысыздар, құрметті радио тыңдармандары! Қазақ халқының тарихын кейде тарих кітаптарынан емес, өзі көріп, сол шындықты жазған жазушылардың кітаптарынан оқу керек шығар деп қаламыз. Иә, бұл рас. Өйткені бүгінгі біздің кейіпкеріміз шындықты жазған, өзінің басып өткен жолын жазған.

Алаш әдеби сыйлығының иегері, жазушы Адам Мекебаевпен сөйлескенде әңгімесінде тұнып тұрған шындық, шынайылық барын байқайсыз. Мансапты жазушылық жолына тәрк еткен, әр шығармасына адал жан екенін білесіз. «Ерен еңбегі үшін» медальмен марапатталған жазушы Адам Мекебаев ағамызбен әңгімелесу бізге де бұйырды. Сіз де тыңдай отырыңыз.

– Мен Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының қазіргі Ақжар (бұрынғы Ақбел) деген колхозында тудым. Бастапқыда небәрі жүз шақты ғана үйден тұратын кішкентай ғана ауыл болды. Ол кезде ауыл табиғаты өте керемет болатын. Соғыс аяқталғаннан кейін әжем Айсары қайтыс болды. Содан қайтадан Ақбел колхозына көшіп келдік. 7 жасымда бірінші сыныпқа бардым. Қиыншылық азабын тарттық. Көкем – бригадир. Таң атпай жұмысқа кеткен шешем, ел орынға отыра бір арқа жаңғыл, шеңгелді арқалап үйге қайтатын. Келгеннен кейін, шешем бидай тартып, нан илеп көміп, піскесін ініміз екеуімізге беретін. Солай күн көрдік. Бір күні қиын болғаны соншалық, көкем де, апам да жоқ, кетіп қалған. Сөйтсем, көкемді фермаға бастық етіп тағайындапты. Мені көкем Қойшыбай деген немере інісі бар еді, сол ағамның үйіне апарып тастады. Менің өмірім содан бастап қуғын-сүргінде өткен сияқты.

«Заман толқыны тарих теңізінің
жағалауында көркем өнердің баға
жетпес меруерт-маржан қалдырады»

Мұхтар Әуезов

Екінші класқа өткенде, біреудің үйі белгілі ғой, жоқшылық... Бірақ ешқандай түртпек көрсеткен жоқ, дегенмен де таршылық. Сабақ оқуға мүлдем уақыт та, мүмкіншілік те болмады, себебі аядай ғана екі бөлмелі үйде тоғыз адам тұрдық. Оның үстіне келімді-кетімді адамдар көп болды. Үзіліс кезінде кітапқа бір көз тастап шығамын да, кей кезде төрт, кей кезде бес аламын. Бірақ көбіне үш алатынмын. Содан қызық болды, намысқа тырысып 9-сыныпта жақсы оқығаным сондай, бір-ақ сабақтан ғана төрт болдым.

Қалғанының бәрі бес. Сонда менімен бірге оқитын Мағираш Сарикова деген қыз болды. Ол өлең жазатын. Жақсы оқитын оқушыны көтермелейтін мұғалімнің әдеті ғой. Бадырақов деген мұғаліміміз «Сырдария» романының идеялық мазмұнын маған «сен айтасың» деп, ал жалпы мазмұнын Мағирашқа берді. Идеялық мазмұнын табу қиынның қиыны екен, оны таба алмадым. Қырсыққанда, ешкім жазбапты да. Содан қатты іздендім. Негізі менің атым – Ұзақбай. Мағираш: «Ұзақбай, сен өлең жазып көрші», – деді бір күні. Өлең жазайын десем, жаза алмадым. (Күлді.) Бірақ әйтеуір баяндама жасадым. Баяндама жасағаннан кейін, маған «очерк жанры деген не?» деген тақырыпты берді. Ол кезде оныншы сыныптың кезі еді. Құданың құдіреті-ай, зерттейін десем, очерк туралы ешбір мәлімет жоқ. Күнде кітапханадан шықпаймын. Өлеңдерді, Абайдың қара сөздерін екі-үш оқысам жаттап алатын болдым. Сөйтіп жүріп тоғызыншы класта аудандық газетке мақалам шықты. Оныншы класта өлеңім шыға бастады. Журналист болғым келіп еді, ол кезде Хрущевтің ел басқарған кезі, екі жыл жұмыс істемесе, оқуға алмайтын болды. Мехзауыт деген зауыт бар еді, сонда токарь болып жұмыс істегім келді. Бірақ онда адамы көп деп мені алмай қойды. Кейін Новоохрушев деген жерде сварщиктің оқуын оқыдым. Бітіргеннен кейін Алматыға келдім. Өлеңдерімді «Лениншіл жасқа» апарып едім, бір топ өлеңдерім «Лениншіл жасқа» шықты (1959 жылы). Содан 1960 жылы Қызылорда қаласындағы пединститутқа оқуға түстім. Сабақты жақсы оқып, екі жыл жоғары шәкіртақымен оқыдым. Алматыдағы ҚазМУ-ға ауысқым келді, 3-курстан бастап сонда оқыдым. Сол уақыттары өлең жазып жүрдім, бірақ жан-дүнием, көрген адамдарым тұнып тұрған проза. Үшінші курс оқып жүргенде, Степан Свейктің «Бальзак» деген шығармасын оқыдым. Сол жылы проза жазуға қызыққаным соншалық, төрт очерк жаздым. Бір күні тағы да «Лениншіл жасқа» бардым. Сонда жұмыс істейтін Телман Жанұзақов деген ағамыз оқып шыққаннан кейін, маған: «Сенің журналистік қабілетін жоқ екен, бірақ сен керемет жазушысың», – деді. Бесінші курста оқып жүргенімде мені «Лениншіл жасқа» жұмысқа шақырады. 1965 жылы ақпан айынан бастап жұмысқа шықтым. (Үнсіз қалды.) Менің баяғы екінші кластан бастап қаңғығаным, неше түрлі көрген қиыншылықтарым, басымнан өткізген аштық кезеңдерім әлі де көз алдымда. Шөлдеп те өліп қала жаздадым, пойыздың да астына түсе жаздадым, суға да кете жаздадым. Баламыз ғой ол кезде, неше түрлі адамдармен қақтығысып, төбелесетінбіз. Қамқор болатын адам да жоқ. Бір күні, сондай бір төбелестің кезінде, мұрныма тас тиіп, мұрным жапырылып қалды.

– Ата-анаңыз қайда еді?

– Ол кезде ата-анам фермада. Қызылқұмның ішінде жүреді.

– Демалыстарда барып тұрасыздар ма?

– Қармақшыдан шығып, Ақжар деген совхозға барамын. Оларда бір түнеймін де, әрмен қарай 40-50 шақырым Қызылдың ішімен

жаяу жүремін. Жолда қасқыр бар, қабан бар, су бар, оны кешіп өтесің. Солай үйіме жетемін. Ата-анамның мейірімін... (Терең күрсініп, көзіне жас алды.)

Спортпен айналыстым. Баяғы зорлық көрсеткен ұлдардың барлығын жинап алып, сыбағасын бердім. Самбо, бокс, шатангы көтеруімен шұғылдандым. Самбодан 3-разряд алдым. Өз-өзімді қорғайтын дәрежеге жеттім.

— **Ол кезде жасыңыз қаншада еді?**

— Он алтыдамын. Жұрттың балалары біреуден таяқ жесе, маған келетін болды. Сосын таяқ жегізген адамды өкіртіп тұрып сабайтынмын.

Шығармашылық адамның өмірі өзінше бір сырлы әлем. Оның беймәлім құпиясы, тылсымы мен жұмбағы сан қабат. Әр қаламгердің шығармашылығына ой көзімен үңіле түскен сайын, оның қадір-қасиеті мен салмағын тереңірек ұғарың даусыз. Әуе толқынында «әдебиет әлемі» хабары.

«Лениншіл жаста» жұмыс істеп жүрген кезде, Қызылордадан Зейнолла Шүкіров келді. Ол кісі білімді, ғажап адам еді. Кітапты көп оқитын. Маған түрлі ағымдар туралы мәлімет беріп, кітаптар тізімін ұсынды. Бағыт-бағдар берді.

— **«Жадыра» деген повестегі сюжеттер өзіңіздің көргендеріңіз ғой, иә?**

— Ол кездерді әлі ешкім жазған жоқ. Ұлы Отан соғысы дейді өтірік мақтау, жалған патротизм. Содан отырдым да повесть, роман, прозаны қалай жазу керектігін оқып меңгердім. Басымда тұр, бірақ ол әлі жазылған жоқ қой. Содан жылап отырып апама арнап «Жадыра» деген повесть жаздым. Соғыс жылдарында әжелеріміздің, апаларымыздың, шешелеріміздің, қыздардың көргенін ешкім жазған жоқ. Менің бірінші романым «Періште келіншек» деген атпен кітап болып шықты. Кезінде көп мақталды. Бірақ маған екіншісін жаздырмады ғой. Бір өкінішім, қазіргі жағдайда екінші кітабымды жаза аламын ба, жаза алмаймын ба? 75-ке келдім. Қыруар энергия керек. Мен көрген-білгеніммен жиырма шақты роман жазамын деп ойлаған адаммын ғой, бірақ тұрмыс ешқандай бас бұрғызған жоқ. Кеңес үкіметі кезінде жазушылар жақсы болды. Қаламақыға тиын-тебен берді. Бірақ қандай қылып берді? Мені асыраған жазушылық емес, журналистік. Мен отыз жасымда Қызылордада бір мекемені басқарып, сонда 3 жыл жұмыс істедім. Ол кезде жағдай жақсы болды. Мені осы жұмысқа тағайындаған Жарылқасын Үмбетов деген кісі келіп, маған қызметімнің өсетіндігін айтты. «Ойбай, аға, мен

болмаймын» деп қызметтен бас тартым. Өйткені үш жыл бастық болдым ғой, сол жылдары қырық беттік бір ғана «Бойжеткен» деген әңгіме жаздым.

Мен ойлаймын, жазушы еш уақытта жұмыс істемеуі керек. Қай жазушы жұмыс істеді? Егерде сен өкіметтің чиновнигі болсаң, онда сен жазушы емессің. Өйткені сен саясатқа кіріп кетесің ғой. Солай жүргенде бүкіл өмірің өтеді де кетеді. Толстой жұмыс істеді ме? Тургенев, Балзак ше? Әлде олардың қолдарынан жұмыс істеу келмеді ме?

– Ол кезде қаламақы жақсы болды ғой.

– Мәселе сонда болып тұр ғой. Қазір сегіз жүз жазушы бар. Шынын айту керек, одан сегізі де жоқ. Кішкентай ғана өлең шығарады да, «мен жазушымын» деп төске ұрып, жазушыны масқара қылады. Жазушы жазу керек, кітабы өту керек. Былайша айтқан кезде, жазушылық – бұл бизнес. Қанша өтсе, соған ақша алады. Өтпесе, ол жазушы емес, қалсын! Ал бізде сол механизм жоқ қой. Бұрында жазушылар, коммунистік партияның қамқорында болдық. Енді қазір министерствоға қарайды. Оның не керегі бар? Мемлекет тек механизмін жасап, кітап сауданы ұйымдастыра білу керек. Мысалы, Ресейден келетін кітаптарға салықты көбейту керек, бізге жеңілдету керек. Қамқорлығына алатын болса, жақсы шығармаларын кітапханаға таратсын. Жазушы Маркестің кітабы секілді бас алмайтындай, іздеп жүріп оқитын кітаптар жазсын. Сонда ғана сенің шығармаларыңды бағалайды. Еуропа бағалайды. Мысалы, Маркес кітабын аш-жалаңаш отырып, бір жарым жыл жазған. Кітабын Аргентинаға баспаға жіберейін десе, ақшасы жетпей қалыпты. Сөйтіп, жартысын ғана жібереді. Есесіне бір жылда екі рет переиздание болады. Міне, мемлекет деп, ұлт деп, жақсы жазғанды бағалай алады деп осындайларды айтуға болады. Ал бізде не? Президент аппаратында отырған бір адамды мақтайды кеп. Кім екенін айтпай-ақ қояйын. Біреуі мақтаса, екіншісі одан асырып мақтайды. Оқымайды да, оқыса да, түсінбейді. Міне, мәселе қайда жатыр. Мәселе, шамалы демеу жасау керек халыққа. «Мінекей, мынау біздің ұлтымыз үшін, қазақ халқы үшін мынадай жасап жатыр» деп насихаттау керек. Мен 1932 жылы ашаршылық туралы «Құпия қойма» деген роман жаздым. Жақсы адамдар жер көкке тигізбей мақтап жатыр. Ал енді «аналар» үндемейді. Олар «кітабым өтпей қалады ма деп, орден бермей қоя ма» деп президент аппаратында отырған, жазушы одағының хатшысы болғандарды мақтайды. Бұлардың бір жаман жері – өтірік шығармаларын мақтатты, лауреат болды. Ол өзі көрмеген соң, несін жазады?

Мысалы, мен «Лениншіл жаста» бір жыл істедім де, Қызылордаға қайттым. Қызылордада сегіз жыл жүрдім. Қаратаудан бастап, Аралдың арғы жағына дейін жаяу аралап шықтым. Халықтың арасында қондым, жүрдім. Неше түрлі материал, қанша жазам десең, сонша жазасың. Ал мыналар неге жаза алмайды, білесіз бе? Та-

лантты жігіттер, оған дау жоқ. Меніңше, мектепті бітірді, КазМУ-ге түсті. Кейін жұмысқа тұрды да, пәтер алды. Енді жазушы болу керек. Ішінде бірдеңесі бар, жазады. Жазайын десе, жазатыны жоқ. Содан бұлар жұрттан ұрлай бастайды. Мысалы, мен білемін, Урнов дейтін орыстың бір сыншысы біздің қазір лауреат болып отырған төрт-бес жазушымызды Шыңғыс Айтматовтан көшірген, плагиат деп жазған. Бірақ бұған ешкім қараған жоқ. Менің айтайын дегенім, жазушыларды сыншылар өтірік мақтайды. Тағы бір айта кететіні, жұрттың бәрі жазушы болуға құмар-ақ. Кандидат наук болса, диссертациясын апарып, жазушылар одағының мүшесі болады. Доктор наук болатын болса, монографиясын жазып, мемлекеттік сыйлыққа ұсынады. Жазушылық деген басқа емес пе?! Жазушы болса, керемет роман, повесть, әңгімелер жазсын. Соны нағыз жазушы деуге болады.

Жалпы әлемді аузына қарату үшін рухани өрлік керек, жалпақ әлемге қысылмай, қымтырылмай қарау үшін рухани байлық керек. Рухани көмбе «әдебиет әлемінде».

Бүгінгі хабардың кейіпкері, жазушы Адам Мекебаев Мәскеудегі дүниежүзілік әдебиет институтының Жоғары әдеби курсы 1987 жылы бітірген. «Жадыра», «Жезтырнақ», «Айтылмай қалған аңыз» романдарының, «Жар жағалаған қыз» повестер жинағының авторы. Ағамызбен әңгімеміз жүрегіміздегі шер боп қатып тұрған тасты жібіткендей болды. Сол шер көзімізден жас болып шықты. Расында, жазушыға жағдай жасалмаса, осыншама кітап қайдан келсін. Ағамыздың үйіндегі жеңгеміз Гүржамила апамызға оқырмандардың атынан алғыс айтамыз.

Жазушы Адам Мекебаевтың ұнтаспаға жазылып алынған дауысын тыңдадыңыздар.

Хабардың редакторы: Айнұр Шамшейітова.
Астана, 5 шілде, 2014 ж.

Мазмұны

ЖЕЗТЫРНАҚ (Роман)	3
БОЙЖЕТКЕН (Повесть).....	80
АЙТУҒА БОЛМАЙТЫН АҚИҚАТ (Өңгіме)	103
АЙЛЫ ТҮННІҢ КӨЛЕҢКЕСІ (Өңгіме)	113
ЖАЗҒЫ ДЕМАЛЫС (Өңгіме)	125
ҚЫЗЫЛҚҰМ ҚИЫРЫНДА (Деректі өңгіме)	129
ЭССЕЛЕР	141
АРАЛДА ТУҒАН ӘН	142
ЕҢ СОҢҒЫ ЖЫРАУМЕН ҚОШТАСҚАН ЖЫЛ	151
ҰСТАЗ	179
МӨҢГІЛІК МҰРАТТЫҢ БАҒАДҮРІ	191
АҚЫННЫҢ ҚАНАТТЫ ҒҰМЫРЫ	215
АССАЛАУМАҒАЛЕЙКУМ, ДЖО!	223
ЖАҚСЫНЫҢ ШАПАҒАТЫ	226
МАҚАЛАЛАР	233
ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЛТАЙЫ	234
МӨҢГІЛІК ӨМІРДІҢ ЖЫРШЫСЫ	238
ТӘҢІРІ СЫЙЛАҒАН ТӘЖДІҢ СӘУЛЕТІ	244
СЕЗІМ ПАДИШАСЫ	249
БҰРЫНҒЫ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ПОЭЗИЯ	253
ЖАҢА БАҒЫТТЫҢ ЖЕБЕУШІСІ	264
САНАДАҒЫ САҒЫНЫШТЫҢ СУРЕТІ	266
ТӘҢІРІНІҢ ҮНІ МЕН СӨЗІ	269
ҚАМҚОР КӨҢІЛДІҢ ҚАЗЫНАСЫ	279
ҚҰЛДЫҚТАН ҚҰТЫЛУ	282
ЖАНЫ ЖАЙСАҢ ЖАН ЕДІ	286
ІШІНДЕ АРМАНЫ ӨЛГЕНДЕРДІҢ ӨНЕРІ	290
ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ ЖАДЫ	294
«БОЗАРАЛДАН» «ҚОРҒАНҒА» ДЕЙІН	300
ТАЛАП ПЕН ТАЛҒАМ	302
ТҮПСІЗ ТҰҢҒИЫҚ ТУРАЛЫ ХИКАЯ	309

ҚАЛАМГЕР ҚАРЫМЫ	315
ӨНЕГЕЛІ ӨМІР	319
ШЫҢЫРАУДАН ШЫНДЫҚ ІЗДЕГЕН	321
ІЗГІ НИЕТТІ АҒАНЫ ІЗДЕУ	327
ӨМІРІН ӨЛЕҢМЕН ӨРНЕКТЕГЕН АҚЫН	329
ЖАЗУШЫҒА НЕ КЕРЕК?..	331
ҚҰРЫЛТАЙ АЛДЫНДАҒЫ ОЙ	342
ӘДЕБИЕТТІҢ МЕЖЕСІ МЕН МІНДЕТІ	346
СҰХБАТТАР	351
ҚАЛАМГЕР ПАРЫЗЫ	352
БҰЛ ДҮНИЕ МЕН БӨТЕН ДҮНИЕДЕ ӨМІР	
СҮРГЕН КЕЙІПКЕЛЕР	356
РУЛЫҚ, ЖҮЗДІК, ТОПТЫҚ АМБИЦИЯНЫ	
ҰНАТПАЙМЫН немесе ЖАЗУШЫ МЕН	
ЖУРНАЛИСТІҢ ТҮБІНЕ ЖЕТЕТІН ТЕНДЕР	367
ТАР ЖОЛ, ТАЙҒАҚ КЕШУ КЕЗЕҢДЕ	371

АДАМ МЕКЕБАЕВ

Төртінші том
Роман, повесть, әңгіме,
эсселер мен мақалалар

Жауапты редактор
Гүлжамия Ескөбек
Мұқабаны көркемдеген
Виктор Пак

ISBN 978-601-7956-22-6

ИБ(133)

Басуға 30.11.2022 қол қойылды.
Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$. Көлемі 20 шартты баспа табақ.
Таралымы 3000+10. Тапсырыс №.722.

«НұрлыPress.kz» ЖШС
050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143

«Полиграфсервис» ЖШС.
050050, г. Алматы қаласы, Көк Айдай, 13 «А»